

DEBRECENI EGYETEM
Mezőgazdaság-, Élelmiszertudományi
és Környezetgazdálkodási Kar

Surányi Béla

Háziállatok a történelemben

DEBRECENI EGYETEM
Mezőgazdaság-, Élelmiszertudományi-
és Környezetgazdálkodási Kar

Surányi Béla

Háziállatok a történelemben

Egyetemi jegyzet

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrece University Press

2021

Lektorálta:

DR. KOMLÓSI ISTVÁN DSc
egyetemi tanár

Címlapfotó:

Bartlett, R. (szerk.) (2001): Körkép a középkorról

ISBN 978-963-318-923-8

© Surányi Béla

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press
dupress.unideb.hu

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi

Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2021-ben

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	4
AZ EMBER ÉS AZ ÁLLAT KAPCSOLATA	5
A DOMESZTIKÁCIÓ SZÍNTERE ÉS ÁLLATFAJAI	8
A HÁZIÁLLATOK ELTERJEDÉSE	15
A HÁZIÁLLATOK, MINT JELKÉPEK, ÉS A „SZENTÁLLATOK”	22
AZ ÁLLATTARTÁS, -TENYÉSZTÉS ÉS A FÖLDMŰVELÉS KAPCSOLATA	24
BELTERJES HAVASI ÁLLATTARTÁS (HAVASI TEJGAZDASÁGOK)	26
RANCHGAZDÁLKODÁS	27
A NÖVÉNYTERMESZTÉST KIEGÉSZÍTŐ ÁLLATTARTÁS	29
AZ ÁLLATTENYÉSZTÉS TÚLSÚLYA A NÖVÉNYTERMESZTÉssel SZEMBEN	30
HASZONVÉTELEK AZ ÁLLATTARTÁSBAN, -TENYÉSZTÉSben	31
A LEGELTETÉSES ÁLLATTARTÁS FORMÁI	35
A HÁZIÁLLATFAJOK, -FAJTÁK TÖRTÉNETÉBŐL	40
AZ EURÓPAI SZARVASMARHAFAJTÁK KIALAKULÁSA	50
EGYÉB (EMLŐS) HÁZIÁLLATFAJTÁK KIALAKULÁSA	63
BAROMFI-FÉLÉK	102
A MAGYAR ÁLLATTARTÁS KORSZAKAI	116
AZ ŐSHAZA KÉRDÉSE ÉS A MAGYAROK ÁLLATTARTÁSÁNAK KEZDETE	116
ÁLLATTARTÁSUNK AZ OKLEVELEK TÜKRÉBEN	121
A HAZAI ÁLLATTARTÁS KORSZAKAI	122
A LEGELTETÉSES ÁLLATTARTÁS KLASSZIKUS KORA A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN	125
A 18. SZÁZAD MINT AZ ÁTMENET KORA	128
A HAGYOMÁNYOS ÁLLATTARTÁS TÁRSADALMI KÖZÖSSÉGEI, EGYKORI FOGALMAI	135
A MAGYAR ÁLLATTENYÉSZTŐ ÁLLATTARTÁS KIBONTAKOZÁSA	138
A MAGYAR ÁLLATTENYÉSZTÉS 1867– 1918 KÖZÖTT	140
A HAZAI ÁLLATTENYÉSZTÉS A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT	144
A NAGYBIRTOK ÉS SZEREPE A MAGYAR ÁLLATTENYÉSZTÉSben	149
A MAGYAR ÁLLATTENYÉSZTÉS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN	153
AZ ÁLLAMI GAZDASÁGOK ÉS A MAGYAR ÁLLATTENYÉSZTÉS	157
A HÁZTÁJI GAZDASÁGOK ÁLLATTENYÉSZTÉSE	159
ÁLLATFAJOK, -FAJTÁK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN	163
SZARVASMARHAFAJTÁK HAZÁNKBAN	164
A LAPÁLYFAJTÁK KIALAKULÁSA ÉS HAZAI SZEREPÜK	168
HAZAI LÓFAJTÁK	171
JUHFAJTÁINK	175
SERTÉSFAJTÁK	177
A HAZAI BAROMFI-FÉLÉK	183
A HAZAI ÁLLATTENYÉSZTÉS ÉS FAJTÁK A MEZŐGAZDASÁGI KIÁLLÍTÁSOK ÉS VÁSÁROK TÜKRÉBEN	190
A MAGYAR ÁLLATTENYÉSZTÉS SZAKIGAZGATÁSI SZERVEZETE	203
A HAZAI ÁLLATTENYÉSZTÉSTAN, MINT TUDOMÁNY	209
ÖSSZEFOGLALÁS	216
FELHASZNÁLT IRODALOM	217

BEVEZETÉS

A mezőgazdaság megszületésével új távlat nyílt az emberiség számára, hiszen általa civilizációk születtek, államalakulatok jöttek létre, amelyek keretében működtek az emberi társadalmak és folyt a gazdasági élet. A mezőgazdaság elősegítette a kultúra, a tudomány és a művészet kialakulását, egyúttal ösztönözte az írásbeliség megjelenését is.

A kibontakozó **termelőgazdálkodás** alapvetően befolyásolta a földhasználatot, formálta a településszerkezetet, hozzájárult a munkamegosztás kibontakozásához. Végző soron a mezőgazdaság indította el az embert a civilizáció felé vezető úton.

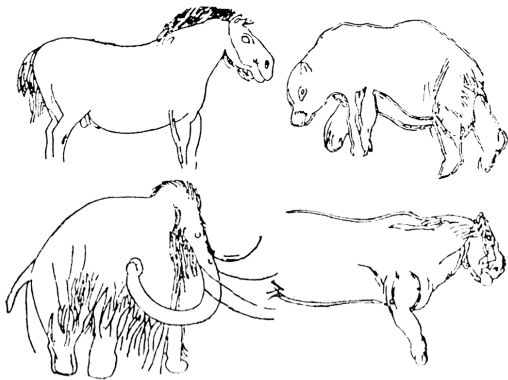
Mindez az új tevékenység merőben elütött a korábbi zsákmányoló gazdálkodástól, mivel újra-termelte a korábban csak hasznosított anyagi javakat, ugyanakkor az ember a természet világára bizonyos mértékű befolyást is gyakorolhatott a gazdálkodás révén. A mezőgazdaság megszületésére az embert a szükség vezette rá, amely a háziállatok megszületéséhez, a kultúrnövények kinemesítéséhez, a termőföld megműveléséhez vezetett. De a két alapvető gazdálkodási ágazat csak ideális esetben létezett együttesen, időben és térben. A világ számos térségében erre még napjaikban sem nyílik lehetőség. Még korunkban is elterjedt a pásztoroló állattartás, mivel nincs mindenütt földművelésre alkalmas terület. A legelőként hasznosított terület kiterjedése messze meghaladja a szántóföldi művelésre igénybe vett földterület nagyságát. A régmúlt reliktumaként tovább él a mezőgazdasági kultúra megszületése előtt évezredekken át dívó gyűjtögetés, a halászat és a vadászat, mint élelemforrás a földkerekség elszigetelt, fejlődésben megrekedt térségeiben, a még meglévő természeti népek körében.

A **zsákmányoló gazdálkodás** (gyűjtögetés, halászat, vadászat) egyúttal kiváló lehetőséget nyújtott a korabeli emberek számára, hogy környezetüket alaposan megismerjék, elősegítve leendő háziállataik vad őseinek kiválasztását, későbbi kultúrnövényeik kinemesítését és művelésbe vételét. Ez egy hosszútávú fejlődés alapjait rakta le, amelyből megszületett mai világunk mezőgazdasága, karöltve a tudomány és a természeti gyakorlat egyidejű kialakulásával. Mindez hozzásegítette az embert életminőségének fokozatos javulásához.

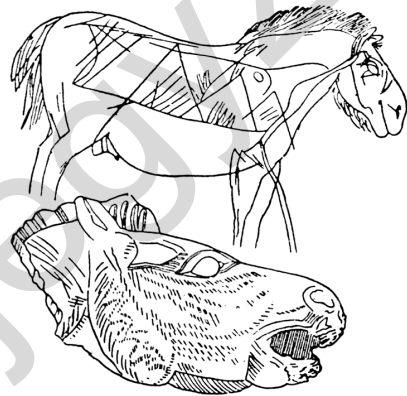
Összeállításunkban nyomon követjük a háziállatok kialakulását és szerepüket a történelemben, a hasznosításuk módosulását, a háziállatfajták változatosságát, nemcsak az egész **világon**, hanem a **Kárpát-medencében** is, beleértve a takarmányozás gyakorlatát és a **magyar állattartás korszakait**, annak fontosabb jellemzőit.

AZ EMBER ÉS AZ ÁLLAT KAPCSOLATA

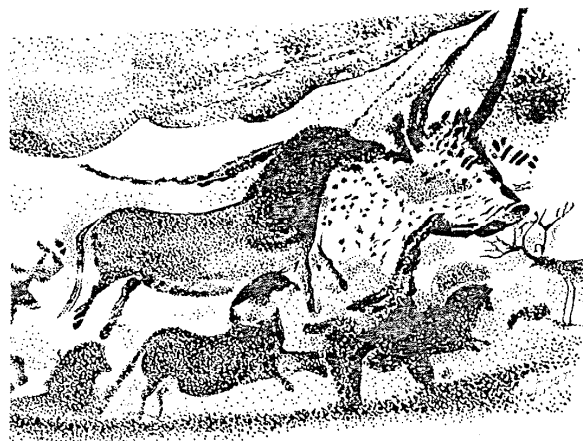
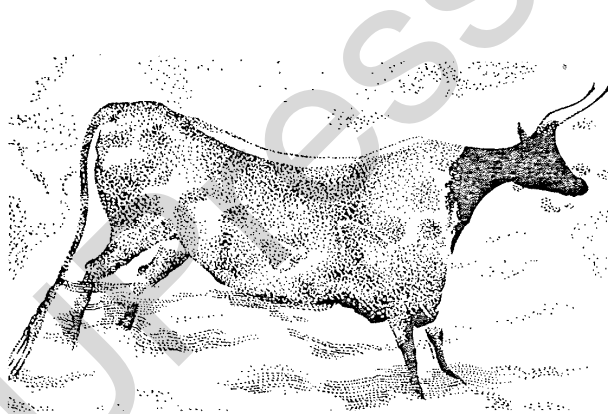
„A zsidó-keresztény világfelfogás az embernek az állatokhoz való viszonyát a *Teremtés könyvében* fogalmazza meg (amely szerint az ember hatalmat kapott arra nézve, hogy uralkodjon) „a tenger halain, az ég madarain és a földön élő mindenféle állat fölött. Ez a felfogás évezredek át istenadta jogot biztosított az embernek arra, hogy akarata szerint kizsákmányolja, kiirtsa vagy átalakítsa az állatokat...” (Chaline, E., 2014). Írott-íratlan formában élt ez a vélekedés az emberi közösségekben, és ennek érvényesülése sokszor olyan arányokat öltött, hogy az állatfajok egész sora esett áldozatául. Például erre a sorsra jutott az amerikai bölény vagy az afrikai dodó madár, stb. De a sort lehetne folytatni, jóllehet mindez az emberi lét fennmaradása érdekében történt. A korai közösségek a neolitikum előtti korból a legfontosabb húsforráshoz a vadon élő állatok elejtésével jutottak. Nem beszélve az állati szőrnek (bunda) a ruházzkodásban betöltött szerepéről. A barlangrajzok ábrázolásai tanúsítják a korabeli ember ráutaltságát az állatok hasznosítására.

Vadló egyéb állatok társaságában
Forrás: Hankó B., 1943.

Vadló rajz és lófej faragvány

Vörös tehén és hosszú szarvú bika
(Lascaux-i barlangrajzok)
Forrás: Zeuner, Fr., 1963.

A zsákmányoló gazdálkodás módozatai közé tartozott a **halászat** és a **vadászat**, amely kiegészítette a növényi gyűjtögetés kínálatát. A halászat a vadászattal együtt a legősibb emberi tevékenységek közé tartozik. Eszközei és módszerei alapvetően nem változtak, leginkább az eszközök anyaga változott az idők során. Az ősi módszerek bősége tárul a szemünk elé az egyiptomi

piramisok ábrázolásairól, Pompei falfestményeiről, stb. A halászat **magyar hagyományai** is visszanyúlnak a honfoglalás előtti évezredekre, amely ismerte a rekesztőhalászatot, a hálók, horgok széles választékát, a varsákat. A **török** népek révén ismerkedtünk meg a szigonyfélékkel, a húzóhálókkal. A Kárpát-medencébe történő letelepedésünk után sem hagytunk fel ezzel a tevékenységgel, hiszen az „új haza” halban és vízben bővelkedett. A **középkori oklevelek** számos esetben utalnak a halászattal kapcsolatos fogalmakra. A hazai helynevekben is tovább él ez az ősi foglalkozás. (A világ halászatáról: *Gunda Béla* szerk. (1984): *The fishing culture of the World*. Bp. I–II. A magyar halászati kultúra néprajzi áttekintéséről lásd: **Magyar néprajz**. Gazdálkodás. Szerk.: *Szilágyi Miklós*. Bp. II.)

A hazai halászat jelentősége a 19. század második felében végrehajtott folyószabályozással, vízrendezéssel alábbhagyott. Eltűntek a lápok, a mocsarak, és vele együtt pl. a **pákászat** is, amely az Ecsedi-láp, a Nagy- és a Kis-Sárrét, a Bodrog-köz népének adott foglalkozást.

A halászat jelentőségére utalnak a közjogi és magánjogi törvények, jogszabályok. Magyarországon már a 11. században megszűnt a szabad halászat, átkerült a királyi jogosultságok közé, majd a 14. században bővült a kör a földesurak kizárólagos haszonjogával. A halászatra alkalmas vízterület általában nem tartozott a jobbágytelekhez. Az 1888-ban megjelent törvény halászati társulatok jogává tette a hasznosításra alkalmas álló- és folyóvizeket. 1945 után viszont állami tulajdonba kerültek.

A zsákmányoló gazdálkodás másik fontos ága a vadászat volt. A vadfogás „művészete” az emberiség ősi tudományát jelentette. Egyúttal lehetőség nyílt az egyes állatfajok megismerésére is, ami hozzájárult a **domesztikációra** alkalmas fajok kiválasztásához. Számos későbbi háziállat őse vadként került az ember látókörébe. A bronzkorból görög ábrázolások – vázafestészet – maradtak ránk, ami kibővíti Homérosz leírásaival. Az Ótestamentum is tesz említést a vadfogás módzatairól. A **magyarok** az ugor együttélés idején már széles körben űzték ezt a haszonvéltelet. Megjegyzendő, hogy a **finn-ugor** népek közvetítő szerepet játszottak az eurázsiai vadász-kultúra megszületésében. Idők során a vadejtési módok bő választéka alakult ki. Megkülönböztettek: kereső-, leső-, cserkésző- s hajtóvadászatot (leginkább kutyával). Számos eszköz szolgált az állatok elejtésére. Ne feledjük, hogy vadászat a férfiak tevékenységi körébe tartozott, a növények begyűjtése az asszonyok feladatát jelentette, amiből az következett, hogy a kultúrnövények kiválasztása, nemesítése, művelése a nők érdemének köszönhető.

A halászhoz hasonlóan, a **hazai vadászati jog** is a honfoglalás után fokozatosan a nemesség előjogává vált. Az előbbieket 1504-ben II. Ulászló leirata adatozza. Míg a magyar **nemesség** főként a „sportszerű” vadászat híve volt, a **köznép** – a tilosban – továbbra is a vadfogás ősi módzatait alkalmazta, amely számára nélkülözhetetlen volt a megélhetés szempontjából. A középkorban híresek voltak a királyi bölényvadászatok, amire utal pl. az is, hogy Kálmán (Könyves) idején Kraszna-megyét Bölénymezőnek nevezték. A korabeli „vadásztársadalomban” jelentős szerepet töltött be a vadászkutya-nevelés, amellyel a (kutya)pecérek foglalkoztak. A főurak körében széles körben elterjedt a vadaskertek létesítése, amely csak részben volt színtere a Kárpát-medencében akkoriban még föllelhető vadak esetleges szelídítésének. A háziállatok szempontjából fontos **őstulok** még előfordult térségünkben a honfoglalás idején, amelyre ősaink vadásztak. Erre utalnak egyes helyneveink, pl. Túr, Turony, Túrja, Túrkeve, stb. Az utolsó egyedét 1762-ben ejtették el Székelyföldön.

A vadászatnak, mint zsákmányszerző tevékenységnek különféle formái – mitikus háttérrel – mind a mai napig élnek a természeti népek körében: pl. az elejtendő állat bőrébe bújva közelítik meg a legelésző csordát és ejtik el a kiszemelt állatot. A magyar folklórban is élő (állat) alakoskodás gyökerei messze visszanyúlnak az időben. A megjelenített állatok között háziállatok is szerepelnek, így pl. a ló és a kecske. A hazai halászat és vadászat múltjának szakmai és néprajzi téren gazdag irodalma áll rendelkezésre.

Az élelmen és ruházaton kívül **más állati termékek** iránt is érdeklődött az ember, bővítve a zsákmányoló haszonvétele körét, ami sok esetben túlmutatott a közvetlen haszonvételen. Gondoljunk a melegvizi tengeri kagylófaj (*Meleagrina margaritifera*) gyöngytermésére. Továbbá a vörös korall (*Corallium rubrum*) Szicília és Nápoly közötti telepeire vagy a japánkorallra (*Pseudocorallium alatus*), amelyből szintén ékszert készítettek. Az ókor legdrágább kelmefestékét a bíborcsigából (*Purpura* és *Murex* fajok) állították elő. „Régen a bíborcsigából készült festék megbecsült és drága volt, és ilyen színnel festett ruhákat csak a kiváltságosok viselhettek” – írja *Hankó B.* Ne feledjük, hogy a bíbor szín a királyok, előkelőségek színe volt. Krisztus bíbor palástjával – bár ellenkező értelemben – királyságát jelképezték vele. Bíborszínt nyertek a bíbortetűből (*cochenille*) vagy a nopál kaktusz (*Coccus cacti*) tetűjéből is. Ez utóbbi Mexikó kaktuszainak kártevője. A kermestölgyfán (kermestetű: *Kermes vermilio*, *Kermes ilicis*) lévő kártevő Kis-Ázsia és Dél-Európa erdei fainak élősködője szintén bíborszín előállítására alkalmas. „Az ókor két leghíresebb illatszerét, a mósuszt és az ámbrát is állatok szolgáltatták (*Hankó B.*). A mósusz (pézsmá) a tatár pézsmaszarvas (*Moschus moschiferus*) hímivarú egyedeinek a váladéka. Az ámbrá a tengeri emlős, az ámbrás cet (*Physeter catodon*) termelvénye.

A háziállatok kinemesítése új kapcsolatot teremtett az ember és az állat között. Szinte „új állatfajok” születtek, amelyek merőben eltértek vad őseiktől, kölcsönösséget kialakítva „létrehozó-jukkal”, az emberrel.

A DOMESZTIKÁCIÓ SZÍNTERE ÉS ÁLLATFAJAI

A **domesztikáció** során (Bökönyi S., 1978) az ember beavatkozott valamely állatfaj életébe. A háziásítás legkorábbi célja a hús tartalékolása volt. A domesztikáció többet jelentett, mint az állatok befogása. „... **fogalma** a fogságban tartott állatok szaporítását, állományának a növelését is magába foglalja, mindezt az ember ellenőrzése alatt”. Az ember a saját hasznára alakította ki az erre alkalmas állatokat, és cserében védelmet és takarmányt biztosított számukra. A fiatal állatok befogásával vette kezdetét a domesztikáció folyamata, amelyre bizonyítékot szolgáltatnak az egykori színtereken végzett ásatások csontleletei. Ettől merőben eltér a befogás és a **szelídítés** „kettőse”, ami jóval szűkebb tartalmat jelent. Nem beszélve arról, hogy a szelídítés csak egy egyedre vonatkozik, noha ez bármely állatfajból származhat. Ugyanakkor a **háziásítás** igen jellemző vonása az, hogy **szaporítás** folyik. Számos olyan állatfaj létezik, amelyik szelídíthető, de nem háziállatható. A Kr. e. 3. évezredben Mezopotámiában a harci szekereket szelídített **onagerek** (félzsamár) vontatták, de ennek az állatfajnak a domesztikációjára sohasem került sor. Noha közeli rokonságban van az östulok és a **bövény**. Ez utóbbi szintén nem jöhetett számításba háziállatként. De említhetnénk a lófélék közül pl. a **zebrákat** vagy a már említett **félzsamarakat**, amelyekből úgyszintén nem lett háziállat.

A hasznosításra alkalmas, de a **háziállatok körén kívül** lévő **állatfajok** közül számos szerepet játszik az emberi civilizációban.

Háziállatok és felhasználásuk az anyagi szükségletek kielégítéséhez

Állatfaj	Az általa nyújtott haszon
Bivaly	Igavonás, szállítás, hús, tej, sör, szaruféle
Tevefélék	
Alpaka	Textil, hús
Teve	Vontatás, szállítás, hús, tej, zsiradék, textil és egyéb szálal anyag, bőr, tüzelő, trágya (csont és ürülék)
Láma	Szállítás, textil, hús
Vikuna	Textil
Macska	Vadászat (rágcsálókra)
Szarvasmarha	Igavonás, szállítás, hús, tej, zsiradék, bőr, textil és egyéb szálal anyag, trágya (csont és ürülék), szaruféle, enyv, vér (táplálék és szérum céljára, biológiai készítményekben)
Kutya	Szállítás, hús, vadászat (élelemre), őrzés (embert vagy állatot), munkavégzés (szarvasmarha vagy juh terelése), vezetés (vakvezetés), nyomkeresés (rendőr-kutya)
Elefánt	Vontatás, szállítás, elefántcsont
Lófélék	
Szamár	Vontatás, szállítás, hús, tej, bőr, tüzelő
Ló	Vontatás, szállítás, hús, bőr, szálal anyag (lósőr a sörényből és a farokból), tüzelő, trágya, vér (szérumhoz)
Öszvér	Igavonás, szállítás, trágya
Prémes állatok	
Csincsilla, hermelin, róka, nyest, nyérc és coboly	Prém
Kecske	Hús, tej, textil és egyéb szálal anyag, bőr, trágya, szaruféle, vér (szérumhoz)

Majom	Termés betakarítása (kókuszdiósüret)
Sertés	Hús, bőr, serte, zsiradék
Rénszarvas	Vontatás, szállítás, tej, hús, bőr, textil és egyéb szál as anyag
Nyúl	Hús, textil, szál as anyag, prém, laboratóriumi felhasználás (biológiai termékek)
Vadászmenyét	Vadászat
Rágcsálók	
Tengerimalac	Hús, textil, szál as anyag, laboratóriumi felhasználás (biológiai készítmények előállítására)
Hörcsög	laboratóriumi felhasználás (biológiai termékek), prém
Egér	laboratóriumi felhasználás (biológiai termékek)
Patkány	laboratóriumi felhasználás (biológiai termékek)
Juh	Textil és egyéb szál as anyag, hús, tej, zsiradék, bőr, prém, tüzelő, trágya, szaruféle, szállítás
Jak	Szállítás, textil, szál as anyag, hús, tej, bőr

Forrás: Spedding, 1978.

Az állati termékek hasznosítási köre széles skálán mozog, kizárólag a háziállatokat tekintve. „Bármely mezőgazdasági állatot létezésének bármely szakaszában eladhatunk, mint állati terméket. Talán a leggyakoribb példákat a tenyésztőjások, a felnevelésre szánt fiatal állatok, a hizlalásra tartott idősebb állatok, valamint azok a kifejlett állatok nyújtják, amelyeket tenyésztésre, tej-, tojás- vagy gyapjútermelésre használnak. Gyakorlatilag minden számításba jöhető állat valamennyi része hasznosítható, a legfontosabb azonban a vágott állat sovány húsa. Az élő állatok legfontosabb termékei (eltekintve maguktól az állatoktól) a nőivarú szarvasmarha, a juh, a kecske, a bivaly, stb. teje, a nőivarú madárfélék tojása (főleg), továbbá a gyapjú vagy szőrzet (...), valamint különböző anyagcseretermékeik, amelyeket trágyának vagy tüzelőnek használnak” (Spedding, C.R.W., 1978).

A háziásítás mérsékelte a táplálékszerzés forrásainak bizonytalanságát. A prehistorikus korszakban a különböző népek más-más időpontban kezdtek hozzá az élelem megtermeléséhez. Számos példa van arra vonatkozóan is, hogy egyes népek – pl. az ausztrál bennszülöttek – egyáltalán nem éltek ennek lehetőségével. A kínaiak önállóan, más népektől függetlenül tértek át a termelő gazdálkodásra. A korabeli népesség zöme azonban az ún. **diffúz terjedés** révén – pl. az egyiptomiak – a szomszédoktól vették át a mezőgazdasági kultúra, közte az állattartás, netán a domesztikáció elméletét és gyakorlatát (Diamond J., 2000). Milyen előnnyel járt a termelőgazdálkodásra való áttérés, vetődik fel a kérdés. A háziállatok megjelenése biztosította a **talaj termőképességének** a fenntartását, sőt növelését. Bár a hagyományos társadalmakban – mint már említettük – a trágya tüzelőanyagot is jelentett. A földművelés során a nagytestű háziállatok szolgáltatták az **igaerőt**, így a szarvasmarha, a bivaly, a bali marha és a jak, majd a későbbiekben a ló. A növények termesztése, a háziállatok tartása több táplálékot adott az egyes közösségeknek. A föld művelése együtt járt a letelepedéssel, az állandó települések kialakulásával, ami nagyban hozzájárult a népesség létszámának a növekedéséhez. Az állandó települések megszületése elősegítette az élelmiszer felhalmozást, vagyis biztonságosabbá tette a megélhetést. A háziállatok elsősorban „élő konzervként” épültek be a táplálkozásba a már említett haszonvételeken kívül, ezen felül a ruházatkodásban, eszközök előállításában is igénybe tudták venni őket. A nagytestű háziállatok a 19. századig a **szárazföldi közlekedés** főszereplői voltak, egyrészt mint teherhordók, másrészt mint személyszállítók, beleértve az egyéni lovaglást is. Az erre a célra igénybe vett állatok között szerepelt: ló, szamár, jak, rénszarvas, egy- és kétpúpú teve és a láma. A legnagyobb hatást a **ló** háziásítása jelentette, hiszen nagymérvű mozgékony-ságot nyújtott az embernek, forradalmasította a hadviselést, elsősorban Euráziában. A ló révén

hatalmas birodalmak születtek, nomád társadalmak léptek a történelem színpadára. A ló jelentős szerepet játszott az Újvilág meghódításában is. De a hódító háborúk – az állatok révén – elősegítették a kórokozók által előidézett betegségek térhódítását is, amelyek egyes népcsoportok kipusztulásához vezettek. A gazdasági haszonállatok megszületése – a kultúrnövények művelésével együtt – a mezőgazdasági kultúra alapjait rakta le, egyben hozzájárult a társadalmi fejlődés kibontakozásához.

„A világ 148 vadon élő nagytestű szárazföldi növényevő emlőse – a házasítás legfőbb jelöltjei – közül mindössze 14 ment át a szűrőn” – írja *Diamond J. (2000)*. A domesztikációhoz a „jelölteknek” különböző feltételeknek kellett megfelelni:

1. Étrend: a húsfogyasztó emlősök nem jöhettek számításba. Kivételt jelent a kutya, amelyet eredetileg őrzésre, vadászatra vettek igénybe. Bizonyos fajtáit pl. az aztékok, a polinézok, az ókori Kína egyes népcsoportjai fogyasztották.
2. Növekedési erély: a célszerűség kizárta a lassú növekedésű fajokat, még ha növényevők voltak is.
3. Szaporodás fogságban: a vadon élő állatok zöme erre nem alkalmas.
4. Állati természet: az ölésre való hajlam szintén csökkentette a jelöltté válást, amit tetéz a kiszámíthatatlanság.
5. Veszély kiváltotta menekülés: a Közel-Keleten honos, már kipusztult gazella-faj vadászata biztosította a korabeli népesség húsforrását, de ennek házasítására nem került sor.
6. Előny a csoportos életmód, a dominanciára épülő hierarchia. Mindez a szarvas- és antilop fajoknál hiányzik, emiatt nem lehetett házasítani pl. a kanadai vadjuhot sem.

Amint *Diamond J. (2000)* írja, a legtöbb jelölt Euráziából indult útjára. Az Újvilág és Ausztrália számitásba jöhető fajai a földtörténeti korok során kipusztultak. Ezen túlmenően Eurázsia domesztikációra alkalmas fajai nagyobb arányban bizonyultak erre, mint más földrészeké. Ez a sors jutott osztályrészül Afrikának is.

A fontosabb háziállatfajok domesztikációjának adatai

Házasított állatfaj	A vad ős faja	A vadon élő ős előfordulási helye	A domesztikáció helye	A domesztikáció ideje
Szarvasmarha	1. Őstulok (<i>Bos primigenius</i>) 2. Zebu (<i>Bos zebu</i>) 3. Bali marha (banteng) (<i>Bibos sondaicus</i>) 4. Gayal (gaur) (<i>Bibos frontalis</i>)	1. Eurázsia XVII. sz. kihalt 2. Balkán, Kis-Ázsia, Közép-Ázsia, Korea, Kelet-, Dél-Afrika 3. Dél-kelet Ázsia, Szunda szigetek 4. Elő-Hátsó India	Európa Afrika Ázsia Elő-India	Újabb Kőkorszak Kr. e. 6000–2000 év kb. 5000 éve
Ló	1. Przewalszki ló (<i>Equus Przewalskii</i>) taki	1. Belső-Ázsia (Dzsungária)	Ázsia	Kr. e. 6000–2000 év
Sertés	1. Európai vadsertés (<i>Sus scrofa ferus</i>) 2. Ázsiai vadsertés (<i>Sus vittatus</i>)	1. Közép- és Észak-Európa és Kelet-Ázsia, Elő-India 2. Közép-, Kelet-Ázsia, Elő-India (Közép-Kína, Szunda-szigetek)	Keleti tenger vidéke, Dél-Európa Közép-Ázsia (Kína)	Újabb Kőkorszak Kr. e. 6000–2000 év
Juh	1. Muflon (<i>Ovis musimon</i>) 2. Arkal (<i>Ovis orientalis, Vignei Arkal</i>) 3. Argali (<i>Ovis ammon</i>)	1. Korzika, Szardínia, Ázsia (Himalája, Tibet, Perzsia) 2. Kaszpi-tenger mögötti sztyeppek, Kazahsztán 3. Dél-Altáj, Kazahsztán, Pamír hegység, stb.	Dél-Európa Elő- és Közép-Ázsia	Újabb Kőkorszak Kr. e. 6000–2000 év
Kecske	1. Bezoár kecske (<i>Capra aegagrus</i>) 2. Markur (<i>Capra falconeri</i>) 3. <i>Capra prisca</i> (kihalt)	1. Turkesztán 2. Himalája, Afganisztán 3. Pleistocenban Görögországtól északra	Elő-Ázsia Irán Délkelet-Európa	Újabb Kőkorszak Kr. e. 6000–2000 év
Szamár	1. Nubiai vadszamar (<i>Equus asinus africanus</i>) 2. Somali vadszamar (<i>Equus asinus somaliensis</i>)	1. Észak-Afrika 2. Közép Afrika	Egyiptom, Etiópia Közép Afrika	Valószínűleg a ló domesztikációja előtt Újabb Kőkorszak Kr. e. 6000–2000 év
Bivaly	Vad bivaly (<i>Bubalus bubalus</i>)	Dél-Ázsia, India	Elő-India	Történelem előtti idők
Yak	Yak (<i>Bos gruniens</i>)	Tibet, Közép-Ázsia magas hegyvidékei	Mongólia, Tibet	Ókor
Kutya	1. Farkas (<i>Canis lupus</i>) 2. Sakál (<i>Canis aureus</i>)	1. Északi félteke 2. Afrika, Dél-Ázsia, Eurázsia	Európa, Ázsia Észak-Amerika, India	Kőkorszak (közepe) Kr. e. 16000–6000 év
Macska	1. Nubiai macska (<i>Felis maniculata</i>) 2. Európai vadmacska (<i>Felis catus</i>)	1. Nubia, Egyiptom 2. Európa	Egyiptom	Kr. e. 2000 év
Tevék	1. Egyiptomai teve (<i>Camelus dromedarius</i>) 2. Kétpúpú teve (<i>Camelus bactrianus</i>)	1. Arábia, Észak-, Kelet-Afrika 2. Ázsia, Mongólia	Arábia, Egyiptom Irán (Góbi sivatag)	Kr. e. 2000–1000 év
Rénszarvas	Rénszarvas (<i>Rangifer tarandus</i>)	Skandinávia, Szibéria, Altáj hegyekig, Tuvai terület, Mongólia	Észak-Európa, Jeniszei folyó völgye	?
Házinyúl	Üregi nyúl (<i>Oryctolagus cuniculus</i>)	Dél-nyugat – Nyugat-Európa	Spanyolország, Dél-Franciaország	Kr. e. 1000–100 év
Láma és alpaka	1. Guanaco (<i>Lama huanachus</i>) 2. Vicuna (<i>Lama vicugna</i>)	Peru, Ecuador, Bolívia	Peru	Kr. e. 2500–1200 között
Kacsa	Tökés réce (<i>Anas bochas</i>)	Európa, Észak-Afrika, Észak-Amerika	Európa, Kína	Kr. e. néhány századdal
Pulyka	Mexikói pulyka (<i>Meleagris gallopavo</i>)	Amerika	Amerika (Mexikó, Peru)	Kr. u. 1000 körül, már domesztikált

Lúd	Vadlúd (<i>Anser cinereus</i>)	Európa, Ázsia	Egyiptom, Dél-Európa	Kr. e. 2800 évvel már domesztikálva volt
Tyúk	Bankiva tyúk (<i>Gallus ferrugineus</i>)	India	India	Kr. e. 2000 év
Gyöngytyúk	Gyöngytyúk (<i>Numida meleagris</i>)	Nyugat-Afrika, Madagaszkár	Görögország	Kr. e. 1000 körül, már domesztikált
Galamb	Szirti galamb (<i>Columba livia</i>)	Ázsia, Nyugat- és Dél-Európa	Egyiptom, Ázsia, Dél-Európa	Kr. e. 3000 év
Méh	Vadméh (<i>Apis mellifica</i>)	Mérsékelt és meleg égövi területeken	Ismeretlen	Egyiptomban i.e. 2600 évvel már tenyésztik, az Ótestamentumban is szerepel
Selyemhernyó			Kína	i. sz. e. 2000 év

Forrás: Horn, 1955

Amint *Diamond J. (2000)* megjegyzi: a rénszarvas, a jak, a gaur és a banteng domesztikációjának időpontjai még további vizsgáldást igényelnek.

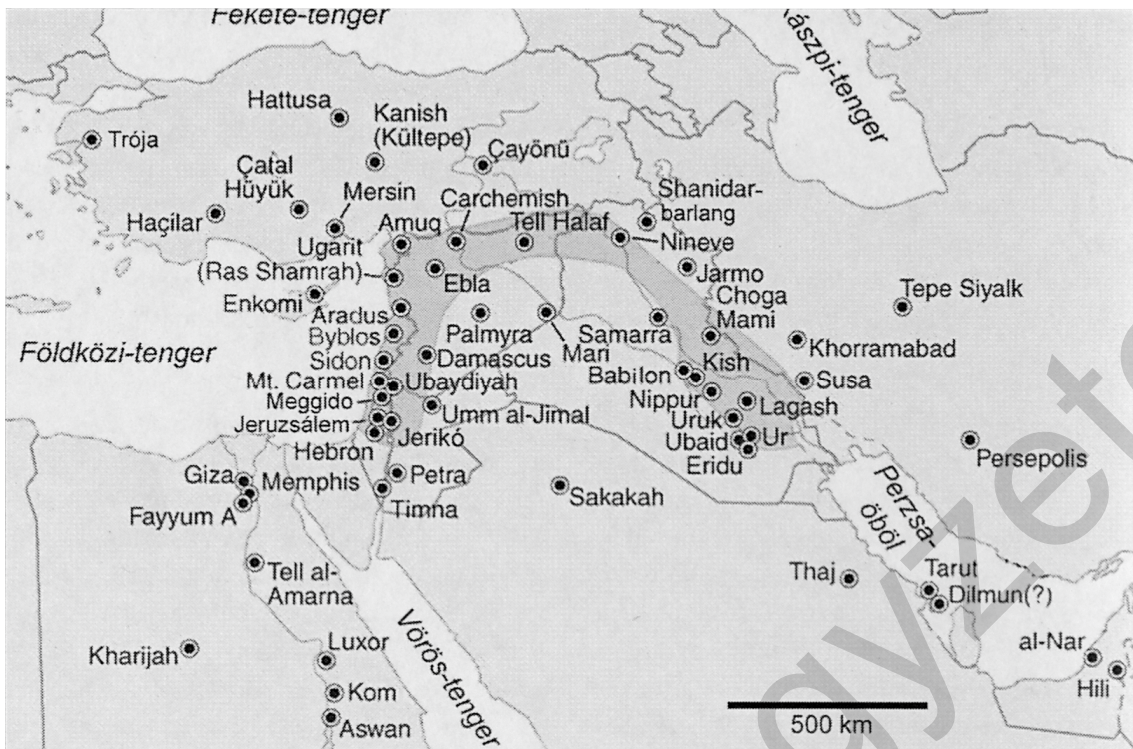
Az egyes földrészekben a házasításra alkalmas és a házasított emlősök aránya a következő képet mutatja:

Eurázsia	18%
Szub-szaharai Afrika:	0%
Amerika:	4%
Ausztrália:	0%

Az 1950–1960-as években a domesztikáció színterét illetően elfogadottá vált az a vélemény egyrészt, hogy a mezőgazdaság és az élelemtermelés kialakulásának alapfeltétele volt a **házasítás**, másrészt a domesztikáció csak ott születhetett meg, ahol az adott állatfaj **vad őse** előfordult, harmadrészt a folyamat időbeliségére a választ a **régészeti** feltárások adhatják meg (*Bartosiewicz L., 2006*). Az **archeozoológiai** munkálatok ezen a téren döntő jelentőségűek.

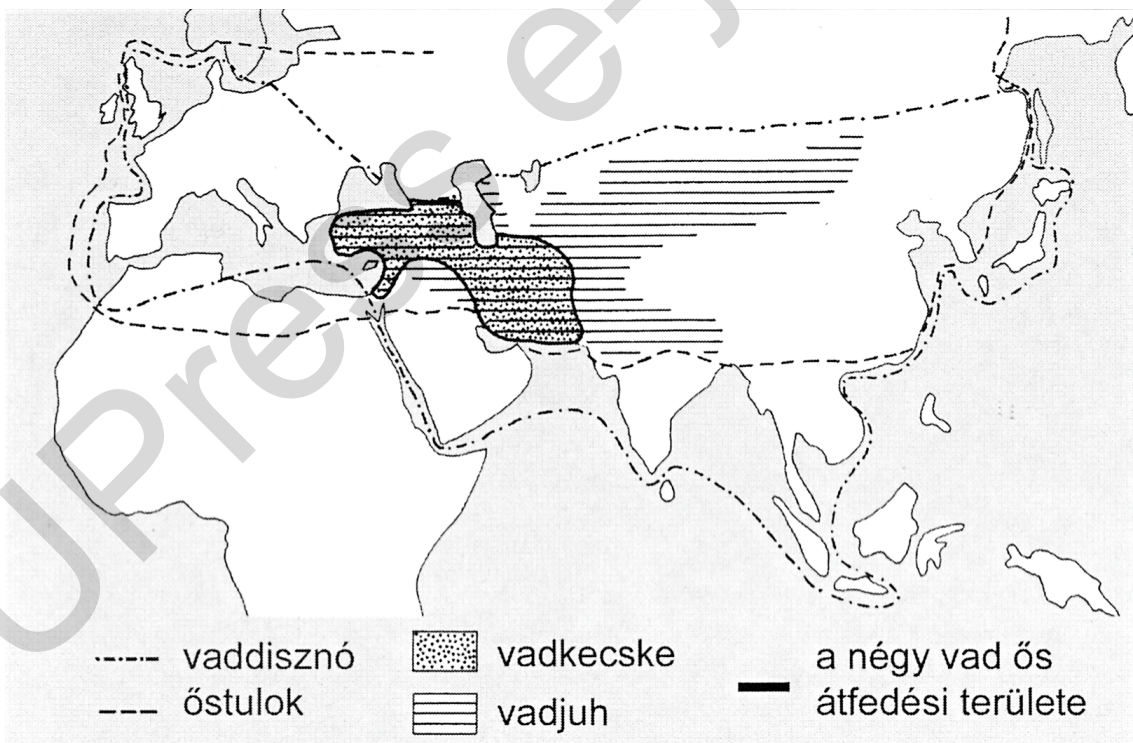
A legideálisabb színtérnek az ún. **Termékeny Félhold** kínálkozik, amely a domesztikáció meghatározó területe. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a világ **más tájain** nem zajlott volna le ehhez hasonló folyamat. A térség szerepére utal, hogy **DNy-Ázsia** központi részén valamennyi – az emberiség számára fontos – háziállat valamennyi vad őse előfordul.

Noha elég kiterjedt a vaddisznó, az őstulok, a vadkecske és a vadjuh eurázsiai elterjedése, az ábrán jelzett területen mind a négy háziállatnak fellelhető a vad őse. A fentiekben említett **központi zóna elmélet** mellett az ún. **neoklimatikus nézet** a kedvező éghajlati hatásokkal indokolja az állattartás kibontakozását. Az „**édenkert elmélet**” mögött azon területek húzódnak meg, ahol a korabeli népesség nem szorult rá mezőgazdasági termelvényekre. A „**népességnyomás elmélet**” a 20. század közepén fogalmazódott meg, amely szerint a dny-ázsiai térség bővülő népessége készítette a közösségeket a gazdálkodási mód megváltoztatására, vagyis a haszonvételtől a termelésre. Mindennek a háttérében a **szükség**, a gazdasági kényszer húzódtott meg, amely életmódváltást idézett elő. A tudományos kutatások eddig nem adtak végleges választ számos kérdésre a mezőgazdasági kultúra, benne az állattartás megszületésének okait illetően, így **újabb elméletek** születtek. Ezzel kapcsolatban **Bartosiewicz L.** írja: „Az eddig felsorolt elméletek némelyikében a környezet nagyfokú változása, másokban a népesség növekedése, a társadalom fejlődése a mezőgazdaság, illetve az állattartás kezdeteinek feltételezett fő mozgatója (... azonban csak) arról lehet szó, hogy bizonyos helyeken és helyzetekben egyikük a másoknál fontosabb lehet. Az is kétségtelen, hogy amint a házasítás megkezdődött, visszahatott a létrehozó társadalomra, és ez a visszacsatolás serkentette a termelés további fokozását.”

A „Termékeny Félhold” (árnyalt terület) létezését a 20. század végére számtalan régészeti feltárás igazolta

Forrás: Bartosiewicz L., 2006.

Délnyugat-Ázsia központi részén valamennyi legfontosabb háziállatunk vad őse előfordult

Forrás: Bartosiewicz L., 2006.

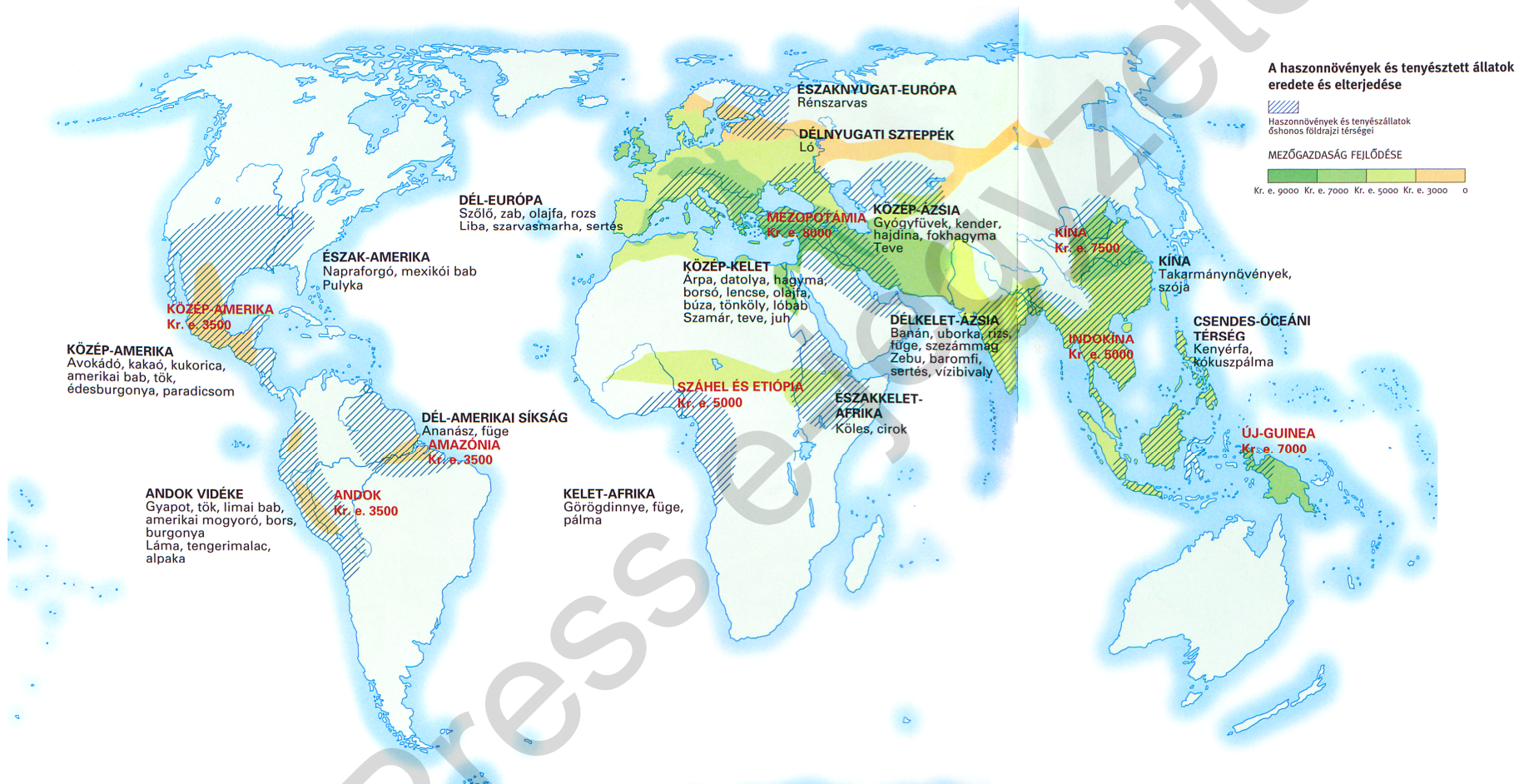
Az egyes **háziállatfajok** megjelenésén túl fontos az is, hogy a **hasznosítás terén** milyen új formák kerültek idővel előtérbe, mivel ez jelzi az állattartás minőségének változását, az állattípusok körének bővülését, ami végső soron befolyásolja az állattartás színvonalát.

A **neolitikumban** az állattartás célja a hústartalék biztosítása volt. E korszak második felében azonban már a tej-gyapjú-igaerő bővítette a választékot, ami viszont nem járt együtt a minőségi fejlődéssel. A **vaskor** idején már kezdetét vette a tudatosabb állattartás, elsősorban a római császárkorban. Róma bukásával a középkor végéig az antik világ eredményei elenyésztek, a népvándorlás századai elsodorták még a nyomokban föllehető klasszikus világ örökségét is. Az **európai reneszánsztól** beszélhetünk csak a tudatos állattartás megjelenéséről. Az újkor beköszöntével kezdett kibontakozni a tudományos alapokon nyugvó **állattenyésztő állattartás**. Mindez hatással volt a földrajzi felfedezések korában az **európai telepések** kirajzásával meghódított területek későbbi állattartó kultúrájára (*Bökönyi S., 1969*).

A HÁZIÁLLATOK ELTERJEDÉSE

A háziállatok kialakulása időben hosszú időszakot vett igénybe. Ez állatfajonként változott, de annyi bizonyos, hogy minél később vette kezdetét, annál nagyobb szerepet kapott a haszonvétel mértéke, azaz a minél szélesebb körű használhatóság: hús, tej, gyapjú, igaerő, bőr, csont, trágya, stb. egy-egy állatfajt illetően. Különösen érvényesült ez az ún. második termékforradalom során, ami a domesztikáció második szakaszát jelentette. A „kultúrába vétel” az egyes fajokat tekintve, eltérő színvonalon mozgott. Magának a domesztikációnak az értelmezése azt jelenti, hogy újabb és újabb fajok bevonására kerül sor napjainkban is, továbbá a már háziasított állatok is folyamatosan változnak, az ún. háziasítottsági fokuk magasabb szintet képvisel, vagyis a haszonállatok evolúciója – a kultúrnövényekhez hasonlóan – nem fejeződött be, korunkban is folyik. A tudomány még sok kérdés megválaszolásával adós (Szabó F., 2006). Az ember által befolyásolt állattartás, majd később a tenyésztés tudatos megszületése térben és időben eltérő képet mutat a világon. Ugyanilyen izgalmas kérdéskör az, hogy az egyes háziállatfajok miként terjedtek el a történelem során, az egyes földrajzi régiókban, kialakulási helyüktől függetlenül. Milyen terjedési útvonalat futottak be, és ez mikor következett be. Noha az állatok domesztikációjának történetét nehezebb nyomon követni, mint a kultúrnövényeknél, de nem kisebb gondot jelent a háziállatok terjedésének a mikéntje is. Az egyes területeken való megjelenésüket a természeti környezet, a közösség társadalmának gazdasági viszonyai, a népesség táplálkozási szokásai és főleg a mezőgazdasági termelés színvonala befolyásolhatja. Nem beszélve a vallási hagyományokról, stb.

A mezőgazdaság kialakulása és terjedése Kr. e. 9000 – Kr. e. 3000 között

Háziállatok és haszonnövények

Forrás: Nagy képes történelmi világatlasz, 2014.

Az állatállomány területi megoszlása a 20. század közepén
(világ összes állományának %-ában)

Körzet	Szarvasmarha	Sertés	Juh	Kecske	Bivaly
Észak-Európa	10,00	19,2	9,6	0,1	0,07
Dél-Európa	2,5	3,5	8,2	5,2	0,2
Délnyugat-Ázsia	3,3	0,2	14,1	14,4	1,5
Afrika	12,6	1,1	10,9	25,1	1,4*
India	22,5	0,9	6,2	21,4	54,6
Délkelet-Ázsia	2,4	4,9	0,3	3,5	16,4
Kína	6,2	39,9	8,2	15,4	25,2
Polinézia	0,3	0,5	0,01	–	–
Észak-Amerika	12,6	11,2	2,89	1,1	–0,8**
Latin-Amerika	24,9	18,8	15,8	12,3	–
Ausztrálázsia	2,6	0,5	24,7	–	–

* csak Egyiptomban

** Brazília és Trinidad

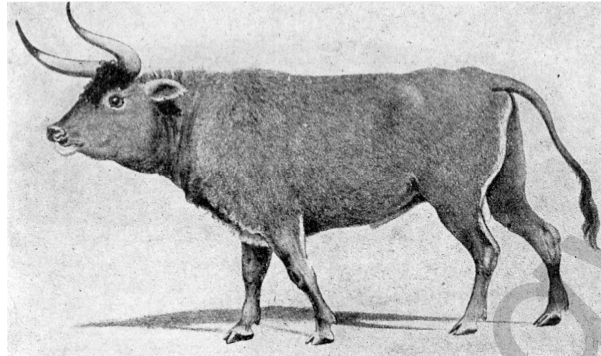
Forrás: Grigg, D. B., 1980.

A világ állatállományáról a FAO 2002-ben részletes jelentést adott ki (Szabó L. szerk., 2005). Az állattenyésztésben vezető szerepet játszó országoknál a létszám nagysága nem jelenti azt, hogy egyidejűleg a termelés egyedi nagyságában is hasonló színvonalat képvisel. A **szarvasmarha-állomány** esetén a világon több, mint 1,3 milliárd egyed tartottak nyilván, amelyből Európa és Észak-, Közép-Amerika részesedése nem érte el a 25%-ot. Ugyanakkor a **tejtermelés** mennyiségét tekintve 60% fölötti értéket mutatott. Ázsiát tekintve a 35%-os állományrészesedés ellenére, a tej mennyiségét tekintve 20%-kal részesedett. A **sertéságazatban** Ázsia állománya közel kétszerese (60%) a fentiekben jelzett térségeknek, amelynek közel 50%-a **kínai** állományra esett. A világon összesen közel egy milliárd darab sertést vettek számba. A **juhállomány** létszáma szintén egy milliárd körül mozgott, amelyből 60%-ot tett ki Ázsia és Afrika, szemben Európa 14%-ával. A **lóállomány** több mint fele az Újvilágban található. Eurázsia részesedése 40% körül mozgott. A világon összesen közel 60 millió lovat tartottak. A **szamár** 42 millió egyedéből Afrikára 36%, Ázsiára 44% jutott. A 13,5 millió **öszvér** közel 40%-a Ázsiára jutott, a többi kontinensen 5%-os volt a részesedés. A világ **teveállományának** (19,3 millió darab) közel 80%-a Afrika háziállatait gyarapítja, a fennmaradó hányad Ázsiában található. A népes baromfiállomány zömét a **tyúk** teszi ki, amely közel 15 milliárd darabbal vezet a versenyt. Észak-, Közép-Amerika közel 20%-kal, Európa 12%-kal, Ázsia mintegy 50%-kal – egyedül Kína 25% – részesedett. A **kacsa** létszám (összesen: közel egy milliárd darab) 70%-át Kínában tartják. A **pulykaállományból** (243 millió darab) 40% Észak-, Közép-Amerikában, 46% Európában lelhető föl.

A szarvasmarha házasításának őse a **tulok** (Grigg, D. B., 1980). Chaline, E. (2014) szerint India területén lépett színre és innen jutott el Európa más tájaira. A korai kőkorszakban már széles körben fordult elő. Annyi bizonyos, hogy korai domesztikációjának a színtere változatos képet mutat, hiszen a régészeti adatok jelzik, hogy DNy-Ázsián kívül már korán megjelent, mint háziállat Észak-Afrikában és Európában. De az sem kizárt, hogy az utóbbi színhelyen önállóan is házasították, mert más fejformával rendelkezett, és rövidebb volt a szarva.

Kezdetben úgy vélekedtek, hogy a **Bos brachyceros** a **Bos primigenius** egyik alfaja. Később ez annyiban módosult, hogy szelekciónak tulajdonították a rövid szarvú változat megszületését. Ez utóbbi **rövid** szarvú marha jutott el az ókori Egyiptomba, ahonnan folytatta útját Nyugat-Európa felé. Utódai a **skót felföld szarvasmarhái**. A **hosszú** szarvú fajták DNY-Ázsiából kiindulva az afrikai szavannáig jutottak el. Az **Újvilágba** a spanyolok és a portugálok vitték be ezt a marhát. A Kr. e. 3. évezredben a **rövid** szarvú faj hasonló útvonalat követett Nyugat-Európában. A **jersey** és a **guernsey** fajták ősének tekinthető.

Sőt, Észak- és Nyugat-Afrikában ez a rövid szarvú fajtacsoport kiszorította a **hosszú** szarvú változatokat, amire példa Nyugat-Afrikában az **N' dama** – rövid szarvú marha.

Őstulok (*Bos primigenius*)
Forrás: Hankó B. 1943.

A szarvasmarha a Balkánon keresztül jutott el Európába. De az is valószínűsíthető, hogy Európa **önálló domesztikációs** színhely volt.

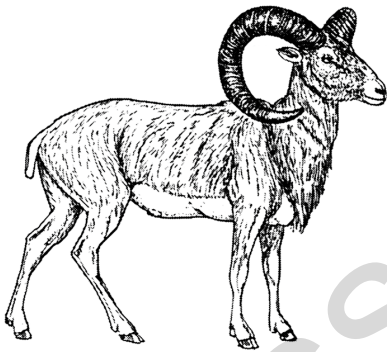
Mindkét fajcsoport – rövid és hosszú szarvú – régészeti leletei megtalálhatók a vaskori Európában. A mai rövid szarvú fajták, így pl. a **vörös dán** vagy a **svájci barna marha** a *Bos brachyceros*, az olasz **homogira** fajta a *Bos primigenius* leszármazottjának tekinthető (*Sambraus, H. H., 2002*). Előfordul olyan vélemény is, amelyik a *Bos primigeniust* tekinti minden fajta ősének. Abban viszont egyetértés van a szakemberek körében, hogy különbséget tesznek az **európai szarvasmarhák** és a **zebu-félék** között. Ez utóbbi marhafélének a **púpja** feltehetően a domesztikáció során alakult ki, elsősorban a *Bos primigenius* eredetű fajjal történő keresztezés révén. A **trópusok** szarvasmarháinak zöme a zebutól származik. Eredeti háziiasításának színterétől – Indiától – hosszú utat tett meg. Az elterjedése több hullámban következett be. A Kr. u. 7. században a zebu „eljuttatásában” az **arabok** fontos szerepet játszottak. A *Bos brachyceros* csoportba tartozó marhafélékkel való kereszteződés eredménye lett a **szanga-fajta**. A mai **afrikaner-fajta** kialakulása a szanga-fajtához és a zebuhoz kötődik. A Szaharától délre a fajták többsége **zebu vérségű**, amely alól kivételt jelent Egyiptom és Észak-Afrika térsége.

A korai neolitikum elején eljutott már Észak-Kínába a szarvasmarhán kívül a juh és a kecske is. Ezek fajtái dny-ázsiai eredetűek, ugyanakkor Dél-Kínában a szarvasmarhák terén a brachyceros-zebu keresztezésű egyedek dominálnak. Hasonló a fajták eredete Hátsó-Indiában, Indonéziában és a Fülöp-szigeteken. Megjegyzendő, hogy ahol a **hindu-civilizáció** érvényesült, ott fejték, illetve fejk a teheneket, de Vietnamban, mint **kínai civilizációs** területen, ismeretlen a tehenek fejése, a tejhasznosítás gyakorlata. Polinéziában az európaiak megjelenése előtt a szarvasmarha ismeretlen volt, csak sertés- és baromfitartás dívott.

Az **Újvilág** felfedezésével az európai telepések révén az óvilági állatfajokra épülő állattartó-kultúra tere bővült. Kolumbusz már második útja során marhát, juhot és kecskét vitt magával.

A szarvasmarhát illetően a spanyolok és a portugálok a meghódított tájakon a hosszú szarvú fajtacsoportot terjesztették el. A később megjelenő északnyugat-európai bevándorlók saját, leginkább rövid szarvú fajtáikat vitték új hazájukba. Az Egyesült Államok mai szarvasmarha-állományának alapjait a 19. században behozott észak- és nyugat-európai fajták rakták le. Az Újvilág **marhafajtáiról** elmondható, hogy fajtaösszetétele etnikai hovatartozást tükröz. Észak-Amerikába 1817-ben került be a hereford, amely csak lassan szorította ki Texas hosszúszarvú állományát. A svájciak fajtái 1869-ben tűntek föl az Egyesült Államokban. A lapályfajta 1875–1885 között jelent meg, míg az aberdeen angus 1873-ban. A szövetségi állam déli részén a zebu és a rövidszarvú marhafajták keresztezett utódainak tartása folyik. Dél-Amerikában a hosszúszarvú fajták túlsúlya érvényesült, sőt Uruguay és Argentína észak-európai fajtákkal keresztezte állományát, felhasználva a hereford és az aberdeen angus marhát. Brazília jelentős számú indiai zebut hozott be 1870–1920 között, aminek hatása főként lemérhető az állomány küllemében.

A trópusokon a szarvasmarhát jórészt igaerőként veszik igénybe. Ezt a szerepet Dél-, Délkelet-Ázsiában a **vízibivaly** tölti be. Ennek az állatfajnak a domesztikációjára Kr. e. 3000 környékén került sor, és innen jutott el Mezopotámiába, majd nyugat felé, a Közel-Kelet közbeiktatásával a Balkánra, majd az avarok idején az Al-Duna vidékére. De nem csak nyugat, hanem kelet felé is vezetett útja. Az indiai civilizáció befolyása alatt álló tájakon elterjedt tejhasznosítása is az igaerő mellett.

A házijuh vad őse az ázsiai vadjuh

Forrás: Bartosiewicz, L., 2006.

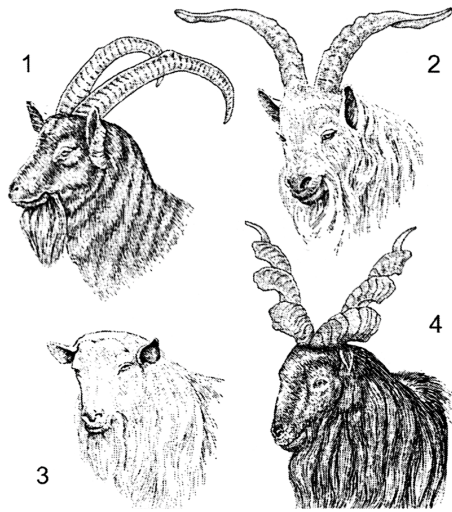

A házikecske vad őse a bezoárkecske

A **juh** és a **kecske** domesztikációja megelőzte a többi gazdasági haszonállatét. A **házasítás színterére** több elmélet született, beleértve DNy-Európát, DNy- és Közép-Ázsiát is. A **vadkecske** élettere kizárólag DNy-Ázsia, ami talán bővíthetett Észak-Indiával. Az ősi földművelő közösségek révén mindkét háziállat eljutott Kínába, egyúttal nyugat felé is. A juhletek tanúsítják az ókori Egyiptom szerepét, a nyugati területek felé vezető úton. Külön említendő a **merinó-fajta**, amely az újkortól befolyásolta szinte az egész világ gyapjútermelését. Hispániának a juhtartása visszanyúlik a korai időkre, amelynek használlata az **ibériai juh** volt. A Kr. u. 12. század közepén ezt az ősi fajtát szorította ki a merinó-fajta, amelynek elnevezése eltérő álláspontot tükröz:

1. Összefüggésben lehet az egyik berber törzs nevével – **beni-merines** –, lehetséges, hogy Karthágóból került be az Ibériai-félszigetre, de az is lehetséges, hogy az arabok révén jutott el a mai Spanyolország területére a Kr. u. 7. században. Noha úgy a behozatal, mint az elnevezés vita tárgyát képezi.

2. A másik megnevezés eredete lehetséges, hogy a kasztíliai hatósági ellenőr, a **merindad** nevéből származik, amely viszont latin eredetű szó. Annyi azonban bizonyos, hogy a spanyol merinó szó terjedt el a világon, a fajta nevét illetően (Rácz J., 2012).

Kecske szarvalakulások

Forrás: Bartosiewicz, L., 2006.

Magyarázat:

- 1: a vad ősré és a primitív házikecskékre jellemző, szablya alakú aegagrus típus;
- 2: a csavartabb prisca szarvalakulás;
- 3: szarvatlanság;
- 4: a vadon élő markhor „ellenkező” csavarodású, heteronym szarva

A spanyol merinó-fajta tenyészkörzete a 16. századik kizárólag Hispánia volt, és csak azután került át egyrészt Latin-Amerikába – Brazília kivételével –, másrészt pedig a 18. századtól Európa számos részébe és a világ egyéb tájaira, köztük elsősorban Ausztrálóceániába. A fajta meghonosítása Angliában, az éghajlat miatt kudarcot vallott. Ugyanakkor az angol fajták fontos szerepet játszottak keresztezési partnerként Argentínában és Új-Zélandon.

A **vaddisznó** azon háziállatfajok közé tartozik, amelyet Eurázsia több színhelyén domesztikáltak, így Európában, Oroszországban és Kínában. Mivel erdőlakó állat volt, Afrika, a Mediterráneum nem jöhetett számításba. Házasítás utáni terjedését korlátozta a **vallási tilalmak** térhódítása az ókori zsidók, majd az iszlám vallás befolyási övezetében, vagyis DNy-Ázsiában, és az arab uralom alá került Észak-Afrikában. Ismeretes, hogy a világ sertésállományának 9/10-e Kínában, Észak-, Nyugat-Európában és az amerikai kontinensen található.

A baromfi-félék közül a **tyúkfélék** házasítása feltehetően Délkelet-Ázsiában következett be (Chaline, E., 2014), és a házi tyúk a **vörös bankivatyúk** és az indiai **szürke bankivatyúk** kereszteződésével született meg. Délkelet-Ázsiából eljutott Kínába, az Indus-folyó völgybe, majd Afrikába és Európába. Terjedési útvonala bővült Polinéziával és a későbbi Chilével. Húsa és tojása olcsó állati terméket biztosított. Szerepe felértékelődött a **populáció-genetika** megszületésével, amely a tyúkfélékkel bizonyította létjogosultságát. Földrajzi elterjedtségére utalnak a FAO már említett 2002. évi adatai, miszerint a világ tyúkállományának kb. 50%-a Ázsiában található, de az amerikai kontinens részesedése is 30%. Európa 12%-ot mutat. A tyúktartás vadhajtsa a kakasviadal, amely a Kr. e. 3. évezred óta dívik, Indiából kiindulva az egész világon elterjedt. A **pulyka** ismert és elterjedt baromfi-féle, amelynek állomány nagysága szinte egyenletesen oszlik meg Amerika és Európa között. „A karácsonyi pulyka (...) a viktoriánus korban lett a nemzet kedvence. A karácsonyi pulyka sütésének a szokása Angliából terjedt el az angolszász világ egyéb részein” – írja Chaline, E. A kedvelt baromfi másik ünnepe a hálaadás napja, amelynek szokása 1621-ben, a későbbi Massachusetts szövetségi államból indult útjára. Az indián őslakosok által házasított újvilági állatot húsáért, tojásáért kedvelték, sőt

egyres törzseknél totemállatként is szerepelt. Az angolszászok révén nyerte el rangját a háziállatok körében.

Noha hazánkban is képviselteti magát a **kacsa**, mint évszázadok óta tartott baromfiféle, a „házi kacsa tartásának központja Ázsia trópusi és szubtrópusi monszun vidékei. Ázsiában él a Föld kacsaállományának közel 90%-a, ezen belül Kínában a 70%-a” (Szabó L. szerk., 2005). A világnak ezen a táján a kacsa szorosán kötődik a **rizstermesztéshez**. Egyúttal elterjedt a halastavak **hal-kacsa tartása** is. Ami a lúdtartást illeti, létszámban és jelentőségben szintén Kína szerepe domborodik ki. Tartása Európában is számottevő. A lúdtartó országok körében Magyarország előkelő helyet foglal el, elsősorban **libamáj-termelésben** a franciák és Izrael társaságában. (Az egyes háziállatfajok elterjedéséről a későbbiekben részletes ismertetésre kerül sor.)

A HÁZIÁLLATOK, MINT JELKÉPEK, ÉS A „SZENTÁLLATOK”

Az állatok szerepe az egyes **mitológiákban** igen jelentős volt, elsősorban az emberi közösségektől, beletartoztak a társadalmi hierarchiába, melyeknek élén a szent állatok, a totemisztikus ősök foglaltak helyet. Bár ez az állat-ember kapcsolat túlmutatott a háziállatok viszonylag szűk körén. Mindez sok esetben az ember és a természet egészének meghatározott modelljét jelentette, főleg a **termékenység** és az **életfolyamatok** ciklikussága terén. Később az állatok szerepeltetése az eposzokban, állatmesékben, közmondásokban, stb. allegorikus tartalommal bírt, ami az archaikus hagyományok folytatását jelentette. Ezek később szintén bővelkednek már újabb meglévő, illetve a továbbiakban születendő háziállatokkal.

Különösen elterjedt az állatok földrészekkel, évszakkal, természeti erőkkel történő összekapcsolása. Kínában a hónapok állattársításának szereplői között szerepelt az ökör, a nyúl és a ló, a kecske, a kakas és a kutya, valamint a házisertés őse, a vaddisznó. A mongoloknál és a tibetiekénél a háziállatok közül a tehén, a nyúl, a ló, a juh, a kakas, a kutya és a sertés jelenített meg hónapot. Az ókori Hellaszban a Nap kísérői között foglalt helyet: macska, kutya, szamár, kecske, ökör, stb. A muszlin követőinél hasonló „képviselési rendszer” élt az ég és az ember között: bárány, szamárganca, ló, ökör, galamb, teve, stb.

Az állat, mint **totem ős**, segíti az embert elhelyezni a természetben, összekapcsolja a közösséget az adott területtel, a jelent a múlttal, és bizonyos magatartási normák keretében fűzi őket egybe. Az ember, a nemzetség kapcsolata az állattal, mint totemmel, mitológiai szereplőként élt tovább, amit bizonyos elbeszélő fordulatok is tanúsítanak. („Ez akkor történt, amikor az állatok még emberek voltak.”)

Különösen a görög mitológia bővelkedik, a növényekhez hasonlóan, az állatok **antropomorf** megjelenítésében, amire példa Zeus eseté, aki Európé elrablását bikaként hajtotta végre. De ez egyúttal utal a **szarvasmarhának** a Földközi-tenger keleti régiójában betöltött szerepére is.

A szentállatok, vagyis egy-egy istenség **állati jelképei** gyakoriak voltak az ókori népek hitvilágában, amelyek állatképben megjelenő istenek voltak. Így az ókori Egyiptomban Apisz bika Ptah istennel volt kapcsolatos, továbbá a feltámadás istenével, Oziris-szal. Anubiszt a kutya képviselte. Nutot, az égbolt istenét tehén jelenítette meg. Indiában a ló képét öltő istenek alakja többek között Dakhira (?) volt. Véglegesen összeforrt pl. Pán alakja (vadászok, pásztorok, erdők istene) a kecskével. Hasonló formáció volt Héra (Zeusz felesége) és a tehén kapcsolata, vagy Poseidon (tenger istene) lova, stb. De nem nélkülözték Amerika indián népcsoportjai sem az állatok közvetítő szerepét, noha ezek az állatok nem a leendő háziállatok köréből kerültek ki, hiszen a domesztikáció súlypontja Euráziában volt.

Ugyanakkor nem hiányoztak az **állati termékek** sem, ezek is színesítették a korabeli népek hitvilágát, ami jelezte a terméknek a közösségben betöltött szerepét. Ezeknek köre nagyobb népcsoportokra, nyelvcsaládokra is kiterjedt, így pl. a germánokra, az uráli népekre vagy az Újvilág indián törzseire. A húsforrásoknak tekintett háziállatok mellett ugyanolyan szerepet játszott pl. a **tej**, amely egyúttal áldozati termék is volt, gyakran bővülve a **mézzel**. A „tejjel-mézzel folyó Kánaán” valós állapotot testesített meg. A kifejezésben egy általánosabb érvényű **jövőkép** fogalmazódik meg, nem csak a zsidóság számára. A **vajkészítésről** Salamon király, a **sajtról** Dávid király könyve tesz említést. Jézus korában, Jeruzsálemben ismert volt a **Sajtkészítők-völgye**. Az ókori Kínában a Kr. e. 4. évezredben **Fu-Hsi** császár rendelete szorgalmazta tejelő marhák és juhok tartását.

A prehistorikus időkben a tehén a **bőség** és a **jólét** jelképe volt. A hinduk hitvilágához kapcsolódik a nagy déli-tenger rejtélye, amely az **örök élet italát**, a tejet őrzi az ún. tejóceánban. A Közel-Keleten a **szarvasmarha** körül kialakult kultusz közel azonos időben formálódott,

mint a hinduknál. Az **indoeurópai népek** mitológiai hagyományaiban – mint már említettük – a tej a bőség forrása: a Rigvédában, Homérosz eposzában és a latin nyelvben a **tógy** szó másik jelentése között szerepel a bőség és a termékenység fogalma. A hettitáktól a rómaiakig **vemhes tehenet** áldoztak az isteneknek. A hindu civilizáció megőrizte a fejés, a tejhasznosítás hagyományát, ahol nem csak fejték az állatot, hanem különféle termékeket készítettek belőle, amelybe bevonták a szarvasmarhán kívül a **juhot** és a **kecskét** is. A sajtkészítésről Homérosz eposza adott számot, amelynek alapanyaga a juhtej volt. A **Tejút** mítosza is a görögök képzeleterejét dicséri.

Az elmondottak alátámasztják azt, hogy az állatokhoz, elsősorban a háziállatokhoz kötődő mitikus elemeknek alapos **történelmi magja** volt.

AZ ÁLLATTARTÁS, -TENYÉSZTÉS ÉS A FÖLDMŰVELÉS KAPCSOLATA

A mezőgazdasági kultúrában az állattartás az ősi foglalkozások másik nagy ágazata. Termelési rendszereinek kialakulása, területi tagolódása alapvetően a természeti feltételek, a mezőgazdasági népesség arányának és a termelési eszközök körének, a velük végezhető munka színvonalának a függvénye. A két alapvető ágazat – állattartás, földművelés – közti szoros kapcsolat kialakulása évezredek átívelő fejlődés eredményeként született meg. Nem beszélve arról, hogy hosszú ideig a földművelés egyet jelentett a mezőgazdasággal, illetve egy idő után a gazdasági haszonnövények termesztésével. Ez utóbbi a 19. században a szántóföldi növénytermesztés fogalmát takarta, és a földművelés, a talajjal kapcsolatos munkálatok összességét foglalta magába. A gazdasági növények és a háziállatok közti kapcsolat a 18. századot megelőzően laza és rendszertelen volt. A két ágazat között a híd szerepét elsősorban az **igaerő** töltötte be. Az időnkénti trágyázás, a gabonafélék takarmányként történő legeltetése (megjáratás), az ugar és a tarló gyakoribb járátása utalt a századokon át érvényesülő gyakorlatra. Mindez szorosan összefüggött a földhasználati rendszer módozataival. A **parlagoló** rendszerben a szántóföld, a kaszáló és a legelő jórészt egybefolyt. A **nyomásos** gazdálkodásban a szántóterület külön vált, és a legeltetés szigorú szabályokhoz igazodott. Az **állattartás** korai szakaszában, a középkor folyamán, a jobbágy/parasztság számára az állattartás csak **másodlagos** elfoglaltságot jelentett. Noha a korabeli gazdálkodók a mainál jóval szorosabb viszonyban éltek a háziállataikkal, jóval kevesebbet foglalkoztak velük. Amint *Braudel, F.* megállapítja: „... nagy lábas jószágok – ökrök, tehének, kecskék, kancák – életük jó részét a külső körülmények véletlenjére hagyatkozva töltötték, felügyelet nélkül, szinte teljesen vad állapotban”. A vezető szerepet a búza, a rozs, a zab és az árpa játszotta. Az állatokat szinte kizárólag a gabonafélék miatt tartották, mivel szükség volt az igaerejükre és a trágyájukra. Az állattartást minél kisebb ráfordítással igyekeztek fenntartani. A legelők, a füves puszták, a mocsarak, a lápos vidékek, az erdőségek jelentették az állatok életterét. Ritkán került sor arra, hogy a fellelt takarmány mellé a gazdák pl. szénát vagy abrakféléket adtak állataiknak. Ez azt jelentette, hogy a jószágok maguk keresték meg takarmányforrásaikat, és ez **archaikus tartásmódok** kialakulásához vezetett: mocsári és erdei sertéstartás, pásztoros-kutyás juhtartás, szántóföldi maghulladéokra épülő galamb-, házkörüli tyúk-, gyöngyös- és pulykatartás. Amint növekedett az ún. másodlagos betakarítás elfogadottsága, úgy közeledett egymáshoz pl. a paraszti (jobbágy) gazdaságokban az állattartás-földművelés egymásra utaltsága. Mindez kiegészült továbbra is a rétek, legelők, sőt még a kaszálók állatokkal történő hasznosításával.

Mellőzve az állattartás (-tenyésztés) tipizálását, a történelmi gyökereket – még teljeskörű gazdálkodási-rendszer keretében folyó termelés esetén is – az állatfajok (-fajták) szerepe elvitathatatlan a növényi takarmányok begyűjtésében, ami jellegzetes kapcsolódási pont a két ágazat között. Ez az egyik magyarázata annak – *Spedding, C. (1978)* szerint –, hogy „... az adott állatfajtákat miért lehet valamely meghatározott környezetben tartani: ezek képesek azokat a növényi takarmányokat begyűjteni, amelyek nem hozzáférhetők az ember számára vagy betakarításuk gazdaságtalan”.

Hosszú időszak telt el addig, amíg a mezőgazdasági termelés tudományos alapokra helyeződött. Ez a minőségi változás **Németalföldön** bontakozott ki, majd **Angliában** teljesedett ki. Az új szemléletű gazdálkodást – az angolszász terminológiában elfogadott – **új mezőgazdaság** elnevezéssel illetjük. Ezt bátran lehet tekinteni egy újabb **mezőgazdasági forradalomnak**, mert teljesen átalakította a feudalizmus mezőgazdasági rendszerét, s vele együtt a gazdasági, társadalmi viszonyokat. A nyomásos gazdálkodásról áttértek a vetésforgóra, aminek következtében felértékelődött az állattartás szerepe. A szántóföldi növénytermesztés térhódításával az állattartással való kapcsolat az előbbinél jóval magasabb szintre emelkedett, amelyben a **takarmány-**

növények művelése volt az az elem, amely szétfeszítette a feudális mezőgazdaságban századokon át uralkodó nyomáskényszert. A két ágazat közti arány kiegyenlítettebbé vált, az egymásra utaltság szembetűnő módon megnőtt. Ellentételezéseként a korábbiaknál kiegyensúlyozottabb takarmányozás miatt növekedett az állatállomány hozama, javult annak minősége, és vele együtt az igaerő is. A bővülő trágyamennyiség hozzájárult a talaj termőképességének fenntartásához és növeléséhez, lehetővé téve azt, hogy az egyes növényi és állati termékek iránt megnyilvánuló piaci igények kielégítésére sor kerüljön. Mindez az ember életminőségének javulásához vezetett. A fordulópontot a gazdaságosabb földhasználat jelentette, eltűnt az ugar, helyére a takarmánynövények léptek, vagyis az ún. **örökszántó** vette át az ugarolás szerepét. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy ez az átállás hosszabb időszakot ölelt át. A vetésforgó keretében a takarmánynövények termesztésének **gyökerei** időben századokkal **megelőzték** az új mezőgazdaság megszületését. Ez már ismert volt abban az időben, amikor a korabeli világ gazdasági súlypontja a Földközi-tenger medencéjében volt, elsősorban Itáliában. Hiszen a 13–14. században, Toscanában és Lombardiában kezdetét vette a lucerna termesztése. A Rajna-vidéken, főleg Köln körzetében a 13–14. században az ugarba borsót vagy árpát vetettek az állatok takarmányozása érdekében. Flandriában, Brabant-tartományban követték a példát, és a 14. századra általánossá vált a takarmányborsó művelése. De említhető Dél-Anglia és a Párizsi-medence is. A takarmánynövények termesztésének térhódítása a 18. században vált hangsúlyossá a majorságokban, noha a parasztság (jobbágyság) akkoriban még kevés hajlandóságot mutatott erre. Nem beszélve Európa nagyobbik részéről. A takarmánytermesztés fellendülése nemcsak az **ugar hasznosítását** jelentette, hanem egyben az **állattartásra** helyeződött a hangsúly.

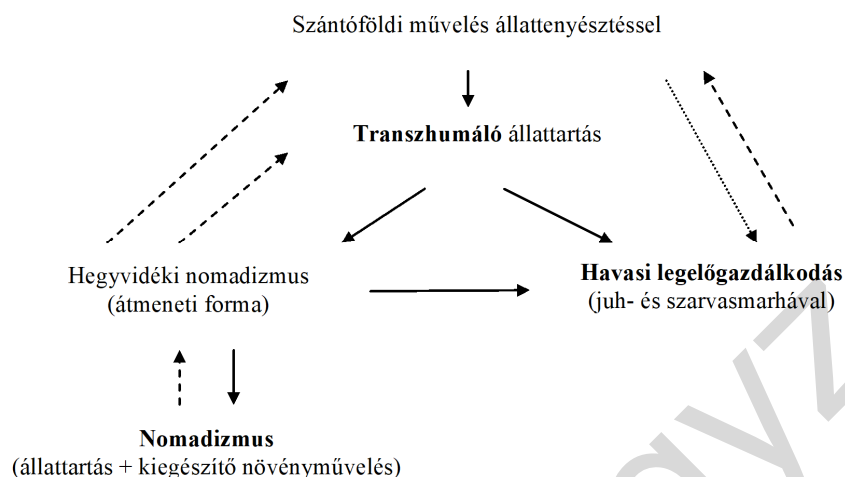
A termesztett takarmányra alapozott tejgazdaság egy minőségi változást hozott a növénytermesztés és az állattenyésztés kapcsolatában, ami urbanizációs környezetben bontakozott ki. *Hoffmann T. (1998)* véleménye szerint: „A takarmánynövények bevezetése (...) szentesítette mind azt a változást a vetésszerkezeten, amit **szabad gazdálkodásnak** nevezünk ...”. Ez párosult az **új szarvasmarha-fajták** megszületésével, segítve az ágazatban a szakosodást. Később a **tejszeparátor** és a **fejőgép** megjelenésével az addiginál **belterjesebb állattenyésztés** indult útjára.

Jóllehet a **vegyes gazdálkodású** termelési zónában – idetartozik a Kárpát-medence is – Európa jó részére jellemző állattartó-földművelő kultúra lényegében sohasem szakadt el jelentősen egymástól, bár kapcsolatuk erőssége időben és térben nagy eltéréseket takar. Az új mezőgazdaság térhódításával a szántóföldi növénytermesztés egyre inkább az **állattenyésztés kiszolgáló** ágazatává vált. Sőt napjainkhoz közeledve, elsősorban a 20. század második felétől már olyan állattenyésztési típusok is megjelentek, amelyeknek az állat az egyedüli szereplője, ezek az ún. iparszerű tartási rendszerek: broiler csirke, tojásgyár, stb.

Mindent egybevetve elmondható, hogy bár jórészt az állattartás **időbeli** elsőbbsége elvitathatatlan még a mérsékelt égöv jó részén is, annak ellenére, hogy sok helyen már eleve nem volt lehetőség a földművelésre a hőmérséklet és a csapadék miatt. Másutt viszont a természeti körülmények miatt az **állattartás** csak a mezőgazdasági fejlődésnek egy **későbbi** szakaszában hatolt be a növénytermesztés övezetébe, és még utána is, hosszú ideig kizárólag csak az **igaerőt** szolgáltatta. Külön érdemel említést a **hagyományos állattartás** – a **nomád** állattartó közösségek –, amely a természeti feltételekhez igazodott – napjainkig fennmaradt – a világ mérsékelt égöv sztyeppéin, a félsivatagos tájakon, a sivatagok oázissal tűzdelt részein alakult ki, úgy a mérsékelt, mint a forró égövben. Vándorló életmódot folytató népességük számos igénytelen állatfajt, -fajtát tart. Ez a gazdálkodási forma nem azonos a **transzhumáló** pásztorkodással, amely egy takarmányozási forma, nem pedig egy közösség életmódjából eredő tevékenység (*Enyedi Gy., 1965*).

Belterjes havasi állattartás (havasi tejjgazdaságok)

Átmeneti formáról van szó, mert az esztendő egy részében külterjes legeltetés folyik. Ez a típus a transzhumáló pásztorkodásból alakult ki a századok során.

Forrás: Jacobeit, 1961.

A transzhumáció, a nomadizmus és a havasi legelőgazdálkodás tisztán alig fordul elő, különböző változatokat kialakítva. Sőt korszakonként is változott szerepük.

A transzhumáló pásztorkodás, a nomadizmus és a havasi állattartás összehasonlítása:

	transzhumáló pásztorkodás	nomadizmus	havasi állattartás
A nyáj összeállítása	túlnyomó részt juh	kizárólag vándorlásra alkalmas állatfaj	korábban juh, manapság főleg szarvasmarha
Takarmányozás	nyáron-télen szabad legeltetés	nyáron-télen szabad legeltetés	nyár közepéig hegyi legeltetés, kora nyári és őszi sarjulegelő, széna kiegészítéssel, téli istállózás a völgyekben
Vándorlási útvonal	függőleges, de vízszintes irányú is, rögzített útvonal	állandó periodikus vándorlás, megközelítőleg rögzített útvonalon	kizárólag meghatározott függőleges vándorlási útvonalak, a legtöbb közlegető közelében fekszik, szakaszonkénti vándorlás
A nyájtulajdonos tevékenysége és lakóhelye	földművelést folytat, állandó lakhelyű népesség, amely a legelőbirtokon kívül, gyakran a vándorlás útvonalán él. A férfi népesség egy része átvette a nyájak gondozását	nincs településhez kötődő népesség, tartós, állandó vándorlás a nyájakkal, azok gondozása	megtelepedett lakosság, földet művel, szénagazdaságot űz, völgyben lakik. Pásztorokat fogad föl. A települést csak azért hagyja el, hogy sarjszénát és a magasan fekvő réteken szénát gyűjtsön
Földművelési viszonyok	földbirtokhoz igazodó tevékenység, de nincs üzemi egység, a két ágazat (állattartás-földművelés) nincs egymásra utalva	nincs rendszeres földművelés, táplálék-kiegészítésként növényi élelmekről történő gondoskodás folyik	birtokhoz igazodó, üzemi egységgel bíró gazdálkodás, a két ágazat (állattartás-földművelés) egymásra van utalva

Forrás: Jacobeit, 1961.

Így pl. a népvándorlás kora kedvezett a nomadizmusnak. A török hódoltság idején felújult a havasi legeltetés Magyarországon, stb. Európa hegyvidékein a legelőfűnek két forrása van, egyrészt a völgyek rétségei és a szántóföldi természetű szalastakarmányok (téli takarmány és széna), másrészt a havasi legelők, amelyek hasznosítására nyáron kerül sor. Az **alpesi** és a transzhumáló állattartás között a téli takarmányozásban van az eltérés, mert az előbbinél **télen** az állatállomány szántóföldi természetű takarmányt kap. A havasi pásztorkodás fő területe a **svájci** és az **osztrák** Alpok vidéke. Jóval kisebb a jelentősége a francia-svájci Jura-hegyvidéken. A legeltetés egyaránt lehetővé teszi a hizlalást és a tejtermelést. A helyi tejgazdaságok fő terméke a sajt, közte is a legismertebb az ementáli, amely a keménysajtok egyik világhírű képviselője. Amíg a **transzhumáció** a **juh** tartási, takarmányozási rendszere, addig a **havasi tejgazdaságot** a **szarvasmarha** képviseli. A havasi legelők közös tulajdonban vannak, a völgyeségi rétek és szántóföldek magánkézben. A hegyi legelők hasznosításának mértékét – állatlétszám – a völgyben fekvő gazdaságok területe szabja meg.

Ranchgazdálkodás

A ranchgazdálkodás, azaz a külterjes legeltetésre alapozott, hústermelésre berendezkedett mezőgazdasági üzem bizonyos szempontból hasonlít a nomád pásztorkodásra, nála fejlettebb változatának tűnik. Ez azonban csak a látszat, hiszen más földrajzi övezetben született meg, és ennek a körülményei is eltérőek. Az állattenyésztésnek ez a típusa az **észak-amerikai prérin**, a **dél-amerikai pampákon**, valamint **Ausztrália** és **Új-Zéland** legelőin alakult ki. Jóllehet manapság már azokra a tájakra húzódott vissza, ahol a szárazság és a gyenge termőképességű talaj miatt másfajta hasznosításra nincs lehetőség. Eredeti kialakulási területe az európai telepesek által benépesített újvilági tájak. Az Óvilágban egyedül **Dél-Afrika** ismerte meg ezt a külterjes állattartási formát. Amint ismeretes, a közép-amerikai, közép-amazóniai és afrikai nomád pásztorok ranchgazdálkodásra való „nevelése” kudarcba fulladt.

Bár az újvilági külterjes legeltető állattartás gyökerei a földrajzi felfedezéseket követő századokra nyúlnak vissza, mezőgazdasági rendszerré csak a **19. század második felében** vált, így az ipari forradalom „gyermekének” lehet tekinteni. Noha a benépesülő újvilági tájakon szinte már kezdetektől volt állattartás, de a városiasodás miatt a **marhahús** iránti kereslet növekedett, és ez egy új állattartási forma kialakulására ösztönzött. Egyúttal az **európai piac** is érdeklődött a marhahús iránt. Ez utóbbi téren kedvező fejleménynek tekinthető, hogy jelentősen csökkent a **tengeri szállítás** költsége, mindamelllett fejlődött a **hűtéstechnika** is.

Maga a ranchgazdálkodás **szakosodott** állattartási mód, terméke a **hús** és a **gyapjú**. A **takarmánytermesztésre** a lehetőség korlátozott, **bérmunkások** alkalmazása az általános, amely legtöbbször **időszaki** jellegű. Az egy hektárra jutó **tőkebefektetés** csekély mértékű. A gazdálkodási formára jellemző még az is, hogy számos esetben részvénytársaságok kezében van. A 20. században kezdetét vette – a csapadékos **argentínai pampa** kivételével – a egyes gazdasággá történő átalakulás. Ez már az **Egyesült Államokban** a 19. század utolsó harmadától szembetűnővé vált, amelyet a művelés alá fogott terület nyugat-felé való eltolódása váltott ki, módosítva a ranchok földrajzi elhelyezkedését. A fogyasztói ízlés változása az állomány átkeresztvezését igényelte, illetve új húsfajták meghonosítására ösztönzött. Egyúttal megkezdődött a legelők bekerítése, kutak fúrása, stb. Mindez nagyobb tőkebefektetést igényelt. 1934-ben életbe lépett a Taylor-féle legeltetési törvény, amely legelőbér fizetésére kötelezte a gazdálkodókat a Sziklás-hegység térségében. Mindjobban ügyeltek a túllegetetés elkerülésére. A szállítás terén a vasút mellett mind nagyobb mértékben vették igénybe a tehergépkocsit. Napjainkban a legeltetés már nem kizárólagos, mivel terjed a tápok, koncentrátumok felhasználása. A főként bikákat tartó gazdaságok az állataikat a kukorica-övezetben vagy a jobb hozamú legelőkön hizlalják meg.

A ranchgazdálkodás **hispaniai** eredetre vall, noha számos szakmai fogás, fogalom az **Egyesült Államok** keleti részén született meg.

A ranchgazdálkodás nagy körzete a La-Plata vidékén, **Argentínában** és **Uruguayban** alakult ki, az Egyesült Államokhoz hasonlóan. Az angolszászok révén elterjedt volt **Mexikóban** is ez az állattartási típus, ahová ennek következtében bekerült a hústípusú **hereford** fajta is.

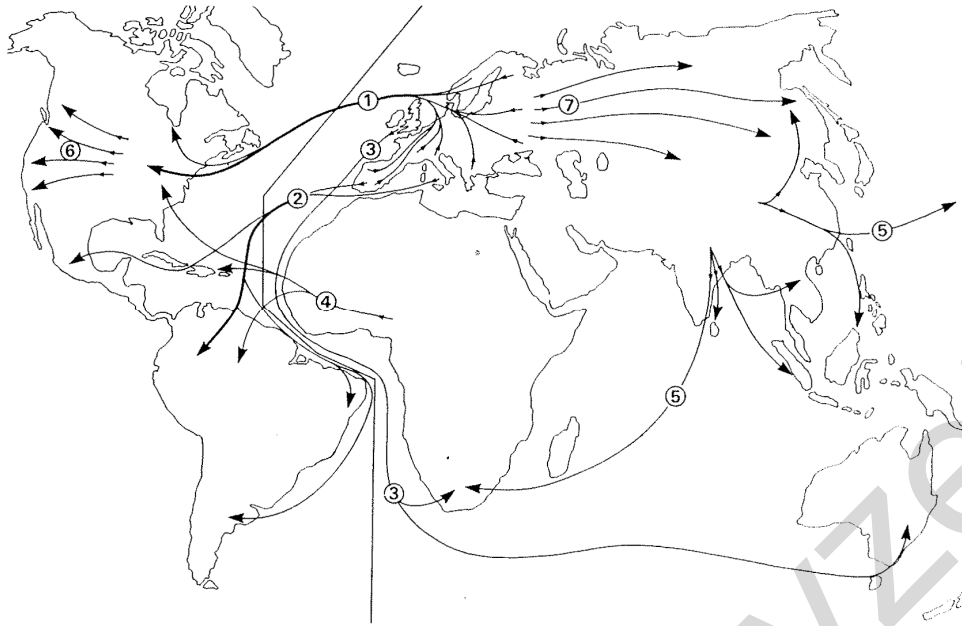
Míg az **Egyesült Államokban** a ranchgazdálkodás **közföldeken** született meg, addig **Dél-Amerikában** hatalmas **magángazdaságok** kezében vált meghatározóvá a marhatartás. Az 1880-as években jelentős állományt legeltettek – juh és szarvasmarha – a dús vegetációjú tájakon. Az **olasz** és **spanyol** telepesek révén módosult az addigi gazdálkodási rendszer. Argentínában és Uruguayban búzát és lucernát forgóban műveltek, bővítve a szántóterület nagyságát. Egyidejűleg növekedett a kukorica és a len vetésterülete is. A juhtartás viszont a szárazabb tájak felé tolódott el. Azokon a területeken, ahol az állattartás túlsúlya érvényesült, ott szakosított marhatartás, juhhús- és gyapjútermelés élvezett elsőbbséget. Uruguayban a ranchok többsége juhot és marhát tartott.

A külterjes állattartás fontos ágazat Ausztráliában és Új-Zélandon is. A Föld **déli** féltekéjén, beleértve Dél-Afrikát is, a legelő állata elsősorban a **juh**, vagy csak a juh, ellentétben **Észak- és Dél-Amerikával**, ahol viszont a **szarvasmarha**. Az angol-búr ellentét abban is megmutatkozott, hogy Afrikában az angolok a merinó-fajtát, a búrok viszont a helybeli zsírfarkú (cape) fajtát részesítették előnyben.

Ausztrália benépesülése 1789 után kezdődött el, ahol a **juh** a 19. században birtokba vette a kontinensnyi országot. Rövidesen kezdetét vette az angol fajták behozatala, és megindult a velük történő keresztezés, és kialakult a merinó-fajta ausztrál változata, amely 1858 után vált ismertté. A ranchgazdálkodás keretében működő juhtartásra a legnagyobb csapást a **búzaövezet** kialakulása jelentette. Megjelentek a vegyes gazdaságok, egyúttal felgyorsult a **belterjes hústermelő juhtenyésztés** térhódítása, és a ranchgazdálkodás színtere a szárazabb belső területekre szorult.

A **juh** legeltetési tartása Új-Zélandon jelenleg már csak a Déli-sziget fennsíkjain található. A szigetország szinte egyetlen „juhlegeltető ranch” volt, mígnem az 1870-es évek után megjelentek a búzaföldek. A fagyasztott hús az 1880-as évek elejétől már a londoni piac portékái közé tartozott. A külterjes juhtartást a 19. század végére a kisüzemi tejgazdaságok és a belterjes juhtenyésztés váltotta fel. Nyáron a juhok a hegyi legelőkön, télen viszont a völgyekben tanyáztak.

A legelők időszakonkénti felégetése – a nyulak pusztításával együtt – nem javította a mezőségek állattartó-képességét, ami elsősorban a hegyi legelőkre vonatkozott. A téli hónapokra természetesen takarmányt juttattak az állatoknak, és a legelőket felülvetéssel igyekeztek megjavítani.

A fontosabb migrációs útvonalak a kontinensek között a 16. század óta.

Egyúttal jelzik az egyes háziállatfajok és –fajták származási helyét az Újvilágban

Magyarázat: 1) európaiak Észak-Amerikába, 2) dél-európaiak Közép- és Dél-Amerikába, 3) britek Afrikába és Ausztráliába, 4) afrikai rabszolgák Észak-Amerikába és a nyugat-indiai szigetekre, 5) indiaiak és kínaiak, elsősorban Ázsián belül, 6) amerikaiak nyugat felé Észak-Amerikában, 7) nyugat-oroszok Szibériába

Forrás: Newbury, P., 1980.

A növénytermesztést kiegészítő állattartás

Ez a gazdálkodási típus elsősorban **Közép- és Kelet-Európát** jellemezte, amelynek alapelve volt, hogy „**annyi állatot tartani, amennyit a földművelés feltétlenül megkövetel**”. A hegyvidéki és a síksági legelőket leszámítva, az állattartás igaerővel és trágyával látta el a gazdaságokat. Ez a közvélekedés azért tartotta hadállásait, mert a társadalom kevés állati terméket fogyasztott, aminek háttérében a városi népesség alacsony – illetve nem létező – aránya húzódott meg. Európában, de az Újvilág északi régiójában a városok számának és lakosságának növekedése megnövelte az állati termékek iránti keresletet. A **tökés gazdálkodás** időben Nyugattól messze elmaradva vette kezdetét, így Magyarországon is csak **1848 tavasza** volt az a fordulópon, amely lezárta a feudalizmus századait. Az árutermelés térnyerése, a szántóföldi takarmánynövények művelésének megindulása hozzájárult az állattenyésztés mennyiségi és minőségi fejlődéséhez, noha elég vegyes képet mutatott az ágazat helyzete a nagyrégió gazdálkodási színvonalában. A hazai példa is jelzi, hogy útjára induló **paraszti gazdálkodás** önellátásra rendezkedett be, az állati termékek iránt megnyilvánuló belső piac szűk keresztmetszete korlátozta az állattartás Nyugaton már meglévő színvonalának elérését. Közép-, Kelet-Európában évtizedeket vett igénybe, amíg megváltozott a szemlélet, különösen a legelőgazdálkodásban. Egészen más volt a helyzet és a történelmi gyökerek pl. az **Egyesült Államokban**, ahol a kukoricaövezet korai kialakulása a takarmánytermesztés alapjává vált, és egyúttal a szántóföldi növénytermesztést új irányba terelte. Mindez merőben elütött Európa említett nagyrégiójától. Az Egyesült Államokban már a 19. század utolsó harmadában a **teljes kukoricánövényt** tartósították silóként, és tárolásuk sok helyütt már **silótornyokban** történt. Minderre hazánkban – széles

körben – csak egy évszázad múlva került sor, a magyar mezőgazdaság „**felzárkózódó időszakában**”.

Az állattenyésztés túlsúlya a növénytermesztéssel szemben

Ez a gazdálkodási mód fokozatosan alakult ki, amelynek során az állattenyésztés a mezőgazdasági termelés vezető ágazatává vált. Európában az állattenyésztés elsőbbsége a mérsékelt égöv csapadékos tájaira jellemző, **Nyugat-Európát** és **Skandináviát** öleli föl. Ehhez a térséghez hasonló az **Egyesült Államok atlanti-partvidéke** is. A természeti tényezők közül meghatározó a kedvező éghajlat, ami ösztönözte a szántóföldi takarmánytermesztést és a természetes vegetációjú rétek, legelők kialakulását.

Már a 19. századot megelőzően is jelentős volt a **kelet-európai búza** behozatala, majd a század második felében Nyugat-Európában megjelent az olcsó **amerikai búza** is. Így egyre több termőföld vált szabaddá a **takarmánynövények** művelésére. A városiasodás, az ipari fejlődés felgyorsította a társadalmi mobilizációt, amely a mezőgazdasági népesség csökkenését váltotta ki. A belső piacon bővült az állati termékek iránti kereslet, ami ösztönözte az állattenyésztés fejlődését. Az Egyesült Államok keleti-partvidékén hasonló folyamat játszódott le, ahol szinte kizárólag a **szarvasmarha** jelentette az állattartás gerincét. Nyugat-Európában a **sertés- és a baromfifélék** bővítették a kört. Talán a **dán** példán lehet lemérni ennek a nagyívű fejlődésnek a jelentőségét, ahol a takarmánytermő terület uralja a mezőgazdasági tájat. **Kelet-Angliában** a természetes és a termesztett takarmányok a mezőgazdaságilag hasznosított terület 70–80%-át foglalják el. A téli hónapokban is lehetőség van az állatok legeltetésére. **Észak-Franciaország, Belgium** (Flandria), a **holland polder**ek vidéke is ide sorolható. Míg Dániában a termesztett takarmányoké a vezető szerep, addig **Új-Zélandon** a takarmányozás a természetes vegetációra épül, legeltetés folyik, valamint a termés egy része széna- vagy silótakarmányként hasznosul. A termesztett takarmányokat csak az intenzív juhhústermelés veszi igénybe. A nedves pampák vidékén – **Argentína** – a fő takarmányt a legeltetett lucernavetések adják, de ugyanazon a helyen csak néhány, így a gazdaságok (estanciák) búzát, zabot és kukoricát is vetnek. Mindez hasonló az amerikai kukorica-övezethez. Mindkettő az állatok hizlalásának is a színtere.

A világ mezőgazdasági kultúrájában egyéb tartási módok is léteznek, amelyek eltérnek az előzőekben említett típusoktól. Az állattartás szempontjából még számításba jön a trópusi övezetben a szavannák vidéke, ahol még napjainkban is fellelhető az állattartás nomád formája. A földművelés elkülönül az állattartástól, ami a velük foglalkozó népességre is jellemző. A klasszikus mediterrán gazdálkodás állattartásában a kecske és a szamár túlsúlya érvényesül, amelyek megelégednek a szárazságtűrő vegetációval is. A hagyományos öntözéses gazdálkodás a Közel-Keleten és Ázsia monszun-járta tájain dívik, az állattartás alapvetően az igaerőt szolgálja.

Összességében elmondható, hogy az állattartás jóval szélesebb körben van a világon elterjedve, mint a földművelés vagy a kertészet. Ennek jórészt az oka a természeti adottságokban rejlik, amihez társulnak technikai okok is. Még napjainkban is kiterjedt a legeltetési állattartás, sőt a fejlett agrárkultúrával bíró körzetek is hasznosítják a füves területeket, függetlenül attól, hogy legelőről, rétről vagy kaszálóról van-e szó. Ami nem csak természetes vegetáció, hanem telepítés is lehet

HASZONVÉTELEK AZ ÁLLATTARTÁSBAN, -TENYÉSZTÉSBN

„A hasznosítás módját elsősorban a gazdasági adottságok és a természeti környezet befolyásolják, de az adott közösség étkezési szokásai, ízlése és kultúrája is hatással van rá” (Freedman, P., 2008). A háziállatok domesztikációjának színre lépésével újrendeződött a korábbi ember-állat kapcsolat. E hosszú folyamatnak alapvető célja kétségtelenül a gazdasági szükség volt, a haszon reménye, amely biztonságosabbá tette a korai közösségek életét.

A gyűjtögetés, a halászat és a vadászat elsőbbsége háttérbe szorult, de nem tűnt el a korai társadalmakból, és mint kiegészítő élelemszerzés vagy ínycség, napjainkig fennmaradt. A hasznovétel bő választékában a hús tartalékolása játszotta az elsődleges szerepet, és az ember csak jóval később „fedezte fel háziállatai másodlagos hasznát” (Bökönyi S., 1978). Jóllehet ezek jó részével genetikailag rendelkezett az állat – tejelés, igaerő, tojás, stb. –, de egy részük a domesztikáció után, mutációk révén alakult ki: pl. a gyapjú. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a tejelés, mint hasznosítási forma, előnyt élvezett, már csak az utód felnevelését figyelembe véve is.

A hasznosításra alkalmas állatok köre bővebb, mint a háziállatok által kínált javak választéka. Ezt támasztják alá az alábbi táblázatok.

Érdemes – csoportosítva – számba venni mindazon állatfajokat, amelyek az ember rendelkezésére állnak, mint bizonyos állati termékforrások, túllépve a gazdasági használlatok körén.

A korszerű mezőgazdaságban tejtermelésre használt állatfajok

Állatfaj	Egyedenkénti hozam (liter)		Termelési időszak
	jellemző érték	maximális érték	
Bivaly	900–1364	2728–2182	év
Teve	1350	3600	év
Szarvasmarha	3864	11365	év
Szamár			
Ló	11–17		nap
Kecske	600	2045	
Rénszarvas			
Juh	150–200	1200	év
Jak			
Tehénantilop	350	630	év

Forrás: Spedding, C., 1978.

Hústermelésben használt állatok

Állatfaj	Jellemző hozam egyedenkénti (kg)	Termelési időszak
Bivaly	144	14 hónap
	279	48 hónap
	250	>3 év
	216	18 hónap
Alpaka		
Teve		
Láma		
Szarvasmarha	250	16 hónap
Kutya		
Szamár		
Ló		
Kecske		
Sertés	50	5 hónap
Rénszarvas		
Nyúl	1	9 hét
Tengerimalac		
Juh	18	16 hét
Jak		
Szárnyasok	1,45	9 hét
Szarvas	82	3 év
Pézsmatulok	113	27 hónap

Bőrtermelésre használt állatok

Állatfaj	Egyedenkénti hozam (dm ²)
Bivaly	315–450
Teve	270
Szarvasmarha	315–450
Szamár	135
Ló	315–450
Kecske	40
Sertés	90–100
Rénszarvas	180
Juh	36–40
Jak	270
Elefánt	900
Víziló	540
Tehénantilop	360
Gnú	210
Gudu	180
Impala antilop	70
Kenguru	90
Strucc	100

Forrás: Spedding, C., 1978.

Szálanyag (textilanyag)-termelésre használt állatok

Termék	Állatfaj	Évi hozam egyed (kg)
Gyapjú, textil és egyéb szálanyagok	Juh	1–9
	Alpaka	1,5–5
	Láma	1,5–3,5
	Vikuma	0,18–0,32
	Huanakó	1,2
	Pézsmatulok	2,3–2,7
	Szarvasmarha	
	Ló	
	Kecske (kasmír)	0,23
	Rénszarvas	
	Nyúl (angóra)	0,23
	Tengerimalac	
	Jak	
Teve	2,3–4,5	

Az ember komfortérzetének biztosítása érdekében felhasznált állati termékek eltérő arányban járulnak hozzá az életminőség javításához. Ez térben és időben koronként változott. A növényi termények és az állati termékek egymás helyettesítésére is képesek, és arányaik is közelítenek (közelíthetnek) egymáshoz. Ékes bizonyítéka ennek pl. a vaj és a margarin vetélkedése. Kivételt talán a ruházati alapanyagok jelentenek, hiszen a 20. század második felében a száltermelésben a növényi eredetű anyagok részesedése több, mint 50% volt, az állatoké 20% körüli értéket mutatott, a szintetikus anyagok mintegy 25%-kal járultak hozzá az emberi igények kielégítéséhez.

A növénytermesztés és az állattenyésztés elsődleges célja az emberi táplálék előállítása. Az más kérdés, hogy egységnyi földterületre vetítve milyen ennek a hatékonysága. Bár az alábbi táblázatban jelzett adatok ezen a téren csak relatív értékeket mutatnak, mivel a számítási módok eltérőek.

Az egységnyi földterületre jutó növényi és állati termelés relatív hatékonysága
(az adatok csupán a nagyságrendeket érzékeltetik, mert a kiszámítás módja nem egyöntetű)

Betakarított termés	Fehérje (kg/ha*év)	Energia (MJ/ha*év)
Szárított fű	700–2200	92000– 218000
Levél (lombozat) -fehérje	3000	-
Káposzta (ehető)	1100	33500
Szemes kukorica (Észak-Amerika)	430	83700
Burgonya (ehető gumó)	420	100400
Árpa (Egyesült Királyság)	370	62800
Búza	450	58600
Rizs (Európa)	320	87900
Maniókagyökér (Malawi)	246*	133800*
Vágott nyúl	180	7400
Csirke (broiler)	92	4600
Bárány (ehető húshányad, Új-Zéland)	62	7500
Marhahús (ehető hányad, főleg árpával etetve)	57	4600
Sertés (ehető húshányad)	50	7900
Bárány (ehető húshányad, Egyesült Királyság és Írország)	23–43	2100–5400
Marhahús (ehető húshányad, főleg legeltetve)	27	3100

* = kg/ha termelés (nem évi)

Forrás: Spedding, C., 1978.

A **hasznosítási módok** a történelem során változtak, korszakokhoz, népcsoportokhoz köthetők. Hiszen az idők során átalakult az egyes társadalmak igénye, ízlése. Erre sokszor divatszerűen került sor, és rövid idő alatt tért hódítottak a táplálkozási kultúrában. Gondoljunk arra, hogy miként változott a **magyarság húsfogyasztási ízlése**, hogyan jutottunk el a marhahústól a sertésig, és a baromfitól az egyre bővülő pulykahús fogyasztásig. De az ízlésváltozásra jó példák találhatók a növényi termények terén is, többek között a **paradicsom** szerepére, amely kiugró sikert könyvelhetett már el a 20. században. Mindez új igényeket támasztott a mezőgazdasági termelés teljes körével szemben. Új állat- és növényfajták születtek, javultak a hozamok mennyiségi és minőségi mutatói. Mindez módosította a gazdasági haszonállatok tenyésztési, tartási kívánalmait. Annyi bizonyos, hogy a legnagyobb igényt az emberi táplálkozás támasztotta,

noha nem lebecsülendő a ruházkodás szerepe sem. Gondoljunk az ún. kis jégkorszak időszakra, amely előtérbe tolta a juhtartást, főként a gyapjúnyerés miatt. Ez egyúttal fejlődési pályára állította a posztóipart, a későbbi ipari forradalom előfutárát, és pl. Angliát a juhtenyésztés felkarolására ösztönözte. De említhetjük a húsfélék iránti igény módosulását is a 14–15. században, amely a birkahúsnak adott elsőbbséget (*Montanari, M., 1996*). Mindezen túl a húsfogyasztás a társadalom nemesi és polgári köreiből status-szimbólumot jelenített meg. Itáliában tovább folyt a birka- és sertéshús közötti versengés a társadalom egyes rétegei körében. Amint *Montanari* megjegyzi: „... ami az erdőhasználatot, a vadászati és legeltetési jogot illeti, a 14–15. századra a játszma nagyrészt eldőlt. A megműveletlen földek legnagyobb része – néhány hegyvidéki terület kivételével – nem állt a köz használatára. A szilaj pásztorkodást (a juhtenyésztés kivételével) lassan mindenütt felváltja az istállózó állattartás. Főleg Európa nyugati régióiban a sertéstartás térhódítása figyelhető meg a paraszti gazdaságokban. Összességében Európa népessége zömmel húsevő volt, amit az egyház böjti előírásai mérsékeltek. A hústól való tartózkodás az egyház abbéli véleményéből eredt, hogy az a pogány világ velejárója volt. A szerzetesi ideál száműzte a húst, helyette a halat részesítette előnyben. De a tejtermékek és a tojás is kikerült az étrendből.” A reformáció sikerének tekinthető – a húsfélék kivételével –, hogy az állati termékek böjti ételként fogyasztását a Vatikán elfogadta. Luther 97 pontos ellenvetésében is szerepelt az ún. vajlevelek eltörlése, amelyet pénz ellenében a földi halandó megkaphatott, s ez feljogosította a vaj fogyasztására. Mindez jó üzletnek bizonyult a helyi földbirtokos és a vatikáni kúria számára. Luther Márton sikere több évszázados küzdelemre tett pontot, ami a „drezdai vajaskenyérben” öltött testet. Ez az egyházi beleegyezés azért is érdemel figyelmet, mert befolyásolta a háziállatok, közte elsősorban a szarvasmarha haszonvételét, előre vetítve a fejlődés irányát. A városiasodás, a polgári réteg „izmosodása” átrajzolta a korabeli társadalom étkezési szokásait, fokozatosan háttérbe szorítva a középkori egyház által meghonosított ízlést. Az ízlésváltás érvényre jutott a nyugati társadalmak egészében. A középkori állattartást az új mezőgazdaság keretein belül az állattenyésztő állattartás felé vezető út pályájára terelte. Hatékonyabb tartásmódok és hozzá idomuló takarmányozási formák születtek, ami az életmódot modernizálta. Ez a nagyívű fejlődés szorosan összefüggött a nagy földrajzi felfedezések beköszöntével, amely új távlatokat nyitott a globalizálódó világban.

A LEGELTETÉSES ÁLLATTARTÁS FORMÁI

A mezőgazdasági kultúrában a növény, mint takarmány az állattartás megjelenésével új értelmet kapott. Biológiai értelemben a **növény** a táplálkozási láncban elsődleges szerepet játszik, az **állat** másodlagos hasznosítóként jön számításba. A háziállatok domesztikációjával nemcsak az ember és az állat közti kapcsolatban következett be változás, hanem az állat és a növény viszonylatában is. Hiszen a vadon élő állatok táplálékukat maguk szerezték meg, az ember közvetítése nélkül. Bár még hosszú évezredek keresztül érvényesült az „ősi állapot”, mert a **takarmánytermesztés**, mint a gazdálkodási kultúra új eleme, jóval később lépett a színre az állatállomány ellátásában. A háziásítás során az ember kiemelte az állatot természetes környezetéből, **védelmet** (elhelyezést) és **táplálékot** (takarmányt) nyújtott számára. A vadászó-, gyűjtögető életmódról az élelemtermelésre történő áttérést több tényező befolyásolta, és ebben az is szerepet játszott, hogy az ember felismerte az állattartásban rejlő előnyöket. A domesztikációval létrejött, majd a további nemesítés során egyre növekedett az állatoknak az embertől való függősége, amely nagymértékben a takarmányozás következménye. Az ember feladatává vált a **takarmánynövények** termesztése, betakarítása és a különféle tartósítási módok alkalmazása. Az **új mezőgazdaság** (okszerű vagy racionális) kialakulása átformálta az addigi növénytermesztést, jelentősen bővítette a földművelésre igénybe vett területet a takarmányként hasznosuló növényfélések arányát. Mindez bőséges ellátást biztosított a gazdasági haszonállatok számára, ugrásszerűen megnőtt az állatállomány **termelési hozama** és a feldolgozás során az **állati termékek** mennyisége.

A takarmányozás alapvetően befolyásolja az állattenyésztés, -tartás típusát. A mezőgazdasági kultúrában évezredek óta át az az időszak, amely a **legeltetés** jegyében telt el. Ezt az ősi formát a napjainkig fennmaradó nomád pásztorkodás örizte meg. Amint már említettük, ez egyúttal életformát is jelent. Mivel az állattartás technikai hátterének a fejlődése korlátozott, szinte alig változott formája az ipari forradalomig (18. század), így modernizációjára a letelepült népesség földműves-állattartó gazdálkodása révén, elsősorban az **istállózó állattenyésztés** megjelenésével következett be, nem pedig a nomadizmus fejlődésének eredményeként. A nomadizmusban a legelő közösségi tulajdonlása – függetlenül a nomád állattartás formáitól – nem tűnt el, fennmaradt a 20. század közepéig (Szabó I., 1966). A nomád pásztorkodás lényegében legelőváltó állattartás, zömmel nagyállattartó formáció. Grigg, D. megjegyzi: „... a nomád pásztorkodást megelőzte a növénytermesztés (földművelés) (...) a nyájban élő állatokat mindenütt letelepedett földművelők háziásították, míg a vadász és gyűjtögető népek által elfoglalt területeken élő állatok domesztikációja nem történt meg (...) A nomád pásztorkodás földrajzi elhelyezkedése mindenütt követi a helyhez kötött földművelést, de sehol sem találunk olyan nomád pásztorkodókat, akik nem ismerik a földművelést.”

A napjainkig fennmaradó **nomád pásztorkodás** által igénybe vett terület kétszerese az összes megművelt területnek (10 millió km²). A nomád pásztorkodók kizárólag a környezetben föllelhető legelőket veszik igénybe. A vándorlási útvonalak évszázados hagyományt követnek. Az időjárási frontok évszakai változásainak fontos szerep jut, mivel a csapadékjárástól függ a legelők vegetációja. Az állattartás szintereinek állatfaji összetétele az éghajlatnak megfelelően változik. A száraz övezetekben a juh és a kecske szerepe domborodik ki. A szarvasmarha Kelet-Afrika uralkodó háziállata. A legszárazabb tájakon – Szahara, Arab-félsziget – a tevetartás élvez előnyt. Mongóliában a juh fölénye vitathatatlan, de a szállítás a kétpúpú (baktria) teve feladata. A lóhoz haszonvétele mellett társadalmi rang is párosul. A nomád pásztorkodás, mint életmód, egyúttal társadalmi formáció is, Eurázsia 40–60 északi szélességi foka között született meg, és nagy lovas birodalmak színterének számított a történelem során. Észak-Afrikában a nomád pásztorkodás elterjedése az arabok kirajzásával vette kezdetét. A Szaharától délre eső területek nomád pásztorkodásáról, kialakulásának idejéről eltérő vélemények uralkodnak a szakemberek

körében. Az olyan vélemény sem ritka, amely azt tartja, hogy egy-egy népcsoport történelme során váltakozva űzte a földművelést és az állattartást. A nomád pásztorkodásban a 20. század fordulópontot jelentett. Az érintett népcsoportok jórészt letelepültek, noha ez már a 16. században elkezdődött, és a 18–19. században gyorsult föl a gyarmatosításnak köszönhetően. Torz példája ennek Közép-Ázsia, ahol a 20. században, a szűzföldek feltörésével a szovjet rendszer elpusztította az Óvilág nomád pásztorkodásának a bölcsőjét, Kazahsztán kizárólag legeltetésre alkalmas legelőit. De a világ más tájain is, így Afrikában is kudarcba fulladt a vándorló állattartók letelepítése. Ennek a tartási, takarmányozási módnak a hanyatlása szorosan összefüggött a modernizáció előretörésével. A nomád állattartás és a hozzá kapcsolódó életmód az emberiség történetének sikeres fejezete volt, de egy bizonyos szinten megrekedt a környezeti viszonyokhoz való alkalmazkodás terén. Noha napjainkban is létezik, a világ állattenyésztésében számottevő szerepet nem játszik.

A legeltetéses állattartás elterjedtsége a világon, amely azonban túlmutat a nomád pásztorkodáson, az alábbi képet mutatja:

A legeltetéses állattartás főbb földrajzi területei

Régió	Főbb állatfajok	Legeltetéses állattartás helyzete
Európa	Juh, kecske	Csökkenés a földművelés terjeszkedése miatt.
Észak-Afrika	Juh, kecske	Csökkenés a földművelés terjeszkedése miatt.
Szaharától délre	Szarvasmarha, teve, juh, kecske	Csökkenés a földművelés terjeszkedése miatt.
Közél-Kelet	Juh, kecske	Csökkenés a földművelés terjeszkedése miatt.
India, DK-Ázsia	Szarvasmarha, teve bivaly, juh, kecske, kacsa	Altalában csökkenés a földművelés terjeszkedése miatt, de növekedés a város környéki területeken.
Közép-Ázsia	Jak, teve, ló, juh, kecske	Növekedés a szövetkezetek felbomlása, magángazdaságok létrejötté miatt.
Eurázsiai sarkkör	Rénszarvas	Növekedés Szibériában a szövetkezetek felbomlása miatt, de csökkenés Skandináviában.
É-Amerika	Szarvasmarha, juh	Csökkenés az elkerítések és az alternatív gazdasági lehetőségek terjedése miatt.
Közép-Amerika	Szarvasmarha, juh	Csökkenés az elkerítések és az alternatív gazdasági lehetőségek terjedése miatt.
Andok	Láma, alpaka	Lámalegelők csökkennek az útépitések és az európai állattartó gazdaság modelljének elterjedése miatt. Az alpakáé nő a gyapjú miatt.
Dél-Amerika (Pampa)	Szarvasmarha, juh	Növekedés az erdőkből kialakult füves területek következtében.
Ausztrália	Juh, szarvasmarha	Csökkenés az elkerítések és az alternatív gazdasági lehetőségek terjedése miatt.

Forrás: Szabó L. (szerk.), 2005

A legeltetéssel tartott gazdasági állatok és a legeltetés módja

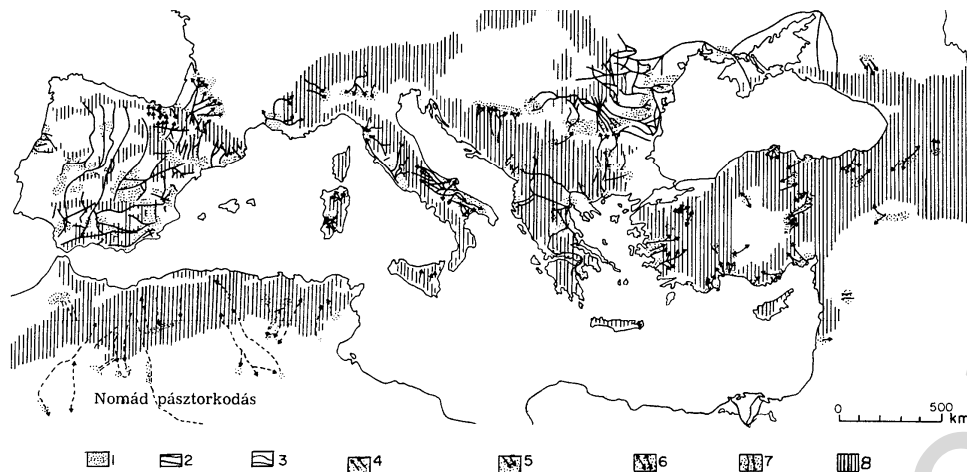
Állatfaj	Régió	Nomád	Transz-humálás	Agro-pásztoral	Ranch	Zárt tartás
Szarvas-marha	Európa		+			+
	É- és D-Amerika			+	+	+
	Ny-Ázsia		+	+		+
	Ny-Afrika		+	+		+
Zebu	Afrika	+	+	+	+	+
	Közép-Ázsia		+	+		+
	É- és D-Amerika			+	+	+
Bivaly	India, DK-Ázsia		+	+		+
Teve	K-, Közép-Ázsia	+	+	+		
	Afrika, Ny-Ázsia	+	+	+		
Juh	Afrika	+	+	+		+
	Európa		+	+		+
	É- és D-Amerika		+	+	+	+
	Ausztrália			+	+	+
	Ázsia	+	+	+		+
Kecske	Afrika	+	+	+		
	Európa		+	+		+
	Ázsia	+	+	+		+
Jak	Közép-Ázsia, magashegységei		+			
Láma	Andok		+	+		
Alpaka	Andok		+	+		
Ló	Közép-Ázsia	+	+	+		
Szamár	Afrika, Ázsia	+	+	+		
Sertés	Európa, Észak-, Dél-Amerika,					
	Ázsia, Afrika			+		+
Kacsa, liba	Európa, Ázsia		+	+		+

Forrás: Szabó L. (szerk.), 2005

A **transzhumáló pásztorkodás** újabb keletű állattartási forma, amely az állatok időszakos vándorlására épül. A síksági és a hegyi legelőket váltogatva veszik igénybe az állatállomány legeltetésére. A tulajdonosok állandó településen élnek, főleg földműveléssel foglalkoznak. Egyes tájakon (Libanon, Balkán, stb.) az állatok hajtását, legeltetését nem fogadott pásztorok végzik, hanem a tulajdonosok, és gyakran követi őket a családjuk is. Számos típusa alakult ki. Alapvetően három változat különíthető el:

1. *A Földközi-tenger nyugati medencéje (klasszikus változat)*

A termőföld nagy részén gabonaféléket termesztenek. A még hasznosítható területek, elsősorban a **természetes legelők** vegetációja az állomány ellátását szolgálja. A vándorló állatállomány zöme juh és kecske. Télen és tavasszal a síkvidék mezőségeit legeltetik, nyáron viszont az állatállományt a hegyekbe hajtják. Ez a tartási rendszer évezredek során alakult ki, de napjainkra már elveszítette egykori nagyságát.

Transzhumálási útvonalak a Földközi tenger vidékén

Magyarázat: 1. Téli legelők; 2. Transzhumálási útvonalak; 3. Transzhumálás iránya; 4. Rendes transzhumálás (a nyájak a sík vidékek lakóinak birtokában vannak); 5. Fordított transzhumálás (a nyájak a hegyilakók birtokában vannak); 6. Rendes és fordított transzhumálás; 7. kettős transzhumálás (a nyájak a közbülső dombvidéken élő emberek tulajdonában vannak); 8. Hegyvidékek

Forrás: Grigg, D. B., 1980.

A **Mediterráneumban** történelmi hagyománya van a transzhumáló pásztorkodásnak. A térségből kiemelkedik Hispánia és Itália egy része, a Balkán, karöltve a Kárpátokkal és Kis-Ázsia néhány tája, továbbá Észak-Afrikában az Atlasz-vidéke. Az említett tájak közül kiemelt jelentősége van az Ibériai-félszigetnek. Hiszen az itteni transzhumációnak a gyökerei visszanyúlnak a korai időkig. Nem beszélve arról, hogy a „**spanyol gyapjú**” ismert volt már a rómaiak előtt is. A 12. században az ősi fajtát kiszorította a **merinó-fajta**, amely minden bizonnyal **nem endemikus** fajta (a fajta eredetéről több elképzelés létezik). Az Észak-Afrikából átkerült juh fajta egyedei fehér színű, göndör gyapjút növesztenek. Az **egységes Spanyolország** megszületése után, a 16–17. században már virágzott a vándorlásos juhtartás. Királyi rendelet életre hívta a juhtartó gazdálkodók nemzeti szervezetét, a **Mestát**, amely a királyi ház monopolizált szervezetként jelentős bevételhez juttatta az érdekelteket. A legelők bővítése, illetve a szántóterület növelése mindig a gabonakonjunktúra függvénye volt, vagyis attól függött, hogy a **gyapjú** vagy a **gabona** iránt volt nagyobb a kereslet. Mindez tanulságul szolgált a jövőre nézve is, mivel a hispániai eredmények igazolták, hogy a föld hasznosítási módja és az adott korszak gazdasági körülményei között milyen szoros összefüggés van.

A spanyol transzhumáló pásztorkodás fő állatfaja – a térség többi tájaihoz hasonlóan – a juh volt, és kifejezetten az árutermelő típust képviselte (gyapjú), nem az önellátást szolgálta. Ami a vándorlás irányát mutatja, fordított helyzet is előfordult, amire példa Libanon, ahol a hegyvidékről indultak a nyájak a síkság felé, mert a települések a hegyek között feküdtek. A **leszálló transzhumáló pásztorkodás** hazája Dél-Franciaország és Itália, ahol a nyájak nagy része egyházi tulajdonban volt, és a monostorok a hegyvidéken emelkedtek.

Ennek a tartási-takarmányozási formának a fénye napjainkra megkopott, az **ausztrál gyapjú** európai megjelenése a kontinens juhászatát háttérbe szorította. Jóllehet manapság is létezik még – igaz szűk keretek között – a Balkánon, a lengyel Kárpátokban, Észak-Afrikában és Kisázsia egyes tájain.

2./ Az Újvilág (Észak-, Közép-, Dél-Amerika)

Az **Újvilágban** a spanyolok Kaliforniában honosították meg a transzhumációt. De amint az angolszász térfoglalással gyökeret eresztett a kertművelés, az öntözéses gazdálkodás kiszorította, illetve a kertművelésre alkalmatlan területek adtak otthont neki. **Argentína** és **Chile** befogadta az óvilági tartásmódot, amellyel az Andok-vidéke és a síkságok között fekvő területek legelőit hasznosítják.

3./ A trópusi övezet

A **trópusi övezetben** transzhumálásra szűk lehetőség nyílik, mivel az esős és a száraz időszak egy időben van. A hegyvidék javára írandó, hogy a nedvességet ezen a vidéken a növényzet tovább tartalékolja. A síkságokon sok helyütt vízrendezéssel a vándorlást ki lehet iktatni.

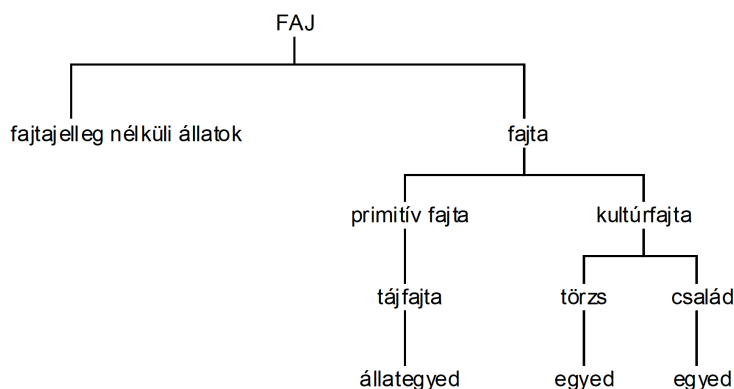
A HÁZIÁLLATFAJOK, -FAJTÁK TÖRTÉNETÉBŐL

A háziállatok megszületésével a **domesztikációnak** csak egy – noha nagyon fontos – szakasza zárult le. Már a korai szakaszban is legalább ekkora jelentősége volt egy-egy fajon belül a **fajták** megjelenésének. Nem beszélve arról, hogy a tudományos alapokon nyugvó nemesítés genetikai ismeretei másfél évszázadra tekintenek vissza. Mindez azt jelenti, hogy a korai nemesítések, egyes fajták „kimunkálása” a **tapasztalatra** épült. Kevésbé ismert, hogy a Festetics-dinasztia nemcsak a Georgikon megalapításában, hanem az új tudományág felfedezésében is jeleskedett. **Festetics Imre** (1764–1847), a **juhtenyésztő** szakember már fél évszázaddal **Mendel**, a brünni szerzetes előtt, **1819-ben** papírra vetette elképzeléseit az öröklődésről, „ráérezett a gének jelenlétére”. A genetika elnevezést is ő használta először, megelőzve nyolcvan évvel a hivatalos névadót, **William Bateson**-t. Festetics, ha nem is fedezte föl Mendelt, de **megalapozta** annak későbbi munkásságát, aki **1866-ban** jelentette meg tanulmányát. A tudomány csak 1900 után fordult perdöntően a genetika addigi eredményei felé. Festetics Imre **megállapításai** között szerepelt:

1. az egészséges állatok tudják csak átadni tulajdonságaikat az utódoknak,
2. a nagyszülők egyedi sajátságai megjelenhetnek a későbbi generációkban,
3. néha elütő tulajdonságok mutatkoznak meg (mutáció),
4. a beltenyésztés előfeltétele az aprólékos szelekció.

A genetika tudományának felfedezése előtt születtek meg a **tájfajták**, amelyek később számos világhírű fajták ősei voltak. Joggal állapítja meg már a háziállatfajt illetően is *Sambraus, H. (2002)*, hogy „... az egyes állatfajok domesztikációjának eredeti okai nem egyeznek meg a mai használati célokkal, mert a vad fajok teljesítménye jelentősen eltér a háziasított állatokétól. A **juh**, **kecske** és a **guonaco** (láma őse) vad fajainak például nincs gyapjúja. A **bankiva tyúk** csak néhány tojást rak fészkébe (...) A vadon élő **emlősök** nőstényeinek tejelő képessége csak a saját kölykök felnevelését biztosította. Az ember nem is sejtette, hogy a háziasítás folyamán az **állatok teljesítménye** is így fog fejlődni. Bizonyos fajok (kutya, sertés) önként is csatlakozhattak az emberhez, és annak hulladékaiból éltek. Más állatok eleinte a kultikus eseményeknél szerepeltek áldozati állatként (...) Néhány fajról feltételezik, hogy a korai fejlett kultúrákban háziasították őket, de később lemondtak hasznosításukról.” Noha ezt a csontleletek nem támasztják alá.

Wellmann O. (1921) szerint a **fajta** a **faj** keretén belül a helyi adottságok és az ember befolyására keletkezett olyan állatok csoportja, amelyek egymáshoz hasonló külső testalakulással és hasonló élettani tulajdonságokkal rendelkeznek, továbbá mindezt utódaikra is átörökítik. A fajtákon belül jelentős helyet foglalnak el a tájfajták. A nemesített fajták körében különbséget teszünk a **törzs** és a **család** között. Az előbbi valamilyen kiváló **apaállat** összes nemzedékét, míg az utóbbi egy jelentős teljesítményű **nőivarú** állat utódait foglalja magába.

A faj keretén belüli rendszer

Forrás: Wellmann O., 1921.

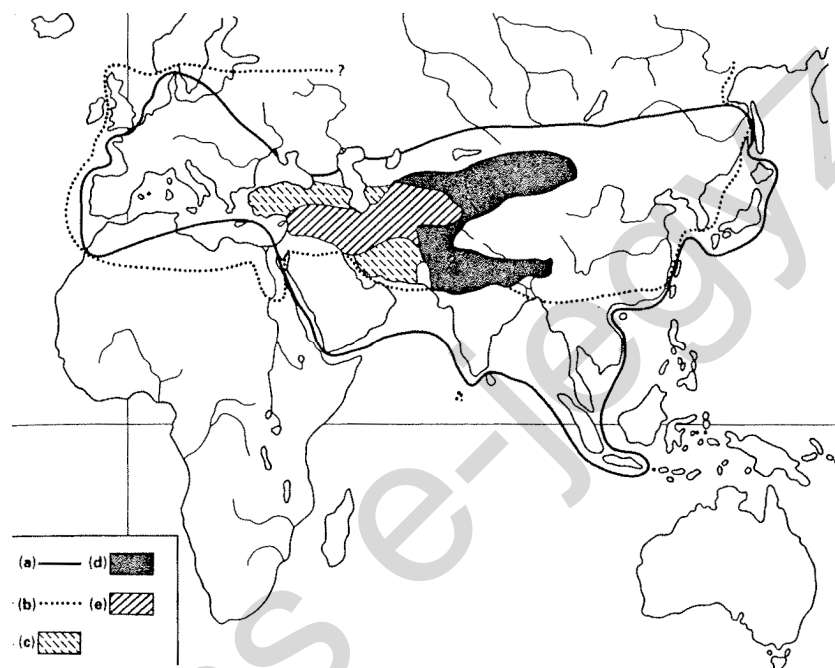
Felvetődik a kérdés, hogy mióta beszélhetünk fajtákról. Azt lehet mondani, hogy már a háziállítás kezdetén léteztek fajták a korai állattartás korszakában. *Sambras, H. (2002)* említi, hogy „... a csontleletek és a képek alapján bizonyítható, hogy már Asszíriában, Babilóniában, a régi egyiptomiaknál és a Római Birodalomban egy fajnak a különböző fajtái éltek egymás mellett, valamint bizonyos időszakokban a Föld különböző vidékein eltérő fajtákat tartottak. Ennek a sokrétűségnek az oka az eltérő alkalmazási célban, továbbá az ottani helyviszonyokhoz való alkalmazkodásban, valamint a tulajdonosok és népcsoportok egyéni ízlésében keresendő. Ehhez a sokféleséghez nagyban hozzájárult, hogy a népcsoportok földrajzilag elválasztva éltek (...) A **fajta** kifejezést az állattenyésztésben már évszázadok óta használják.” Mindez azt jelenti, hogy egy-egy állatfaj domesztikációja sokszor együtt járt több fajtájának a megszületésével.

Noha a mai értelemben vett fajtatenyésztés a 18. század második felétől vette kezdetét, és napjaink fajtái nagyrészt a 19. században vagy a 20. század elején születtek meg. Az állatfaj, -fajta együttese teremtette meg annak a lehetőségét, hogy az ember hasznosítani tudta a domesztikáció kínálta előnyöket, létrehozva a mezőgazdasági termelés egyik alapvető ágazatát, amely egyúttal civilizációs célt is szolgált. Nem szabad azonban megfeledezni arról sem, hogy a történelem során kialakult fajták egyben kulturális értékek is. A régi honos fajták megőrzése a mai kor nemzedékének a kötelessége, még ha a jelen elvárásainak nem is tudnak eleget tenni. A kultúrnövények korai változataihoz hasonlóan – génrezervátumok létesítése – gazdasági használlataink ősei ugyanolyan megbecsülést élveznek. Nem lehet tudni azt, hogy mikor kerülhet sor újbóli felhasználásukra, amint erre közel egy évszázada, a gazdasági növények kapcsán, már felhívta a figyelmet.

Szarvasmarha (*Mason, L. ed., 1984*). Noha az egyéni megítélés mást is sugallhat, de kétségtelenül a szarvasmarha a legsokoldalúbb háziállataink egyike. „... számos kultúrát átformált a történelem előtti időktől kezdve egészen máig. Az emberi civilizációra gyakorolt hatása tagadhatatlan” (*Chaline, E., 2014*). Hasznosításában elsőbbséget élvez – amelyre megnevezése is utal: **húzóállat** – az ekés földművelésben betöltött szerepe, ami azt is sugallhatja, hogy nélküle talán meg sem született volna, vagy csak jóval később, a növényművelés kultúrája a történelemben.

A szarvasmarha a háziállatok „nagy ötösébe” tartozik – a juh és a kecske, továbbá a sertés és a ló társaságában –, amelyek a domesztikáció első körébe tartoznak, és szerepüket tekintve meghatározó jelentőségűek a világ állattartási kultúrájában. Ezek az állatok az Óvilág szülöttei, és vad őseink zömmel Euráziában éltek. A világnak azon a részén, ahol a legjelentősebb ősi civilizációk megszülettek.

A vad ősök óriási kiterjedésű területen való előfordulása kiváló lehetőséget teremtett arra, hogy már a kezdetekben számos fajta szülessen meg az első földművelő közösségek körében. A FAO 2002. évi adatai szerint a világ **szarvasmarha**-állományának nagysága közel 1,4 milliárd egyedre rúg, amelybe beletartozik a **zebu** is. „Európa kivételével számuk folyamatosan nőtt valamennyi kontinensen (...) A világon található szarvasmarha-populáció egyharmada Ázsiában, egynegyede Dél-Amerikában él. Indiában annyi szarvasmarha (van), mint amennyi Észak- és Közép-Amerikában, vagy egész Afrikában. A népességhez viszonyított szarvasmarha-állomány ott nagy, ahol nagy legelőterületek (pl. préri, pampa) vannak, illetve fejlett takarmánygazdálkodással rendelkeznek (EU, Észak-Amerika), valamint ott, ahol vallási okokból, hagyományokból a szarvasmarhának kultikus jelentősége van (hinduk, maszajok)” (Szabó L. szerk., 2005).

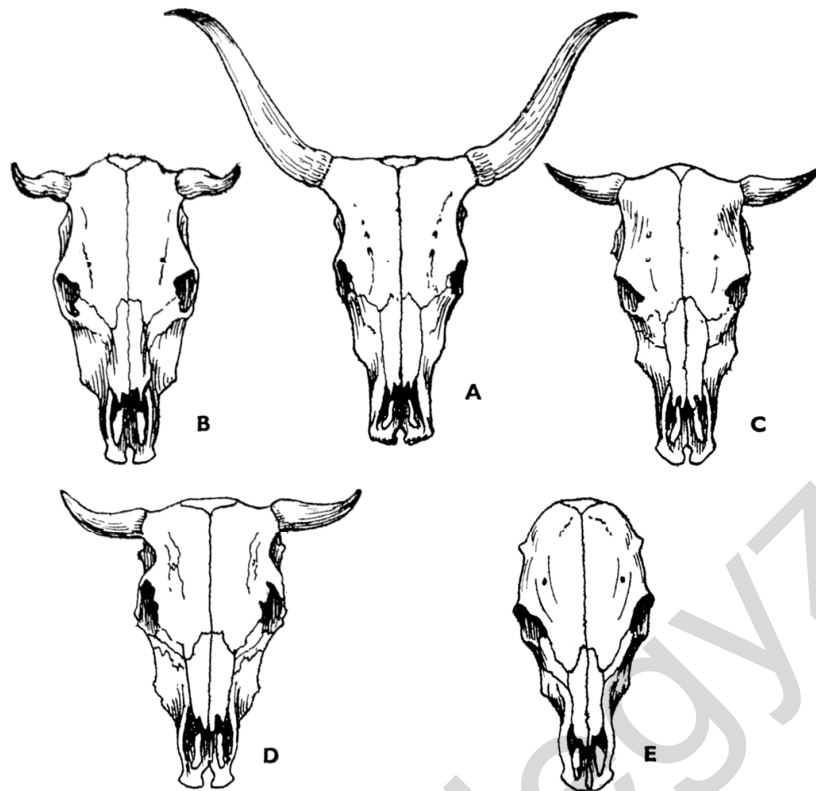

A Közel-Kélet háziállatai vad őseinek elterjedése

Magyarázat: a) sertés, b) szarvasmarha, c) kecske, d) juh,
e) az együttes előfordulás (átfedés), juh, kecske, sertés, szarvasmarha

Forrás: Mason, L. (ed.), 1984.

A szarvasmarha őse az **őstulok** (*Bos primigenius*), amely közel négy évszázaddal ezelőtt – 1627-ben – pusztult ki Lengyelországban. A vad ős élettere Eurázsia nyugati és keleti partja között terült el, beleértve India északi régióját. A szarvasmarha változatossága gazdag, fajtáinak száma több százra tehető. Amint *Stohl G.* írja (1981): „... a **koponya** és a **szarvak** alakulása alapján az egymáshoz közelálló, közös eredetű fajtákat fajtacsoportokba foglalhatjuk össze, amelyek éppen ezért – néhány kivételtől eltekintve – természetes leszármazási egységet képviselnek”. Jóllehet a **populációgenetika** korában már túlhaladottnak tűnik, de a szakemberek nagy része e szerint különíti el az egyes csoportokat. Számos **átmenet** fordul elő. Annyi bizonyos, hogy a mai fajták őse között a *Bos primigenius* és a *Bos brachyceros* v. *longifrons* a legjelentősebb. Legkevésbé önálló típusnak tekintik a *Bos aceratos*-t. Az egyes fajták szarvnélküliségét **mutáció** eredményének tekintik (*Horn A. és Dohy J., 1970*).

Szarvasmarha koponyatípusok

Magyarázat:

A: primigenius

B: brachyceros

C: frontosus

D: brachycephalus, E:akeratos

Forrás: Stohl G., 1981.

Tulok alakúak (<i>Bovinae</i>)	}	<i>Bövény (Bison)</i>	{	európai bövény (<i>Bison bonasus</i>)		
				amerikai bövény (<i>Bison bison</i>)		
		<i>Bisontulok (Bibos)</i>	{	banteng (<i>Bibos sondaicus</i>)		
				gayal (<i>Bibos frontalis</i>), gaur (<i>Bibos gaurus</i>)		
<i>Bivaly (Bubalus)</i>	{	ázsiai bivaly (<i>Bubalus bubalus</i>)				
		kafferbivaly (<i>Bubalus caffer</i>)				
		<i>Yak (Poephagus)</i> → gyapjas yak (<i>Poephagus grunniens</i>)				
}	}	<i>Marha (Bos)</i>	{	<i>zebu (Bos indicus)</i>	{	Ettől származtatják Ázsia, különösen India őshonos, továbbá Afrika, USA, Dél-Amerika egyes zebuvért tartalmazó fajtáit (nellore, gir, gurerat, sindhi, santa gertrudis, brangus stb.)
						<i>Bos taurus primigenius podolicus</i>
		<i>őstulok (Bos taurus primigenius tipicus)</i>	{	<i>Bos taurus primigenius hollandicus</i>		Ettől származtatják a lapáymarhák nagy részét (feketetarka, pirostarka, vörös lapály), shorthorn, normandiai, ayrshire stb. marhafajtákat
				<i>Nagy homlokú (Bos taurus frontosus)</i>		sziementáli, svéd őshonos fajták, freiburgi stb.
		<i>Bos taurus primigenius kultúrváltozatai</i>	{	<i>Rövid szarvú (Bos taurus brachyceros)</i>	{	borzderes fajták, jersey, guernsey, a Balkán nyugati felének primitív marhái
				<i>Rövid fejű (Bos taurus brachycephalus)</i>	{	tuxi, zillertali, mölltali, hereford, devon, kerry stb. fajták
				<i>Szarvatlan (Bos taurus aceratos)</i>	{	aberdeen-angus, galloway, fjaell stb.

A tulok alakúak megoszlása

Forrás: Horn A.–Dohy J., 1970.

A szakemberek véleménye szerint a domesztikáció eredményének könnyelhető el a **púppal** rendelkező fajták, fajtacsoportok kialakulása, amire példa a **zebu** és származékai (*Mason, L. ed., 1984*). Mindez tovább bővítette a fajtakörök osztályozásának jellemzőit. A púpmentes csoportba tartoznak a **hosszú szarvú marhák**, amelyek az ősi közösségek falfestményein, sziklarajzain szerepelnek, mint az őstulok közvetlen leszármazottai. Az ázsiai **őstulok domesztikációs központja** DNy-Ázsiában lehetett, ahol a háziasítás korábban lezajlott, mint Ázsia más tájain, vagy Európában. Catal Hüyük templomában – Dél-Anatóliában – falfestmények jelenítik meg a domesztikáció tényét. *Brentjes, B. (1976)* azon a véleményen van, hogy a háziasítás Anatóliában még a Kr. e. 7. évezred előtt megtörtént. Sőt, számos lelet utal a Kr. e. 8. évezredre

is. Az iráni-fennsíkon ez a folyamat a Kr. e. 6. évezredre datálható, hasonlóan, mint a szír-török határmenti területeken. A háziasított marháról a későbbi időszakból is bőven állnak rendelkezésre adatok, így pl. Jerikó környékéről. Mezopotámiában a Kr. e. 4. évezred elejéről található marhára, mint háziállatra vonatkozó adatok. A Nílus-völgyében legalább egy évezreddel később vált ismertté a domesztikáció, mint DNy-Ázsiában. Az ókori Egyiptomban fellelhető színes agyagplasztikák utalnak a háziasított szarvasmarha jelenlétére, jelezvén annak korai tartását. A sumér időszakban, Kr. e. 2700 környékén bika mozaikok kerültek napvilágra Ur városából. A dél-orosz térségben a réz-bronzkor idejéből származó hosszú szarvú marhalelet került a felszínre az egyik kurgánból, amelynek korát a régészek már a Kr. utáni időszakra teszik. Dél-Turkesztánban, valamint Pakisztánban a Kr. e. harmadik évezred idejéből kerültek elő marhacsont leletek. Ezek kiegészültek a Mohendzso-Daro-i és Harappai ásatások eredményeivel. Hasonló régészeti adatok váltak ismertté a mediterrán-térségből, Palesztinán és az ókori Egyiptomon keresztül, valamint Kis-Ázsiától a Balkánon át az Appennini-félsziget közbeiktatásával az Ibériai-félszigetig. Mindez jelzi, hogy a **korai kultúrák** terjedése együtt járt a **háziasított szarvasmarha** térhódításával, a megszülető **helyi fajták** eltéréseivel tarkítva. Az is elképzelhető, hogy külön háziasítás történt a Balkán déli részén, függetlenül DNy-Ázsiától. *Bökönyi S. (1978)* szerint a legrégebb domesztikációs központ **DK-Európa** lehetett, amelyet a Kr. e. 6200 körüli időkből feltárt **neolitikus leletek** bizonyítanak Tesszáliában és a görögök lakta Makedóniában, ahonnan kiindulva elterjedt a Kr. e. 6. évezred előtt a Kárpát-medencében, és csak később érte el DNy-Ázsiát, Közép-, Kelet-Európát, továbbá Oroszországot. Számos **egyéb elmélet** él a domesztikáció helyszínének elsőbbségét illetően, amely továbbra is **nyitottá** teszi a tudományos választ az adott kérdésre. Annyi bizonyos, hogy jelenlegi ismereteink szerint a **hosszú szarvú** típus nagyrészt helyet cserélt a **rövid szarvú** vagy a **púpos** marhával a legkorábbi rangsorban.

Szarvasmarha igazása Kínában Kr. u. 10–11. században
 Forrás: Zeuner, Fr., 1963.

A rövid szarvú marha a púpmentes csoport másik szereplője, amely a szakirodalomban a görög elnevezésű **brachyceros** megfelelője. De ez **nincs** kapcsolatban az **angol shorthorn** fajtával, amelyet később átsoroltak a **longifrons** csoportba. A rövid szarvú marha eredetére **két elmélet**

született: vagy egy elkülönült faj, vagy egy alfaj. A rövid szarvú marha általában kisebb termetű, mint a hosszú szarvú. Míg **Afrika** és **Európa** rövid szarvú fajtája **DNy-Ázsia-i** eredetre utal a régészeti és kultúrtörténeti bizonyítékok alapján, addig Európában és Észak-Ázsiában számos – küllemileg ilyen jellegű – fajta nincs vérségi kapcsolatban az előbb említett rövid szarvú csoporttal, hanem a **hosszú szarvú, domesztikált típusból** alakult ki az idők során, független fejlődés eredményeként.

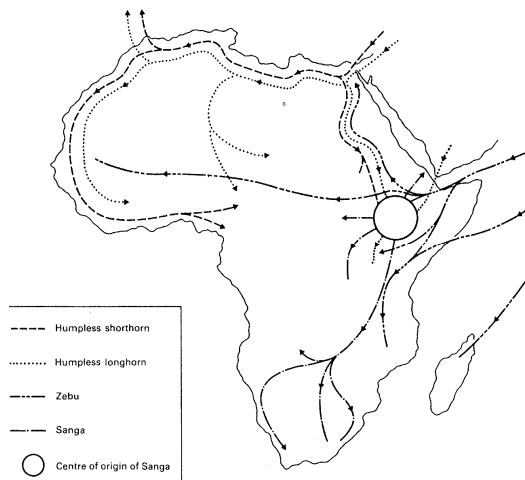
A legkorábbi **rövid szarvú** marhaleletek Mezopotámiában kerültek napvilágra, azt sugallva, hogy Kisázsia a rövid szarvú szarvasmarhát **délkeletről** vette át, amely csoporthoz tartozik napjainkban a **kurd marha**, az Észak-Irakban található típus. Mezopotámiában a rövid szarvú marha **helyet cserélt** az **eredeti** hosszú szarvúval, három évezreddel a kereszténység megszületése előtt. Ebbe a csoportba tartozó állatok ábrázolása – mozaikok – került elő több településről, Kr. e. 2900 körül (*Mason, L. ed., 1984*).

A rövid szarvú szarvasmarha kialakulása a prehistorikus időszakban lezajló **urbanizációs forradalom** idejére esett, a mai dny-iráni térségben fekvő **Elam környékén** és a **suméroknál**, ahol a városi népesség körében nagy keresletnek örvendett a **tej és termékei**. Ezt az igényt jól kielégítette a rövid szarvú marha tartása. Ismeretes, hogy a **rövid szarvú** csoportba tartozó marhafélék **tejelésben megelőzik** a hosszú szarvú csoport állatait. Egyúttal Európa vaskori településein is a **brachyceros** típus képviselői élveztek előnyt, amely marhaféle a neolitikum korai szakaszában jutott el **Európába**, a Kr. e. 3. évezred elején. A brit szigeteken a shorthorn típus feltűnése a bronzkorra esik.

A neolitikumtól fokozatosan növekedett a marha **testmérete**. Ez a tendencia a római korban azonban megszakadt, a rómaiak marhafajtájának a provinciákban történő elterjedésével. A Római Birodalom felbomlásával a legtöbb nagytestű fajta **eltűnt** a tartományokból. A népvándorlás korában – Kr. u. 3–7. század – **helycsere** történt, és a kisebb testű marhafélék kerültek előtérbe, így a **kelta** rövid szarvú félék és az **avarok** marhája. A középkorban, az Uráltól Britanniáig, **további** testsúlycsökkenésnek vagyunk tanúi. A későbbi **tejelő fajták**, mint pl. a fríz, a jersey, a shorthorn, a svájci barna fajták jóval **később** alakultak ki, ami összefüggött az **ipari forradalom** kibontakozásával és a **városi népesség** számának növekedésével (*Mason, L. ed., 1984*).

Észak-Afrikában is a rövid szarvú típus lépett a hosszú szarvú marhák helyére, közel abban az időben, amikor ez lezajlott Dél- és Közép-Európában. Az egykori **szírek** és **palesztinok** révén jutott el a rövid szarvú típus a Nílus-völgyébe. A **hikszoszok** idején – Kr. e. 1700–1500 – került a **rövid szarvú marha fölénybe** a hosszú szarvú változatokkal szemben, amely **mindez ideig** Egyiptom elsődleges marhaféléje. Ez a típus Egyiptomból terjedt tovább dél felé, kiszorítva a **zebut**.

A nyugat-egyiptomi **rövid szarvú** marhaféle Líbiából kiindulva Marokkóig előfordul Afrikában. **Kisázsia** volt a **kiindulópontja** az Afrika és a Balkán felé terjedő, az Adria-partvidék, továbbá Svájc, Franciaország, Csatorna-szigetek és a Brit-szigetekig jutó útjának, amelyből végső soron megszületett pl. a **jersey-fajta**. Az északi típusú rövid szarvú Ázsia felé is eljutott Kurdisztánon és Iránon keresztül Tibetig, valamint Mongóliáig.

Magyarázat:

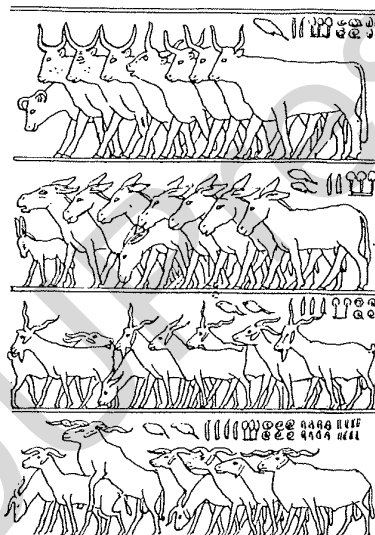
1. púp nélküli rövid szarvú (Humpless shorthorn)
2. púp nélküli hosszú szarvú (Humpless longhorn)
3. zebu
4. sanga

A marhafélék feltételezett terjedési útvonala Afrikában

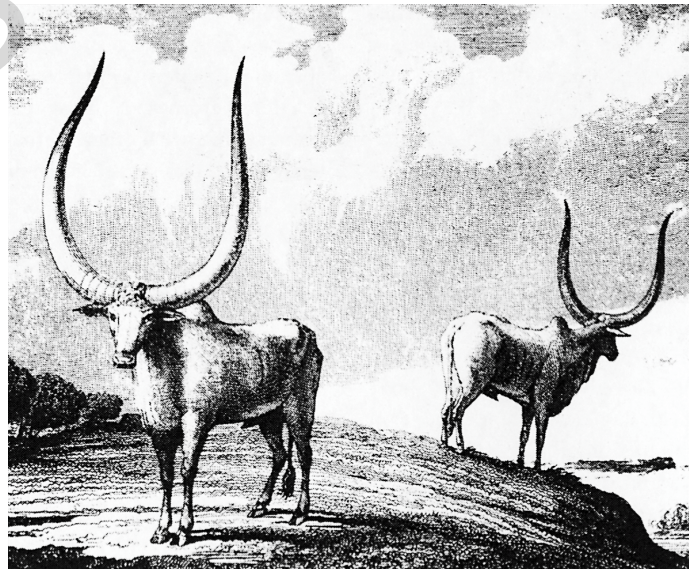
Forrás: Mason, L. ed., 1984.

A púpos marhafélék csoportjába tartozó állatok közé tartozik a **zebu**, Nyugat-Afrika **fulani** marhája. A zebu-félék többsége **mellkasi púppal** rendelkezik, bár ezek **nem** mindegyike valódi zebu, mint a már említett fulani-fajta. Az itt előforduló púpnélküli hosszú szarvúak megnevezésére *Mason, L.* a **zeboid** megjelölést javasolja.

Ezeket a marhaféléket – nyaki vagy mellkasi púppal – ábrázolták az ókorban, így Mezopotámiában, Indiában és Egyiptomban, amelyeket a régészeti irodalom általánosságban zebu névvel illet. Ide sorolják Kelet- és Dél- Afrika **sanga** marháját is, valamint a zebu és a púpnélküli marhafélék **keresztezéséből** származó egyedeket is. A **sanga** marha egyrészt **zebu** és **hosszú szarvú** marha keresztezéséből, valamint a nyaki-mellkasi púppal rendelkező marhából alakult ki, **keresztezés nélkül**. Megjegyzendő, hogy a **teve púpja** zsírlerakódás eredménye, a **zebu-féléké** viszont izom és kötőszövet (vagy zsír) szövvényéből áll.

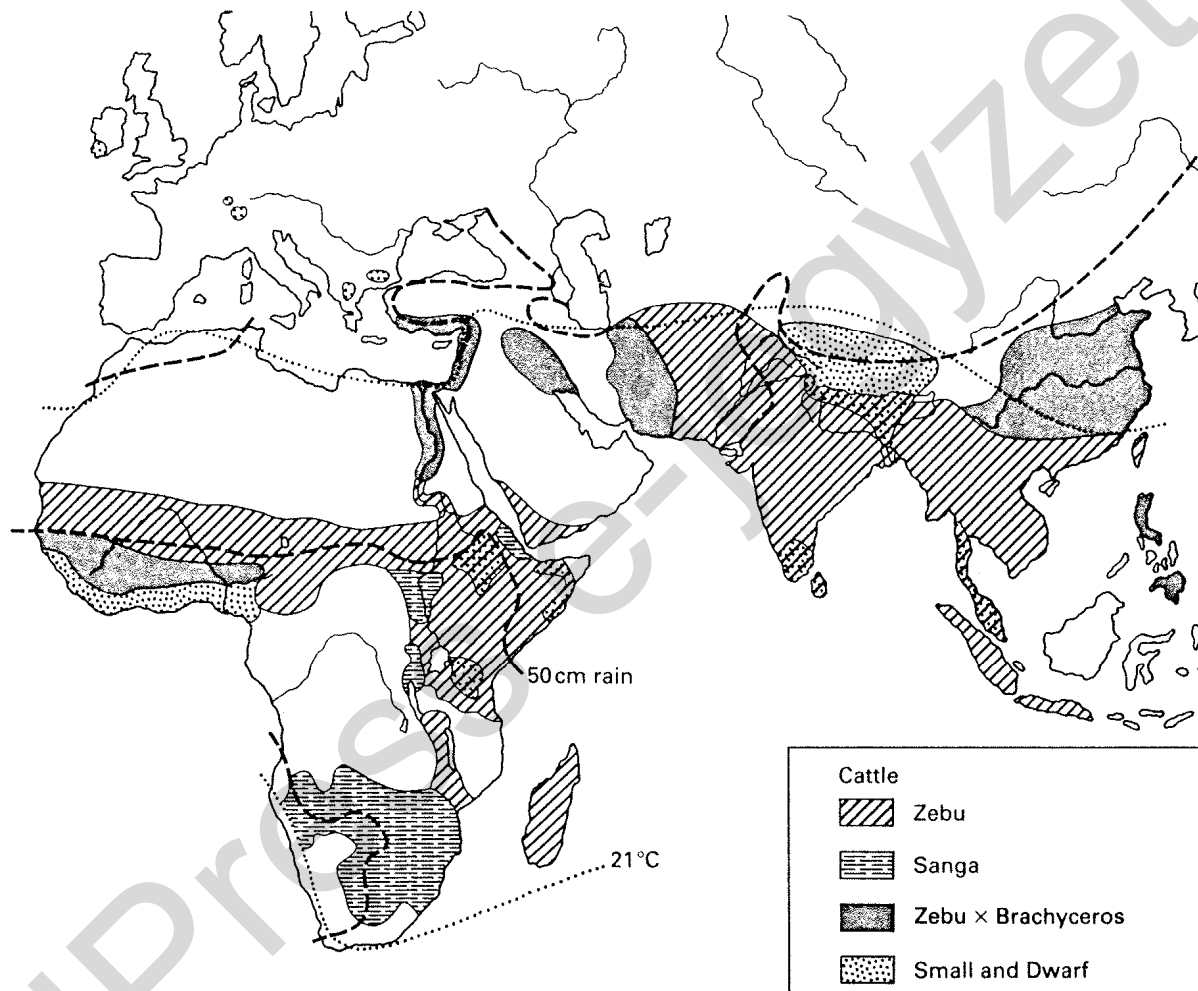
Háziállatok az egyiptomi ötödik dinasztia (Kr. e. 2650 körül) idejéből
Forrás: Zeuner, Fr., 1963.

Sanga fajtájú marha Etiópiából
Forrás: Bartosiewicz, L., 2006.

A **zebu** jól tűri az intenzívebb párologtatást, ellentétben az európai szarvasmarha-félékkel, ami bőrszerkezetének köszönhető. Egyúttal jóval ellenállóbb az emésztőrendszeri parazitákkal szemben. A púp megjelenése, amint már említettük, a domesztikáció eredményeként született meg. A **sárga marha** Kína, Mandzsúria, Belső-Mongólia púpnélküli marhája, amelynek eredete „zebu vérre” vezethető vissza. De ide sorolandó az amerikai **Santa Gertrudis** fajta is, amelyik szintén zebu ősökkel rendelkezik. A zebu kialakulása a **keleti sztyeppékhez** kötődik, főként **Irán** nagy sós sivatagjához. Első megjelenése **Észak-Beludzsisztánban** mutatható ki a Kr. e. 4. évezredben, ahonnan elterjedt az Indus-völgyében a Kr. e. 2500–1500 közötti időszakban.

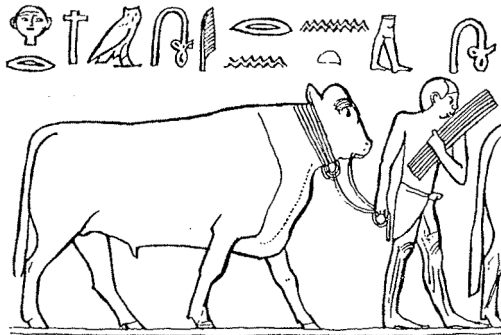
Óvilági marhafélék Európán kívül (zebu)

small and dwarf (kistestű és törpe)

Forrás: Mason, L. ed., 1984

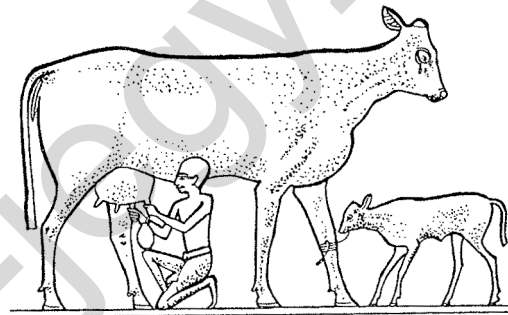
A **púpos marha** eljutott az ókori Egyiptomba is, amiről a szír falfestmények tanúskodnak. Dél-Babilonban eredetileg púpnélküli marha volt elterjedve, amelyet a Kr. e. 2. évezred közepén felváltott a zebu-féle szarvasmarha. Erre utalnak a sumér-kori pecsétek és szobrocskák. Viszonylag későn jelent meg ez a marha-féle Afrikában, közte Szomáliában és Etiópiában, a **lóval** és a **tevével** együtt. Kelet-Afrikába különösen nagy számban került be az arab kirajzás idején, Kr. u. 669 után (Mason, L. ed., 1984). A **sanga** marha – amint erről már említés történt – a hosszú szarvú típus és a kistestű púpos marhaféleség kereszteződéséből alakult ki, amelynek színtere Etiópia vagy Közép-Kelet-Afrika volt. De az is lehet, hogy mindkettő a Kr. e. első évezredben. Terjedése viszonylag lassú ütemben folyt, zömmel a Kr. u. időszakban. Napjaink viszonylag zárt körzetekben lelhető föl a tartása.

Napjainkban a **zebutartás** csak néhány helyen lelhető fel, így Dél-Iránban, Dél-Arábiában, Afganisztánban, benyúlva Azerbajdzsánba és az egykori SZU középázsiai területeibe. A **zebu-félék** elhelyezkedésének súlypontja Elő- és Hátsó-Indiában, valamint Dél-Kínában található. A **sárga marha** Közép-Kínában gyakori, köztes típusai Iránban és Irakban fordulnak elő.

Szarvtalan bika és tehén az ókori Egyiptomban (Kr. e. 2500–2000 körül)

Forrás: Zeuner, F., 1963.

Zebu tehén fejése India délkeleti részén a Kr. u. 7–8. században

A sportot is szolgáló krétai bikakultusz (festmény a Knosszos-i palotából)

Forrás: Zeuner, F., 1963.

Az európai szarvasmarhafajták kialakulása

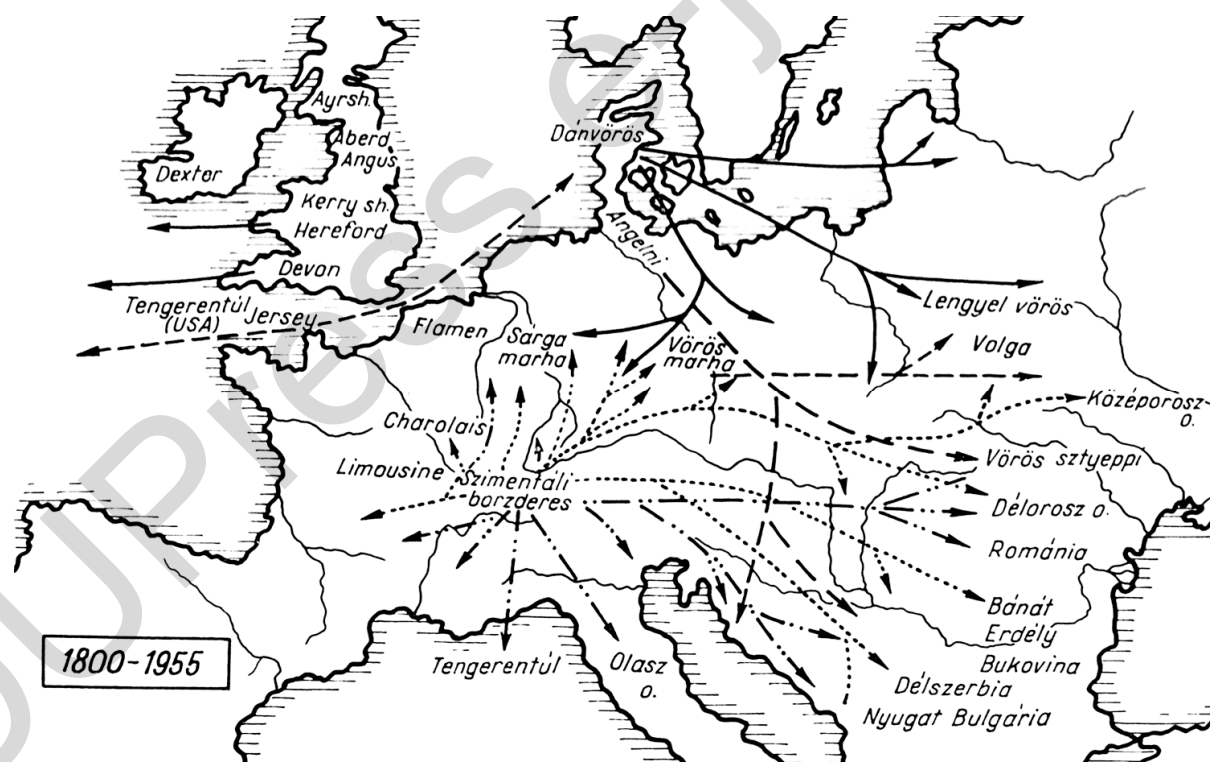
A világ szarvasmarha tenyésztésének egyik, ha nem a legjelentősebb színtere Európa. Hosszú tenyésztési múlt áll a kontinens mögött. A termelés színvonala, a termékgazdagság, a fajtáknak a világ állattartására gyakorolt hatása húzódik meg elismertsége háttérében. Európa az a kontinens, ahol a jelenlegi világban szinte minden jelentős szarvasmarha-fajta megszületésének volt a színtere. De a kontinens volt a tudományos alapokon nyugvó nemesítésnek is az otthona. Mindez talán nem a véletlen műve, hiszen századokon keresztül, elsősorban az Újvilág felfedezése után, Európa – ÉNy-Európa – vált a világ fejlődésének a műhelyévé. A gazdasági súlypont áttevődött a Földközi-tenger medencéjéről az Atlanti-óceán európai partvidékére. Mindez kiterjedt az emberi társadalom egészére, annak minden tevékenységére. Ezek a tényezők hatással voltak a mezőgazdasági, közte az állattenyésztési kultúra fejlődésére is, és ebben nem kis rész hárult a szarvasmarha-tartásra. A görögök, rómaiak révén, társulva a kereszténységgel, minden alap megvolt ahhoz, hogy a gyakorlati élet terén is élenjárjon a kontinens a világ fejlődésében.

A korszerű tenyészállat-fajták kinemesítése **Bakewell, Robert** (1725–1795) munkásságával vette kezdetét, aki elsősorban a termelőképeséget vette figyelembe, szakítva a túlzott formalista elvekkel. Iskolát teremtett Angliában, de a világ fejlődő részeinek szakemberei is követték példáját. Hazai követői közé tartoztak a **Colling-testvérek**, a **shorthorn-fajta** megteremtői. Britanniában a 18. században a **hosszú szarvú** típusok uralták a mezőnyt, amelyekkel helyet cserélt a shorthorn fajta, amint *Mason, L. ed. (1984)* írja. A 17–18. században Németalföldről behozott marha révén született meg a durham vagy shorthorn faj, amely az új fajta alapját jelentette. Ennek a formálódó angol fajtának két típusa született meg: **tej**típusú és **hústípusú**. A világon az első nemesített fajta volt, amelynek 1822-ben útjára indult törzskönyve (**Coates Herdbook**). Az egész világon elterjedt, sok helyütt használták keresztezési partnerként, köztük pl. a hollandok, a holland lapályfajta kialakításánál. A 20. század elején még uralta a mezőnyt Nagy-Britanniában. A 19/20. század fordulójától rövid idő alatt azonban a **fekete-fehér holland lapályok** behozatalával az új jövevények elfoglalták a shorthorn helyét, és arányuk nem sok idő múlva 60% fölé emelkedett. A húsmarhaként szereplő **hereford** és az **aberdeen-angus** jelentősége ösztönözte a tenyésztőket egy **hústípusú shorthorn** változat kialakítására. Napjainkban, Angliában azonban a hereford után a francia **charolais** és a **limousin** fajta jelenti a legkeresettebb választékot. A Csatorna-szigetek fajtái, a **jersey** és a **guernsey** helyi szelekciós munka eredménye, az első esetében világhírnévvel párosulva.

Az európai szarvasmarhafajták kialakulás és elterjedése 1000–1800 között

Forrás: Horn A.–Dohy J., 1970.

Az európai szarvasmarhafajták kialakulása és elterjedése 1800–1955 között

Forrás: Horn A.–Dohy J., 1970.

Az utóbbi ábra jelzi, hogy az európai fajták megszületésének nagy korszaka és az egyes jelentős – elsősorban **nyugat-európai** – fajták „hasznosítása” Közép- és Kelet-Európában a 19. századtól válik jelentőssé, különösen a 20. században. **Magyarországon** a „nagy fordulat” az elmúlt évszázad második felében következett be, talán kissé gyors ütemben is.

A **balti országokban** a helyi fajtáknak a brachyceros típusú állatok voltak a keresztezési partnerei. A **svédek**nél a brit shorthorn és az ayshire fajta töltött be hasonló szerepet. A **finnek**nél az ayshire behozatalával született meg a finn változat, háttérbe szorítva a helyi fajtákat.

Közép-Európában a 19. század kezdetén indultak meg a fajtaátalakító keresztezések, főleg rövid szarvú csoportba tartozó marhafélék felhasználásával. Helycsere történt, a brachyceros típusúak kiszorították a podóliai eredetű – Kr. u. 5. századtól itt lévő hosszú szarvú, szürke marhát – fajtát, amely nagytestű, erőteljesebb típust képviselt, mint igavonó állat. Hazaihoz hasonló folyamat játszódott le a Balkánon, ÉNy-Törökországban. A podóliai fajta tovább élt, mint uralkodó fajta Ukrajnában. (A **magyar fajtaváltásról** később történik részletes ismertetés.) Európáról elmondható, hogy a minőségi marhatartás térhódításával a tejelő típusú marhafajták – **szimentáli** és **borzderes** (barna) marha – szinte mindenütt háttérbe szorították az egyes helyi fajtákat, köztük számos tájfajtát. Ez alól kivételt csak Ukrajna és Itália jelentett. A hegyi marhák csoportjába tartozó **pirostarka szimentáli fajta** kedvelt típus volt az európai országok körében, fajtajavításként sok helyen igénybe vették. Ebbe a körbe beletartozott az amerikai kontinens, sőt Afrika is. Eredetileg a Bern környéki hegyvidék őshonos fajtájából született meg. Már a 18. században felhasználták német földön helyi fajták nemesítésére. 1830-ban már ismerték Ausztriában is (*Sambraus, H., 2002*). Hasonló szerepet töltött be a svájci barna vagy **borzderes** fajta, amelynek őse vélhetően keletről került be. Tenyésztési múltja több mint fél évezredre nyúlik vissza. Első teljesítményvizsgálatára az 1870-es években került sor. A 19. században felbukkant Észak-Amerikában is, ahol széles körben felhasználták keresztezési partnerként az ottani fajták testméretének és fejhetőségének a javítására (*Sambraus, H., 2002*). A fajta elterjedt Ausztriában, a németeknél és a **Kárpát-medencében**, a Balkánon, sőt az oroszoknál is, mint hármasszoros haszonvételű marha. A sárga marha – frankföldi szarvasmarha – a szimentáli, a south devon és a shorthorn fajták bevonásával alakult ki. A **holland** (fríz) **lapálymarha** ősei között is szerepelt, többek között, az angol tejelő shorthorn fajta is. (A holland lapályfajta kialakulásáról a **magyar szarvasmarha-tenyésztés** kapcsán részletesen esik szó.) Tejelőképessége a világ egyik legjobb fajtájává tette. *Sambraus, H. (2002)* említi, hogy már a 16. században dicsérték a tejtermelése miatt. 1811-ben íródott megjegyzés szerint: „Fekete és fehér foltosak, nagyon sok tejet adnak és hizlalásra is kiválóan alkalmasak, ezért sokoldalúan használhatók a német fajták nemesítésére.” Észak-Amerikában is nagy karriert futott be a fajta, sőt ott nemesítették ki a „**négy lábú tőgy**” fogalmát takaró típust is.

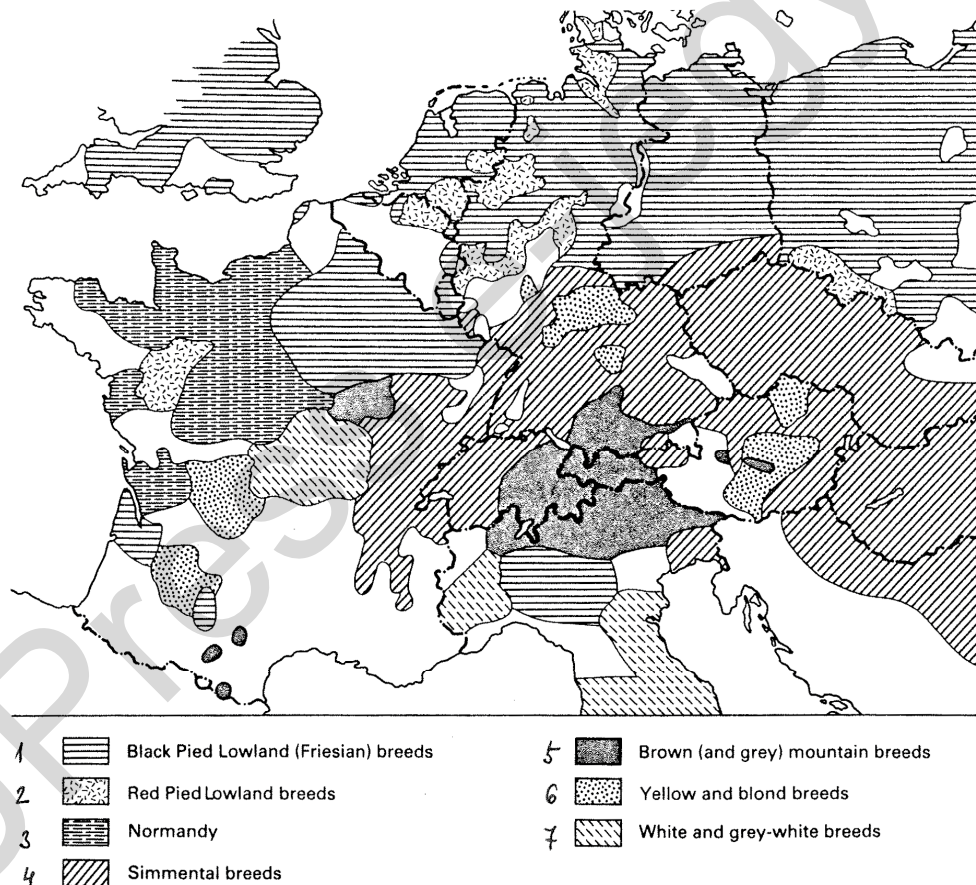
A Mediterrán-medencébe a **rövid szarvú** marha a Közel-Keletről került be a Balkánra és Itáliába. Közép-Itáliában a **podóliai** típust képviseli a **mareman**, a **romagnola** és a **marchigiana** fajta. **Anglia** hosszú szarvú marhafajtája a **skót** marha, amely primigenius eredetű, és a neolitikumban jutott el a szigetországba. Sőt ilyen fajta lelhető föl az Ibériai-félszigeten, vélhetően Közép- és Dél-Franciaországban, köztük pl. a **gascon** marha.

Az angol **shorthorn** az első olyan fajta, amely kettős haszonvételre volt alkalmas, és megszületése a 19. századra esik. „Shorthorn vért” is bíró fajta kétségkívül Észak-Franciaország **normann** marhája, amelynek őse feltehetően a vikingeknek köszönheti ottani honosodását. 1850 körül kezdték el keresztezni a shorthorn fajtával, és 1883-tól indult el törzskönyvezése, amelyet az „egységesítés” céljából a 20. században lezártak. Az 1950/60-as években ez a fajta tette ki a francia szarvasmarha-állomány egy negyedét. A 20. század második felében fokozatosan csökkent létszáma. Jól ismert és széles körben exportált fajta a **charolais** marha, amelynek első külföldre irányuló fogadó országa az Egyesült Államok volt. A fajta őse Charolles környékén

volt elterjedve, és kinemesítésében számos fajta vett részt. 1919-ben egységesítették a már korábban elkezdett törzskönyvezését. Nemzetközi elfogadottsága 1945 után vált szembetűnővé. Számos külföldi marha kialakításából vette ki részét (Sambraus, H., 2002). A **limousin** fajta húsmarhává történő nemesítése a 20. század elejétől ismert. Tenyésztéstörténete bő másfél évszázadot ölel fel. Korai hasznosítása igaerőként jött számításba. Törzskönyvezése 1886-tól vette kezdetét. A **blonde d' aquitaine** marha három fajtacsoport összevonásával született meg a 20. század közepén. Korábban kizárólag igavonásra vették igénybe, amelyet a húshasznosítás váltott fel. Hasonló szerephez jutott a **maine-anjou** marha is.

Az Európai Gazdasági Közösség létrejöttével a társult államok összállományának 80%-át a **tejelő fajták** (vagy **kettős** hasznosítású) tették ki, és 20%-kal részesedtek a **húsmarhák**.

A **fríz** fajtacsoport körén kívül az állomány nagyságát tekintve a legfontosabb fajták között szerepel a szimentáli, a normandiai, a vöröstarka lapály és a svájci barna (borzderes), amelyek több mint 90%-a tejelő fajta. A fennmaradó rész marhái között szerepel a dán vörös, a dán jersey, a német sárga, az ír shorthorn, az angol ayrshire, a guernsey és az eredeti jersey. Érdekesnek számít, hogy az európai fríz állomány már több mint 50%-a holstein-fríz genetikai háttérrel rendelkezik, ami az észak-amerikai lapálymarha „újvilági” változata.

Nyugat- és Közép-Európa fontosabb szarvasmarha típusa

Magyarázat: 1) fekete lapály marha, 2) vöröstarka lapály, 3) normandiai marha, 4) szimentáli marha, 5) borzderes marha, 6) sárga vagy szőke marha, 7) fehér és szürke-fehér marha

Forrás: Mason, L., 1984.

Nyugat-Európában (Európai Gazdasági Közösség) az 1980-as években a **húsmarhák** csoportjában 10 fajta uralta a mezőnyt, amely a tehénállomány több mint 90%-át foglalta magába. A fajták között szerepelt: az **angoloknál** és az **íreknél** aberdeen angus, hereford frízzel vagy

shorthorn-nal keresztezve, a **franciáknál** charolais, limousin vagy blonde d'aquitaine, az **olaszoknál** pedig a chianina vagy marchigiana fajták, kisebb populációval a romagnola és a maremman marha.

A szarvasmarha jelentőségére utal, hogy a domináns szerepet játszó „világfajták” mellett gazdag választékot kínálnak a helyi fajták szerte a világon. Erre utal *Horn A. és Dohy J. (1970)* összeállítása.

Helyi jelentőségű szarvasmarha fajták

Európa

Albánia:

albán marha

Franciaország:

race garonnaise

race blonde des pyrénées

Olaszország:

apuliai

grigia di val d'adiga és bigia alpina

pezzata rossa friulana

garfagnina

modenese o bianca padana

mucca-nera-pisana

reggiana-fajta

szicíliai (modicana)

Portugália:

portugál marha (alemtejo, aroucesa, bajocara, borrosa, jarmelo, minho, miranda, ribatejo, turino)

(votl) Szovjetunió:

aulieatin

kaukázusi borzderes

isztoben

vörös gorbatovi

szibériai marha

jurino

litván vörös marha

vörös tambovi

kaukázusi marha

kurgani marha

szukszumi

ukrán szürke marha

szücsövi

kazah (kírgiz) marha

Spanyolország:

észak-spanyolországi fajták

közép- és dél-spanyolországi faj-

(gallega, asturiana, leoneser,

ták (alvia estremadura, fehér cace-

santander, pirenaica), roya,

res, marucho, murciana, serrana,

rubia

zamora, andalusa) toro de lidia

Közép- és Kelet-Ázsia

mongol marha

koreai marha

tibeti marha

japán marha

kínai sárga marha

Délnyugat-Ázsia

anatóliai marha (fekete és vörös változat)	iraki marha
thraciai marha	oks
perzsa marha	kurdi
	jaulan

India és Pakisztán

kankrej	dangi
kenwariya	deoni
kherigarh	gir
malvi	nimari
tharparkar	red-sindhi
bachaur	sahiwal
bhagnari	amrit mahal
gaolao	hallikar
hariana	kangayam
krishna	khillari
valley	lohani
kewati	ponwar
nagori	siri
ongolo	dhanni
rath	

Délkelet-Ázsia és Indonézia

burmai marha	szumátrai marha
thai-marha	indonéz marha
thai-kedah	sinhala-marha

Afrika

egyiptomi marha (damietta, baladi, saidi, maryuti)	basuto marha
líbiai marha	ngumi marha
atlasz-hegységi borzderes	nilotio marha
adamawa marha	nioka marha
azaouak marha	nganda marha
maura marha	tonga marha
észak-szudáni marha	angoni marha
shuwa marha	borán marha
sokoto marha	bukadi marha
fulani marha (Nigéria)	galla marha
fulani marha (Szenegál)	lugware marha
fulani marha (Szudán)	nandi marha
fehér fulani	dél-szudáni marha
m'bororo	tanganyika marha
n'dama	bonsmara marha
nyugat-agrai marha	toposa-murle marha
kuri marha	africander marha
ankole marha	madagascar marha
barotse marha	watussi marha

Közép- és Dél-Amerika

brahman	indubrasil
romo sinuano	caracu
blanco-orejinegro	jamaica hope

Forrás: Horn A.–Dohy J., 1970.

Ázsiában az őshonos **zebu** az Indo-Pakisztán szubkontinens elsődleges haszonállata, amely az igaerőt és a tejet biztosítja a népesség számára. Magasabb tejtermelésre is képes fajtái is vannak a zebunak, főleg Pakisztánban, de elmaradnak az európai átlagtól. Gyakran **kereszteznek** a zebut holland lapályfajtával, jerseyvel, dán vörössel vagy svájci borzderessel. Indiában található a zebuállomány döntő hányada. DNy-Ázsiában inkább európai fajták tartása dívik, főleg a lapálymarháké. Délkelet-Ázsiában a **vízibivalynak** jut vezető szerep, ami elsősorban őshonosságának köszönhető. Amint említés történt róla, domesztikációja szorosan összefüggött az ársztásos rizstermesztés megszületésével és térhódításával. A Himalája északi területein őshonos marha a púpnélküli csoportba tartozik, amelyet **turán-mongol** fajtacsoportként ismernek. Az egykori SZU közép-ázsiai térsége és Szibéria helyi fajtáit lapályfajtákkal keresztezték, sok helyütt viszont a herefordot vették igénybe erre a célra. **Kína** bővelkedik tájfajtákban, amelyek főleg igaerőt adnak. Az ország északi térségeiben a mongol típus van elterjedve, amely a zebu és a sárga marha keresztezett formája. Tibetet a törpe púpnélküli marha tartása jellemzi.

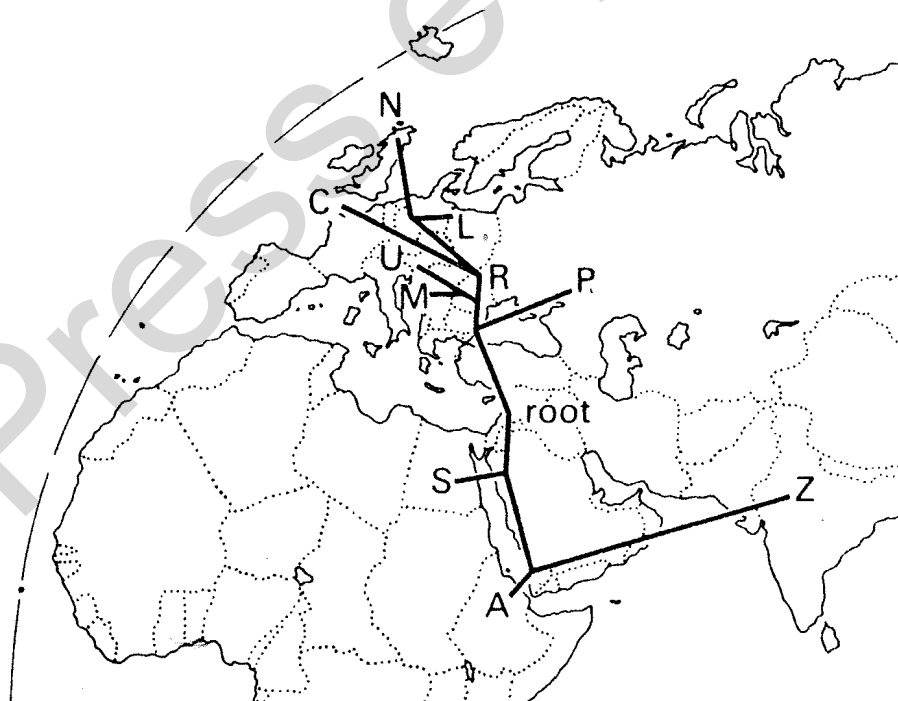
Afrika szarvasmarha-állománya **változatos** képet mutat. A **púpnélküli** és a **zebu** típus egyaránt előfordul. Jó néhány olyan fajta van a kontinensen – általunk nem ismert fajták –, amelyeket a helyi népcsoportok hasznosítanak, saját állattartó kultúrájuk fajtái. Így pl. az egyenlítői Afrika vidékéről a **N'dama** fajta, a Csád-tó környékén tartott **kuri**-fajta, Nyugat-Afrika **rövid szarvú** marhái, vagy a kontinens északi régiójának **rövid szarvú** marhái, amelyek közül jó néhány fajtán észlelhető a **zebu** és az **európai tejelő fajták** hatása. Ezeknek a helyi fajtáknak a kialakulása a régmúltban gyökerezik, a **neolitikumig** terjedően. A **zebu** elterjedése egyrészt Kelet-Afrikában mutatkozik, Szudántól Madagaszkárig, másrészt Nyugat-Afrikában, a Szahara és a púpnélküli fajták elterjedése közötti tájakon, harmadrészt zebu vérségű keresztezett fajta uralja a terepet Nyugat-Afrikában. A **sanga** fajtának (zebu × hosszú szarvú púpnélküli marha) Kelet-Afrika a tartási területe (Dél-Szudán, Uganda-Zaire-Tanzánia-i határ környéke, Dél-Afrika és Malawi keleti tájai). Amint *Mason, L. (1984)* írja, az európai fajták legnagyobb hatással voltak Afrika **mérsékelt** égövi zónájában (Algéria, Tunisz) és Dél-Afrikában. Algériában és Tuniszban széles körben elterjedtek a – keresztezésre felhasznált – **lapályfajták** és a svájci **borzderesek**. Dél-Afrikában az **európai tejelő fajták** előnyt élveztek, így az **angol fajták** és a **szimentáli** marha, valamint a helyi **afrikaner** marha – **javított sanga** – fajta. Kenya fennsíkján újabban fellendült az angol tejelő fajták tartása.

Észak-Amerikában a 19. században a legtöbb angol fajtát bevitték, amelyek részben tejelő és részben hústípust képviseltek. Az ottani húsipar a hús-shorthornra, az aberdeen-angusra és a herefordra épült. A tejtermelés állománya a lapályfajtákból, az ayrshire, a svájci borzderes, a jersey és a guernsey fajtákból került ki. Ezek közül rövid idő alatt a lapályok kerültek az élre, és nemsokára már a tejelőállomány 90%-át tették ki. Az intenzív szelekció eredményeként a **holstein-fríz** és a svájci **borzderes** jóval magasabb tejtermelést ért el, mint hazájában. Az Egyesült Államokban a behozott **angol húsfajták**, hasonló tenyésztési elvek alkalmazása folytán, jövedelmezőbb eredményeket mutattak fel, mint Nagy-Britanniában. Négy szövetségi tagállamban Indiából és Brazíliából a 19. század közepén (1849, 1854) zebut (négy fajtát) hoztak be. Megindultak a keresztezések, amelynek eredményeként megszületett a **santa gertrudis** fajta.

A brahman zebu hozzájárult még a **beefmaster**, a **brangus** és a **braford** marhák kialakulásához. Mint érdekesség, 1980 óta a **németek** is felhasználják keresztezésre az afrikai eredetű brahman zebut.

Közép- és Dél-Amerikát hispániai fajtákkal telepítették be a spanyolok és a portugálok, ami kibővült az Egyesült Államok későbbi déli tagállamaival. A hispániai eredetű fajták körében végzett szelekció révén született meg a **criollo** (portugálul: crioulo) marha, amely a trópusi éghajlathoz alkalmazkodó zebu-félékhez hasonló marhafajta. Elődjei Ázsiából kerültek az Újvilágba. A 19. században az amerikai földrész északi részéhez hasonlóan, Közép- és Dél-Amerikában is nagyobb hangsúlyt kapott a tej- és a hústermelés, ami hatással volt a fajtakináltra. A kontinens trópusi övezetében a criollo-t kiszorította az Indiából behozott **zebu** és a zebuval **keresztezett** európai húsfajták leszármazottjai. Argentínába és Uruguayba eljutott Észak-Amerikából az **aberdeen-angus**, a **hereford** és a **shorthorn** marha. A 20. század második felében az említett dél-amerikai országokban **európai fajták** behozatalával igyekeznek jövedelmezőbbé tenni az ottani hústermelést.

Ausztrálóceániába az első húsmarha behozatal a 19. század elején vette kezdetét, természetesen angol fajtákból, köztük is főleg húshasznosítású shorthornból. A hereford marha pedig Queenslandbe került. Az éghajlathoz való alkalmazkodás érdekében előtérbe került az Amerikában honosodott zebu, a santa gertrudis és az afrikaner fajta. A mai becslések szerint pl. a queenslandi terület marhaállományának többségében a „zebu vér” van túlsúlyban. Az itteni tejtípusú fajták is zömmel az Egyesült Királyságból származnak, figyelembe véve azt a tényt, hogy a trópusi övezetben kívánatos a zebuval történő keresztezés. A jersey × sahi (zebu fajta) × sindhi (zebu fajta) keresztezés eredményezte az ausztrál fríz-sahi fajtát. *Baker, C. M. A. és Manwell, C. (1980)* levezette a szarvasmarhafajták leszármazási vonalát, amelybe 196 fajtát vontak be, és 10 csoportot alakítottak ki.

Európa, Nyugat-Ázsia és Észak-Afrika tíz jelentősebb szarvasmarha csoportjának származási vonala

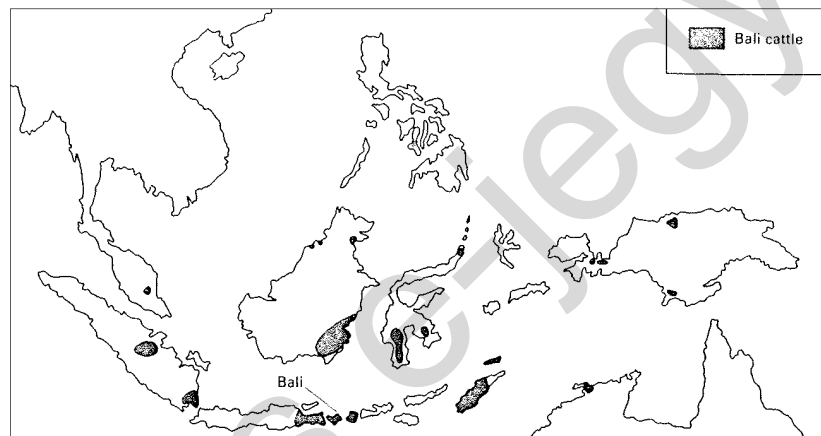
Forrás: Mason, L. (ed.), 1984.

Magyarázat: A: afrikai zebu-félék; C: csatorna-szigeteki fajták (jersey, guernsey, normandiai, breton feketetarka fajták); K: hegyi brachyceros fajták (pinzgauai, szimentáli, sárga, barna és

szürke hegyi fajták, itáliai és balkáni brachyceros marhák, észak-afrikai, egyiptomi, közel-keleti és török fajták); L: vörös- és feketetarka lapályfajták; M: primigenius-brachyceros keverék (charolais, imousin, blonde d' aquitaine, piedmonti, borzderes és szimentáli származékok Kelet-Európában, továbbá számos kisebb jelentőségű fajta); N: skandináv és brit fajták, beleértve a Csatorna-szigeteket és a brit fríz fajtákat; P: primigenius (protugál, crioll, podóliai és szürke sztyeppe fajták); R: európai vörös fajták (balti, közép-kelet európai, flamand); S: afrikai sanga; Z: indiai zebu félék

A „leszármazási fa” gyökerei az ún. **termékeny félhold** területéről eredeznek, amely vélhetően a **domesztikáció** meghatározó régiója volt.

A **bali marha** (Mason, L. ed., 1984). A bali marha a házasított banteng (*Bos javanicus* vagy *Bos sandiacus*). A domesztikált alak rendkívül egyöntetű küllemet takar. Tejtermelése nagyon alacsony, 400–1000 kg között mozog, ami napi 3 litert jelent. Marmagassága alig lépi túl a 100–110 cm-t. A színe zömmel vörösbarna (Horn A.–Dohy J., 1970). Elsősorban Indokína marhaféléje, de Észak-Ausztráliában is gyakori tartása.

A banteng ősből házasított bali marha Délkelet-Ázsiában

Forrás: Mason, L. ed., 1984.

A vad ő, a **banteng** méreteiben és súlyában kétszerese a házasított alakjának. Jóllehet a bali marha tejtermelése alacsony, azonban igaerejét jól tudják hasznosítani a rizsföldek művelésében. Jelentős élőmarhaként történő kivitele, amely az 1940-es évek végén indult meg Hong Kongba. Az 1970-es évek elején már évi 60 ezer darab fölött volt kivitele az akkor még angol gyarmatként létező városállamba. A bali marha keresztezésekor a nőivarú utódai termékenyek, de a hímivarúak rendszerint sterilek. Házasításának a helyét és az idejét nem ismerjük. Feltehetően a **burmai** régióban következett be a domesztikáció, noha a banteng széles körben el van terjedve Délkelet-Ázsiában. Házasított alakját kizárólag **Bali-szigetén** tartják, illetve ott vált meghatározóvá. A prehistorikus időkben, Kr. e. 3500 környékén **Thaiföld** északkeleti régiójában már háziállatként tartották, a korai leletek is itt kerültek napvilágra, és innen terjedt el kelet felé. Ez volt az a színtér, ahol jóval korábban hasznosult, mint háziállat, jóval megelőzve a vízibivaly domesztikációját. Az sem kizárható, hogy mivel a vad banteng nem élt Bali-szigetén, **Jáva** is domesztikációs színtérként jöhet számításba, és innen jutott el háziállatként Bali-szigetére. Mindez az jelenti, hogy az **egész Délkelet-Ázsia** beletartozhatott a domesztikációs térbe. Annyi bizonyos, hogy elterjedése szorosan kötődik a **hinduizmus** térhódításához, mely utóbbi eltartott a kereszténység kezdetéig. Az **indiai kereskedők** révén jutott el Indonéziába, közel fél évezreddel ezelőtt. Ez a marhaféle másfél évszázad alatt birtokba vette a szigeteken gazdag

Indonéziát. **Szingapúrba** is elkerült az 1930-as években, sőt **Észak-Ausztráliába** is. Rendszeres, szervezett **szелеkciója** az utóbbi fél évszázadban bontakozott ki, és jelentős érdeklődés nyilvánul meg iránta a **keresztezések** terén. Elterjedési térségében sok helyütt **elvadult** állapotban is föllelhető.

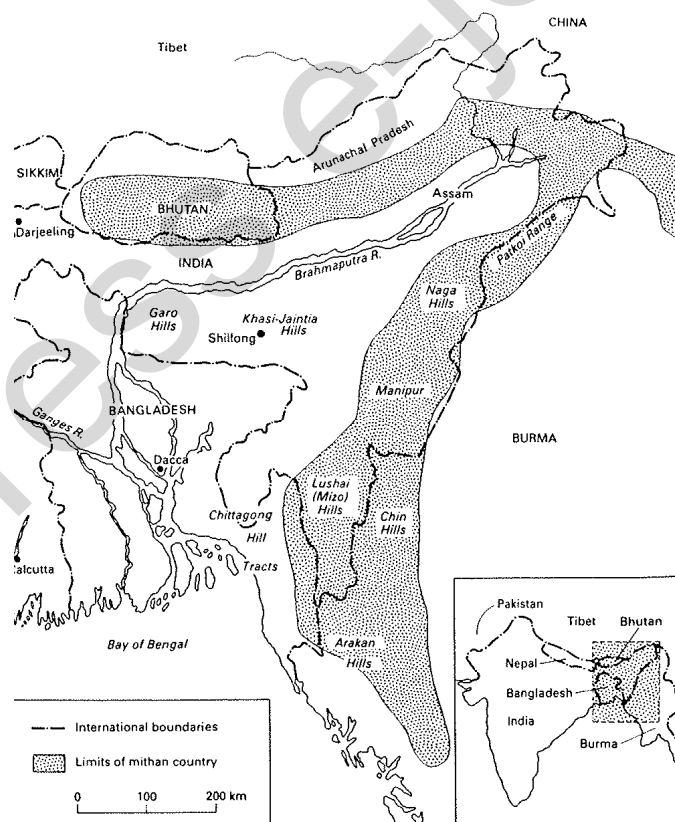
Gayal vagy mithan (Mason, L. ed., 1984). Ez a marhaféle az őserdei tulok, a **gaur** domesztikációjával született meg. Az angoloknál a mithan megnevezés használata a gyakoribb. Az **ősلاكosság** körében a gayal név az elfogadott.

Még napjainkban a **bali** marha főleg Délkelet-Ázsia **szigetvilágának** a háziállata, addig a **gayal** a térség **szárazföldi** régiójában hasznosul, mint haszonállat. Az eredetét illetően három elképzelés született:

1. háziasított gaur
2. gaur /hím/ × zebu /nőstény/ kereszteződése
3. vad indiai marhaféle az őse, amely azonban már kihalt

Mint ismeretes a mithan és a zebu a hemoglobin genotípusában eltér egymástól.

Végső soron azonban elmondható, hogy a mithan teljesen a **gaur faj leszármazottja**, amely Bhutan, Banglades, India és Burma határvidékén honos. Domesztikációjáról **nem** állnak rendelkezésre **történelmi** adatok. Nem ismert, hogy a buddhista Burma, a hindu Assam vagy a moszlim Banglades kialakulásának a színtere. Ugyanakkor a térségben **nem** él a **tejhasznosítás** hagyománya, **nem** fejik a mithant. Elsődleges vallási szerepköre a **húsfogyasztásra** terjed ki.

A gayal vagy mithan elterjedése Délkelet-Ázsiában

Forrás: Mason, L. ed., 1984.

ősénél **kisebb** testnagysággal rendelkeznek. A **hím** állat átlagosan 300–550 kg súlyú, míg a **tehenek** testsúlya 180–350 kg között mozog. Ázsia közép- és keleti régiójának hosszú szőrű tulajdonságának **szőr színe** változatos: fehér, fekete, barna, vörös, szürke, homokszínű, ami minden köztes változatra alkalmat nyújt. A házasított jaknak csak helyi jelentősége van és Tibetre korlátozódik. Átszövi a **tibeti mitológiát** is. A tej, a vaj és a hús nem csak **táplálék**, hanem a népi **gyógyászat** is felhasználja egyéb testrészekkel együtt. A „**vajlámpát**” vallási ceremóniákon használják, sőt **Buddha** alakját is minden évben vajból elkészítik, vallási szertartásokon rituális tárgyként véve igénybe. Laktációs **tejtermelése** 600 kg körüli értékre rúg, 6,5–7,0%-os zsírtartalommal. Teje és tejtermékei különösen fontos szerepet játszanak a tibetiek életvitelében. Tejből készítik a **tsamba** nevű étket, amelyhez kiegészítésként teát és árpalisztet adnak. Alkoholos erjesztéssel állítják elő az **airan**-t, amely a kumiszhoz hasonló italféle. A kirgizeknél is kedvelt tejtermék (*Zeuner, Fr., 1963*). Hasznosítása kiterjed az élelemforráson kívül a **teherhordásra** és a **lovaglásra** is. Keresztezése szerteágazó, a marhafélékkel történő párosítás során a **hím** utódok sterilek, a **nőivarúak** viszont termékenyek. Általában a marhafélékhez tartozó bikákat használják a tehenek folytatására. Az elmúlt másfél-két évszázadban pl. a **kirgizek** honosították a Pamír-vidéken. De eljutott a **Kaukázus-vidékére** is. Sőt, 1854-ben Franciaországba, valamint Skóciába szintén. A jak átkerült az Újvilágba úgyszintén, pl. 1909–1928 között **Kanadába**, ahol az amerikai bölénnyel fedeztették a jak teheneket (**cattalo** fajta). A marha × bölény keresztezési kísérletek kezdete 1916-tól datálódik. 1919–1932 között pedig **Alaszkában** folytattak vele keresztezéseket, ahol partnerként igénybe vették még a **galloway**-fajtát is. Amint *Sambras, H. (2002)* említi: kisebb egyedszámmal előfordul a **jak** pl. Németországban, Dél-Tirolban és Svájc hegyi tájain, jórészt **keresztezett** formában.

A rómaiak idejéből származó adatok szerint **Domitianus** (Kr. u. 81–96) uralkodása idején megjelent a jak Rómában is. **Marco Polo** (1254–1324) is beszámolt a **jakról** Kínába vezető útja során.

A háziállatként hasznosított **bivaly** (*Mason, L. ed., 1984*). Ázsiában őshonos állatfaj, amelynek vad őse a folyami bivaly, az **arni** (*Bubalus arnee*). Domesztikációja legalább 4000 évvel ezelőtt zajlott le. A világon gazdasági állatként létező bivaly az **ázsiai bivaly** (*Bubalus bubalis*) leszármazottja, annak is az **arni** változata. Az **afrikai bivalyt** sohasem házasították. A közhiedelemmel ellentétben nem hőtűrő, így a víz közelsége számára elengedetlen. A FAO 2002. évi statisztikája szerint a világon közel 166 millió egyed tartottak nyilván, amelynek 97%-a Ázsiában található. A további megoszlás szerint Indiára 58%, Kínára 14%, Pakisztánra szintén 14% esik. Európát csak Itália képviseli 200 ezer darabbal. Tudvalevő, hogy az **arni** bivaly utódai a **mocsári** változatnál jóval **magasabb** tejtermelésre képesek (*Szabó L. szerk., 2005*). Ami az arni leszármazottak hasznosítását illeti, **Indiában** és **Pakisztánban** a **tejhaszon** szerepe meghatározó, **Kínában** viszont elsősorban az **igaerőnek** van jelentősége, mivel ott fejését zömmel mellőzik. A vízbivaly Mezopotámiában az első háziállat lehetett már az akkádok idején, sőt az Indus-völgyében is, amit *Zeuner, F. (1963)* a Mohendzso- Daro-i leletekkel támaszt alá (kis szobrok, pecsétek, stb.). Az első ábrázolásokon „**szántó állatként**” jelenik meg, de **fejését nem** örökítették meg, viszont gyakran fordul elő **szállítási** jelenetekben. Vallási jelképként élt a köztudatban, a **holdistennőt** testesítette meg az Indus-völgyi civilizációban.

Mezopotámiában a bivalytartás terén két periódust lehet elkülöníteni:

1. Kr. e. 3. évezred
2. Kr. u. 224–651 közti időszak (Szaszanidák korszaka)

Boehmer, R. M. (1974) szerint két alkalommal került be a bivaly az Indus-völgyéből Mezopotámiába, a **közte** időszakban **nem** fordult elő a Tigris-Eufrátesz-völgyében, mert **kihalt**. Folyóvölgyi civilizáció volt a Vörös- és a Sárga-folyó völgye, hasonló, mint a közel-keletiek. Kínában a Kr. e. 1766–1123 között a **Sang-dinasztia** idején valószínűleg melegebb volt az éghajlat,

mint napjainkban, és ez kedvezett a vízibivaly tartásának. Amit igazolnak az ebből az időszakból származó **csontleletek**, amelyekből nem hiányzott a bivaly sem. Vagyis ez azt jelenti, hogy a háziasított bivaly már ekkorra ezen a tájon is élt. De más vidékek is tartási színterei közé tartoztak, így pl. Északkelet-Thaiföld a Kr. e. 1600 környékén, egyidőben az árasztásos rizstermesztés megjelenésével. Mindez azt sugallja, hogy a házibivaly vele együtt jutott el, nem helyben domesztikálták. A különböző vélemények ellenére egyben megegyeznek, hogy az **árasztásos rizstermesztés** és a **házibivaly** léte szorosan összefügg. A kínai elterjedését egyes vélemények a Sang-dinasztiát megelőző idősakra teszik. Mindenesetre **Délkelet-Ázsiából** került be a kínai folyam-völgyekbe is. De azt sem lehet kizárni, hogy a **vad arni bivalynak** nagyobb volt az elterjedési területe, és Indián keresztül eljutott Nyugat-Mezopotámiába, Dél-, Kelet- és Közép-Kínába, és mindezekben a helyeken történt meg a domesztikáció. Sok még a **nyitott kérdés**, a tudomány még nem adta meg a végső választ. A tenyésztés színvonala terén a legnagyobb eredmények Indiában és Pakisztánban születtek meg.

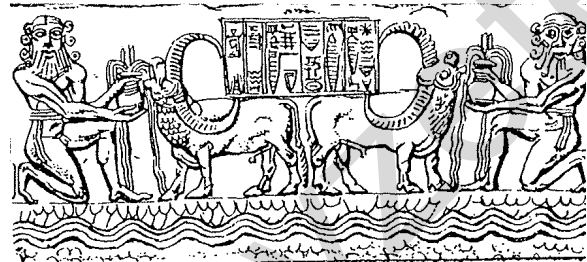
A házi bivaly feltehetően a maláj bevándorlók révén került Kr. e. 300–200 között a **Fülöpszigetekre**. Érdekességként megjegyzendő, hogy az **angkor-királyság** idejéből **mocsári bivaly** leletek kerültek napvilágra reliefeken, vallási ceremónia szereplőiként. A házi bivaly Perzsián keresztül elérte Dél-Oroszországot is. Lényegében a **médek** és a **perzsák** hódításai együtt jártak a bivaly terjesztésével. Mezopotámiában, az Indus-völgyében még hosszú ideig fellelhető a **másik** változat, a **mocsári bivaly** is, egészen a kereszténység megszületése előtti időkig.

A háziasított bivalyt nem ismerték az ókori Judeában, Egyiptomban, a görögöknél és Rómában. Palesztinából csak Kr. u. 723-ból vannak adatok, ahová feltehetően Mezopotámiából vitték be az **arabok**. Palesztinából terjedésének következő állomása Egyiptom volt, szintén **arab** közvetítéssel. Európába a muszlim terjeszkedés juttatta el a 13. század kezdetével, nagy számban főként Trákiába és Macedóniába. De az sem zárható ki, hogy a Szentföldről visszatérő keresztlovagok révén Dél-Oroszországból került Európába. Akárhogy is történt, elképzelhető, hogy az első bivalyok Itáliában kötöttek ki. Jó okunk van erre hagyatkozni, amint ezt a korabeli történet is rögzítette, hogy az **első bivaly** Európába Kr. u. 595-ben **ajándékként** érkezett az **avarok fejedelmétől** Lombardiába, vezérük, **Agilulf** számára. Az írott forrás szerzője remélhetőleg megkülönböztette a bölényt a bivalytól. Az avarok ajándékozása nem ütközött nehézségbe, hiszen szálláshelyükön, a **Duna-völgyében** már meghonosították az indiai – arni-féle – házibivalyt. Biztos nyom nem lelhető fel négyszáz évig a bivalyt illetően Európában, csak Kr. u. 827-ből, amikor az arabok behozták Szicíliába, ahonnan terjedt tovább, pl. Tunéziába. A bivaly terjedésében szerepet játszott Törökország is, ahol igavonó állatként volt jelentősége, és területe hagyományos hidat jelentett Kelet és Nyugat között. Annyi bizonyos, hogy az **iszlám** terjedése segítette térhódítását Európában és Észak-Afrikában. Így új hazát talált a Balkánon és a **Kárpát-medencében**, elsősorban **Erdélyben**. De nem jelentett kivételt a középkorban a francia királyság, Németalföld, Hispánia, sőt Anglia sem.

A **mocsári bivaly** is széles körben elterjedt Délkelet-Ázsiában, Dél-Kínában, Nepálban, Sri Lankán és Dél-India egyes részein, főleg igaeerőt szolgált. A folyami típus a mocsári változattól eltér méreteiben, a testalkatban és a szarv görbületében. Az **arni-féle típus** tejlésben messze felülmúlja a mocsári típust, és tejelő fajnak tekinthető. Szelekcióval kinemesítették a **murrah-féle** változatot, amely 5000 liter tej termelésére is képes Indiában 7–10%-os zsírtartalommal. De egyéb változata is van a tenyésztési színvonalnak köszönhetően, amelyek az idők során kialakultak. Noha **India**, **Pakisztán** és **Kína** a házi bivaly tartásának központja, a **világ más részeibe** is elkerült ez a háziállat, így Ausztráliába, Délkelet-Ázsia egykori német gyarmataira, sőt Közép- és Dél-Amerikába is. A jövőben **hústermelését** is számításba lehet venni.

Rizsföldön dolgozó vizibivaly az ókori Kínában

Vizibivalyok az akkádok idejéből

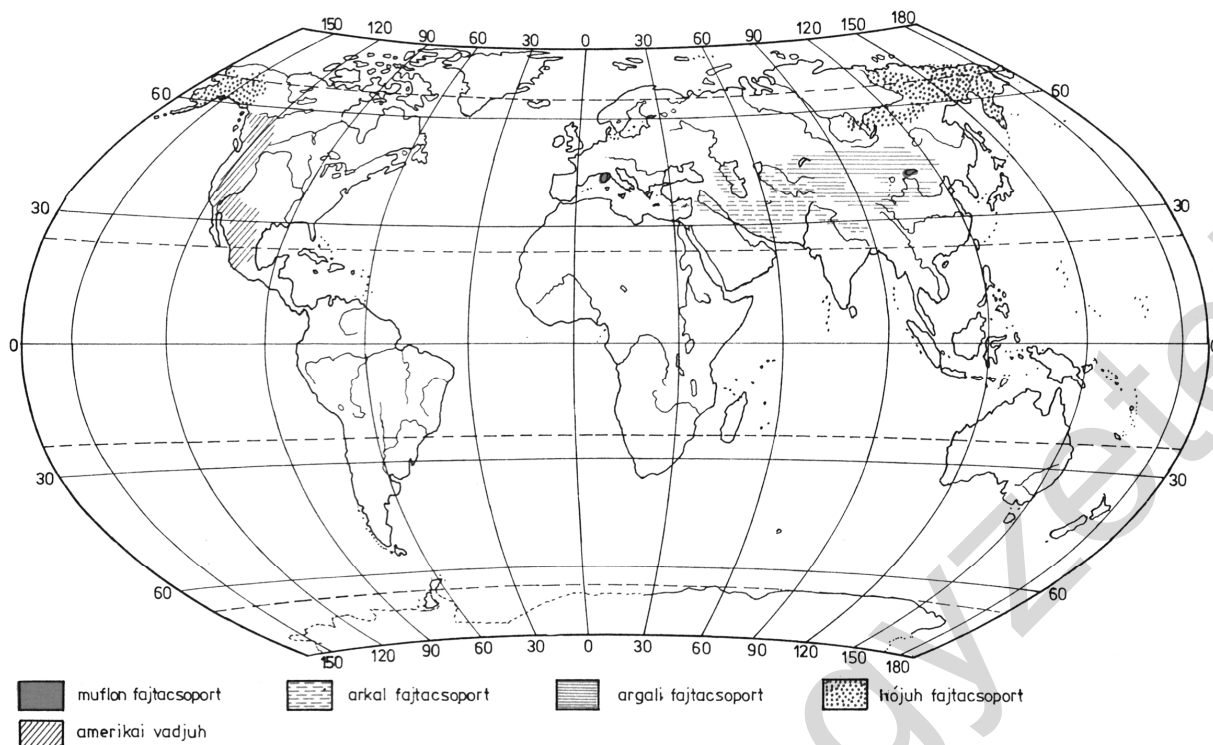
Forrás: Zeuner, Fr., 1963.

Egyéb (emlős) háziállatfajták kialakulása

A **juh** (Mason, L. ed., 1984) a szarvasmarha után a világon a második legnagyobb létszámú haszonállat, eltekintve a baromfi-féléktől. A FAO 2002. évi adatai szerint darabszáma meghaladja az egymilliárdot. Az egyes kontinensek részesedésében **Ázsia** 38%-kal vezeti a mezőnyt, **Afrika** 23%-ot tudhat magáénak, **Ausztrálóceánia** 17%-ot, **Európa** 14%-ot, az **amerikai földrész** 8%-ot birtokol.

Ami a vad ősről illeti, számos tudományos nézet született meg, ami a megnevezésekben is nyomon követhető. Ezt jelzi a genus-t alkotó fajok eltérő száma is. Általában nem egy-egy vad ősről esik szó, hanem csoportokról, amelyek közül csak egyesek domesztikációjára került sor.

A földön kialakult vadjuh-fajtaváltozatok előfordulása

(az arkal és az argali csoport között a választóvonal a Szír- és az Amudarja forrásvidéke)

Forrás: Veress L.–Jankowski, St.–Schwark, H. J., 1982.

Veress L. és Gaál L. (1982), elfogadva Epszein, H.(1979) besorolását, miszerint a vadjuhokat öt csoportba lehet sorolni:

1. **muflon** (*Ovis ammon musimon*) egykoron Korzikán és Szardínián élt
2. **keleti vadjuh** (*Ovis ammon arkal*) a Fekete-tengertől Turkesztánig, Észak-Iránig, Afganisztánig, Nyugat-Tibet által határolt terület az elterjedési körzete
3. **argali** (*Ovis ammon ammon*) az Altáj vidéke, Tibetben és Mongóliában ma is előfordul
4. **nivicola** (*Ovis ammon nivicola*) a Bajkál-tótól északra, Kamcsatka és Alaszka tundráin található, **hójuh** az általános elnevezése

5. **kanadai vadjuh** (*Ovis ammon canadiensis*) élettere Észak-Amerika hűvös éghajlatú tájai

„A muflon és az arkal szerepe a házasításban bizonyított, az argalié vitatott” (Veress L.–Hofmann, H.–Ilgner, J.–Mertens, H., 1982).

Amint Chaline, E. (2012) írja: „A házasított juh ősei bizonyosan a vadjuhok (*Ovis* nemzetség) között keresendők. A legelterjedtebb rövid farkú juh valószínűleg a muflontól (*Ovis ammon musimon*) ered, a hosszú farkú juh őse feltehetőleg az arkal (*Ovis ammon arkal*), míg a zsírfarkú juhok az argaliból alakultak ki.” Linné, Carl (1707–1778) 1758-ban kiadott *Systema naturae* c. munkájában a házijuhok *Ovis aries*-ként jelölte, ugyanis a vadon élő és a házasított változatok egymással termékenyen párosíthatók. Annyi bizonyos, hogy a juh házasítása a feltételezett ősoket illetően, **gazdag** választékot kínál. Tisztázandó az is, hogy a kiskérődzők körében a domesztikáció időrendjében a **kecske** vagy a **juh** élvez elsőbbséget. A házasítás idejére utaló adatok a Kr. e. 9. évezredbe nyúlnak vissza **Irakban**. De a korai domesztikációt jelzik **Jarmo** ásatási leletei is, szintén Irakból, továbbá **Iránban** előkerült csontleletek a Kr. e. 8. évezredből. Az állományban élő állatok házasítása, a kultúrnövények művelése úgy tűnik, hogy az ún. **termékeny félhold** területén vette kezdetét, Palesztinától Dél-Törökországon keresztül a Zagros-

hegységig. Míg az Óvilág jeleskedett a kérődző állatok háziasításában, addig az Újvilágban erre egyáltalán nem került sor, jóllehet ezen a tájon élt pl. a kanadai vadjuh. A domesztikáció elmaradásának hátterében feltehetően ökológiai és nem gazdasági okok húzódtak meg.

A domesztikációt elindító földműves közösségek kezdetben előre nem mérték föl a juh szerepét, vagyis azt a lehetőséget, hogy a **tej**, a **gyapjú**, netalán a **hús** játszik majd jelentősebb szerepet. Ez utóbbi haszonvétel kezdetben a legfontosabbnak számított. *Zeuner, Fr. (1963)* szerint a háziasítás több lépcsőben zajlott le és egymásra épült. Mindez nem a haszonvételre vonatkozott, hanem a háziasítás egyes lépcsőire:

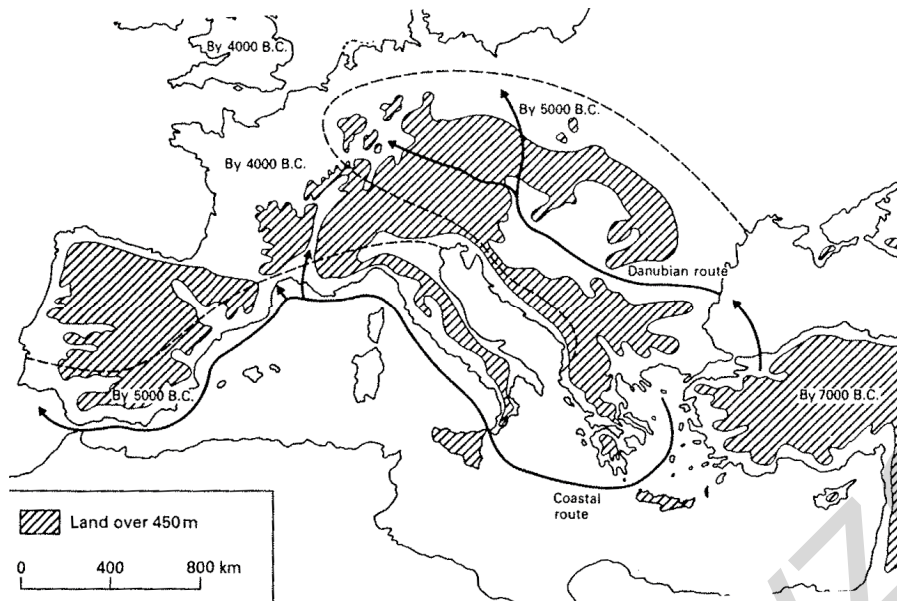
1. Szoros kapcsolat az emberrel, de még nincs tenyésztés.
2. A befogott állatok elkülönítése a vad egyedektől és fogságban történő szaporításuk.
3. A bronzkor idején – Kr. e. 3. évezredben – megindul a szelekció a Közel-Keleten.
4. A szelekció eredménye a fajták megjelenése, amelyben gazdasági szempontok érvényesülnek: gyapjú, tej, hús, stb. Egyidejűleg már mellőzik a vad ősokeket és a primitív fajtákat.

A juhtartás terjedését jól adatolják a **régészeti ásatások**. Irakban – már említettük – Kr. e. 9. évezredben feltárt csontleletek **fele** a juhoktól származott, amelynek 40%-át a **növendék** állatok tették ki. Délnyugat-Iránban Kr. e. 10000–5500 között a települések népessége **gabonaféléket** termesztett, és szezonális **pásztorokodást** űzött. A **transzhumáció** állatállományának döntő hányadát a **juh** tette ki. Noha ez kezdetlegesebb volt, mint a valódi nomadizmus. Iránban a Kr. e. 7. évezred csontleleteinek közel 70%-a juh és kecske „maradványok” voltak. Amint *Ryder, M. (1984)* megjegyzi, a **kecske** kb. Kr. e. 5500-ig előnyt élvezett a juhval szemben. De a gyapjúhasznosítás felismerésével – a **termékforradalom** megjelenése – Kr. e. 4000 után már a **juh fölénye** érvényesült, amihez társult az anyajuhok fejésével kezdődő **tejhaszonvétel** megjelenése. A juh a Kr. e. 6. évezredben elérte Szíriát, továbbá Egyiptomot és Észak-Afrikát. Bár a juh őse nem volt honos az utóbbi területen, a Tassili-hegység **sziklarajzai** – Kr. e. 4000 táján – **szarvas juhok** meglétéről tanúskodnak. A juh már háziállat Kr. e. 7000 körül Afganisztánban, és eljutott Beludzsisztánba, továbbá az Indus-völgyébe Kr. e. 6500-ra. Kelet felé terjedve útba ejtette Pakisztánt, de a neolitikus időszak Indiájába csak Kr. e. 1000 körül jutott el. Bár itt a szarvasmarha túlsúlya érvényesült, amit alátámaszt az, hogy a csontleletek 85%-át tette ki. Kínában a Sárga-folyó völgye volt a juhtartás színtere, ahova Turkesztánból került be.

A mai Törökország területére Kr. e. 6500-ra, Krétára egy fél évezreddel később jutott el a csontleletek tanúsága szerint, ugyanis a **juh/kecske** páros részesedése 75%-ra rúgott. Bár a neolitikum korai szakaszában a **szarvasmarha** csökkentette az előbbieket arányát. Az ókori Hellász szintén a Kr. e. 6. évezredben ismerte meg a juhot, amely viszont másfél ezer év múltán állománya felére esett.

Az újkőkorszak (neolitikum) idején a **mezőgazdaság**, vele együtt a **juhtartás** a következő útvonalon érhetett el Európát:

1. Kisázsian keresztül a Duna-völgye mentén
2. Hellászból, az Axios-völgyéből (a mai Vardar folyó)
3. a Mediterrán-medence parti kereskedelmi útvonalán és Európa atlanti partvidékén / a partvidéki kereskedelmi útvonalakon: Földközi-tenger, Atlanti-óceán, Brit-szigetek

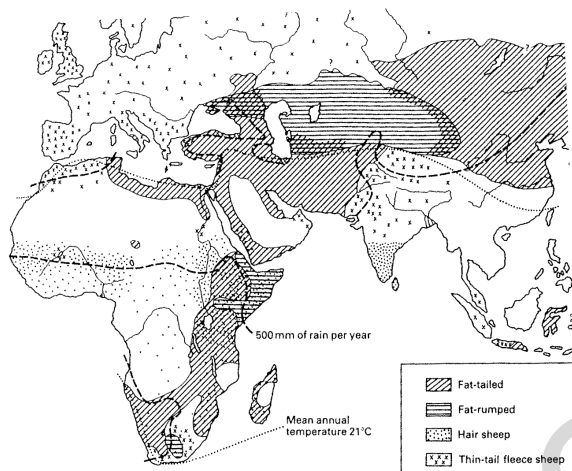
A házi juh elterjedése Európában

Forrás: Mason, L. ed., 1984.

A mezőgazdaság európai elterjedése során a szarvasmarha és a sertés az erdővel borított területeken túlsúlyban volt, míg a **legeltetésre** alkalmas tájakon – mezőségek – a **juh** és a **kecske** tartása domborodott ki. A neolitikumi időszakban a Brit-szigeteken a leletek tanúsága szerint a marha aránya 44%, a sertésé szintén 44%, míg a juh/kecske aránya 12%-ra rúgott. A rézkor idején – Kr. e. 4000 körül – Hellász területén a juh és a kecske tartása kiemelt „ágazatot” jelentett. A „**fémváltás**” DNy-Ázsiából érkezett, és vele együtt egy **nagytestű juh fajta** is Európába került. Máltán a **rézkori** leletek egy **muflon-szerű szarvas juh** jelenlétére utalnak, amelyek jelzik az Európába beáramló pásztoroló népek megtelepedését, a **juh/kecske** arányának növekedését (77%). A Kr. e. 2000–500 között kibontakozott a **transzhumáló pásztorokodás**, amelyre azonban már a neolitikum idejéből származó **itáliai** leletek is utalnak. A vaskor idején – Kr. e. 1500 körül –, amely a Brit-szigeteket Kr. e. 500-ra elérte, észrevehető változás történt a **juh típusát** illetően, mert a **vegyesgazdálkodás** megjelenésével a **juhtartás** túlsúlya általánossá vált, amire utal az állatállományon belüli arányának a bővülése (44%). A típusváltozásra, pl. a testméretek, így a marmagasság átalakulására, illetve hullámzására utal *Bökönyi S. (1974)* is, a hazai régészeti leletek alapján.

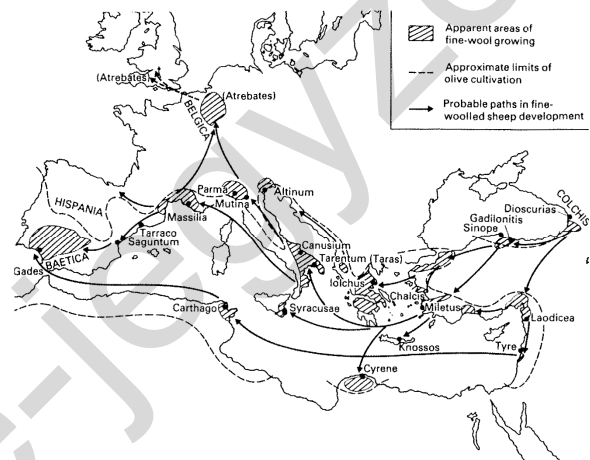
Az antik civilizációból – kőkorszaktól a bronzkorig – Mezopotámiától Egyiptomig a régészeti ásatások bőséges adattal szolgálnak az állattenyésztés, közte a **juhtartás** korabeli állapotáról. A sumeroknál elterjedt típus volt a **dugóhúzó-szerű szarvval** rendelkező állat, amely előfordult Nyugat-Afrikában éppen úgy, mint a **Hortobágyon**. A hasznosítási körbe tartozott a gyapjú és a tej, amelyet fontosabbnak tekintettek a húsnál. A babilóniai időkben – Kr. e. 1800-tól – és az asszíroknál – Kr. e. 1300-tól – a juh egyrészt a **gyapjú-típust** testesítette meg, másrészt a **hosszú, zsíros farkú** állatot. Az említett térségben a „**húsjuhot**” elkülönítették a „**gyapjújuhtól**”, amely közel **egy kg nyersgyapjút** volt képes nyírásakor adni. Az ókori Egyiptomban a gyapjúért tartott juh szerepe jóval kisebb volt. Az Indus-völgyében és a mai Pakisztán területén a korai időszakban a dugóhúzó-szerű szarv-típusú juhféle volt az általános. A korabeli források jelzik, hogy idővel a gyapjú hasznosítási szerepét a **szarvasmarha** vette át az indiai szubkontinensen. Az **ókori Kínában** a legkorábbi „juh-adatok” a Kr. e. 1300-as évekből származnak, bár a juhtartással foglalkozó nomád törzsek nem kínaiak voltak. Nem beszélve arról, hogy Közép-Ázsiában a valódi **transzhumáló pásztorolás** a bronzkorban – Kr. e. első évezred – született meg. A **szkíták** voltak az elsők a történelemben, akik háziállatuknak a hosszú farkú, göndör

gyapjas juhot választották. Ugyanez elmondható a görögökre is. A **perzsák** nagy hatással voltak az asszírokra, amire utalnak a **perszepoliszi palota** reliefsjei Kr. e. 500 körül, amelyek juhokat ábrázoltak. A juh fajtabeli hovatarozása a hosszú, zsírfarkú csoportot jelölte, amelynek gyapjút vették igénybe. A **Biblia** számos adatot közöl az ókori zsidóságról, nomád állattartásukról Kr. e. 1400 környékéről. Ezek a juhok részben **zsíros farúak**, részben pedig **zsíros farkúak** voltak. Az első irodalmi említés **Herodotosztól** származik a zsidók állattartásáról, a Kr. e. 5. századból. A **föníciaiakhoz** kötődik egy finom gyapjas fajta elterjesztése a Mediterrán-medencében. Tengeri úton vihettek el egy finomgyapjas vékonyfarkú és egy szőrös juhot a Kr. e. 14–4. század között Észak-Afrikába, amit a karthágói ásatások igazolnak. A **hettitáknál** a gyapjú hasznosítású juh uralta a mezőnyt. A **krétai civilizáció**, a minószi-kultúra szintén a gyapjút részesítette előnyben. **Hellász** görögjeinek mezőgazdasága a juhra, az olívaolajra és a juhúsra épült, amiről számot adott *Arisztotelész* is.

A fő juhtípusok elterjedése az Óvilágban

Magyarázat: fat-tailed = zsírfarkú, fat-rumped = zsírfarú, hair sheep = szőrös juh, thin tail fleece sheep = vékony farkú gyapjas juh

A finom gyapjút adó termelő fajták kialakulási színtere és elterjedésük útvonala Európában

Forrás: Mason, L. ed., 1984.

A legtöbb adat a Kr. u. első századot követő **római uralom** idejéből maradt fenn. Mezőgazdasági **szakirodalmuk** bővelkedik a juhtartásról érkező beszámolókból, a tenyésztéstől a takarmányozásig. Valószínűleg az ókori finomgyapjas, fehér színű gyapjút adó juhféle a **görögök** révén jutott el Itáliába.

Az **iszlám** megszületésével nemcsak egy új világvallás született, hanem ez hatással volt az akkori világ **juhtartására** is. Az iszlám Arábia pásztornépességének köreiből lépett ki a színre a Kr. u. 7. században. A későbbi arab terjeszkedés Hispániától, Afrikán keresztül, Kínáig húzódott. Bár az arab mezőgazdasági szakirodalom homlokterében a **kultúrnövények** álltak, a pásztorkodással foglalkozó népesség körében a **juhtartás** a megélhetés egyik **fontos** forrását jelentette. Bő ismeretekkel rendelkeztek a gyakorlati tartás, tenyésztés terén. Noha erre vonatkozó írásos adatok, történeti megközelítések nem állnak rendelkezésre, amelyek arra vonatkoznának, hogy az arab juhtartók hatással voltak-e a **spanyol merinó-fajta** kialakulására. Véleményünk szerint minden bizonnyal, főként ameddig a **cordobai kalifátus** létezett.

Vallásuk mellőzte a természet ábrázolását, így képes beszámoló nagyon ritkán fordul elő, kivélt képez azonban egy állatövi kép, amely **zsírfarkú juhot** ábrázol. Észak-Afrikában az ásatások során számos helyen gyapjúmaradványok kerültek a felszínre a Kr. u. 6–14. század közötti

időszakból. Azonban nincs adat a fehér gyapjas juh észak-afrikai elterjedéséről. Az arab népeség élelmézésében a juh jelentette a biztos élelemforrást, bármely részén is éltek az általuk benépesített területen, Észak-Afrikától Közép-Ázsiáig, amint erre rámutatott *Ryder, M. (1984)*. A **juhtej** és **termékei** mellett az **arab kézműipar** is alapanyagként hasznosította a juh erre alkalmas testrészeit. **Róma bukása** után kezdetét vette a nagy **népvándorlás**, amely át rajzolta Európa etnikai képét, és vele együtt bekerültek a kontinensre az **ázsiai juhfajták** is, noha erről kevés írott forrás áll a szakemberek rendelkezésére. Mindezek ellenére továbbra is érvényesült azonban Európában a **szarvasmarha túlsúlya**. A bekerülő juhfajták zömét **gyapjáért** tartották.

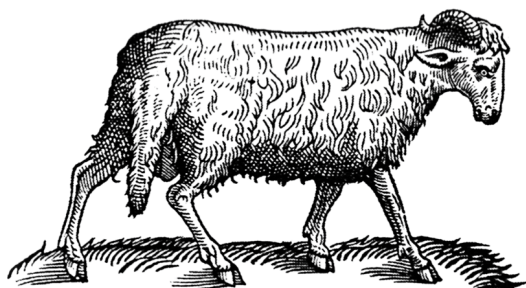
Annyi bizonyos, hogy a **középkorban** Európa kulturális örökségébe gyökeret eresztett a juh. Noha a juhtartás **meghatározó tájai** közé Törökország, Szíria, Irak és Irán, továbbá Afganisztán tartozott, ahol a **nomadizmus** és a **transzhumáló** pásztorkodás túlsúlya érvényesült. Az említett területeken a **zsírfarkú** fajták játszották a vezető szerepet. Más típusú juhfélék csekély jelentőséggel bírtak. Mindezt jól érzékelteti a fentiekben már közölt térkép. Az arab világ mellett az ázsiai térség **más nyelvű**, nagy juhtartó országaiban a juhtej és termékei szintén fontos élelemforrást képeztek.

Észak-Afrika arab befolyás alá került, és egy része a 16. században az **Ottomán-Birodalom** uralma alá jutott. Ezen a tájon is a **zsírfarkú juh** fölénye érvényesült, amely a középkorban terjedt el a térségben. Nincs adat arra nézve, hogy a **vékonyfarkú, gyapjút** adó juh Észak-Afrikában bírt-e valamilyen jelentőséggel. **Marokkóban** Beni-Ahsen környékén (beri-merines berber törzs nevéből) volt egy **finom gyapjas juhfajta** – mint a merió-fajta –, amely a **föníciaiak** révén született meg, és az **arabok** által jutott Hispániába, és a merinó-fajta alapanyagául szolgált. Noha már létezett egy finomgyapjas juhfajta az **Ibériai-félszigeten** is, melynek gyökerei a **rómaiak** idejébe nyúlnak vissza. Annyi bizonyos, hogy a világhírű **merinó-fajta** születési helye: Spanyolország.

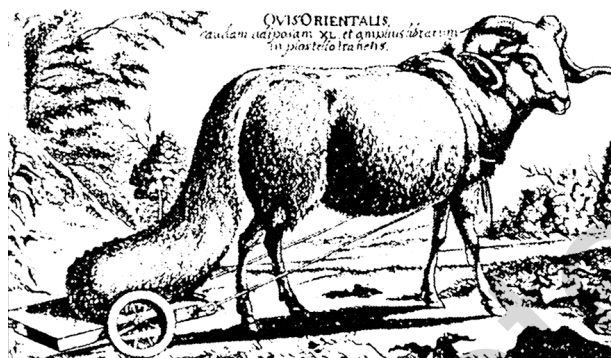
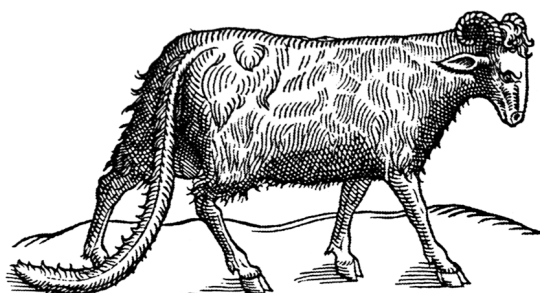
Ázsiában a juhállomány zöme a közép-ázsiai sztyeppén és a hegyi térségekben található. Közép-Ázsia a **legeltető juhtartás „szülőháza”**. Az itteni fajták hasznosítása a durva gyapjúra és a tejtermékekre szorítkozik. **Zsírfarkú** és **zsírfarú** fajták egyaránt előfordulnak. Kivételt képez a **karakul-fajta**, amelyet báránybőréért tartják. India juhainak többsége színes gyapjút ad. A moszlim invázió révén jutott el a szubkontinensre a zsírfarkú típus. Nepál szőrgyapjú fajtáiról nevezetes. **Kína**, Tibettel egyetemben **vegyes** fajtaválasztékkal rendelkezik. **Mongóliában** a zsírfarkú, durvagyapjas fajták túlsúlya érvényesül. Kína középső régióiban a tibeti és a mongol típus keveréke lelhető föl. Ázsia **trópusi övezetében** a rövid, vékonyfarkú, durvagyapjas fajták tartása dívik. **Jáva** szigetére a Kr. u. 800 körül megérkező arab hódítók bevitték a rövid, zsírfarkú típust.

Afrikában a Szahara övezet alatti területeken **többféle** juhot tartanak. Így Nyugat- és Közép-Afrikában a **vékonyfarkú szőrös juh** van elterjedve, amely Szudán északi részén is kedvelt állatnak számít. Ez a típus emlékeztet az ókori Egyiptom juhféléjére. A **zsírfarú somáliai juh** szintén régi háziállatnak számít. Etiópiától keletre Dél-Afrikáig az őshonos juh a **zsírfarkú szőrös juh**, amely elképzelhető, hogy közvetlenül arabiai eredettel bír. Dél-Afrika telepesei 1652-től kezdték betelepíteni, illetve tartani a zsírfarkú típust, amely a hottentották fajtája volt, a holland és bengáli fajták egyidejű behozatalával, főként Fokváros körzetében. 1789-ben pedig két nagyobb **spanyol merinó** szállítmány érkezett Dél-Afrikába. A 19. század elejétől egyre több merinó-fajta jutott el Afrika déli részeire. 1846-ban már 3 millió darabra rúgott az állomány nagysága, amelynek fele merinó-fajta volt. Mindezt azt jelentette, hogy míg az **Újvilág kevésbé**, addig **Afrika** a juhot – még a telepések részéről is – részesítette előnyben, amely **Ausztrál-óceániának** is vezető **háziállatává** vált. Dél-Afrikába már az 1930-as évek előtt elkezdődött az ausztrál merinó juh behozatala.

The Arabian sheepe with a broad taile.

The Arabian sheepe with a long taile.

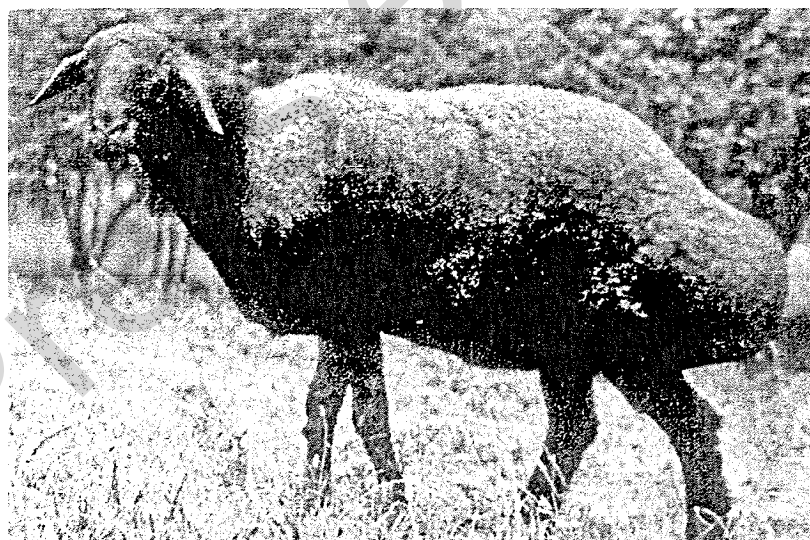

Fejlett etiópiai zsírfarkú juh képe 1682-ből

Széles- és hosszúfarkú arab juhok a 16. századból

Zsírfarkú juhfélék

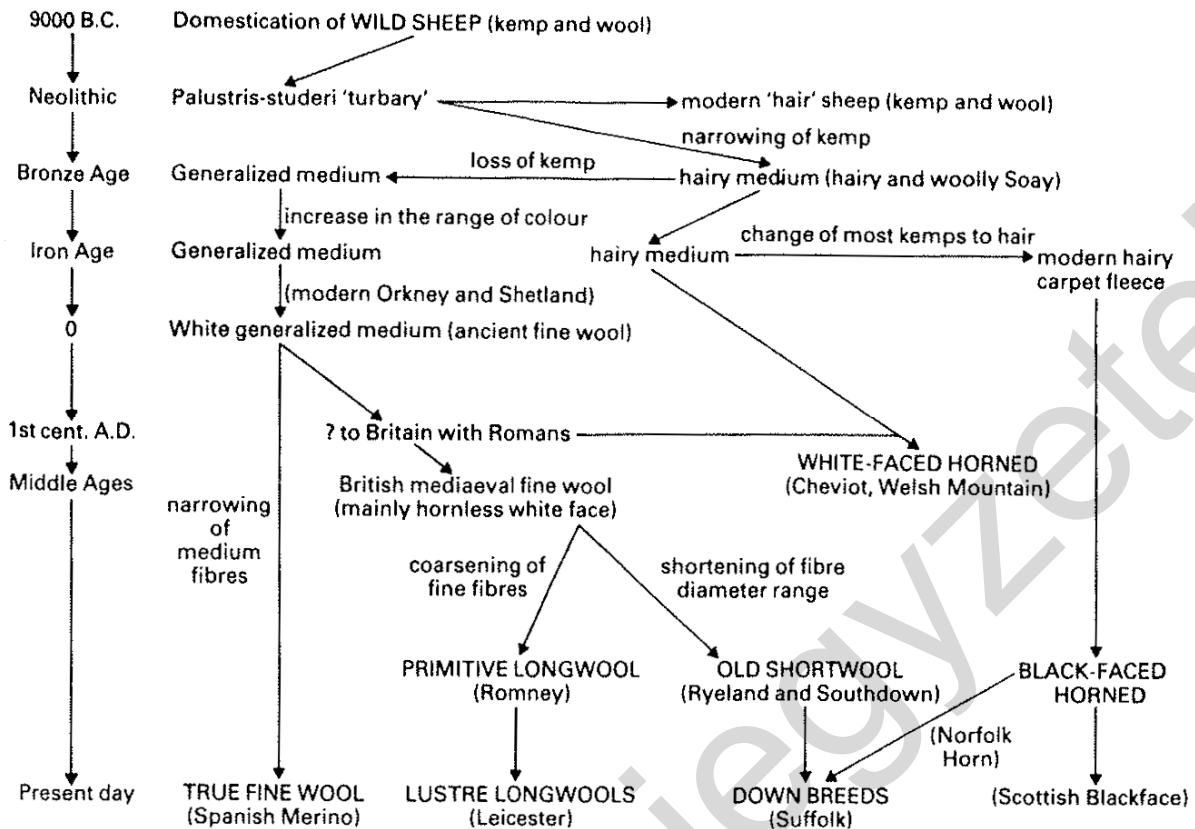
Forrás: Bartosiewicz L., 2006.

Zsírfarú juh Közép-Ázsiából

Forrás: Scherf, B. D., 2000.

Európa „juh-térképe” változatos képet mutat. A Balkánon egyaránt előfordulnak **durva-** és **finomgyapjas** változatok, így pl. a **zackel** vagy a **ruda**. A török **kivircikről** azt tartja a fáma, hogy a görög **traki**, a bulgár **karbonat** és a román **cigája** őse lehetett. A balkáni fajták körét bővíti a szőrgyapjas macedon **karakachan** és a finomgyapjas, a **chalkidiki-félsziget** juha, amely a vaskor relikviájának tekinthető, és valószínűleg általánosan tartották a középkorban. Hasonló típust képvisel az ún. **szürke alpesi fajta**, vagy a már kihalt **svájci bündner juh**, stb.

Az egyes európai juhajták feltételezett fejlődési vonala napjainkig

Forrás: Mason, L. ed., 1984.

Az európai juhajták rendszeresen előfordulnak a középkori és a későbbi időszak festményein, közülük is a leggazdagabb a németalföldi festészet.

A **németalföldi juhok** már a korai középkorban ismertek voltak finom gyapjújukról, hiszen a **flamand posztóipar** készítette elő az ipari forradalmat, az új mezőgazdaság megszületését, a szakosodott agrártermelést. Az ipari forradalmat lényegében a **juh „robbantotta” ki**, amely Angliában teljesedett ki, de a **Németalföldről** indult útjára, és új távlatokat nyitott a világ gazdasági fejlődésében. Az **újkori angol juhtartás** a maga korában a mezőgazdaság „húzóágazata” volt. Itália a **középkorban** a mediterrán gazdálkodás műhelye volt, amely antik gyökerekkel rendelkezett. A juhtartás az egyik alappillére volt. Mindez nem múlt el nyomtalanul, aminek egyik jele, hogy manapság **Itáliában** 30 juh fajta ismert. A szardíniai és a szicíliai fajták a **tejelő** típust testesítik meg. Az **olasz tejkultúra** jelentős szelete a juhtejre hagyatkozik. Természetesen az éghajlat is közrejátszik abban, hogy pl. Dél-Itáliában minden juhajtát fejnek és tejtermékként feldolgozzák. Nagy hagyománya van Itáliában a **transzhumáló pásztorkodásnak**, amelynek gyökerei visszanyúlnak a rómaiak korára, hasonlóan, mint a Hispániai-félszigeten. Így nem véletlen, hogy a „**közös mediterrán múlt**” következtében már a középkorban elkezdődtek a **kereszteзések** a spanyol merinó-fajtával, hiszen ennek a kiváló fajtának kedvezett az itáliai éghajlat. A **hegyvidéki juhtartás** felöleli az Alpok-vidékét, a francia Alpoktól az egykori Jugoszláviáig.

A spanyol merinó-fajta tiszta vérben és kereszteзési partnerként **német földön** az 1780-as évektől föllelhető, főleg Württembergben, ahol a helyi parlagi juhot kereszteзték merinóval. Ezt megelőzően a németek már a 16. században **flamand fajtákkal** kezdték javítani a hazai juhál-

lományt. A merinó-fajta eljutott **Poroszországba** 1748-ban, és más fajták bevonásával a helyiek nemesítésére használták fel. 1775-ben bekerült a merinó-fajta **Ausztriába** is, ahonnan már nem volt messze a Kárpát-medence sem, így a **magyar állattenyésztés** modernizációjához is jelentősen hozzájárult a bécsi udvar égisze alatt.

A 19. században – a gyapjú-konjunktúra lecsengése után – a németek is hozzáfogtak a **hústípusú merinó** kialakításához, a francia **precoce** húsmerinó-fajta bevonásával. Dél-Franciaországban található az ország juhállományának a fele, amelyből a helyi fajták aránya egyenlő arányban részesedik. Az állomány egyötödét fejkik, a finomgyapjas fajták 10%-kal részesednek. A Pireneusok nyugati vonulata a **durvagypjas** típusú juhok tartásának a színtere, amely közel áll a spanyol **curro** fajtához és hasonlít a skót **blackface** juhhoz. A hegyvonulat középső szakaszán a **fehér pofájú** és **szarvval bíró** juhok tenyésztése folyik, közepes minőségű gyapjút adva. Magukon viselik a merinó-fajta hatását. A francia középhegységtől az Alpokig a **merinó jellegű** fajták találhatók, tejhaszonvétellel, amely a **roquefort-sajt** alapanyaga. Tovább él a transzhumálás, mint régi hagyomány. Szinte az egész Mediterráneumban érvényesül a **spanyol merinó-fajta hatása**.

Kivitele a 18. században vette kezdetét, addig csak az országon belül folyt tenyésztése, amelynek révén jelentős fajták születtek Európában. Köztük említendő a **rambouillet**, a **precoce** és egy transzhumáló pásztorolásra alkalmas fajta, a **fehér alpesi merinó**. Egyidejűleg folyt az angol leicester felhasználásával az **Ile de france** kinemesítése.

Hispániában a merinónak három fő típusa született meg:

1. finom gyapjas
2. durva gyapjas, amelyik tejelő (curro)
3. keresztezés eredményeként: bordaleiro és a cruzo (entrefino)

Noha a merinó juh fontos szerepet játszik a spanyol történelemben és a világ állattenyésztésében, eredete – beleértve a nevét is –, **korai története bizonytalan**. Bár erről már korábban esett szó, érdemes számba venni a **jelen** szakemberének véleményét a fajtával kapcsolatban. A neve először a 15. században tűnt föl – amint *Ryder, M. (1984)* írja –, de ennek nyomai már visszanyúlnak a 13. századba. A szakember véleménye szerint az arabok hatása bizonytalan, illetve nincs, adatok viszont vannak arra vonatkozóan, hogy egy **finom gyapjas juh** élt az egykori Hispániában, a **rómaiak** idején. Nevesítve a spanyol merinó fajtákat, az alábbi megoszlás mutatható ki:

1. finom gyapjas: infantado és a paular
2. „selyem birka”: escurial és a negretti

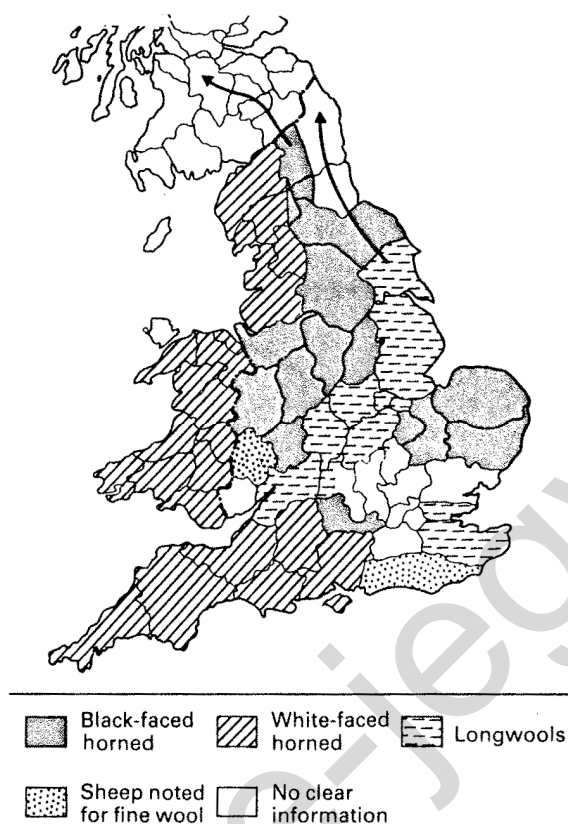
A spanyol fajták eljutottak a svédekhez 1723-ban, a német földre 1748-ban, a franciákhoz 1767-ban, Ausztriába 1775-ben, a Brit-szigetekre 1787-ban, és Dél-Afrikába 1789-ben. **Magyarországon a merinó fajtának a köztenyésztésben történő tartását II. József 1786-ban kiadott rendelete engedélyezte.**

A középkorban versenyzett egymással a gyapjú finomságát tekintve a spanyol és az angol juh. Az éghajlati feltételek élesen eltértek egymástól, így a merinó-fajta angol meghonosítása nem vezetett eredményre, hiszen a merinó-fajta gyapjúminőségének a mediterrán éghajlat a kedvező.

Ismeretes, hogy az egyes történelem előtti korszakokban – neolitikumtól a vaskorig – testméretben, gyapjúsímben jelentős változások mutatkoznak. A rómaiak juhajtája feltehetően kötődött a merinó-fajta őséhez, sőt más korai fajták is kapcsolódtak egymáshoz. A korai időszakban a szörgyapjas fajták túlsúlya érvényesült. A gyapjúsál leletek alátámasztják, hogy a 16–17. században a durva gyapjas típus uralta a mezőnyt.

A 18. században a hosszúgyapjút növesztő juhok jelenítették meg az általános minőséget. **Ba-kewell, R. (1725–1795)** kinemesítette az új **leicesteri hosszúgyapjas** fajtát, egyidejűleg **Ell-man (1753–1832)** feljavította a **southdow** és a **ryeland** fajtákat.

A fontosabb juhtípusok elterjedése a 18. század végi Angliában

Forrás: Mason, L. ed., 1984.

Amerika és **Ausztrálóceánia** juhtenyésztését az európai telepesek teremtették meg. **Kolumbus** Kristóf hajóútjain elsők között vitt át juhokat az óceán túlsó partjára, amelynek eredményeként Közép-Amerikában megjelent a spanyol juh. A kezdeti szállítmányok állatai a durva gyapjas **churro** (curro) fajtát képviselték, illetve a merinóval keresztezett utódokat (**creole**). A merinó-fajta a 19. századig nem játszott különösebb szerepet. A harmadik típust a nyugat-afrikai **szörgyapjas juhfajta** képviselte. 1540-ben Chilén keresztül bekerült az európai juh Peruba is. A dél-amerikai államok függetlenségének a kivívása után, 1850 körül számos **angol juhfajta** behozatalára került sor, amelyeket a **corriedale** fajta behozatal követett 1920-ban. Ez utóbbi Uruguay fő juhfélesége lett. A merinó-fajtát bevitték Argentínába is 1812 körül, de 1890 után a hangsúly a hústermelésre tevődött át, így az angol lincoln-fajta került előtérbe. A merinó-fajta 1521 után eljutott Mexikóba is, de nem került be sem Texasba, sem Kaliforniába csak az 1700-as években. Az észak-nyugat európai telepesek elsősorban angol fajtákkal léptek a leendő Egyesült Államok területére, amely főleg a hosszúgyapjas down-fajtát részesítette előnyben. A telepesek a nyugat felé terjeszkedő későbbi szövetségi államban a formálódó juhgazdaságokban elsősorban **churros** és **merinó** fajták tartására rendezkedtek be a délnyugati térségben. Még a **spanyol időszak** alatt a nyugati területekre eljutott az Egyesült Államok keleti részéről merinó-típusú juh, és **több változata** született meg Texasban és Vermontban. Az európai fajták közül a legnépszerűbb a francia **rambouillet** juh volt. Ezenkívül a 19. században számos **angol juhfajta** is bekerült a Brit-szigetéről.

Ausztráliában Sydney környékére 1788-ban létesítették az első juhtenyészetet az Indiából és Dél-Afrikából behozott zsírfarkú juhokból, ugyanakkor nem hiányzott a spanyol merinó juh sem. Lényegében a déli kontinensen a juhok „gyarmatosították” az országot. A nagy föllendülés 1840–1870 között zajlott le. A **szász merinó juh** az 1820-as években érkezett – kistestű, finom gyapjas –, és az első tenyészetek Új-Dél-Walesben és Tasmánia szigetén létesültek. Megindultak a keresztezések, amelyhez igénybe vették a merinó juh különböző típusait, amelynek eredményeként egy erős, szálas gyapjút termelő változat született meg. Ausztrália a 19. században „világhatalommá” vált a juhtenyésztésben, régi és új vetélytársait maga mögé utasítva.

A brit telepesek **Új-Zélandon** az 1840-es években kezdtek foglalkozni juhtartással, merinó fajtát részesítve előnyben. Egy évtized alatt meghonosodott az új jövevény a Déli-szigeten. Az 1850-es években már brit fajták bővítették a kínálatot. Az 1860-as évek az angol southdown fajta honosítása jegyében teltek el, és a gyapjúról áttevődött a hangsúly a (fagyasztott) bárányszerű hús termelésére. Lépések történtek a **merinó juh** és a **lincoln** fajta keresztezésére, vagyis egy **gyapjú-hústípus** kialakítására. Új-Zéland északi-szigetén 1843-tól kezdtek a telepesek szélesebb körben juhtartással foglalkozni, és néhány évtized alatt kialakult a **pásztoroló juhászokdás** túlsúlya. Az angol **romney** fajta volt a legnépszerűbb, amit alátámaszt az a tény, hogy az északi-szigeten az állomány 80%-a, a déli-szigeten 40%-a tartozott ehhez a fajtához. Ekkoriban már a merinó juh aránya szinte jelentéktelen volt. A romney fajtából – **mutáció** révén – megszületett a durva gyapjas **drysdale** fajta.

A juh nemcsak az állattenyésztő kultúra meghatározó szereplője, hanem az **emberiség kultúrtörténetébe** is beírta nevét. Amint *Chaline, E. (2014)* írja: „A juh mind az étkezésben, mind a kereskedelemben betöltött jelentősége miatt, sok kultúrában **szimbolikus állattá** vált. Az ókorban helyenként istenként tisztelték, így a **kos** az egyiptomi Ámon-Ré (napisten) egyik megtestesülése volt. (Hasonló célt szolgáltak a kosfejű **szfinxek** is.) A zsidó vallásban a juh volt a jeruzsálemi Templomban az **áldozati állat**, mely a kereszténységben Jézusnak, Isten Báránynak szimbólumává vált.” Az **Ószövetségben** isteni sugallatra a kos mentette meg Izsákot, az apja, Ábrahám tettétől. Az **egyiptomi szabadulás** sikerét a zsidóság javára a juh vére biztosította. A bárány szintén ősi **keresztény** jelkép, a szelídség, jószág kifejezője. A héberrel rokon arám nyelvben a **bárány** szó jelentése: **szolga**. Szent Ágnes szűz és vértanú neve is a bárányhoz kötődik: **agnus=bárány**.

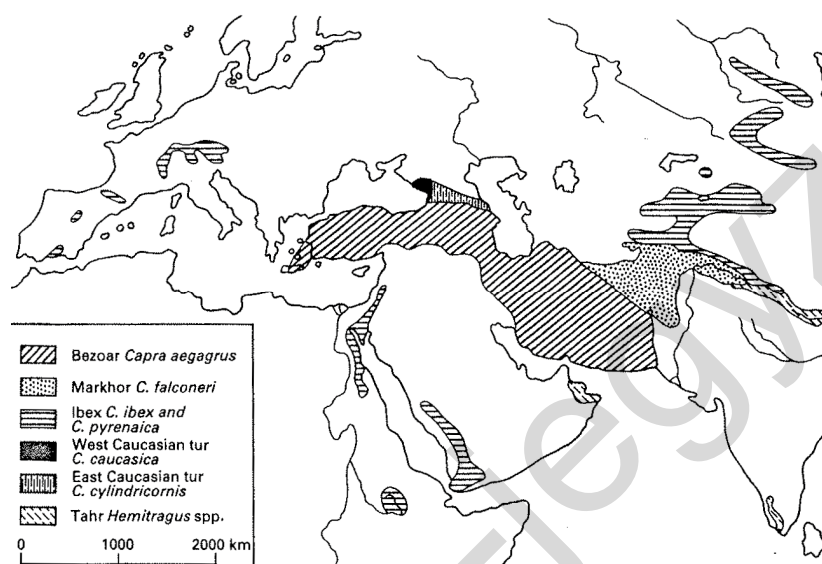
A görög mitológiából vett példa igazolja azt a régi hagyományt, hogy az ókorban, de még a Kr. u-i századokban sem tettek különbséget a juh és a kecske között. Eltérő adottságaik ellenére szinte egyszerre léptek színre a történelem színpadán. Ezt igazolja **Zeusz esete** is, akit **kecsketejen** neveltek föl, ami ugyanúgy lehetett volna juhtej is. A **hazai néphagyomány** is tanúsítja mindezt, amire példa **Erdélyben** él még napjainkban is, a juhokat és a kecskéket együttesen gondozzák a mezőn, egybe tartva a nyájban.

A kos „felszállt” az égre is, hiszen az **állatöv** első csillagképe őrzi évezredek múltját. A kínaiaknál az évhez kötődő csillagképek sorában a **juh** a nyolcadik helyet foglalja el, amelyet időnként a **kecskével** helyettesítenek. Híres a görögöknél a **kolkhiszi** (Grúzia) **gyapjú** mondája, amelynek való alapja van, mert a vízben lebegő aranyszemcséket a juh bundájával szűrték ki a vízfolyásokból.

A **kecske** (*Mason, L. ed., 1984*) vélhetően elsőként került a háziállatok sorába. Gazdag a **mitológiai háttere**, elsősorban az ókori görögök és rómaiak világában (*Chaline, E. 2014*). Erdei szatírok, Pán isten testi megjelenítése utal az embernek a kecskéhez fűződő kapcsolatára, a fokozott nemi vágy, a szenvedély megtestesítőjeként. A **skandinávoknál** a bőség jelképe volt. A **zsidóknál** a juhval együtt a tiszta állatok sorába tartozik, így egyúttal áldozati állat is. Az engesztelés napján (**jóm kippur**) „bűnbakként” száll áldozati füstje az ég felé. A **kínai állatöv** egyik szereplője, de a **nyugati civilizációból** sem hiányzik. Már a korai kereszténységben a

sátán jelképeként élt a hitvilágban, mint fekete kecske. Bár a domesztikáció egyik első állata, könnyen visszatál a természetbe, amire példa Ausztrália vagy a Galapagos-szigetek vadkecske állománya, óriási pusztítást okozva. A rostban gazdag növények előnyt élveznek táplálkozásában, sőt a mérgező növények sem okoznak kárt benne. **Teje és tejtermékei** kiváló élelemforrások az ember számára. A **kecskesajt** különösen a **franciáknál** népszerű terméknek számít.

Kedvelt a **kasmír** gyapjú, a Közép-Ázsiában élő kecskefajta hasznosítási terméke vagy az **angórakecske** „gyapjújából” készült **mohar**, amelyre utal arab elnevezése is: „a legjobb gyapjú”.

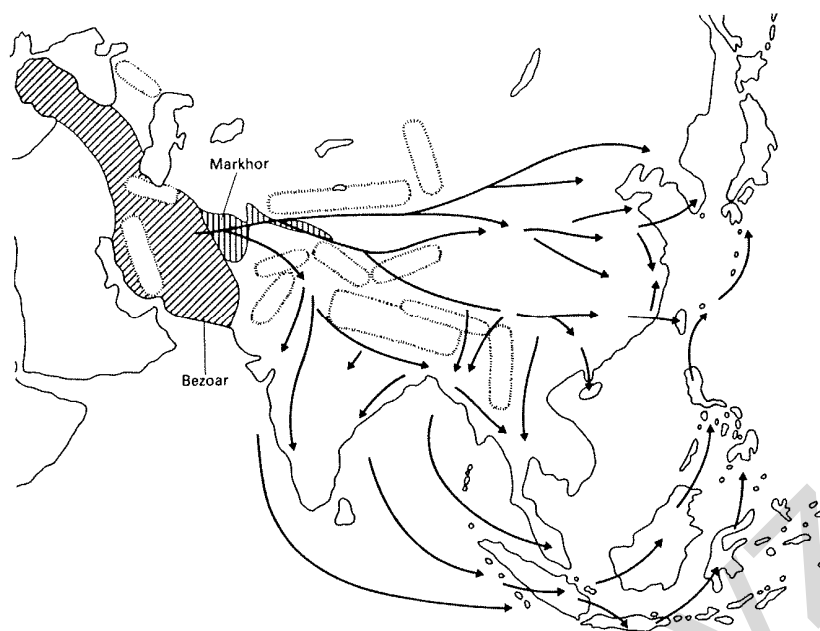

A vadon élő „kecskeősök” elterjedési területe

Forrás: Mason, L., 1984.

Capra aegagrus: bezoár vagy vadkecske, a házasított kecske őse; *Capra ibex*: ibex-faj, alfajai az Alpokban, Közép-Ázsiában, Közel-Keleten és Etiópiában élnek; *Capra caucasica*: (tur) Nyugat-Kaukázusban honos; *Capra cylindricornis*: a Kelet-Kaukázus tur-ja; *Capra pyrenaica*: spanyol ibex vagy spanyol vadkecske a Sierra de Gredoson; *Capra falconeri*: markhor Afganisztán, Pakisztán, Tadzsikisztán területén

Az *aegagrus* csoportba (Mátolcsi J., 1975) a valódi kecskék tartoznak. A **bezoár** kecske Dél-Európában, a Kaukázusban, a Tranzkaukázusban és Kisázsiaiban, valamint Türkmenisztánban volt honos. Jellemzősége a gyomrában található – emészthetetlen növényi maradványokból álló – golyó. Az **ibex**-csoportba tartozó kőszáli kecske Európában, Ázsiában és Afrikában egyaránt előfordul. A falconeri-csoportba tartozó – csavart szarvú – **markhor** – változatos szarvformával – Bokharától Afganisztánon keresztül a Himalája nyugati lábáig megtalálható. *Mason, L. ed. (1984)* szerint a mai kecskék kialakulásában a **bezoár**, a **markhor** és az **ibex** fajok vettek részt, de eltérő arányban. A **meghatározó** szerepet a **bezoár** játszotta, noha jelentős a markhor vér is, valamint az ibex tulajdonságai India és Közép Ázsia fajtáiban.

**A házasított kecske lehetséges elterjedési útvonala
Dél- és Kelet-Ázsia felé**

Forrás: Mason, L. ed., 1984.

A domesztikáció és ennek a régi háziállatnak a történetéről kiderül, hogy a házasítás színtere **DNy-Ázsia** volt, az a régió, ahol a mezőgazdaság megszületett és korai fejlődése lezajlott. A kecske sokkal alkalmasabb volt arra, hogy az erdős környezetében megéljen, mint a juh. A domesztikáció idejét a Kr. e. **7. évezredre** lehet tenni a **Zagros-hegység** vidékére, a mai Irak-Irán közötti határvidékre. A csontleletek alapján azonban nagyon nehéz különbséget tenni a vad és a házasított forma között. A legkorábbi régészeti leletek DNy-Iránban kerültek napvilágra a Kr. e. 7. évezredből. *Bökönyi S.* egy évezreddel korábbi időszakra teszi ennek a jelentős mozzanatnak az idejét az Iráni-fennsíkon. Anatólia és Kurdisztán (Jarmo) leletei viszont a Kr. e. 7000–6500 közötti évekre utalnak. Palesztinában – Jerikó – talált maradványok vizsgálata a Kr. e. 7. évezredet tanúsítják. A szakemberek szerint a Jordán-folyó déli tájáig húzódott a *Capra aegagrus* elterjedési területe a jégkorszak utolsó szakaszában. Kiderült, hogy nemcsak a **Zagros-hegység** adott otthont a domesztikációjának, hanem **Palesztina** és a **Termékeny-Félhold** vidéke is. Elterjedtségére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a **csavart szarvú** típust az ókori **Mezopotámiában** a Kr. e. 4. évezredtől ábrázolták.

A Kr. e. 3. évezredre a **Nílus-völgyében** is ismerték a kecsketartást, amely tovább terjedt Szudán felé. Az egyiptomiak kecskefajtája bezoár-szerű szarvval rendelkezett, jóllehet a háziállat szerepe nem volt számottevő az ország gazdasági életében – írja *Zeuner, Fr. (1963)*. A **hikszoszok** betörésével – akik a lovat is behozták Egyiptomba – az egyenes szarvú változatot a **csavart** szarvú váltotta fel. Egyúttal az egyiptomi kecskék **színbeli** szóródása is nagyon változatos képet mutatott. Előljáróban megjegyzendő, hogy napjainkban a **kecsketartás Afrikában** jóval **nagyobb** szerepet játszik, mint a juhé.

Mivel **Európában** – Kréta és esetleg a görög-szigetek kivételével – a kecske egyik őse sem élt, így ez a háziállat domesztikált formában **DNy-Ázsiából** érkezett meg. A **csavart szarvúak** előnyben voltak. Az **ókori Hellászban** mind a hosszú szarvú, mind a csavart szarvú típus megjelent a pénzeken és a pecséteken. Korunkban a **dugóhúzó-szerű** szarvval bíró állatok Szicíliában (**agrigeno**) és Görögországban (**ulokeros**) találhatóak. A rómaiak korában jelentek meg a

szarv nélküli kecskék a birodalom területén. 1975-ben vált világossá, hogy az **ellentétes csavarodású** szarvval rendelkező kecskék őse a Közép-Ázsiában honos (markhor) vad **Capra falconeri**-től származik. (A **jobb** szarv az óramutatóval ellentétes, a **bal** szarv az óramutatóval megegyező csavarodású.) Ilyen típusú kecskék Észak-Irakban, Kurdisztánban, Közép-Ázsiában, Mongóliában fordulnak elő. Ugyanilyen szarvtípusa van a **kasmír** kecskének is.

**Csigavonal szarvval rendelkező kecskék a sumérok korából
(Kr. e. 2000 körül)**

Forrás: Zeuner, Fr., 1963.

Az **első domesztikált kecske** feltehetően hasonló testfelépítéssel rendelkezett, mint a vad **bezoár**. Úgy tűnik, hogy a korai időszakban alakult ki a hosszú fül, a csavart szarv, a hosszú szőr és a színek számos változata. Mindebben a **mutáció** és a **szelekció** játszott szerepet. Nincs bizonyíték arra nézve, hogy pl. a klíma és a vegetáció, a szőrhosszúság, a fülhossz és a szőrszín között szoros kapcsolat lenne, eltérően, mint pl. a juh esetében. De az tény, hogy a **kistestű afrikai fajták** jóval szívósabbak a trópusi betegségekkel szemben, mint az Európából behozott állatok.

Közel 200 kecskefajta él a világon. Köztük **számos őshonos** fajtának tekinthető. Köztük pl. a németeknél négy, Svájcban nyolc fajta található. Afrikában a **búr kecske** az őshonos hottentotta fajta leszármazottja, amely viszont a behozott **núbiai kecskére** vezethető vissza. A **poitevine** kecskét a franciák egy ottani őshonos fajtából nemesítették ki. A **tarka holland kecske** szintén egy őshonos fajtának keresztezéssel javított változata. Az **angol-núbiai** kecske indiai és egyiptomi ősökkel büszkélkedik. Angliában egy jó tejhozamú fajtát alakítottak ki belőle. A **schami** kecskefajta damaszkuszi kecske néven is ismert, a közel-keleti országok körében elterjedt tejelő fajta. Szíriai ősöktől nyerte adottságait. A **nyugat-afrikai törpekecske** elődje feltehetően Egyiptomon keresztül jutott el Afrika belsejébe. Kelet-Afrika is birtokol őshonos fajtát, amelyek képviselője a **kelet-afrikai törpekecske**. Őshonosként ismert a **galla** vagy szomáliai kecske, amely hústermelésben jeleskedik. Az **angóra** (=Ankara) Anatólia szülötte, a bibliai **Énekek énekében** is „szóhoz jutott”. Eljutott Dél-Afrikába, sőt Kaliforniába is. A **kasmír kecske** Közép-Ázsiában van elterjedve és számos fajtacsoportja ismert. Izlandon és Skóciában is vannak tenyészetek. A tejkultúra egyik „nagyhatalma” Svájc, jónéhány kiváló tejelőfajtában bővelkedik. Közéjük tartozik a **saanen kecske**, amely az egyik legkiválóbb tejelő fajta. Amint *Sambraus, H. (2002)* megjegyzi: „A világ legismertebb és hosszú időn át legeredményesebb tejtermelő kecskefajtája”. St. Gallen kanton adott otthont a **toggenburgi** fajtának, amelyről már 1802-ből írásos adat számol be. Svájci fajták felhasználásával született meg a **fehér német nemesített kecske**. Sikerét igazolja, hogy számos országba vitték ki az ottani fajták nemesítése céljából. Skandinávia, elsősorban Norvégia, Németország és Svájc Európában a legjelentősebb

kecsketartó ország. De ide sorolható az Egyesült Királyság is saját és behozott (honosított) fajtaival. **Málta szigetén** szelekcióval kialakítottak egy tejelő fajtát, amely a mediterrán országokban elismert háziállatnak számít.

Észak-Afrikában, a Szaharától délre az uralkodó típus a kistestű, rövid fülű, szőrű és szarvú fajta. Színváltozataik is sokféle. A Szudánban lévő kecskefajták nagysága 50 cm körüli, és testsúlyuk sem emelkedik 25 kg fölé. Az ún. **javított búr kecske** Afrika keleti térségében van elterjedve, **pafuri** néven ismert fajta, amely indiai gyökerekkel rendelkezik. A 18–19. században jelentős számban jutott el Afrikába, és 1959-ben vált elismert fajtává. Származásával kapcsolatban nem minden kérdés tisztázott.

Dél- és Kelet-Ázsiában a kistestű, rövid fülű típusok alkotják az állományt. Észak-Indiában és Pakisztánban az uralkodó típus csavart szarvú, nyesett fülű, amint a Közel-Keleten. Közép-Ázsiában a gyapjas kecske – kasmír – játszik szerepet.

A világon a legnagyobb kecskeállomány **Indiában** és **Pakisztánban** van, amely nemcsak tej-, hanem húsforrás is. Bár a kecske már háziállat a Kr. e. első évszázadban Indiában, de Délkelet-Ázsiába a Kr. u. első évezredig nem került be, és az sem valószínű, hogy Indonéziába eljutott az arab invázióig, a 14. században. Az itt honosodott kecske típusát a kis rövid fül jellemezte („bab kecske”). Indonéziából jutott el a Fülöp-szigetekre és Tajvanra a 15. században. De nem érte el Japánt, csak az európai fajták megjelenésével a 19. század végén. A délkelet-ázsiai térséget – Malajzia, Thaiföld, Burma, Banglades és Kína – a **kistestű fajták** népesítik be, változatos színekben és szarvformákkal. Az indiai őshonos **jannapari** fajtát kiterjedten használják keresztezésekhez a trópusi övezetben a tejhozam növelésére.

Az amerikai földrészre az első szállítmányok Hispániából jutottak el a 16. század kezdetén, ahol különösebb tenyésztést nem folytattak, és a honosodás eredményeként megszületett a **criollo** fajta, amelyet Braziliában **crioulo** néven tartanak számon. A Karib-szigetvilágban található kecskefajták nagyon emlékeztetnek Nyugat-Afrika és Délkelet-Ázsia típusaira. Jóllehet Európából is került be ebbe a régióba néhány fajta. Az Egyesült Államok délnyugati tájain három jellegzetes fajta él: 1./ európai eredetű tejelő típus, 2./ angóra kecske, 3./ ún. spanyol kecske, amelynek származása a mexikói criollo-ra vezethető vissza (*Mason L. ed., 1984*).

Érdemes külön megemlíteni a Törökországban honos **angóra kecskét**, amelynek kialakulási színtere az Ankara-tartományban van. Európa 1541 után ismerte meg, mint különlegességet. 1850–1880 között eljutott Dél-Afrikába, az Egyesült Államokba, főleg Texasba. Az 1930-as években az akkori Szovjetunió közép-ázsiai területein lévő helyi fajtákat amerikai eredetű angóra fajtával keresztezték, kialakítva a szovjet moher fajtát. Az Egyesült Államokba Dél-Afrikából is kerültek be szállítmányok az angóra kecskéből.

Angóra kecske
Forrás: Hankó B., 1943.

Ausztrália 1856–1873 között ismerkedett meg az angóra fajtával, Új-Zélanddal egyetemben. A világ **moher** termelése Dél-Afrika, az Egyesült Államok és Törökország között oszlik meg. Az utóbbi helyen a legnagyobb a fajta állományának darabszáma.

A **kasmír kecske** élettere Közép-Ázsiában található. Előnyt élveznek a magashegyi tájak: Tibet, Tien-Shan (Kína), Kirgisztán, Mongólia. Szintén ebbe a csoportba tartozó fajta, a **pashm**, Iránban, Afganisztánban és a Don-vidéken lelhető föl. Nem teljesen ismert és tisztázott a fajta eredete, születésének körülményei. Kisebb nyájak eljutottak Franciaországba és Angliába is a 19. században, de az új életfeltételekhez nem tudtak alkalmazkodni.

A kecske jövőjét tekintve, már eddig is a világ számos térségében, hús- és tejforrás, ami azért is kedvező, mert biológiai adottságai révén, a juh számára kedvezőtlen területeken is képes állati termékkel ellátni a népességet. Viszont táplálkozási szokásai eróziót váltanak ki, különösen akkor, ha rendszeressé válik a legelők, a füves térségek, az erdős ligetek „lekopaszítása”. Nem beszélve arról, hogy az erdők újjászületésének egyik nagy gátját jelenti legeltetéses tartása. Áttekintve a kecsketartás történetét, hasznosítása a tiltások és szabályzások keretei között vonult végig az állattenyésztési kultúrában.

A **sertés** (*Mason, L. ed., 1984*) közel egy milliárd nagyságú állományával a világ egyik legfontosabb hústermelő háziállata. Néhány **vallás** (zsidó, iszlám, stb.) tiltja a serteshús fogyasztását, de minden kontinensen a húsa és a zsírja **alapvető** állati terméknek számít. A sertésállomány 60%-a **Ázsiában**, közte is elsősorban **Kínában** (49%) található. **Európa** részesedése – a 2002. évi FAO adatok szerint – 21%-ot mutat, addig Észak- és Közép-Amerika az állomány több mint 10%-át tartja. Az ősnak számító vaddisznó egykor a világ legelterjedtebb emlősei közé tartozott. Mindez valószínűsíti, hogy **több helyen** is lezajlott **domesztikációja** a Földön. Amint *Chaline, E. (2014)* írja: „úgy tűnik, hogy a sertés (nem) a Közel-Keletről, illetve Törökországból érkezett Európába. Az angliai Durham Egyetem kutatói az előbbi két terület mellett további ötöt neveznek meg a sertés háziásításának helyszíneként: Közép-Európát, Itáliát, Észak-Indiát, Délkelet-Ázsiát és a délkelet-ázsiai szigetvilágot. Az Újvilágban az állatot nem domesztikálták, a házi sertés ide az európaiak közvetítésével jutott el.”

A sertés szerepére, a prehistorikus időszak és az antik világ népeinek életére gyakorolt hatása lemérhető a mitologikus emlékezetben. Amint *Dorner B. (1925)* írja: „Míg a kan jobbára a haragvó, bösz istenség fogalmával van összefüggésben, addig a koca inkább a szelídség és a termékenység jelképét jelenti”. Az ókori népek körében a kanra úgy tekintettek, mint segítőre, egyúttal az elmúlást jelképező élőlényre. Az ókori szírek (az arám nyelv használói) szintén kettősséggel néztek a kanra. A görögök Adonis-át vadkan ölte meg. Az egyiptomiak Oziris-nek serteshúst áldoztak, és ilyenkor ehettek is belőle. A vadkan legyőzése férfias cselekedetnek minősült. Vadkanölő hős volt a kalidóniai király fia, Meleagros. A másik vadölő hős Herakles, aki erejénél fogva élve fogta el a tájat pusztító erylmanthosi vadkant. A vadkant harci állatnak tekintették a gallok és a kelták, akik pénzén a vadkan feje díszlett. Az északi népeknél is kettős (jó és rossz) szerepet szántak a hatalmas fehér agyarral bíró vadkannak. A hasas koca békét, áldást, jótermést hozott a közösségnek. Az ázsiai mongoloknál a kan a borzalom szimbóluma volt. Az északi népek eposzában – Edda – a kan az élet öröjeként volt megtisztelve, és a napisten megtettesítőjeként tekintettek rá. Hasonló szerepet játszott a germánoknál is, mint a napisten szent állata. A későbbiekben a németek és a franciák karácsony estéjén az aszalt nemcsak fagyönggyel, hanem fenyővel ékesített kanfejjel is díszítették.

A sertést áldozati állatként is számításba vették. A **görögök** és a **rómaiak** hitéletében isteneknek áldozatként mutatták be. **Aeneas**, trójai királyfi, a csatába menve **vemhes kocát** áldozott fel, a győzelem reményében. A rómaiak kanáldozata **Venus**-nak szólt, a kitavaszkodás idején, ezzel is segítve a szerelmi vágy fellángolását.

Az **ókori keleti népek**, noha nem ették a sertéshúst, áldoztak belőle isteneiknek. Az egyiptomiak fogyasztották az áldozati hús.

A sertés kan bevonult a **keresztény legendárium** világába is. **Szent Bernád** (Bernát) a ciszterrend alapítója, ott építette fel kolostorát, ahol az erdőből kirohanó vadkan félelmetes agyarával megjelölte a földet.

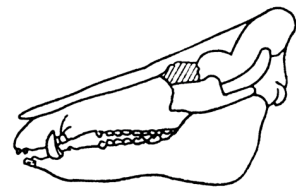
Pannóniában is szokásban volt a sertésáldozat, mint kedvelt háziállat, amelyet malacpecsenyével teli tálat tartó nőket ábrázoló **szobrocskák** hagytak örökül az utókornak. A sertés szencse-állatként is szerepel a letűnt időkből, amit igazolnak a **hallstadti-leletek**. A germánoknál különösen dívott ez a kultusz, vagyis a **malac-amulettek** viselése. A sertés „sokoldalúságát” mutatja, hogy a **kicsapongás** jelképeként már **Homérosz** Odüsszeiájában megjelenik. De a későbbiekben, így **Goethe** Faustjában is irodalmi rangot kap a lerészegedett ember.

Vitára ad okot a vaddisznó törzsfajok száma is. Ezzel **Baltay M. (1983)** megjegyzi, hogy a szakemberek számításba vették:

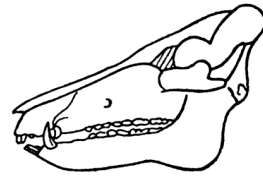
1. (európai): *Sus scrofa*
2. (indokínai): *Sus vittatus*
3. (külön fajnak tekintve): *Sus mediterraneus* (kisebbségi vélemény)
4. (csak feltételezés): a három törzsalak kereszteződése

Amint később tisztázódott, a házi sertés (*Sus scrofa f. domestica* L. 1758) **monofiletikus** eredetre utal, vagyis egy törzsből származik. „A különböző területeken élő vaddisznók **alkati** eltérései és a köztük lévő **különbségek** (...) (az) azonos faj különböző alfajainak jegyei.” Mindez azt jelenti, hogy az adott helyen lévő **alfajok** házasítására került sor, és számos helyen a házi sertések a helyi vad formák leszármazottjai. (De) „... nem hagyható (...) figyelmen kívül, hogy az egyes alfajok is folyamatos átalakuláson mentek át az idők folyamán, ami igen megnehezíti, hogy a vaddisznók mai alakjából a több ezer évvel ezelőtt domesztikált állatok jellegzetességeire következtessünk” (*Baltay M., 1983*). Az európai és az ázsiai alfaj között a testméretben és a koponya alakjában van különbség.

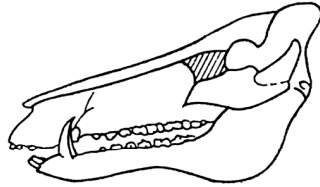

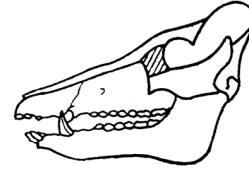
Sus scrofa

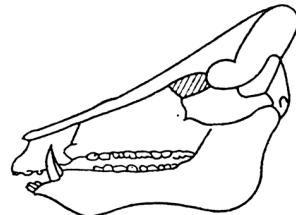
Sus moupinensis

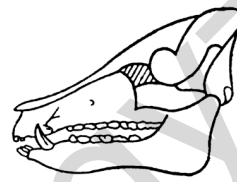
Sus attila

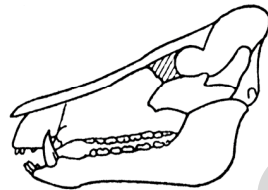
Sus leucomystax

Sus nigripes

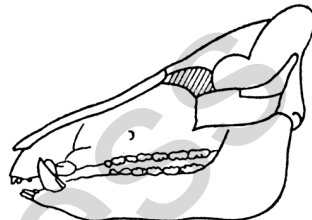
Sus peninsularis

Sus sibiricus

Sus vittatus

Sus continentalis

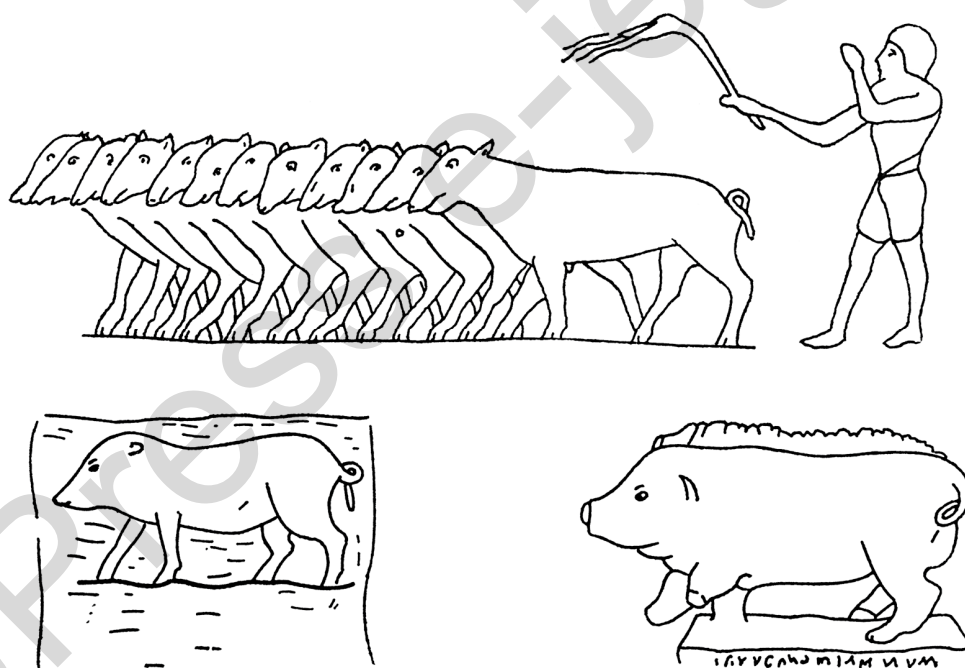
Vaddisznókoponya-formák

Forrás: Baltay M., 1983.

Időben a juh és a kecske után történt meg a sertés és a szarvasmarha domesztikációja. A legkorábbi csontleletek **Anatóliában** kerültek a felszínre a Kr. e. 7. évezred környékén. A Catalhüyük-i templom falfestményeinek radiokarbonos vizsgálata kb. a Kr. e. 5500 körüli időszakra utal. **Észak-Mezopotámia** is gazdag régészeti eredményekben. **Irakban** a Jarmo-i ásatások igazolják a házi sertés korabeli jelenlétét. A **sumereknél** is már kedvelt haszonállatnak számított, karöltve a juhval és a marhával. **Irán** középső területén a Kr. e. 5. évezredben szintén kimutatható a sertéstartás. A **kőrézkor** idején, a Kr. e. 4–3. évezredben már jóval több a lelet, ami jelzi tartásának térhódítását. **Türkmeniába** Iránból jutott el a sertés a kőrézkorban. Az Indus-völgyében, **Harappa** vidékén úgyszintén tartottak sertést a Kr. e. 3. évezred végén. Természetesen nehéz igazolni, hogy ez a nagyszámú lelet az időszerű domesztikációnak vagy a népesség növekvő sertéshús fogyasztásának a következménye.

Kína csontleletekben szintén gazdag, amelynek kora a Kr. e. 3. évezredbe nyúlik vissza. Észak-Kínában a **sertés** és a **kutya** csak domesztikált állatként fordult elő a korai neolitikumban, mindkét állat húsát fogyasztották. Szibéria, az Uráltól a Csendes-óceánig, nem tartozott a sertés házasításának a színterei közé.

A sertés Európába, a Kaukázus és a Balkán vidékére **Délnyugat-Ázsiából** jutott el. Ezt igazolják a feltárt sírok. A réz- és a bronzkor **kurgánjaiban** (=temetői domb) bőven akadnak a Kr. e. 3–2. évezredből csontleletek. Az **erdős-sztyeppe övezete** a sertéstartás színtere volt, de később elfoglalta a helyét a háziállatok körébe bekerült **szarvasmarha**. A sertéstartás a Kaukázus-vidékről a Fekete-tenger környékére, s onnan Kelet-Európa tájaira, a Volga-, Dnyeper-folyók völgyébe jutott el. Eleinte Kisázsia déli tája „**sertésmentes**” övezetnek tekinthető, így Szíria és Palesztina. Az ókori Szíriában a sertés „**szentállatként**” volt jelen. A palesztinai csontleletek – lapockacsont maradványok, a kerámia előtti időszakból – esetleg utalhatnak a sertésre. **Jerikóban** a templomszobrok a Kr. e. 6. évezredből **sertést** ábrázolnak. Általános jelenség a feltárt leletekben a házi sertés és a vaddisznó csontjainak együttes előfordulása. A Gáza-övezetből is a felszínre kerültek szakrális célt szolgáló csontmaradványok. Meglepetésként hathat, de a **korabeli zsidóság fogyasztotta a sertéshúst vallási kultusz keretében**. Szíriából, Palesztinából kiindulva a sertés elérte Egyiptomot, ahol a legkorábbi leletek kora a Kr. e. 5. évezredbe nyúlnak vissza. Felső-Egyiptomban később honosodott meg tartása, onnan terjedt tovább dél-felé, Nubiába. Az egyiptomi új-birodalomban széles körű volt tartása a Nílus-völgyében.

Ósegyiptomi sertésábrázolások

Forrás: Baltay M., 1983.

Az arabok inváziója (Kr. u. 1173) előtt **általános** volt a sertéstartás a mai **Szudán** területén. Az arab betörésnek sok házi sertés is áldozatul esett, elpusztították őket. A **muszlim** világ idegenkedett a sertéstartástól, amelynek háttérében az húzódott meg, hogy ezt az állatfajt **nem lehetett beilleszteni** a pásztoroló állattartásba. Ezt az ellentmondást úgy hidalták át, hogy **vallási tilalomra** hivatkoztak. Az **állattartó kultúrájuktól idegen** volt ez a hasznos háziállat, mert ne-

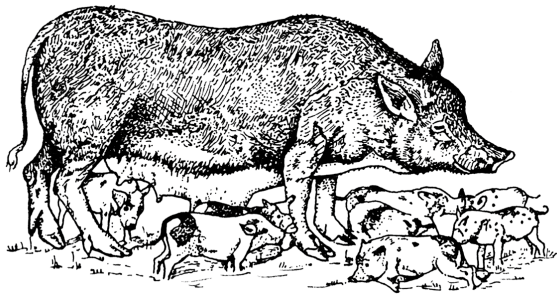
hézséget jelentett őrzése, a száraz szavanna, a sivatagi állattartás környezeti feltételei sem kedveztek neki. A korai neolitikum idején **Svájcban** feltűnt egy kistestű háziasított, ún. **tőzegsertés** a cölöplakók állattartásában. Akkoriban ez egy elterjedt sertés-féle volt, hiszen számos európai országban előfordult, közte a Kárpát-medencében is, továbbá Türkméniában, Palesztinában és Felső-Egyiptomban. A háziasított tőzegsertés a helyi vad forma leszármazottja, de utólag jogot formál arra is, hogy Délnyugat-Ázsiából került be Európába, ugyanis a fejalakja, a könnycsontja emlékeztet Malajzia és Indonézia sertéseire. De az is köztudott, hogy a domesztikáció során – a kutya kivételt jelent – a sertésnél, a többi háziállathoz viszonyítva, jobban módosult az állat fejformája. Az sem kizárt, hogy a koponyacsontokat figyelembe véve, beleértve a könnycsontok változatosságát, Ázsia, Afrika, Európa sertésfajtái az anatóliai és a szomszédos területek vaddisznójától származnak. De az is bizonyos, hogy **Eurázsia** számos helyi vadsertése jelentősen „beszólt” napjaink sertésfajtáinak a megszületésébe, vagyis **jónéhány domesztikációs központ** létezett, de az **elsődleges** Anatóliában volt – írja *Epstein, H. (1984)*. A kínai **Fo-Hi császár** Kr. e. 3468-ban rendeletet adott ki a sertéstartásról, amelynek fajtája viszont nyugatról került be Kínába.

A kezdeti mezőgazdasági termelésben a sertéstartás „félvad” feltételek között folyt, erdőkben, bokros térségekben, vizenyős tájakon. Így Európában a korai neolitikumban a mai **Oroszország** területén a Fekete-tenger és a Pripety-folyó közötti területeken, ahol nagy kiterjedésű tölgyerdők borították a tájat. **Skócia** fennsíkjain szintén gyakori volt a háziasított forma tartása. Hasonló szerepet töltött be ezen a téren **Skandinávia** és az **Ibériai-félsziget** is. Idővel – kezdetleges tenyésztői munkával – egyre színesebb lett a genetikai változatosság, amit a **fajták** számának bővülése jelzett.

Eleinte a kistestű **tőzegsertés** túlsúlya érvényesült Európában, de a neolitikum végén egy **nagyobb testű** háziállat lépett a helyére. A **bronz-** és a **vaskor** európai sertése **átmeneti** formát képviselt. A **kelták** állata hosszú fejű, széles agyarral bíró házi sertés volt. A **rómaiak** idején már nagyobb testű haszonállat uralta a mezőnyt. A **zsirosodó** sertés típus térhódítása is az említett időszakra esett. Annak ellenére, hogy létezett „favorit típus”, változatos volt a korabeli sertésállomány küllemében és hasznosíthatóságban egyaránt. Például a germánok sertését hosszú fej és láb jellemezte. (A magyar sertésfajtákról később részletesen esik szó.)

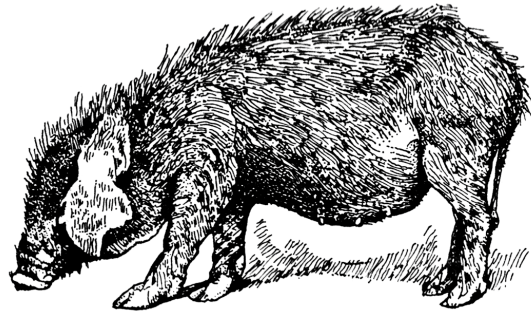
Az **európai** primitív sertésfajták (*Baltay M., 1983*) között szerepeltek a **rómaiaké**, amelyek túléltek a középkort. Rövid fej, finom csontozat és kerek törzs jellemezte őket. Képviselői között említhető a **gasconi** és a **nápolyi** fajta. A **szláv-kelta-ibériai** fajták még a 20. századig beszóltak a helyi fajták megszületésébe. Említendő képviselői között volt a **lengyel parlagi**, a **bajor**, a **hannover-braunschweigi** sertés, továbbá a francia **craonnais** és a dán lapály kialakításában is részt vevő parlagi **seelandi** fajta. A göndör szőrű **zsirosodó** sertések feltehetően a **Balkánon** keresztül kerültek be Európába a nagy népvándorlás idején (Kr. u. 4–8. század). Ennek a fajtának a megszületésében szerepet játszott a **római** állattartó kultúra is, de a gyökerek végső soron **Kelet-Ázsiába** vezetnek. A **kelta-germán** fajtakört a nagy testméret jellemezte. Tartásuk Északnyugat-Európára és a mai Lengyelországra terjedt ki. Az utókor a **német lapálysertésben** fedezheti föl a régi vonásokat.

Ázsia is számos vad sertésnek adott otthont, amelyek az alapfaj (*Sus vittatus*) alfajai voltak, különféle fajták kialakulásának ősei. Példaként említhetők a **sziámi** és a **madzsuri** fajták, amelyek kis testméretűek, finom csontozatúak, gömbölyű törzssel rendelkeznek. A laza hát szintén jellegzetességük közé tartozik. Korán érnek és zsirosodásra hajlamosak.

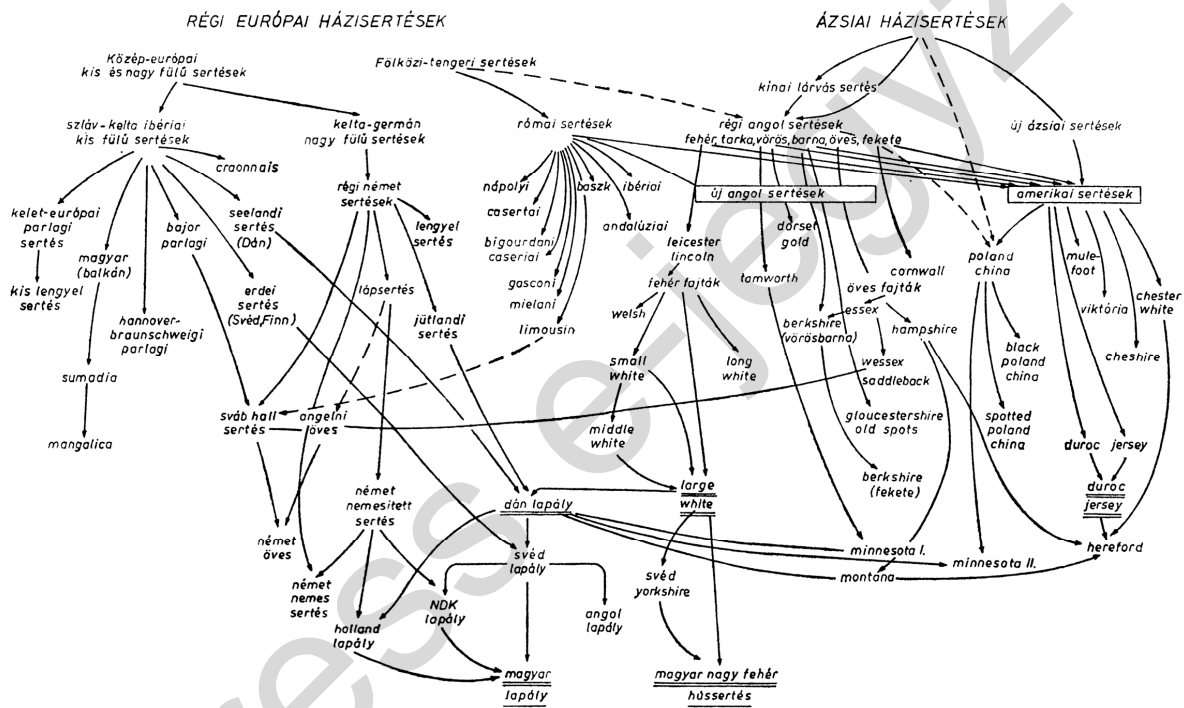

Sziámi sertés

Forrás: Baltay M., 1983.

Mandzsúriai sertés

A sertésfajták kialakulásának vázlatos képe

Forrás: Baltay M., 1983.

Bár a házi sertés **monofiletikus** eredetű, ennek ellenére nagyon **gazdag** a fajtakinálata. Hasznosítás a **húson** és a **zsíron** kívül alig változott az évezredek során. Szaporaságuk a domesztikált állatok körében minden más haszonállatot megelőz. Nagy előnye az, hogy mindenevő, noha ez a tulajdonsága módosult az elmúlt egy-másfél évszázad során. Tartása szorosan kötődik az ember letelepedéséhez, nem a nomád életmód háziállata. A nemesítés terén jóval megelőzi a többi háziállatot. Az új mezőgazdaság kiteljesedésének hazája Anglia, ahol a sertéstartás úgrásszerű fejlődése a 18. században vette kezdetét. Ez a korszak az ipari forradalom zászlóbonntása, a gazdasági átalakulás kibontakozása, a világ globalizációjának a kezdete, amelyben az angolok nagy szerepet játszanak. Körvonalazódik a brit világbirodalom. A tengerek nem elválasztják a kontinenseket, hanem összekötik, ami óriási gazdasági előnnyel jár. Mindez hatással van esetünkben a sertéstartás minőségi javulására is, hiszen az addigra megszületett fajták eljutnak a világ minden részére. Mindez lehetővé tette a keresztezéseket és a célratörő nemesítési

módszerek alkalmazását, amely révén létrejöttek a későbbi angol kultúrfajták ősei. Ezzel kapcsolatban írja *Dorner B. (1925)*: „... a 18. század vége felé (...) az ízlés és étkezés (...) a hús finomságára és ízletességére is nagyobb súlyt helyezett (...) az angol gazdák sertéseik nemesítésével kezdtek foglalkozni. (Mindez) (...) új korszakot jelent a világ állattenyésztésében (...) Az angolok által előállított új juh, szarvasmarha és főleg a modern sertésfajták bámulatba ejtették az egész világ állattenyésztőit (...) mindenütt teljesen átalakították az eddigi régimódi sertésenyésztést (...) A sertéshasznosítás (...) új módszereivel ismertették meg a világ gazdáit”.

Az angolok tapasztalatára utal, hogy szakértő szemmel választották ki nemesítési módszereiket és a keresztezésre igénybe vett külföldi fajtákat: pl. a nápolyi-, a kínai sertés, stb. Gondoljunk **Bakewell** rokntenyésztésére, a szigorú szelekcióra vagy a **Colling-testvérek** tevékenységére – mint tanítványaira –, akik főleg keresztezésekkel értek el átütő sikereket. Anglia a 19/20. század fordulóját **megelőzően** is birtokolt már számos hazai nemesítésű fajtát. Közülük említendő a **kelta** ősökre visszavezethető **gloucestershire-i** fajta, az erdélyi báznai sertéshez hasonló **wessex** (essex) fajta (a nápolyi sertést is felhasználták), az **ír fehér sertés**, a **cumberland** fajta, és már a 12. századi Walesben tenyésztett **glamorgan** sertés (*Dorner B., 1925*).

A 20. század első évtizedeiben már rendkívül gazdag volt az angol sertésfajták kínálata. *Dorner B. (1925)* – a kiváló magyar gazdasági szakíró, az angol sertésenyésztés hazai „apostola” – átfogó képet rajzol a 20. század első harmadának angol fajtáiról, és a korábbi sertésfajtákról a 19. század közepén.

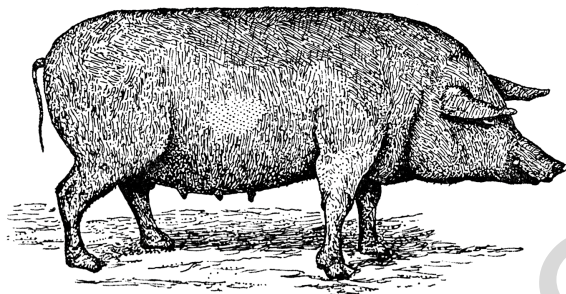
1./ <i>kistestű fajták:</i>	régi angol fajta (fekete) western fekete essex fekete dorset midlessex sussex suffolk kis yorkshire	nápolyi kannal és kínai kocával keresztezve, hízikony fajta kialakulása ismeretlen, parlagi angol sertés az őse, portugál, kínai és nápolyi fajta felhasználásával kínai fajták szerepe jelentős rövid ideig volt köztenyésztésben ismeretlen keresztezések eredménye, tarka színű az előbbinél nagyobb testű két változatban (kelta-germán tőzecsértés és kínai vérség) Colling, Robert nemesítése
2./ <i>közepes testű fajták:</i>	fehér yorkshire (fekete) berkshire Tamworth (téglavörös):	vélhetően nápolyi sertést igénybe vettek nemesítésekor eredete nem tisztázott, bizonyára ősi kelta és ibériai vér is hozzájárult megszületéséhez
3./ <i>nagytestű fajták:</i>	amíg a kistestű fajták nemesítésekor a nápolyi, a portugál és az ibériai fajták felhasználására került sor, a kínai fajták beiktatásával, addig a nagytestűek nemesítésének alapját a honos ősi fajták képezték (kelta-germán eredetű helyi fajták) nagy yorkshire: a fehér fajta kialakítása már az 1790–1800-as években elkezdődött, keresztezési partnerként a fehér kínai, a fekete nápolyi fajta szolgált. A régebbi nagytestű fajták tartása dívott a szigetországban korábban is, amelyeket az egyes grófságokról neveztek el: leicester,	

suffolk, cheshire, lincoln és yorkshire. Ennek a típusnak volt egy közép-nagy változata is, amelynek kialakítása szintén **Tuley, J.** nevéhez fűződőtt.

berkshire: kialakulásának színtere Délnyugat-Anglia, fekete színezetű. Már 1800 körül elkezdődött kinemesítése. Keresztezési partnerei között szerepelt kínai és sziámi fajta, valamint a nápolyi és portugál sertés. Sőt a vaddisznót is felhasználták, mint keresztezési partnert. Napjainkra Angliában elvesztette szerepét. Erdélyben belőle készült a kolozsvári szalonna. Bácskában és Torontál megyében is a kedvelt fajták közé tartozott.

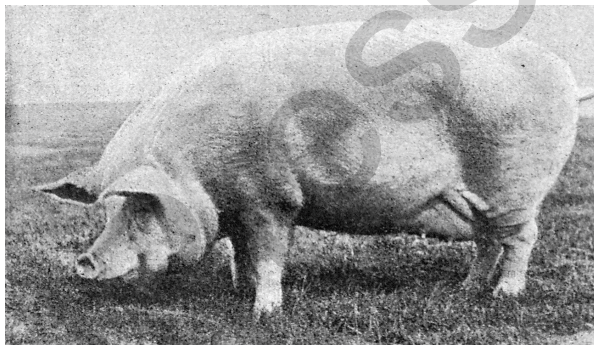
cornvall: szintén Délnyugat – Anglia szülötte, de csak az 1910-es években figyeltek föl rá a gazdálkodók. Eredete ősi fajtára utal. Edzett, igénytelen és kitűnően hasznosítja a legelőt.

lincolnshire: a hasonló nevű grófságtól nyerte a nevét, a mi mangalicánkhoz hasonló szőre van. Hazánkba **elsőként** ezt a fajtát hozták be 1873-ban, a főváros melletti ferihegyi gazdaságba.

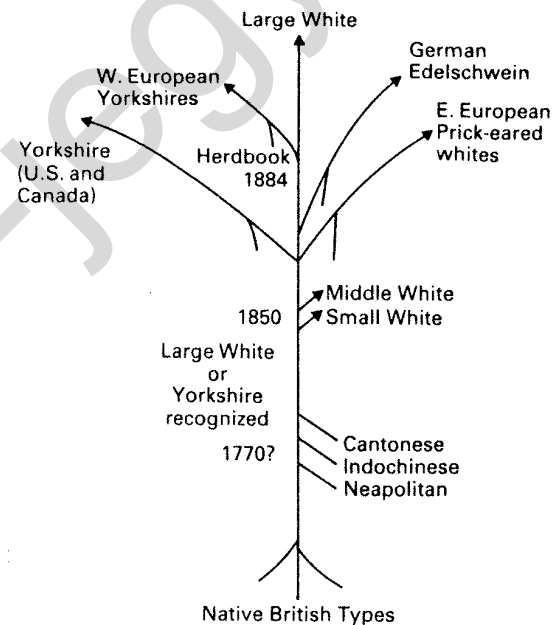
Nápolyi sertés

Forrás: Battay M., 1983.

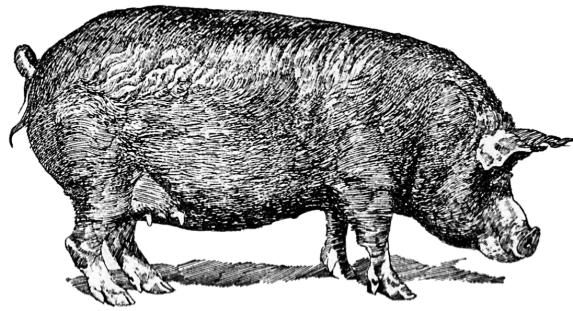
Nagy Yorkshire tenyészkoca

Forrás: e. Dorner B., 1925.

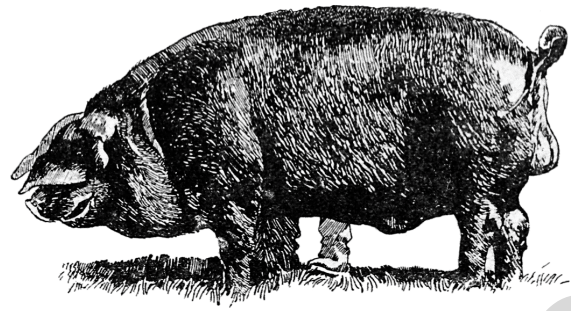

Az angol nagyfehér sertés kialakulás és hatása

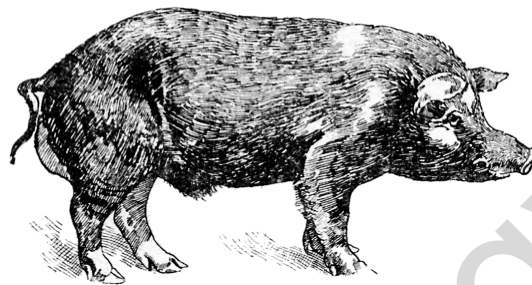
Forrás: Mason, L. (ed.), 1984.

Berkshire tenyészkoca

Cornwall tenyészkan

Poland-China tenyészkan

Forrás: e. Dorner B., 1925.

Az **angol fajták** nemesítésekor szinte minden fajtánál felhasználták a **kínai sertésféléket**.

Sambraus, H. (2002) említi az **ázsiai csüngőhasú** sertést, amely Európában **szaporasága** miatt egyre elismertebb. Az **öves sertés** leszármazottja, amely a délkelet-ázsiai vaddisznó egyik változata. **Vietnam** őshonos fajtája. Számos, főleg európai sertésfajta kialakításában keresztezési partnerként vették igénybe. Az első példányai **1866-ban** kerültek Európába. A **hampshire** sertés az Egyesült Államok leggyakoribb sertésfajtája, amely az **angol saddleback** sertés leszármazottja, és csak **1904 óta** „viseli” az említett nevet. Sötétszínű, kevert fajta. 1825-ben vitték be Kentucky szövetségi tagállamba. Európában is előfordul, de általában keresztezett formában.

Az **Újvilágban** a vaddisznó nem volt honos, így az európai telepések honosították meg a sertéstartást. Kolumbusz már második útja során, 1493-ban vitt magával spanyol sertéseket San-Domingóba. A későbbi bevándorlók, etnikai hovatartozástól függően magukkal hozták az óhaza sertésfajtaikat is. Angol hatásra lendült fel az új hazában az ottani gazdák körében a nemesítési kedv. Számos fajta jutott el az Óvilágból, beleértve a kínai sertéseket is. Elsőként lépett színre az Egyesült Államokban, megelőzve a már említett **hampshire** fajtát, a **poland-china** sertés, amely nevét egyrészt Kínától kölcsönözte, másrészt pedig a felhasznált kan **lengyel** származású tulajdonosától, akitől megvásárolták, Ohio tagállamban.

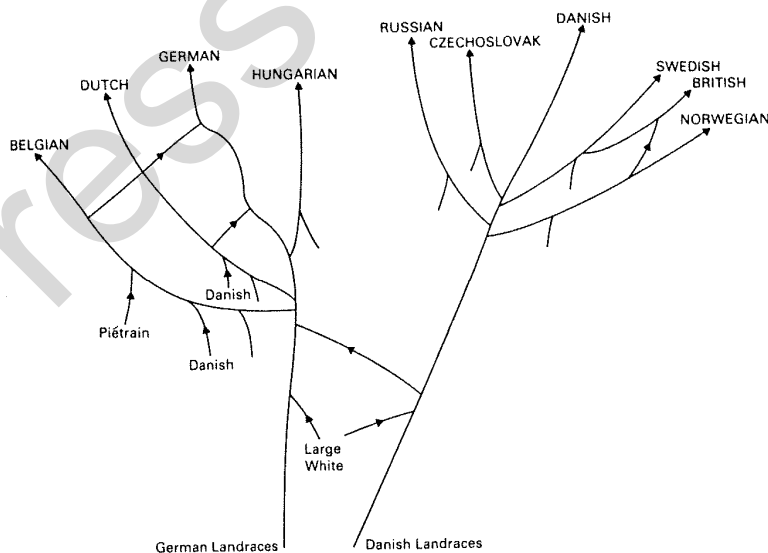
Baltay M. (1983) írja a **dán lapályfajta** kinemesítéséről, hogy a 18. század végéig az ottani sertéstartás jelentéktelen volt. Két ősi fajta volt elterjedve, a **jütlandi** és a **szigeti**. A tervszerű keresztezések a 19. század második felétől indultak meg, amelyhez **berkshire** és **middle white** fajtákat vettek igénybe. A **német piac** a dán sertéspestis miatt bezárult, így az új felvevő piac **Anglia** lett, és vele együtt kezdetét vette az angol **large white** típus behozatala Dániába. 1895-től **tenyésztési központok** létesültek bacon-típusú sertés előállítására, amelyek tevékenységét a nemesített dán lapályfajta megszületése igazolta. Ezt elősegítette, hogy a világon elsőként Dániában építették ki az ivadékvizsgáló állomások hálózatát. Ebben a nagy horderejű vállalkozásban meghatározó szerepet játszott Clausen professzor. Az első törzskönyv 1906-ban látott napvilágot.

Napjainkban számos hibridsertésnél veszik igénybe a **piétrain** fajtát, amely a 20. század elején alakult ki a francia **bayeux** sertésből, ami viszont az angol **berkshire** fajtára vezethető vissza (Samraus, H., 2002). Állami elismerése 1951-ben következett be Brabantban. A tenyésztékét jelzi, hogy a **belga lapályfajta** egyik vérvonala.

Gazdag fajtaháttérrel bír az Egyesült Államokban nemesített **duroc** fajta, noha „története” hiányos adatokon nyugszik. Feltehetően megszületésében szerepet játszott a vörös színű **guineai** sertés, a korábban Amerikába került **spanyol vörös sertés**, sőt az első spanyol **bevándorlók** házi sertés fajtái is. De az sem kizárt, hogy az angol **tamworth** fajta is az ősök között szerepel.

A 20. század első felében Északnyugat- és Közép-Európa sertésenyésztésére – a fajtákat illetően – a **large white** (yorkshire), a **dán lapály**, a **német yorkshire** és a **német lapály** játszott nagyobb szerepet. A **skandináv** lapályfajták (svéd, norvég, finn) (Epstein, H., 1984). jelentősége inkább Kelet-Európára szorítkozott. Franciaország, Belgium és Hollandia esetében a helyi fajták átalakításában is, az 1945 utáni időszakban a fentiekben említett „négyes csoport” jutott szóhoz. A „**túlélő**” európai sertésfajták közé tartozott a **magyar mangalica** (róla később lesz részletesen szó), a **cornwall**, a lengyelek két helyi fajtája, Nyugat-Franciaország kelta eredetű sertései, a Pireneusok-vidékének sertésfajtái, amelyek fennmaradtak a 20. századig az Ibériai-félszigeten.

Észak- és Dél-Amerika házisertés-állománya a letelepülő **bevándorlók** óhazai sertésfajtáiból tevődött össze. Ez a tendencia érvényesült modern korunk fajtái esetén is. **Kína** a helyi fajták sokaságában is „nagyhatalom”, ami nyilvánul abban is, hogy nincs a világon olyan fajta, amelyben ne „csörgedezne” kínai vér. A tipikus dél-kínai fajták elkerültek Délkelet-Ázsia számos vidékére, az Indonéz-szigetvilágba. **Afrika** a primitív helyi fajták színtere. A **Szaharában** viszont nagyon ritka a sertéstartás. **Dél-Afrikában** a sertéstartást illetően a búrok hagyománya érvényesül, és általában manapság is, a Szaharától délre, ott van sertésállomány, ahol **európai** telepesek és leszármazottjaik élnek. **Ausztrálóceániában**, az angolszász kötődés folytán, az angol sertésfajták (yorkshire, lapály, stb.) szerepe érvényesül.

Az európai lapály sertés fajták „törzsfája”

Forrás: Mason, L. ed., 1984.

A **ló** (Bökönyi S. in: Mason, L. ed., 1984) származását tekintve még sok a tudományos talány, amire példa **Sandra Olsen** legutóbbi tanulmánya – **Science** közlése – az **Equus ferus przewalski**-val kapcsolatban. Ezt az alfajt, amely napjainkban még Mongóliában föllelhető, a házi ló ősének tekinti a tudomány. De a Kansai Egyetem biodiverzitás intézetének régészeti

vezetője a DNS vizsgálatok alapján arra derített fényt, hogy az eurázsiai sztyeppén élő **taki lovat** – amely a mai Kazahsztán területén fordul elő – az egykoron ott élt **botaji nép** már házi-asította, vagyis a ma ismert Przewalski (taki) ló ennek a leszármazottja. Ez azt jelenti, hogy a régészeti csontleletek DNS-e a takival mutatott azonosságot, nem pedig a mai fajtákkal, azaz **tovább kell keresni a lovak őseit**. Ezt erősíti meg *Chaline, E. (2014)* is: „... a botaji lómaradványok jelentős morfológiai elváltozásokat mutatnak a vad populációhoz képest (...) zabla volt a szájában (...) esetleg meg is lovagolták őket. Az agyagedényeken pedig kancatej nyomát fedték fel, amely arra utal, hogy a botaji kultúra erjesztett lótej, kumiszt ivott”.

A ló származásával ellentétben jóval bővebb és megbízhatóbb adatokkal rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy a ló **milyen szerepet** játszott az emberiség történetében. Hiszen használatával megszülettek a **nomád társadalmak**, amelyek mozgékonyaságuk révén óriási kiterjedésű birodalmakat hoztak létre. De hosszú idő telt el, amíg a hódításra igénybe vett állat gazdasági szerephez jutott, **igaerejével** segítve a földművelő gazdálkodást, a szállítást és a közlekedést. A nomád társadalom, mint **legeltető nagyállattartó gazdálkodási módot** űző formáció, a ló révén **hadi célokat** is szolgált, ami sokszor a füves területek megszerzésére is irányult. Az ókori nagy civilizációk közül a **sumérek** a harci szekerek elé elsősorban szamarat vagy vadszamarat fogtak, s csak végső esetben lovat. A Kr. e. 2. évezredben már ismert volt a **gyorsabb szekér** és a **hám**, mely utóbbi elterjedt Kínától kezdve a görög városállamokig. A leghíresebb – ló vontatta – harci szekerek a **hettiták** találmánya révén került be a történelembe. Mindez birodalmak megszületésére és fenntartására volt alkalmas. **Egyiptom** és a **krétai kultúra** is alkalmazta ezeket az eszközöket. „A közép-ázsiai nomádok betörései mind a Közel-Kelet, mind a Távol-Kelet népessége körében megkívánta a **lovas alakulatok** felállítását” (*Chaline, E., 2014*).

A perzsák, az asszírok, a macedónok a **lovat** kizárólag **harci eszközként** vették igénybe. A rómaiaknál csak a császárkorban vált meghatározóvá a lovasság. A **nyereg** és a **kengyel** viszonylag későn jelent meg, de annál jelentősebb szerepet játszott a későbbiek során. A kengyelt a **kínaiak** kezdték alkalmazni, és Nyugaton csak a 8–9. században terjedt el széles körben. Az **Újvilágban** a ló őse kipusztult a jégkorszakban, de a spanyolok újvilági megjelenésével **újra** tért nyert, és az őslakosság körében is kedvelt állattá tette az óvilági jövevényt. A **vasút** színre lépésével azonban háttérbe szorult a szállításban, a postaszolgálatban és az utazásban. A mezőgazdaságban a 20. században a **motorizáció** módosította addigi szerepét. Mindenesetre az **igaerőváltás** egy fontos lépés volt, amikor az **ökör helyére** lépett, mivel ez a lépés a **belterjesebb** gazdálkodás felé terelte a mezőgazdasági termelést. Megjelentek a lóvontatta **gépek, eszközök**, amelyek alkalmazása javította a gazdálkodás hatékonyságát, lehetővé tette **igényesebb** szántóföldi növényfélék művelését. A 20. században a **traktor** térhódítása új kihívást jelentett a lóállományok számára, kiszorult eredeti szerepköréből. Ez a lépés azonban időben és térben **eltérően** zajlott le. A **fejlődő országok** és napjaink **nomádjai** maradtak meg a régi lovas hagyományok őrzőinek. Jóllehet a fejlett mezőgazdasággal bíró országok **sem** mondtak le **végérvényesen** a ló használatáról, hiszen – nem nagy számban – pl. a ranchgazdálkodás is igénybe veszi. De megemlíthető Mongólia is, ahol napjainkban szintén szerepet játszik. A FAO **2002.** évi adatai szerint a világ lóállománya 60 millió darabra rúg, amelyből az amerikai kontinens 50%-kal, Ázsia 28%-kal részesedik. **Európa** szinte kizárólag a **sport- és hobbi** céllal tartott lóállomány színtere.

Nincs talán olyan emlős állatfaj, amelynek olyan jól ismernénk a **törzsfajlását**, mint a lónak. Ennek ellenére – amint erről már említés történt – a tudomány **nem** adott végleges választ arra, hogy melyik vad őse volt az, amelynek domesztikációjából megszületett a háziló. Az állatfaj múltja 60 millió évre tekint vissza, és a háziásítás színtere **Eurázsia** és **Amerika** volt, mely utóbbi helyen azonban kipusztult kb. Kr. e. 10.000 évvel ezelőtt. A két közvetlen ősnak tekintett alfaj közül a **tarpán**, a mai Ukrajna területén élt, de a 19. század végére kihalt. A másik alfaj,

a **taki** manapság is megtalálható Északnyugat-Kínában és Mongóliában, noha elenyésző számban. (Az új elméletről a fentiekben esett szó.) Amint *Bökönyi S. (1984)* megjegyzi, a 20. század utolsó évtizedében közel 400 darabot tartottak nyilván. Számos **vadfaj** megélte a jégkorszakot, de a domesztikációban nem játszott szerepet. Közéjük tartozott pl. Európában az **erdei ló**, amelyet sokan a nehéztestű fajták őséneke tekintenek, mások viszont kétségbe vonják létét, vagy a **tundra ló** – Északkelet-Szibériában –, amelynek azonban közvetlen hatása nem volt a lovak fejlődésére (*Hartley, E., 1999*).

A többi háziállathoz képest a ló domesztikációja **később** zajlott le. A legnagyobb problémát az jelenti, hogy a **csontleletek** alapján nehéz különbséget tenni a **vad** és a **házasított** alak között. Az 1980-as évekig a ló domesztikációjára vonatkozó legkorábbi adatok a **kőrézkor** idejéhez kötődnek, **Dél-Ukrajnából**, a Kr. e. 4. évezredben, **Dereivka** környékéről. Ez a Dnyeper-menti lelet arra utal, hogy a **kőrézkor gödörkultúrák népe** házasította a lovat először Délkelet-Európában (Matolcsi J., 1975). De talán a **közép-ázsiai sztyeppe** övezet is a domesztikáció lehetséges színterei közé tartozik, sőt a legkorábbi színhely is lehet. Gondot jelent a **nyugat-európai** domesztikációs körzet kérdése, de *Zeuner, Fr. (1963)* szerint ez Kr. e. 2000 környékén kerülhetett előtérbe, mindamelllett **keleti** hatásra. De erre a talányra sem sikerült eddig megnyugtató választ adni. „... a ló, bár csak a házasítás **második** hullámában vált háziállattá, az emberhez **legközelebb** álló háziállat rangjára emelkedett. Ebben a tekintetben csak a kutya előzte meg, de az is csak legújában” (*Bökönyi S., 1984*).

A **keleti ló** a vaskorban jutott el Európába, a kereskedelem vagy hadizsákmány révén, Ausztriába, Itáliába és az ókori Hellászba. Az ókori népek közül a **szkitáknak** kiváló lovaik voltak, szoros rokonságban a **perzsákéval**, akik már a **tudatos tenyésztést** képviselték a Kr. e. első évezredben. Más lócsoporthoz is éltek Európában, amelyek a bronzkori lovak leszármazottjai voltak. Közéjük tartoztak a **kelta lovak**. A kelta népesség történelme fénykorában a legjobb tenyésztőnek számított, kiváló állatokat birtokoltak. Ne feledjük azt, hogy Nyugat-Európa lovas hagyományai kelta gyökerekből táplálkoznak, akiknek mitológiáját is átszövi. **Epona** gall (kelta) eredetű római istenség volt, a lótenyésztés és a vele összefüggő mesterségek védelmezője és a termékenység istennője. Az ókori görögök lovai szintén kisebb termetűek voltak. A korabeli lófajták és lovaglás terén **Xenophon** értékes művet hagyott az utókorra, Kr. e. 350 körül: **Peri Hippikes** címmel (A lovaglás művészete az ókori Athénban. Bp. 2006), amely összefoglalja a korabeli Hellász lovaskultúráját, az ókori olimpiai lovasversenyek világát. Hasonló színvonalon mozgott a rómaiak lótenyésztése is, elsősorban a **császárság** időszakában, akik számos fajtát tenyésztettek ki. A leghíresebb csoportot a **harci mén** jelentették. Jól példázza a ló tiszteletét **Marcus Aurelius** római császár lovasszobra Róma fellegvárában.

A Kr. u. évezredben köszöntött be Európában, a népvándorlás évszázadaiban, a **keleti ló** bejövételének utolsó hulláma. Noha a középkorban bukkantak föl a hidegvérű lovak Európában – egy tudatos tenyésztés eredményeként –, de a perzsák katona-népként, mint jeles lótenyésztők – már jól ismerték ezt a típust, hiszen a **persepoliszi domborműveken** a meleg- és a hidegvérű lovak egyaránt megtalálhatók. A **póni lovak** különböző fajtái is már a korai középkorban ismertek voltak.

A tapasztalati ismeretekre hagyatkozva a középkor folyamán megjelentek a nagyobb testű, erősebb izomzatú, gyorsabb járású fajták. Először a Közel-Keleten, így Kelet-Anatóliában, Észak-Irakban, Északkelet-Iránban és a transzkaukázusi sztyeppéken. A különböző fajták csontleletei napvilágra kerültek a Kr. e. első évezred kezdetéről, de jó pár száz évvel korábbiak a rajzos ábrázolások. Köztük is számos kistestű (nem póni) fajta megjelenítése.

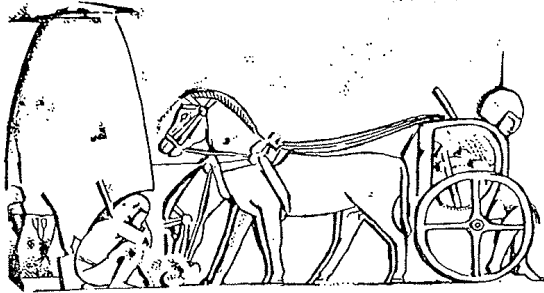
Manapság két nagy csoportba sorolják a lófajtákat, egyrészt a **keleti melegvérű**, másrészt a **nyugati hidegvérű** lófajtákra. Amint *Hartley, E. (1999)* jelzi: „... a világ lófajtáinak fejlődésére

a legnagyobb hatást a nagy átütő erejű **arab** lovak gyakorolták. Ehhez járultak az Észak-Afrikából származó, genetikailag erős **berber** lovak, amelyeknek ugyanakkora szerepük volt a harmadik, meghatározó befolyással bíró **spanyol** lovak kialakulásában is. Ez utóbbi fajta dominált Európában a 16–18. század környékén és az amerikai lófajták alapjául is szolgált. Az **angol versenyló** létrejöttéhez azonban a **berber**, a **spanyol** lovak és a **helyi** gyors fajták szolgáltattak megfelelő alapot.”

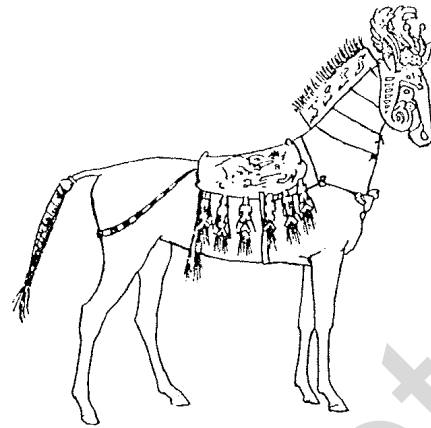
Az **arab ló** a különleges környezeti feltételek és a szelekció eredményeként alakult ki. Ez a fajta kiváló lovagló típust testesít meg. A középkor óta rendszeres volt kivitele a szomszédos tájakra. Kivitele a 19. században teljesedett ki. Az arab ló és az iszlám vallás, valamint a hódítást szolgáló dzsihád (jihad) a Kr. u. 7. században határátkelő az emberiség történetében. Mindez hozzájárult az arab ló európai térhódításához. Mohamed halálakor (Kr. u. 632) a muszlim befolyás Kínától Európáig terjedt. Az ún. sztyeppi lovakra hatással voltak az arab lovak és más keleti lófajták, így pl. az **akhaltekini** és a **türkmén** lovak. Hasonló típust képviselő türkmén ló, a Káspi-tengeren túli sztyeppe vidék lófajtája, melynek ősei között szerepel az **arab**, a **berber**, a **török**, a **perzsa** és az **egyiptomi** „vér”. Mint látható, rokonsági kötelék fűzi össze őket. A **berber ló** a muszlim hódítással az Ibériai-félszigeten keresztül eljutott a gallok földjére is, de a további terjeszkedését Kr. u. 732-ben Martel Károly seregei megakasztották. A **spanyol ló** jelentős mértékben hatott az európai, közte a **magyar** lótenyésztésre is, így a **lipicai** fajta kialakulására. Az **Újvilág** spanyol előzönlése révén az ott élt, de kipusztult lóféle helyét a spanyol ló foglalta el. Ez utóbbi fajtának a hatása tükröződik a **fríz** lóban is, amely egy régi holland fajta, és a spanyol ló keresztezésével született meg. A spanyol ló szerepet játszott a kelta hátterű **welsh cob** fajta kialakításában is (Sambraus, H., 2002).

A világ lótenyésztésének sikertörténete az **angol telivér** kitenyésztése, amelyből jónéhány fajta kivette a részét. Amint Sambraus, H. (2002) írja: „... valamennyi angol telivér valójában három keleti ménre (Byerley Turk, Darley Arabian, Godolphin Barb), és alig ötven kancára vezethető vissza. A fajta konszolidációjára döntően hatott az Angliában 1793-ban „General Stud Book” címen futó törzskönyv. Az angol telivért már 1788-ban elkezdték kivinni külföldre. Sokoldalúságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a legtöbb melegvérű fajta kialakításából „kivette a részét”. A lipicai ló is nagyon „kevert” fajta, amelynek kinemesítése 1580-ban vette kezdetét, a Trieszt melletti Lipizzai udvari ménésben. (A terület akkoriban a bécsi udvar tartománya volt.) A fajta kialakítása több lépcsőben zajlott:

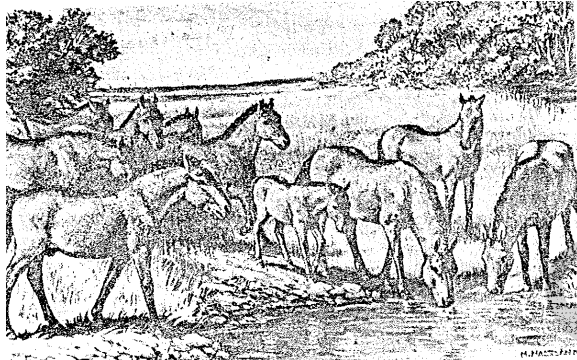
1. spanyol-nápolyi háttér
2. arab ménnek felhasználása
3. a két fajta keresztezése, az alapító mén: Siglavy

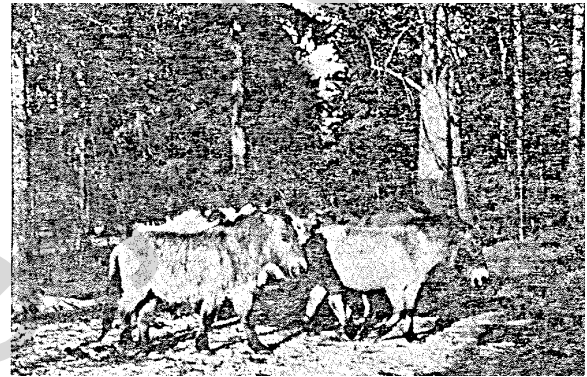
Lóvontatta harci szekér az ókori Egyiptomból, a 18. dinasztia idejéből

A kiváló lótenyésztők hírében álló szkíták lova harci díszben (Kr. e. 5. század)

A kipusztult tarpán rekonstruált formája

Przewalski (taki) rezervátum München mellett

A legkorábbi ló ábrázolás egyike
Kr. e. 1580 körül Egyiptomban
Forrás: Zeuner, Fr., 1963.

A **hidegvérű fajták** eredetileg nagy testű katonai lovak voltak a középkorban. Régi nagymúltú fajták tartoznak ebbe a körbe. A teljesség igénye nélkül, megemlíthető a francia őshonos fajta, a **percheron** ló, amelybe már a 8. században keresztezéssel bekerült az arab ló vére, amelyet spanyol, normann és újabb arab keresztezések követtek. A 19. század utolsó harmadában már létezett törzskönyve. A **belga** (brabanti) fajta tartása visszanyúlik a római időkre. Az angol hidegvérűek közül szintén nagy múltja van a **shire** fajtának, amely a világ legnagyobb lófélésege, a középkori lovagi korszak csatalovainak az utódja. A skót **clydesdale** fajtaalapító ménje „Glancer 355” néven jegyzett apaállat volt. A fajta törzskönyvét 1876-ban nyitották meg. Az oroszok ezt a fajtát „traktorlónak” nevezték. A **suffolk** fajtáról először 1506-ban történik említés. Ezt a fajtát kezdettől fogva mezőgazdasági munkára nemesítették ki (Sambrus, H., 2002). A pónilovak körében leginkább a **shetlandi** fajta futott be világkarriert, amely Shetland-szigetén alapozta meg hírnevét.

Egykoron a szigetország szénbányáiban vették igénybe. Szinte az egész világon elterjedt. Jó néhány változata alakult ki az idők során, ahol honosítására sort kerítettek.

Az utolsó jégkorszak idején a lófélék elterjedése

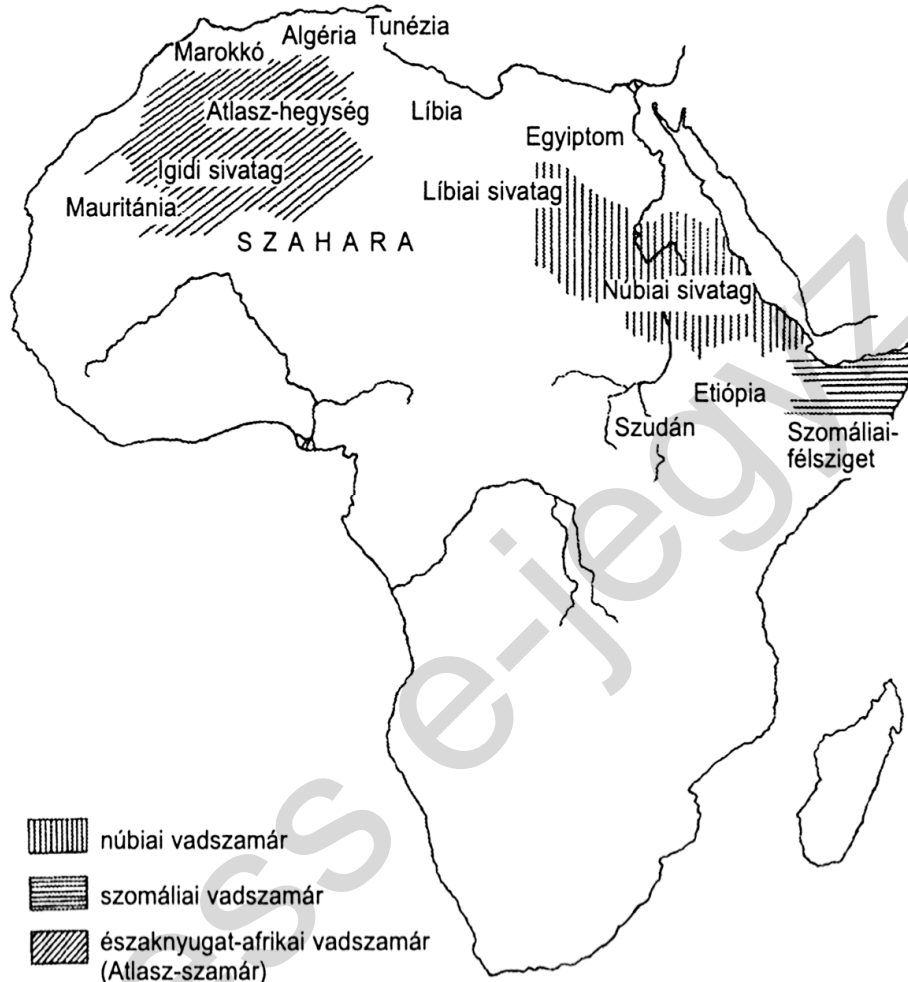
Forrás: Zeuner, Fr., 1963.

A **szamár** (Mason, L. ed., 1984.; Flade, E., 2002.; Matołcsi J., 1975.; Zeuner, Fr., 1963) a lófélék afrikai képviselője. Nem kétséges, hogy a vadszamár elterjedési területe több-kevesebb folytonossággal Szomáliától a líbiai sivatagon keresztül Marokkóig terjed.

A házi szamár ősei Észak-Afrikához kötődnek, de a Mediterráneum keleti partjaitól a Tibeti-fennsíkig terül el az **ázsiai vadszamár – kulán (onager)** – élettere. Mezopotámiában és az Indus-völgyében már a prehistorikus időkben is jól ismert volt, de az onagert vadsága és harapóssága miatt csak idomították, nem pedig háziasították. A sumérek szelídített egyedeit harci szekerek elé fogták. I. Xerxés perzsa király görög hadjáratai során onager vontatta harci szerkezeteket használt, mivel az állat a leggyorsabb lófélének számított. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a fajkeresztesítés felismerése egyaránt vonatkozott a szamárra és a félszamárra is. Amint **Homérosz** írja, az **öszvértenyésztés** a Myra-beliek és az Enet-beliek révén, vélhetően onager csődör × lókanca párosításával kezdődött el.

Tacitus, Petronius, Columella jóvoltából viszonylag bő adatsor áll rendelkezésre az öszvértartásról. Nagy Sándor koporsóját is valószínűleg (lókanca × onager csődör) öszvérek szállították Babilonból Alexandriába. Attól függően, hogy a hím-, illetve a nőivarú egyed melyik fajból

származik, változik az utód elnevezése. A latin **mulus** név a lómén × szamár kanca utódját jelöli. A **mula** elnevezés a lókanca × szamár csődör párosításából született utód megnevezésére szolgál. A magyar nyelvben a megnevezés ettől eltérő, ugyanis nálunk az **öszvér** elnevezés a szamár kanca × ló mén párosítás eredményét jelöli. A lókanca × szamár csődör utódját **múli**-ként tartják nyilván.

**A házi szamár ismert vad alakjainak elterjedési területei
Észak-Afrikában**

Forrás: Flade, E., 2002.

Noha a **Mózesi törvények** tiltották az öszvér előállítását, az ókori zsidóság széles körben használta a fajhibridet.

Nyugat-európai elterjedtségére utalnak az **angol** példák, amit a „mul” névelem gyakori előfordulása jelez az egyes **helynevekben**: Mowlish, Moulton, Moulsoe, Moulescome, stb. De **személynevekben** is gyakran felbukkan. A **normann** hódítással nagytestű öszvérek kerültek Angliába, amelyek **Poitou** környékéről származtak. Ez a vidék a **francia öszvértenyésztés** központja. A lóöszvér sokoldalú hasznosítását örökölte meg a híres „bayeux-i szőnyeg”. Az 1066-os hastingsi csatának is szereplői voltak a lóöszvérek, magyarul mulik. A Mediterráneumban úgy a szamár, mint az öszvér viszonylag jelentős számmal képviselteti magát. Jóllehet a világ szamár- és öszvérállományának döntő hányada Afrikában és Ázsiában található. A 2002. évi FAO adatok a világ állományát közel 50 millióban tartja nyilván. Jelenleg a világ szamár-,

öszvérállománya a lóállomány több mint 70%-ára rúg. Míg Afrikában a szamár-öszvér létszáma a lóénak a háromszorosa, Ázsiában közel egyenlő arányban vannak jelen, Európában és az amerikai kontinensen a lóállomány négyszeresen múlja felül a szamár-öszvérét.

A házi szamár vad őseinek az **észak-afrikai vadszamár** három alfaja jöhet számításba: a **núbiai**, a **szomáliai** és az **atlaszi**. Annyi bizonyos, hogy domesztikációját nem hitbeli, kultikus indokok váltották ki, hanem igénytelensége. A házasításának ideje a Kr. e. 7–6. évezredre tehető, mert a „két folyó között” már a Kr. e. 4. évezredben háziállatként szerepel. A domesztikáció színtere, amint *Flade, F. (2002)* írja, Észak-Afrika – a mai Líbia – területén zajlott le, ahol akkoriban még nem volt sivatag. Innen jutott el a Nílus-völgyébe. Az sem kizárt, hogy „... a házasítás ötlete ott (t.i. Egyiptomban) született meg, és ezáltal a bevándorlás és a házasítás közel egy időben és helyileg egymás mellett ment végbe”. Bár a szakemberek véleménye szerint a **núbiai** alfaj volt az **elsődleges** őse a házi szamárnak (Nílus-völgye), joggal tételezhető fel, hogy a **szomáliai** és az **atlaszi** alfaj is „beszólt” a kialakulásába. A házi szamár megszületése és vándorlási útja ellentétes volt a többi emlősfajétól. Olyan vélemény is lábra kapott, hogy a házi szamarat Keletről kapta Eurázsia nyugati régiója, de ez a mai napig nem igazolódott be.

A vadszamár észak-afrikai jelenlétéről a Tassili-hegység sziklarajzai tanúskodnak. A három alfaj közül az atlaszi, a római kor előtt kipusztult. A núbiai alfaj a 20. század első harmadában jutott erre a sorsra. A szomáliai a 20. század második felében még fellelhető volt a nevét adó térségben (*Matolcsi J., 1975*).

Egy dolog bizonyos, a házi szamár az ókori Egyiptomban a Kr. e. 4. évezred közepén már háziállatként szerepelt.

Gyaloghintó, amelyet két szamár hord
(Relief az Óbirodalomból. Egyiptom, kb. az i. e. 3. évezred)
Forrás: Flade, E., 2002.

A házasítás „személyi kérdése” még nem tisztázódott: **telepesek**, **nomádok** vagy **félnomádok** jelentették a domesztikáció másik oldalát. A házi szamár Marokkón keresztül eljutott az Ibériai-félszigetre, és onnan tovább vagy közvetlenül az Appennin-félszigetre. Elsődleges haszonvétele – **teherhordó** – változatlan maradt az évezredek során. Ezt tükrözi megnevezése is: **asinus**, **somáro**=teherhordó állat (és) (a) szisztematikusan tenyésztett fajtákat, mint amilyenek például a lónál voltak és vannak, csak ritkán találunk. A teherhordáson kívül igénybe vették a **cséplésnél**, **hátasállatként** a Kr. e. 2. évezredtől. A szamár használata szoros összefüggésben volt a

nomád életforma kialakulásával. A dromedár a Nílus-völgyében a Kr. e. 3. évezredben jelent meg, tehát később, mint hátasállat, feltehetően addig ezt a feladatot a **szamár** látta el.

Hasznossága mellett a szamár kultikus szerepet is betöltött Egyiptomban, hiszen a gonosz jelképét betöltő istent, **Széth**-et, szamarfejvel ábrázolták. Már az Obiroadalom idején elterjedt ez az igénytelen háziállat Elő-Ázsiában, s eljutott egészen az Ibériai-félszigetig. Terjesztői a **hamita** népcsoportok voltak. Arábia déli részén, Mezopotámiában a Kr. e. 4. évezredben már szintén megtalálható volt. Ebben a régióban jónéhány **hátas fajta** született. Közülük is kitűnt a **ciprusi** és a **szíriai** fajta. Ezek voltak a későbbi **maszkat** szamarak. Hosszú ideig az ázsiai félszamarak és az **afrikai házi szamarak** fogalma gyakran összeolvadt, amire példa – amint *Flade, E. (2002)* írja – a **Physiologus** című ógörög nyelvű munka.

Elő-Ázsia már a korai időkben a házi szamár tartásának térségeként jött számításba. Az ókori Damaszkusz az ékírásos korszakban a „szamarak városa” címmel büszkélkedhetett. Az éghajlatváltozás következtében kialakuló és terjedő szárazság és a hozzá kapcsolódó sivatagosodás elősegítette a háziállat terjedését, a dromedáréval egyetemben. Mindkét állat a karavánutak szereplőiként bonyolították le a kereskedelmi forgalmat.

Szamár teherhordó állatként egy korai dinasztiából,
Ur városából származó pecséten (Dél-Irak, i. e. 3. évezred)

Forrás: *Flade, E., 2002.*

A **szamárhús** fogyasztása is széles körben örvendett népszerűségnek a közel-keleti térségben, amelyről bőséges adatok maradtak fent. A **rómaiak** körében is kedvelt háziállatnak számított. Minden hónap 13. napján **emléknapot** szenteltek neki, ami alátámasztja, hogy nemcsak az **egyiptomiak** és a **görögök** hasznosították, a **többi** közel-keleti népességgel egyetemben. Az említett római „szamárnap” a kultikus tiszteletet testesítette meg. A rómaiak idején terjedt el tartása a Földközi-tenger **francia** partvidékén. A nemzési vágy, **Dionüszosz** termékenység isten, majd a rómaiaknál **Bacchus** (később mindkettő a bor isteneként folytatta ókori útját) kísérőjeként szerepelt a szamár, amely a kecskével együtt a **szexualitás** jelképévé formálódott. A szamár a **katolikus** karneválokön részvevő volt, mint gúnyfigura. De a Közel-Kelet más tájain sem maradt ki a korabeli **legendákból**. Jelentős szerepet kapott **Ezópusz** állatmeséiben. A **korai zsidóság** a szamarat – szinte egyedülként – hátasállatnak használta, amelyre számos bibliai történet utal. **Jézus** is szamárhátan vonult be Jeruzsálembe a **pálmák** (virágvasárnap) **vasárnapján**, amely a katolikus liturgiában a **Nagyhét** kezdetének az időpontja. Az ókori Izraelben a szamárhoz nem kötődik semmilyen kultikus vagy szakrális mozzanat, sőt **tisztátalannak** számított. Hasonló megítélés alá esett a **muszlim** világban és számos **arab** törzsnél. Palesztinában és Észak-Afrikában napjainkban is szokásban van, hogy **eke** elé fogják, drome-

dárokkal vagy ökrökkel, sőt vízi bivalyokkal együtt, amit viszont **Mózes** törvénye tilt. A zsidóság **ismerte** az öszvértenyésztést, de ez **tiltott** volt számukra, noha – amint már említettük – használták az öszvért. Legtöbbször az **örményektől** szerezték be őket. A **Korán** a szamarat a kedvezményezett állatok közé sorolja, amelyek bejutnak a paradicsomba.

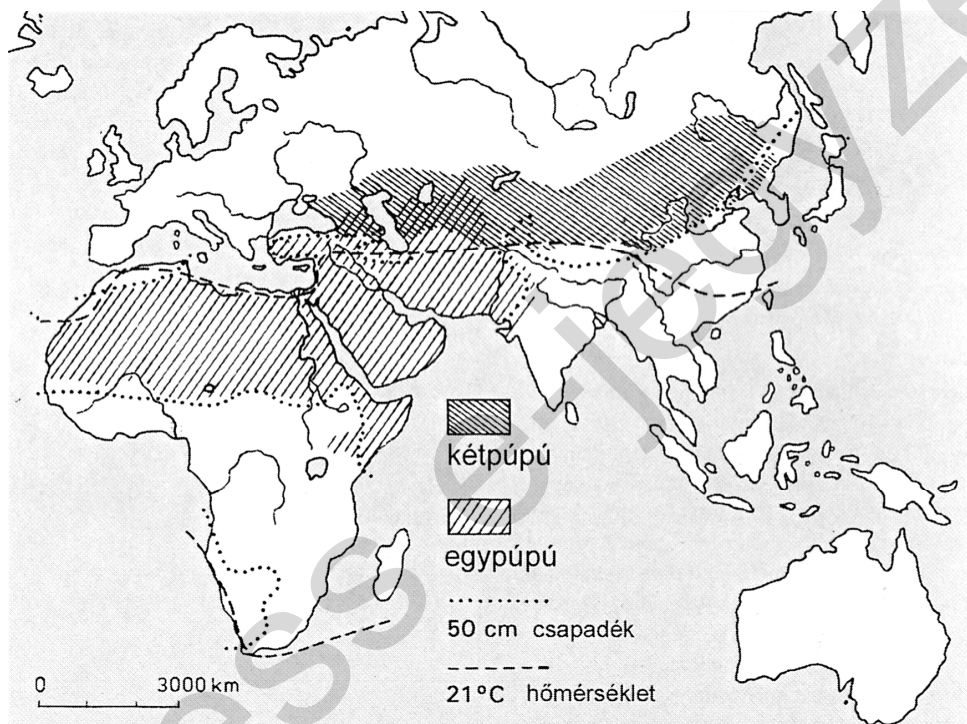
Az **európai történelmet** is átszövi a szamár jelenléte, helységnevek, tájelnevezések, jellegzetes felszíni formációk, épületek, tájékozódási pontok utalnak rá. Hazai példaként megemlíthető a Balaton melletti **Zamárdi** (szamár) településének a neve. Legendák szövődnek köré az egyes európai népek múltjából, amely alól nem vonható ki a Közel-Kelet, Észak-Afrika, Dél-Európa, sőt a Balkán sem. A népmesék is szereplőik között tudhatják. Az ezeregyéjszaka csodás világában a mesék sorát az ökör és a szamár története indítja útjára. Mindez a vonzódás nem hiányzik a Grimm-testvérek munkáiban sem. *Brehm, A. E. (1829–1884) az Állatok illusztrált élete* című művében igen kedvező színben tünteti fel háziállatunkat. A szamár a *száraz* éghajlatot, a *meleget* kedveli, a *víz* igénye mellett. Ez utóbbi hiánya korlátot szab terjedésének. Szerepéről *Flade, E. (2002)* a következőket írja: „... túlnyomórészt azokban az országokban tartanak szamarat, amelyek mezőgazdasági, ipari és szállítási szerkezetüknek megfelelően nem vagy még nem mondhatnak le a szamár igavonó és teherhordó szolgálatairól, vagy amelyekben a szamarakat speciális gazdasági és ökonómiai szempontok szerint használják (...) például a bolgár, a portugál és a spanyol **bortermelésben**, a görög, jugoszláv (!), horvát és elő-ázsiai **oliva-termesztésben**. Átfogó **szállítási** feladatokkal látják el őket Afganisztán, Kína, India, Pakisztán, Közép-Amerika, Észak-Afrika és Elő-Ázsia nehezen megközelíthető területein.” Míg a lóállomány Európában és Észak-Amerikában a 20. század utolsó harmadában csökkent, addig a szamár- és öszvérállomány a világon növekedett a már említett térségekben, elsősorban a **trópusokon** és a **mediterrán** vidékeken.

A szamár és az öszvér korai szerepére utal, hogy a középkori módosabb **kereskedők** az említett állatokat vették igénybe portékáik szállításához. Európa déli tájairól a **szerzetesrendek** közvetítésével jutott el a szamár a közép-európai tájakra. Gazdag múltja tartja nyilván, hogy 1505-ben a **portugálok** szamarat vittek Ceylon (Sri-Lanka) szigetére. **Perzsiából** pedig 1689-ben szállítottak szamarat Dél-Afrikába. A 16. században eljutott a szamár az **Újvilágba**. Öszvértenyésztéssel még **Washington, G.** elnök is próbálkozott. S mint érdekesség, az elnöknek **szamár fogból** készítettek műfogsort is. Az öszvérek kivették részüket az Egyesült Államok 1861–1865 között zajló **polgárháborújából**. Spanyolország és Franciaország nem hagyta veszni a **kelta időszak** után a meglévő szamár- és öszvérállományt. Világhírré tett szert a francia **Poitou-i óriás szamár fajta**. Gyakoriak voltak a franciáknál a **szamárversenyek**. A **16. században** Dél-Anglia és Észak-Írország ismert volt szamártartásáról. A Német-Római Birodalomban a „**kisemberre**” és a **szerzetesekre** korlátozódott a szamártartás, noha a ködös, hideg éghajlat **kedvezőtlen** volt a szamártartásra német földön.

A szamár fajták közül hírnevet vívott ki magának a már említett **poitou-fajta**, amely a világ legnagyobb testű szamara, amelyet eredetileg az ország **nyugati tájain** tenyésztettek. Már a **10. századból** írásos adatok állnak rendelkezésre létéről. Ez a fajta a lóöszvérek „előállítását” szolgálta, különösen a 13–18. század között. A világ számos országába eljutott, a helyi fajták javítására szolgált. Manapság már állami intézkedéssel igyekeznek ezt a fajtát megőrizni a jövőnek. Az európai szamarak között szerepel az Ibériai-félszigeten – Északnyugat- Spanyolország – a **leones-zamorano** szamár, amelynek élősúlya 350–450 kg között mozog. A **katalán** szamár fajta a Mediterráneum nyugati medencéjében terjedt el, eljutván az Egyesült Államok keleti részére is, mint az ottani öszvértenyésztés szereplője. Ezen felül „... számtalan kötött populáció alakult ki, a legrégebbiek a háziásítás eredeti, **afrikai** területein, továbbá különösen Elő-Ázsiában és Közép-Ázsia déli területein (Afganisztánban, Pakisztánban, Indiában, Dél-Oroszországban), **Kínában**, valamint **Közép- és Dél-Amerikában**” (*Flade, E., 2002*).

Az **öszvértenyésztés** érdekében a 18–19. században jelentős állomány került át Észak-Amerikába, részben **katalán**, részben **francia** fajták. Az Ausztráliába kivitt szamarak jórésze **elvadult** falkákban található. Új jelenségként tűnt fel a **hobby-szamártartás**, amely jelentős elterjedtségnek örvend, elsősorban Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban. Mindezt szakmai egyesületek irányítják.

A **teve** (*Camelus dromedarius*, *C. bactrianus*) (Mason, L. ed., 1984; Chaline, E. 2014; Szabó L. szerk., 2005). Őse Észak-Amerikában „látta meg a napvilágot”, ahonnan elvándorolt Dél-Amerikába és Euráziába a kialakuló kontinentális hídon. „Egyidejűleg” Kr. e. 10000–8000 évvel ezelőtt, eredeti életterén kipusztult. De Dél-Amerikában fennmaradt: **púpos alpaka** (*Vicugna pacos*), **vikunya** (*Vicugna vicugna*), **láma** (*Lama glama*), **guanakó** (*Lama guanicoe*), mint háziállat. Az Óvilágban két teve háziállat képviseli az állatcsoportot, az **egypúpú**, a dromedár és a **kétpúpú**, az ázsiai teve.

Az egy- és kétpúpú tevék földrajzi eloszlása és viszonya az éghajlati tényezőkhez

Forrás: Bartosiewicz, L., 2006.

Amint – Szabó L. szerk. (2005) – írja: „... az **ősi** teve a **mai kétpúpú tevéhez** (...) hasonlított, amely a hűvös, mérsékelt övi sivatagokban él a Kaszpi-tengertől Mandzsúriáig terjedő sávban. Máig található vadon élő kétpúpú tevék a Góbi-sivatagban. Az egypúpú teve, a **dromedár** (...) a kétpúpú tevéből fejlődött ki, az első púp visszafejlődésével, ami még az **embrió-korban** felismerhető. A két faj egymással keresztezhető. Az egypúpú tevék a forró sivatagok lakói Indiától kezdve Arábián át Észak-Afrikáig.” Zeuner, Fr. (1963) vélekedése szerint az **egypúpú nem a kétpúpúból** született meg, hanem egy már korábban Arábiában **kihalt ősi** alaktól származik, vagyis az egy- és kétpúpú teve külön-külön **önálló faj**. Az sem kizárt, hogy a vad ősi Észak-Afrikában volt őshonos, és Arábia csak a domesztikáció színtere volt. Az önálló fajiságot támasztja alá, hogy a két faj keresztezésekor a **hím sarjak sterilek**. Olyan elképzelés is van, hogy az **első háziasított** tevének **két púpa** volt, és az egy púpos változat akkor alakult ki,

amikor a teve **alkalmazkodott** a forró száraz sivatagi viszonyokhoz a Közel-Keleten és Afrikában. A domesztikáció együtt járhatott a púp megjelenésével, amint ez tapasztalható a **zebunál** és a **zsírfarkú juhnál**.

Hasznosítása kiterjed a **teherhordásra**, néhol igénybe veszik **igavonásra** is, sőt **eke** elé is kötik. A **teje** és a **húsa** emberi táplálékként hasznosul. A **bőr** és a **teveszőr** szintén felhasználásra került. A **tevetej** különös tulajdonsággal bír, hiszen a nagy forróság ellenére közel öt napig is **megőrzi frissességét**, savanyodás nélkül, ami az **antioxidánsok**nak köszönhető. Ugyanakkor védelmet nyújt a szalmonella **fertőzés** ellen is. Gyógyhatása miatt népszerű a közép-ázsiai népeknél. Jól helyettesíti az **anyatejet**, nem vált ki allergiás tüneteket, a benne lévő **laktóz** jól emészthető. Egyúttal magas a **kalcium-** és **vastartalma** is. **C-vitamin** tartalma a tehén tejének a háromszorosa. Így biztosítva van a népesség vitamin ellátása a kevés zöldség és gyümölcs ellenére, amelyek termesztése nehézséget jelent sivatagi környezetben. A tevetejből kiváló minőségű **savanyított tej** és **túró** készíthető, noha sajt és vaj már kevésbé.

Az **újvilági** lámaféléknél – a tevék rokonai – azonban hiányzik a **tejhasznosítás**. Elsődleges a **gyapjújuk**, a **húsuk**, **bőrük** és a **trágyájuk**. A trágya a fa nélküli tájakon **tüzelőanyag**. A láma már az inkák óta a **szállítás** fontos szereplője. Az alpaka a **gyapjútermelésben** jeleskedik. A vikunya **szőre** a legfinomabb állati eredetű textilanyag. A guanakó a **legmagasabb** testméretű az újvilági csoportban. A kipusztulás veszélye fenyegette, de sikerült megmenteni. A legnagyobb populációja a **Tűzföldön** található.

A FAO 2002. évi adatai szerint a világ **teveállománya** (egy- és kétpúpú) 19–20 millió darabra taksálható, amelynek közel 80%-a Afrikában, a fennmaradó rész Ázsiában található. A **láma** állomány 3 millió egyedre számlál, az **alpaka** létszáma 3,5 millió egyedre rúg. A **vikunya** egyedszáma 150 ezer körül mozog, míg a **guanakó** létszáma félmillió körüli nagyságot jelent. Ami a nagy múltú láma **mai** elterjedését jelenti, a spanyolok előtti időszakhoz képest jelentősen **visszaesett** darabszáma. Peru, Bolívia, Chile és Argentína határvidékeire korlátozódik. Az **alpaka** esetén kizárólag Peru és Bolívia határterülete jön számításba. Jóval kiterjedtebb a **guanakó** mai előfordulása, jóllehet a félmillió feletti létszám Perutól a Tűzföldre, az Andok sávjában oszlik meg. A **fosszilis leletek** tanúsítják létét pl. Brazíliában is.

A **dromedár őse** Észak-Afrikában (Szahara) kihalt a Kr. e. 3. évezredben, amit az is alátámaszt, hogy eltűnt a saharai sziklarajzokról. A kereszténység korai időszakában még **vadásztak** a vad tevékre Dél-Arábiában. A dromedár házasítását még megnyugtató módon **nem** tisztázta a tudomány. Még több **talány** veszi körül a **kétpúpú teve** domesztikációját. A vad őse élettére **Közép-Ázsiához** kötődik, Délkelet-Oroszország és Észak-Kína körzetéhez. **Manapság** a vad alak előfordulása csak egy kis területre szorítkozik, a kínai-mongol határ mentén, a **Góbi-sivatagban**. Az itt őshonos állatokról **Przewalski** 1876-ban először közölt leírást a Tarim-medence és Lop-Nor (sóstó) környékéről. Jelenleg Mongóliában előfordul a **vad alak**, 400–700 egyedre becsülik az állomány nagyságát, amely egy 1975-ben létesített **rezervátumban** van elhelyezve. Jelenlétükről már a Kr. e. első századból is vannak adatok.

A **kétpúpú teve** élettére korábbi időszakban jóval kiterjedtebb volt, ezt támasztják alá a korabeli adatok. Nemcsak Dél-Oroszországot, hanem Dél-Íránt és Afganisztánt is magába foglalta. De az is tudott, hogy Kínában a Kr. e. 4. század végéig még nem ismerték. Zeuner, Fr. (1963) és Epstein, H. (1984) szerint teve csontok kerültek a napvilágra Kr. e. 3000 környékén Iránból és Dél-Türkmenisztánból. Az orosz területekről számos lelet támasztja alá a házasított teve létét a Kr. e. 2500-as évekből, és további régészeti adatok erősítik meg Kr. e. 2500–1600 közötti időszakból a domesztikált kétpúpú teve jelenlétét, amely alól nem kivétel Irán sem. Bebizonyosodott, hogy a **kétpúpú teve házasítására az iráni-türkmen határ mentén került sor a Kr. e. 2500 körüli időben**. Rövidesen eljutott az Ural déli vonulatáig és Észak-Kazahsztánig Kr. e.

1700–1200 között, Nyugat-Szibériába pedig Kr. e. 10 századig, egészen a mai Ukrajna területéig. Kínába viszont csak a Kr. e. 3. században vált ismertté. Mezopotámia már a jóval korábban, a Kr. e. 2. évezredben tudomást vett róla, amely később bővült Nyugat-Afganisztánnal és az Indus-völgyével.

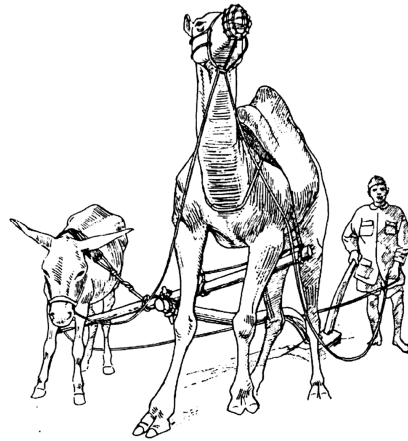
Mezopotámia azért volt nagyon fontos terület, mert itt találkozott a két tevefaj elterjedési területe, és keresztezésre is sor került a partusok idején, a Kr. e. 1–2. században.

A két faj elterjedését illetően meg kell jegyezni, hogy Euráziában **kelet-felé** haladva a kétpúpú teve veszi át a dromedár szerepét. Noha ennek határa kitolódott, mert az arabok ázsiai terjeszkedésével egyidejűleg kelet felé mozdult el a dromedár élettere is, amelynek kialakult egy hosszú szőrű, hidegtűrő fajtája, alkalmazkodván az Iráni-fennsík környezetéhez, amelynek következménye lett, hogy a „módosult” dromedár helyet cserélt a kétpúpú tevével Türkmenisztánban és Afganisztánban, azaz keletebbre jutott el, behatolva a kétpúpú teve életterébe. Ugyanakkor a kétpúpú teve elfoglalta a dromedár helyét az észak-kaukázusi vidéken, Dél-Oroszországban, Közép-Ázsiában, egészen az Aral-tóig. Csekély számú eljutott még Kelet-Kínába is.

Az **egyúpú teve domesztikációja** *Zeuner, Fr. (1963)* és *Epstein, H. (1984)* szerint is **Arábiában** zajlott le Kr. e. 3000 környékén, noha az éghajlat túl száraz volt egy leendő háziállat számára. Vélhetően egy vadászó, halászó **semita népcsoport** révén született meg a háziított teve, akik a **tejéért** vették át a háziállatok csoportjába. Az időpont a **Kr. e. 3000–2500 közötti évekre** esett, és ez az Arab-félsziget északkeleti, délnyugati részén következett be, a mai **Jemen** és **Omán** területén. Fosszilis leleteket nem találtak Arábiában a Kr. e. 9. századig visszamenően. Az első háziított állattól származó csontlelet **Dél-Arábiából** (Hadhramaut) került a napvilágra a Kr. e. 6. századból. A **legkorábbi** régészeti adatok a háziított dromedárról Egyiptomból, Mezopotámiából és Palesztinából származnak. Dél-Arábiában a tevét a tömjén kereskedelemben vették igénybe. A „**teve-nomadizmus**” Arábiából átkerült Palesztinába és Egyiptom keleti sivatagjába. A **sumér** ékírásban a dromedárt „**ékalakú állatnak**” jelölték. Az **asszírok** a sémi **gammalu** szóval illették az egyúpú tevét, elkülönítve a kétpúpútól.

A tevét már az arabok előtti világban is **szentként** tisztelték, ami folytatódott a **muszlim** időkben is. A korai időszakban (bibliai idők, asszírok, görögök, rómaiak) a dromedárral kapcsolatos minden adat **összekötő** kapocsként szerepelt a **semita népekkel**, főleg az arabokkal. A 20. század közepének ásatásai mutatták, hogy a **teve** és a **gazella** csontok jóval gyakoribbak voltak, mint a domesztikált kecskéé, juhé és szarvasmarháé. Ezek a feltárások igazolták, hogy **Délkelet-Arábia** volt az **első** háziítási központ, ahonnan terjedt tovább az Arab-félszigeten, átkerülve Afrika szarvára, Szomáliába. Ez azt támasztja alá, hogy a tevére alapozott **karaván-kereskedelem** Kr. e. 2500–1500 között a **tömjén** kiépülő tengeri kereskedelmével együtt a Közel-Kelet gazdaságának **szerves összetevőjévé** vált. Régészeti leletek bőségét őrizte Észak-Arábia, Palesztina, Szíria és Egyiptom is. A tevéhez kötődő történetekben gazdag a **Biblia**, ami igazolja széles körű használatát. Tevecsontok kerültek a felszínre **Palesztina** különböző helyein a Kr. e. 18–16. században. Mezopotámiában – mint már említettük – ismerték és használták a dromedárt és a kétpúpú tevét is. Mindez az arámi nomádok beözönlése után vált általánossá.

Az első nagy **tevetartó nomádok** az **izmaeliták** voltak, aki Északnyugat-Arábiából jutottak el Palesztinába és Szíriába Kr. e. 1100 körül. Rövid idő alatt kiderült, hogy a teve teherhordásra sokkal **hatékonyabb**, mint a lóöszvér. Kialakult az **észak-afrikai** kereskedelem útvonala is, egyrészt a **tengerpart** mentén, másrészt Szudánból kiindulva, délen a **sivatagi** övezetben. Állandósult hasznosítása a népesség körében, elsősorban, mint **teherhordó** állat, de **igavonásra** is alkalmas. A **rómaiak** idején, Kr. u. a 3. században már **nagyszámú** volt a dromedár állomány Észak-Afrikában, ahová a közvetítő út **Egyiptomon** keresztül vezetett.

A has-járom alkalmazása igavonó állatok esetén

Forrás: Szabó L., 2005.

A 11. századi **arab invázió** során véglegesen jelentéte Észak-Afrikában, ami azt jelentette, hogy a térség **arabok** által történt elözönlése egyet jelentett a **teve** meghonosodásával.

A két tevefaj között alapvető különbség van a **hőtűrés** terén. Míg a **kétpúpú** nehezen tűri a meleget, a **dromedár** melegkedvelő állat. Kiválóan megfelel **teherhordásra** és **tevelésre**. Az **igavonásra** való használata az Indus-völgyében, Észak-Indiában, Északkelet-Tunéziában, Marokkó atlanti partjainál és Jemenben terjedt el. Indiában és Pakisztánban a **kétpúpú teve** időben megelőzi a dromedár megjelenését. Az **igavonó** tevetípust az egykori Brit-Indiából vitték be a korábban brit uralom alatt lévő Adenbe.

A **tevelésre** (=lovaglás) alkalmas típus a **római idők** állatainak leszármazottja. A dromedárnak van **hegyi** és **síksági** típusa, egyúttal megosztható teherhordó (podgyász) és tevelő típusra is. Szomáliában viszont nagy keletje van a **tejhasznosításnak**, és az ebben jeleskedő típusnak. Szomália, Észak-Kenya, Szudán élen járt a **tevehús** fogyasztásban is. Ugyanakkor a zsidóknál, Iránban a zaratusztra-hívők körében, Irak egy részén, Szíria néhány vidékén, Egyiptomban a koptoknál és Etiópiában, **tabunak** számított a tevehús fogyasztása. Az említett kivételek népessége nem muszlim hívő. Az európaiak révén a teve eljutott a Kanári-szigetekre Marokkóból és Ausztráliába is. Ugyanakkor Itáliában, **Pisa** mellett volt egy tevetenyészet 1622-től, amely a második világháborúig fennmaradt. **Kísérleti** jelleggel foglalkoztak tevetartással az angolok, a németek és az amerikaiak – főleg Texasban –, továbbá a portugálok. Dél-Afrikában a 20. század kezdetétől folyt a **honosítási kísérlet** az angolok részéről.

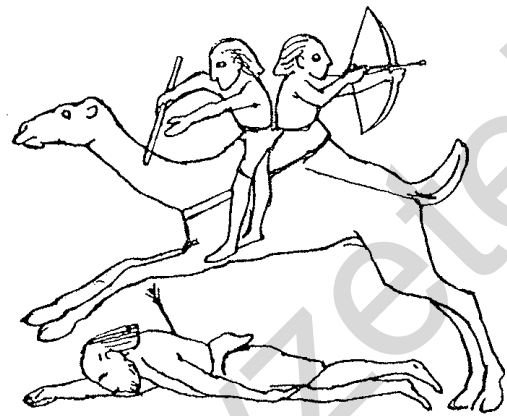
Nagy sikert jelentett a teve megjelenése **Ausztráliában**. Az **első** behozatal Indiából történt 1860–1866 között. Az állatok Dél-Ausztráliába kerültek, és 1920 körül már közel 20 ezer darabot számlált az állomány a **Simpson-sivatag** vidékén.

A 20. század utolsó évtizedeiben a láma és az alpaka állománya – becsült – együttesen közel **7 millió** egyed tartott nyilván. A **láma** tartási körzete 3000–5000 méter tengerszint feletti magasságban, Kolumbiától Chile és Argentínáig, az **alpaka** 4000 méter feletti területen található, elsősorban Peruban és Bolíviában. Bár a többi Andok országban kis állományok előfordulnak, de gazdasági szerepük nincs. Általános vélemény – a régészeti leletek alátámasztják –, hogy a lámát és az alpakát az **Andokban** domesztikálták – 4000–4900 méterrel a tenger szintje fölötti területeken – a **Kr. e. 4000** körüli években. Jelentősen megoszlanak a **vélemények** a két állatfaj ősét tekintve. A két háziasított faj között szembevető a különbség, hiszen a **láma nagyobb** testű állat, mint az alpaka. Ami az ősalakot illeti, a **vikunya** **nem** jöhet számításba, így a vadfajnak a **guanakót** lehet tekinteni, ami azt jelenti, hogy a láma és az alpaka, két háziasított forma, a guanakó **leszármazottja**, a belőle kialakult háziállatok **kétféle** hasznosítási iránynak

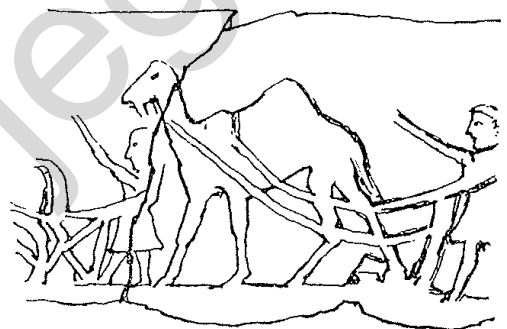
megfelelően születtek meg. Így a láma **teherhordó** állat, egyúttal húsát is fogyasztják, addig az alpakát **gyapjútermelésre** nemesítették ki, főleg Peruban él, egyúttal azonban húsa is hasznosul.

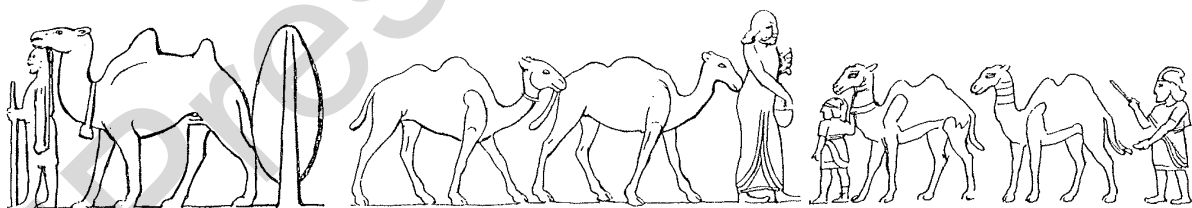
Kr. e. 900 körüli dromedár relief
Tell-Halaf környékéről

Dromedár hátáról nyilazó arabok a
Kr. e. 7. századból

Dromedár eke előtt

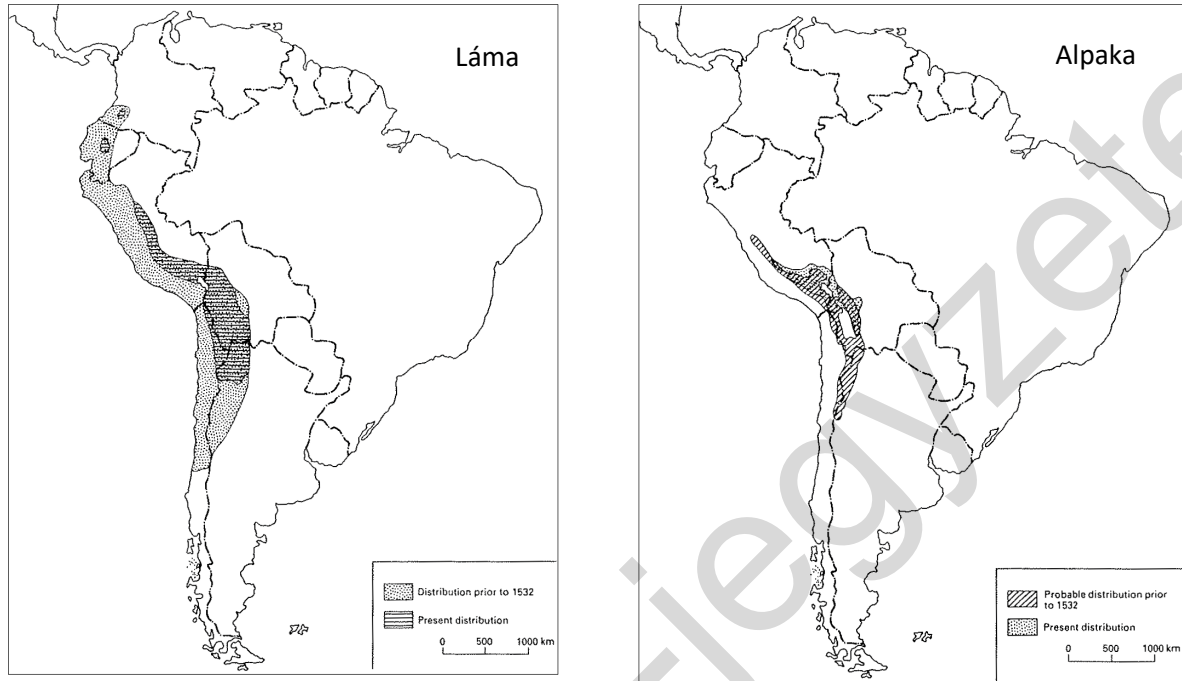
Kétpúpú tevék az ókori perzsák korából (Xerxes idején)

Forrás: Zeuner, Fr., 1963.

A guanakó × láma keresztezéskor, továbbá a láma × alpaka párosításakor **szaporodásra alkalmas** utódok születnek. Megjegyzendő, hogy a guanakó **vadászata** elősegítette a háziásítás megindulását. Míg a láma elterjedése **kizárólag** az Andokra korlátozódik, addig az alpakának csak mintegy **80%-a** él az Andok régiójában.

A **perui alpaka** (élőállat) kivitelt 1843-ban törvénybe iktatták, és az **ausztrálok** Sydney környékére behozták mintegy 300 állatot a 19. század közepén. 1861-ben a tenyészet nagysága már jóval túllépte a behozott állomány nagyságát. Az alpaka állomány bővülésének gátat szabott azonban, hogy újra éledt a **merinó juh** behozatala Ausztráliába, így unikális maradt a déli

kontinensen a jelenléte. Az Egyesült Államok az 1930-as évektől fordult a **láma-behozatal** felé, és napjainkban 3–5000 darab között mozog az ottani állomány nagysága. Manapság az Andok országaiban a két állatfaj zöme a **parasztok** kezében van, tartásának, hasznosításának **hagyományait** őrzik. Nem feledkezve meg arról, hogy az alpaka és a láma **nem pótolja a juhot**.

A láma és az alpaka elterjedése 1532 előtt és után

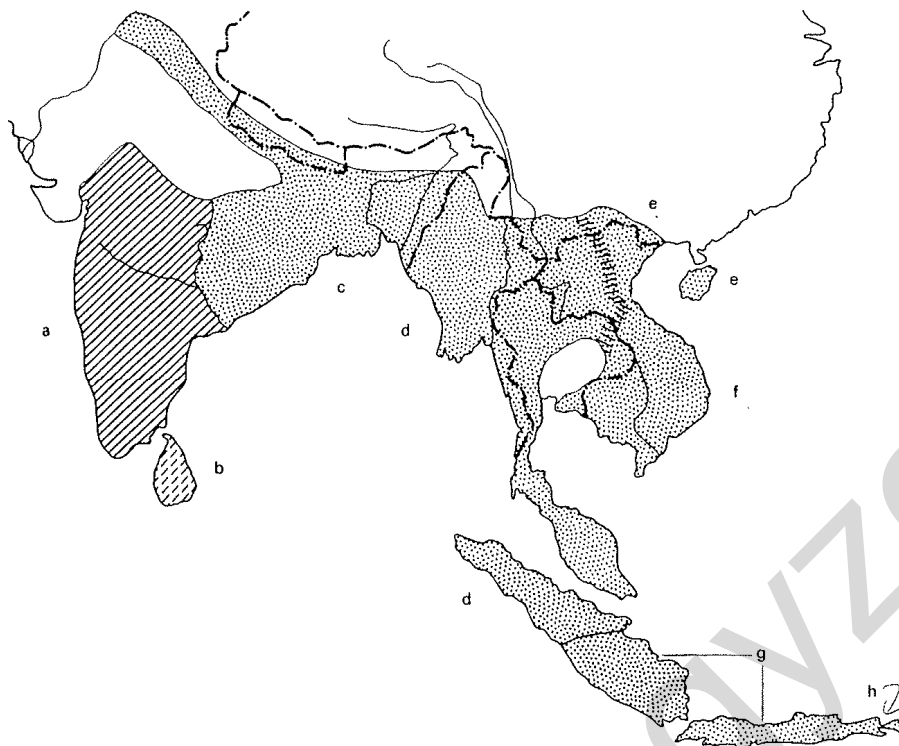
Forrás: Mason, L. ed., 1984.

Baromfi-félék

A **tyúk** (*Gallus gallus domesticus*) (Mason, L. ed., 1984) (Crawford, R.) házasított baromfi-félék **legnépesebb** csoportja.

Az őse a délkelet-ázsiai **vörös bankiva tyúk** (*Gallus gallus*) a legjobban emlékeztet a házi tyúkra, amely később kereszteződött az **indiai szürke bankiva tyúkkal**. A tágabb értelemben vett rokonság, a **fácán-félék** családja: fűrj, fácán, páva, fogoly, bankiva tyúk. A **Tyrannosaurus rex** „távoli unokatestvérei” (Chaline, E., 2014). A közvetlen ős, a bankiva tyúk **25 millió évvel** ezelőtt lépett színre.

A dzsungel tyúknak **négy faj** ismert, és közülük a **vörös bankiva** a legfontosabb a domesztikáció szempontjából, amelynek **alfajai** széles körben előfordulnak Északnyugat-Indiától Dél-Kínáig, beleértve Hainan szigetét is. Dél felé pedig Szumátrát és Jáva szigetét. Az alfajok méretben és színben eltérnek egymástól, amelyek az alábbiak: **kínai, burmai, tonkini, indiai és jávai**. Úgy ismert, hogy közülük az indiai a **legkönnyebben** házasítható alfaj. A jávai a zöld dzsungel tyúk, amelynek szingaléz változata csak Sri-Lankán fordul elő. A már említett indiai **szürke** változat India közép- és nyugati régiójában található.

A házityúk (dzsungel) ősei Délkelet-Ázsiában

Magyarázat: a) szürke bankiva, b) mingaléz bankiva, c), d), e), f), g) vörös tollazatú alfajok, h) zöld tollazatú változat

Forrás: Mason, L. (ed.), 1984.

A legkorábbi adatok az Indus-völgyéből kerültek napvilágra, a Harappa-i kultúrkörből, a Kr. e. 2500–2100 közötti időszakból. Amint már szó esett róla, a **vörös** és az **indiai szürke dzsungel tyúk az őse a mai tyúkféléknek**. Elég eltérő időpontokat adnak közre az egyes tudományos vélemények, sőt a domesztikáció helye is változatos megítélés alá esik. Amint *Chaline, E. (2014)* megjegyzi: „A tyúk háziasításának valószínű helyszínét egykor India területén keresték, de valószínűbb, hogy Délkelet-Ázsiában, **Thaiföldön** ment **először** végbe, Kr. e. 10 ezer táján”. Az is elképzelhető, hogy más színhelyek is szerepet kaptak, különböző időpontokkal. Bizonyos, hogy a **buddhizmus** terjedésével jutott el Kínába a háziasított alak, Indiából. A kínaiak jóval **korábbi** időpontra teszik a tyúk megjelenését Kínában. Egyiptomi korai megjelenésére a **hieroglifák** utalnak a közép-birodalom idejéből, Théba közelében, amelyet Kr. e. 1840 körüli évekre datálhatunk. Ez a helyszín a **kereskedelmi útvonalon** fekszik, azon a nyomtávon, amely Egyiptomot összekötötte Mezopotámiával és Indiával. Az egyes egyiptomi birodalom-változások mindig zavart okoztak a kereskedelemben, és ez hatással volt a tyúkállományra is, netalán előidézve annak hiányát. Megesett az, hogy **fél évezredig** nincs adat pl. az egyiptomi tyúkfélékről, ami annak tulajdonítható, hogy egyáltalán nem tartották, és csak a **ptolemaioszi** időkben tűnt fel újra. Annyi bizonyos, hogy Egyiptomban nem vált a háziállatok szerves részévé, csak az említett időszak után, és a perzsák korában. Azonban a Kr. e. első évezredtől gyorsan terjedt tartása. Az Indus-völgyi civilizáció a **perzsákat** elérte Kr. e. 550 környékén, akiknek **közvetítő** szerepe ezen a téren is érvényesült, hiszen a görögök „**perzsa madárként**” ismerték és hamar befogadták az új jövevényt, amiről tanúskodik a **kakasviadalok** elterjedtsége is. A perzsák abban is jeleskedtek, hogy már a Kr. e. 3. évezredben a perzsa kerámiákon a tyúk, a kakas az ébresztés, a világosság jelképeként szerepelt. A tyúk megjelent az asszír pénzekben is (Kr.e. 8. század). A zoroaszteri irodalom (Kr. e. 2000–700 között) a tyúkot jól ismerte, a heraldika is felhasználta. A mai Iránból indult el hódító útjára Mezopotámia felé Kis-Ázsiáig. A görögök

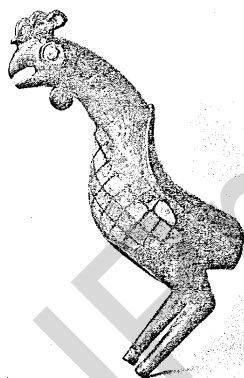

az említett perzsa madár mellett a **médek madaraként** is jelölték. A Kr. e. 6. században a tyúk-kakas **általánosan elterjedt** háziállatnak számított a Mediterráneumban és Kis-Ázsiában, így Hellász területén és Itáliában is. Míg a görögök elsőként sport célokra vették igénybe (kakasviadal), addig a **rómaiaknál** kezdettől fogva már **élelemforrás** volt. Rangsága volt a latin tyúktartásnak, hiszen pl. **tömték, hizlalták** az állatokat, amelynek módszereiről a **római szakírók** részletesen számot adtak munkáikban.

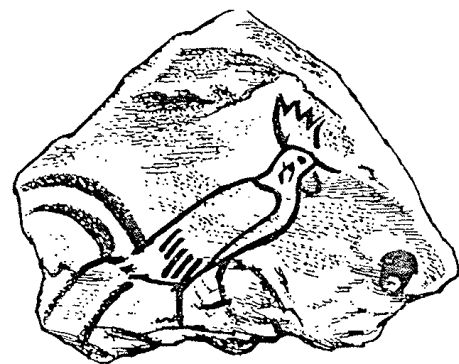
Az ókori zsidóságnál a házi tyúk **Judeában** honosodott meg. A **tojás** fontos ételeknek számított, noha az **Ószövetség** még nem ismerte a tyúktartást – amikor íródott még nem jutott el az ókori Izraelbe –, ugyanakkor a **madártojások** fogyasztását a mózesi törvények **tiltják**, tisztátalannak tartva.

A tyúk terjedése Európában **egyrészt** az iráni és a mediterrán-útvonalon, **másrészt** a kínai-orosz úton terjedt. Ez utóbbi útvonalra a tatárok révén jutott el a Kr. u. 13. században. **Más vélemények** szerint a tyúk térhódításának útja Iránból az Égei-tengeren keresztül a Balkán-felé történt, a másik terjedési vonal a Fekete-tenger érintésével Dél-Oroszország közbeiktatásával jutott el Közép-Európába. *Zeuner, Fr. (1963)* szerint egy **jóval korábbi** időpontban jelent meg a házi-asított szárnyas Közép-Európában, mégpedig a **kelták** révén, a Kr. e. első században. De az sem zárható ki, hogy még korábbi időpontról is lehet szó, amelyben **Itália** játszott szerepet, ahova délkeletről jutott el. A svájci leletek kora Kr. e. 50–60 közötti évtizedre datálódik. **Julius Caesar** említést tett a tyúkról Britanniában, még a rómaiak előtti időszakból. Caesar megemlíti, hogy a **britanok** még **nem** fogyasztották, mint állati terméket. A legkorábbi rómaiak előtti leletek a **Kr. u. 20–44** közötti évekre tehetőek. Az ottani fáma úgy tartja, hogy a szigetekre a **föníciaiak** révén került be a tyúk, amely véleményhez a **skótok** is csatlakoznak.

Egyiptom kivételével a házi-asított baromfi-féle **afrikai** megjelenése adatokban nagyon szegény. A házi **tyúk** szava mind Kelet-, mind Nyugat-Afrikában **indiai** gyökerű, ami a korai kereskedelmi kapcsolatokra vezethető vissza. A tyúk elnevezése Kínában és a Fülöp-szigeteken hasonló. Japánban a kínai közvetítés a valószínű, a megnevezése elüt a szanszkrit nyelvtől.

Római kori cserépszobrok
Forrás: Zeuner, Fr., 1963.

Kakas festménye Tutanhamon fáraó sírkamrájából

Az **Újvilágba** a házi tyúk a Csendes-óceánon keresztül jutott el, jóval az európai gyarmatosítók megjelenése előtt. Míg Indiából Európába 1,5–3,0 km/év volt a terjedési sebessége, addig Dél-Amerikában sokkal gyorsabban terjedt, évente 80–160 km-rel. Az Újvilág felfedezése után intenzív volt a **spanyol** és **portugál** terjeszkedés, és ez kedvezett a házi tyúk térhódításának. A Mexikóból kiinduló, Dél-Amerikába irányuló **diffúz-terjedés** együttesen valósult meg a **ku-koricáival**. Az Újvilágban megjelenő házi tyúk elnevezése **nem spanyol** eredetre vall. Dél- és

Közép-Amerikában és Mexikóban más-más elnevezéssel jelölik a tyúkféléket, amelyek rokon-ságban vannak az **ázsiai** megnevezéssel. Az esőerdők övezetében Dél-Amerikában a tyúkot és a tojást, mint állati terméket nem fogyasztották, de tollazatát díszítésre felhasználták. Amint *Crawford, R. (1984)* megjegyzi, hogy míg **Európában** a tyúk fontos **élelem** volt és széles körben használatos, addig a spanyol uralom alatti területeken, az **Újvilágban** ennek semmi nyoma **nincs**. A **kakasviadatok** jelentették a „legfontosabb hasznosítási módozatot”, hasonlóan, mint Japánban és a Polinéz-szigetvilágban, beleértve a Fülöp-szigeteket is. Ennek megfelelően a viadatok szereplői az **ázsiai tyúktípust** képviselték. Ez idáig nem világos, hogy a dél-amerikai szárnyas jószág spanyol vagy portugál hatásra alakult-e ki. Darwin dél-amerikai utazásai során nem tisztázódott – Beagle útja során – hogy a tyúkpopulációkban bekövetkezett mutációk Kolumbusz előtt vagy után következtek-e be. Annyi azonban bizonyos – bár egyelőre **megoldatlan** tudományos kérdés –, a Kolumbusz előtti Amerikában kicsi a valószínűsége, illetve **semmi** annak a ténynek, hogy az európaiak megjelenése előtt a házi tyúkot **ismerték** és gazdasági állatként tartották az **őslakosok**.

Baromfifélék árusítása a kínai piacon

Forrás: Zeuner, Fr., 1963.

Az antik világ mezőgazdasági szakirodalma alaposan foglalkozott a tyúktartással, így pl. a latin **Columella** vagy az idősebb **Plinius** és a görög **Arisztotelész**. Amint már említettük, a **görögök** hasznosítása kezdetben kizárólag a viadatokra korlátozódott. A **rómaiak** fogyasztották húsát, tojását. A korabeli szakirodalom részletesen leírja a korabeli fajtákat, testméretüket, tollazatuk színét, stb., és a tartási típusokat. A tyúkfélék iránti érdeklődés Európa későbbi századaiban sem csökkent, a Kr. u. 1600-as évekből részletes leírások láttak napvilágot a korabeli fajtákról, ábrákkal egyetemben: pl. bantam, páduai, török, perzsa, stb. Az angliai tyúkféléket a 19. század végén Darwin mutatta be. A nemesítési munka a 19. század közepétől vált lendületessé. Eleinte a formák és a küllem gazdagítása volt az érdeklődés homlokterében, és csak jóval később fordult a figyelem a hús és a tojás felé. A 19. század végén számos új fajta lépett a színre, így az angol **sussex** és **orpington**, az Egyesült Államokban a **plymouth rock**, **wyandotte**, **rhode island red**, **new hampshire**, **jersey giant**, a kanadai **chantecler** fajták. A világ vezető tyúkfajtái a **19. században** születtek meg. A **leghorn** 1828–1831 között került be az Egyesült Államokba, amelyet később még számos bevitel követett. A fajta neve a **Livorno** (észak-olasz város Tosz-kánában) névből származik. Az Egyesült Királyságba is jutott, és rövid idő alatt népszerűvé

vált. A leghorn eredetileg **színes** tollazattal rendelkezett, és csak később alakult ki **fehér** változata. Kiváló **hús-** és **tojástermelő** képessége világhírűvé tette, amely már az 1850-es évek után megmutatkozott. A fentebb említett **amerikai fajták** az ottani nemesítés során születtek meg. Az angol **orpington** fajtából az **ausztrálok** saját fajtát alakítottak ki. Az angol **cornish** fajta viador típusú **ázsiai** fajták felhasználásával született meg.

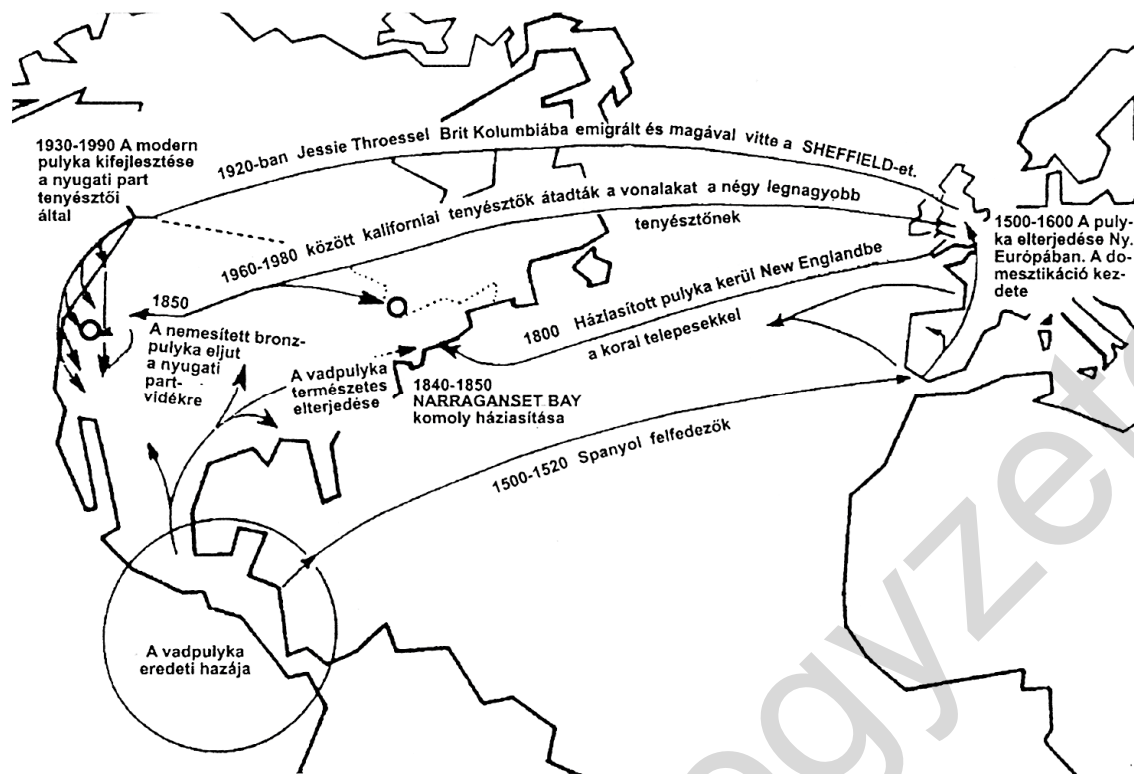
A 20. század a populációgenetika jegyében telt el. A mendeli-törvények újbóli felfedezése új távlatokat nyitott a nemesítésben. Az amerikaiak jóvoltából új tudományág született, a **populációgenetika** – egyidejűleg a szovjet tudomány, a **micsurini-liszenkói áltudomány** áldásait hasznosította – óriási távlatokat nyitott az állatnemesítésben. „A populációk értékének reális összehasonlíthatóságában **Lushé, J. L.**, a populációgenetikai szemlélet magyarországi elterjesztésében **Horn Artúré** a legnagyobb érdem.” Az új tudományág „**kedvezményezettjei**” a baromfi-, kizárólag a tyúkfélék voltak, de a 20. század második fele már a széles körű hibridizáció évtizedei voltak. A **broilercsirke**, a nagyhozamú **tojástermelő** fajták megjelenése áttörést jelentett a világ állattenyésztésében, hiszen megszülettek a tojás- és csirkegyárak. A hibridizáció – később részletesen esik róla szó – **Magyarországot** is „nagyhatalommá” tette a 20. század második felében a világ állattenyésztési kultúrájában.

Annak ellenére, hogy az Újvilág csak szerényen vette ki részét a háziállatok domesztikációjából a **pulyka** (*Meleagris gallopavo gallopavo*) sikeres pályát futott be a világ állattenyésztésében, a tyúk után a legnépesebb állománnyal rendelkezik (Sütő Z., 1997.; Mason, L. ed., 1984). Az sem csorbítja jelentőségét, hogy tenyésztése **Észak-Amerikára** és **Európára** szorítkozik, mint az egyik **legdinamikusabb** fejlődő baromfi-ágazat. A **spanyolok** újvilági megjelenésével sok helyütt **kiirtották** a vadpulyka-féléket. A kezdeti bizonytalanság után elfogadottá vált, hogy az **Újvilágban** van az „**őshazája**”, valamint domesztikációjában, az alfajok ellenére, a **Meleagris gallopavo**-nak van szerepe. Sütő Z. (1997) írja: „... Brehm (1903) három (...) fajról tett említést, melyek a Meleagris gallopavo L., Meleagris americana Bartr., valamint Meleagris ocellata Cuv.”. Manapság két fajtát különböztetnek meg: az egyik a **pávaszemes pulyka** (*Agriocharis ocellata*) (a pulyka domesztikációjában nem játszott szerepet; egyéb elnevezése: yukatan pulyka, honduras pulyka, hegyi páva (=spanyol megnevezés), a másik a **Meleagris gallopavo**. Ez utóbbin belül **két alfajt** különítenek el, amelyek hasonlítanak a **parlagi bronz pulykára**.

A pávaszemes pulykához kötődött a **maják** szokása, amikor az „Esőistent” pulykatoll ruhába öltöztették és így ábrázolták.

A domesztikáció „mikéntjére” több elképzelés született:

1. a spanyol hittérítő papság a kolostori gazdaságokban háziasította a pulykát,
2. az újvilági felfedezők a házi pulykát „készen” kapták Közép-Amerikában,
3. a házi pulyka öndomesztikáció révén született meg, azaz az indiánokat a pulyka háziasította.

A pulyka elterjedésének útvonala

Forrás: Sütő Z., 1997.

Ahogy **fejtörést** okoz a tudománynak a **házasítás körülménye**, legalább akkora a bizonytalanság a domesztikáció **idejében** is. Az időpont Kr. e. 1000 – Kr. u. 1000 között mozog. A nagy eltérés mögött feltehetően az húzódik meg, hogy az európaiak **egységes domesztikációt** tételnek föl. Ugyanakkor ez a folyamat **több helyen**, egymástól **függetlenül** is végbement. Az **amerikaiak álláspontja** szerint Délnyugat-Mexikóból az ottani **alfaj** jutott el **Európába**, amely az első házasított **pulyka őse** volt.

A világ jelenlegi állománya – FAO 2002. évi adatai – közel 245 millió darabot számlál, amelynek mintegy **fele Európában** található, 45%-a pedig az újvilági kontinensen van.

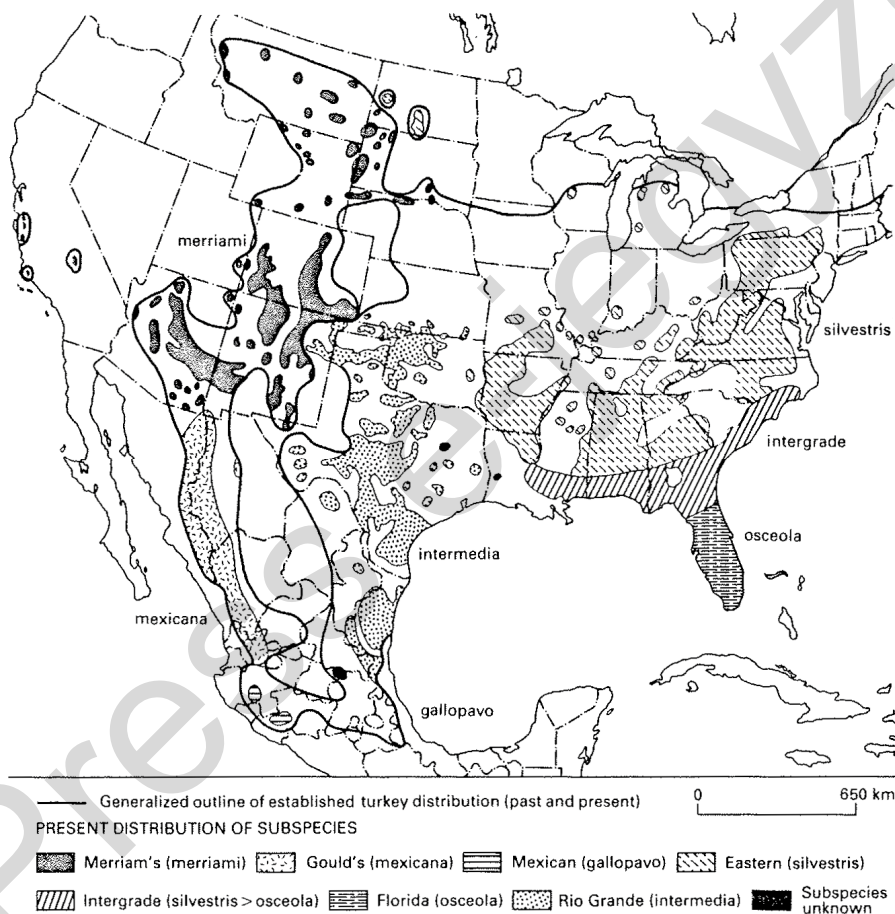
Kevésbé ismert az első **mexikói domesztikáció**. Az ásatásokból származó csontleletek kora Kr. e. 200 – Kr. u. 700 közötti időszakra esik. A Kr. u. 16. századból már ismert, hogy tartása eljutott Közép- és Dél-Mexikón keresztül Guatemalába, Hondurasba, Nicaraguába, Costa-Ricába és számos Karib-tengeri szigetre. A Yucatan-félszigeten is napvilágra kerültek csontleletek, de ezek zöme pávaszemes pulykától származott, noha itt sem hiányzott – jóval kevesebb – a már házasított állat maradványa.

A **spanyol irodalom** is foglalkozik már a korai időszakban a pulykával, de nem derül ki, hogy házi vagy vad alakról van-e szó. **Kolumbusz** volt az első, aki 1502. augusztus 14-én Honduras partjainál először látott pulykát. 1511. októberében a **valenciai püspök** rendeletben előírta, hogy a hajók hozzanak pulykát magukkal tenyésztés céljából az országba. 1512 szeptemberében hasonló intézkedést tett a **király** is. A következő években újabb szállítmányok érkeztek Hispaniola szigetéről spanyol földre. Az 1530-as években már eléggé ismert volt a **pulykatar-tás** Hispaniában.

Cortez 1519-ben kezdte el meghódítani Mexikót, ahol házi pulykát talált. **Montezuma**, az azték uralkodó naponta igényelte a pulykát háztartása számára, ami évente ezer számra rúgott.

A korabeli szerzők beszámoltak arról, hogy a spanyolok **rendszeresen vitték** a pulykát hazájukba, a korabeli azték birodalomból is, a mai Mexikóból. Ezek az állatok a **vad mexikói ősszármazékai** voltak.

„... az **aztékok** és a **taraszkánok** érték el a pulyka-kultúra fejlődésében a legmagasabb fokot, elképzelhető, hogy a háziasítás az ő területükön történt, **Mexikó nyugati régiójában** (...) a kérdés egyik legavatottabb szakértője *Schorger* (...) a háziasításra vonatkozóan végül sem pontos helyet, sem pontos időt nem határozott meg” – írja *Sütő Z. (1997)*. „... a legtöbb bizonyíték azt mutatja, hogy a mexikói háziasított pulyka a **Meleagris gallopavo gallopavo**-tól származik, nem elhanyagolható annak a lehetősége sem, hogy a házi pulyka domesztikációjához **más vad fajok is hozzájárultak**” (*Sütő Z., 1997*). A többi vad faj, ha közvetlenül **nem is olvadt** bele a házi pulykába, de ezek közül néhányat **önállóan** is háziasítottak, pl. a **Merriam-i** pulykát az Egyesült Államok délnyugati részén.

A pulyka alfajok megoszlása a múltban és a jelenben

Forrás: Mason, L. ed., 1984.

A **tudományos** elnevezés részben a latin **gallina** (=tyúk) és a spanyol **pavo** (=páva) szavak összevonásából született meg, továbbá a görög mondavilágból eredező ifjú nevéből, **Meleagros**-tól származik. Ez a történet a **Kalydonia-i vadászat** regéjében maradt fenn. A **Meleagris** és a **gallopavo** együttes rögzítése **Lopez de Gomora** névéhez fűződik, aki **1553-ban** megjelent munkájában használta először.

Az Újvilág felfedezése téves elképzelések megszületését eredményezte az európaiak részéről. Ezt már az első megnevezések is tükrözték, így lábra kapott az **indiai tyúk** név az új baromfi-

félével kapcsolatban. A katolikus egyház a **gallus Indicus** nevet használta. Ez a zavartság a többi európai nyelvben is tetten érhető, így az oroszoknál az **indjuk** (bak pulyka) és az **indjuska** (tojó) elnevezés gyökeresedett meg. A grúzoknál az **indauri** név maradt fenn, míg a franciák **dindon** (=dinde pulyka) nevet használták. A **Coq d' Inde** (indián kakas) kifejezés is az eredetre utal.

1617-es metszet, amelyen a pulyka
„Gallus Indicus” néven szerepel
Forrás: Bartosiewicz L., 2006.

A pulyka viszonylag **gyorsan** elterjedt Európában, noha nagyon **eltérő** időpontokról vannak adatok. A **16. században** már általánosan ismert házi szárnyasról volt szó. A **Raffaello** által megfestett X. Leó pápa portróját **fehér** tollú pulyka is ékesítette. **Velence** tanácsa 1557-ben rendeletet adott ki, ami szabályozta, hogy milyen alkalommal fogyasztható a húsa. Ebből az időszakból Itáliában már **receptek** is voltak forgalomban, amelyek a **pulykasült** elkészítéséről „értekeztek”. A **franciák** is már jól ismerték a 16. század közepén az újvilági jövevényt. A **költői dicséret**ek is hozzájárultak megkedveléséhez. Német földön sem késett terjedése, ahol lakomák állandó szereplőjévé vált.

Angliába 1524-ben került be az első pulyka, bár csak az 1540-es években vált általánosabbá, elsősorban a királyok és a nemesség asztalán. A dánok, a norvégok és a svédek körében is szívesen látott csemegének számított a pulykahús. A pulyka Németalföldön nemcsak a tányérok szereplője volt, hanem a **festészetnek** is kedvelt figurája a 16–17. században, főleg csendéleteken tűnt föl. A pulyka iránt megnyilvánuló kereslet bővülése miatt az európai szaporulat kevésnek bizonyult, így rendszeres **szállítmányok** jutottak el az **Újvilágból** a piaci kereslet kielégítésére.

Két **téves nézet** kapott lábra az Óvilágban a pulyka elterjedésével kapcsolatban. Az **egyik** szerint a pulyka Ázsiából került Európába egy levantei kereskedő révén, de az is elképzelhető, hogy Vasco de Gama által vált ismertté. Ez utóbbinak az adhatott okot, hogy pl. a portugálok hozták be a gyöngytyúkot Európába, mert a rómaiak által meghonosított afrikai eredetű gyöngyös a népvándorlás viharos századai alatt kipusztult. Akkoriban a pulykát és a gyöngytyúkot egyaránt turkey névvel illették. A két baromfi-félét összetévesztették. Valójában a török közvetítés kizárható, az elnevezés, amint *Sütő Z. (1997)* írja: „a korabeli törökökre emlékeztető

„csupasz fej” asszociációra vezethető vissza (...) a tollal nem fedett fejű gyöngytyúkra kezdetben (így) ugyanazt a kifejezést használták”. A pulyka mellpamacsa is emlékeztetett az oszmánok lófarkas jelképére (tug). A tudományos elnevezések is hasonlóak a két állatfajt illetően: *Meleagris gallopavo*=pulyka, *Numida meleagris*=gyöngytyúk. A **másik** elképzelés szerint a pulyka Észak-Amerikából a normannok (vikingek) révén jutott Európába, aminek viszont semmiféle tudományos alapja nincs.

A házipulyka a későbbi Egyesült Államok keleti régiójában is háziállatnak számított, ami egy keresztezett állomány volt. Mivel a mexikói ősből kialakult házipulykát visszavitték Amerikába, ahol végső formájában megszületett és ebben szerepet játszott a **kelet-amerikai vadpulyka** is (*Meleagris gallopavo silvestris*). Ez utóbbit sohasem domesztikálták. A kereszteződés által az utódok elvesztették feketés színezetüket, és **bronz** tollazatúakká váltak, másrészt **nagyobb** lett a testtömegük. Ezt az **új** fajtát **amerikai bronz**-nak nevezték, és a 19. század elején jelent meg Európában. Különösen népszerűvé vált **Angliában**. Általában a pulyka közkedveltsége, mint **karácsonyi étel**, már 1585-től datálható a szigetország étkezési szokásában, azaz **VIII. Henrik** uralkodásának 15. évében. Az írott dokumentumok szerint az 1540-es években Angliában már nem számított ritkaságnak a pulykapecsenye fogyasztása.

A **Merriam-i pulyka** (*Meleagris gallopavo merriam*) domesztikációja a szövetségi állam délnyugati részén a **pueblo indiánok** érdeme, amelynek időpontja egybeesett a mexikói-fajéval a Kr. u. 700–900 közötti időszakban. Mindkét háziasítás egymástól **függetlenül** zajlott le. Ezt a háziasítást nem a hús, hanem a **tollazat** és a **csontok** érdekében hajtották végre, amelyeket sokrétűen hasznosítottak.

Az Egyesült Államokban a „hálaadás madara” valószínűleg 1621-ben tűnt föl Massachusetts államban. Amint *Chaline, E. (2014)* említi, a **Mayflower** hajó utasai 1620 decemberének vége felé érték el az amerikai partokat. A következő év a sikeres betakarítás jegyében telt el, amelyet megünnepeltek, és ennek a „főszereplője” a sült pulyka volt. Két őslakos indián segítette a kis közösséget abban, hogy életben maradjanak, elsajátítva pl. a kukorica termesztését is. A mai hálaadás ünnepe „... az 1621-es **plymouthira** emlékeztet”. Az ünnepet pulyka-napként is emlegetik. Az amerikaiak életében meghatározó szerepet játszó pulykát mi sem értékeli fel jobban, mint az a tény, hogy **Franklin, Benjamin** egykoron a pulykát javasolta a nemzet madarának, amely „... új nemzeti öntudatnak a keletkezését szimbolizálta, melynek nagyon **európaiak** a gyökerei, de jövőjét az **Újvilág** alapozta meg”. Az Egyesült Államok címerében a pulyka helyett a **fehérfejű rétisas** került az állam címerébe, amely **1782** óta a nemzet szimbóluma. **Throssel, Jesse**, aki Angliából Kanadába települt át 1926-ban, kezdte el a **pulyka nemesítését**, amelyet Angliában kezdett el, s folytatta az Újvilágban, javítva az állat **tojásrakó** képességét, a **húsminőséget**, valamint a korábban bekövetkező **nemi érettség** elérését.

A bak pulykák 9 hónapos korukban elérték a 18 kg-os testsúlyt, a tojók pedig a 13 kg-ot. Az Egyesült Államokban 1935-ben vette kezdetét a **mesterséges termékenyítés** megindulása. A **hibridizáció** széles körű térhódítása nemcsak a tyúkállomány tenyésztését forradalmasította, hanem a pulyka-ágazatban is eredményes kezdeményezésnek bizonyult. A broiler-csirke mellett a broiler-pulyka előállítás a világ állattenyésztésének egy sikertörténete, az „ipari” állattenyésztés egyik fontos területe. Az Egyesült Államokból indult ki, de eljutott a világ szinte minden részébe. Minden elfogadottság és fejlesztés ellenére az Újvilág, elsősorban az **Egyesült Államok** a „**pulykavilág**” központja, a tudományos kutatás, a gyakorlati megvalósítás terén egyaránt. Az „államokban” és Európában a broiler csirkének és a tojás-gyáraknak egyre nagyobb **vetélytársa** a **pulyka**, átalakítja eddigi táplálkozás-kultúránkat. Az ízlésváltás egyre nagyobb arányt igényel a pulykahúsra és a belőle készült állati termékekre, és ez alól **Magyarország** sem jelent kivételt.

A **kacsa** (*Anas platyrhynchos* L.) (Mason, L. ed. (Clayton, G., 1984; Szabó L. szerk., 2005; Matolcsi J., 1975) mint háziszárnyas a 21. század fordulóján közel **egy milliárd** darabot számol, amelynek közel 90%-a Ázsiában található, és ebből mintegy 80%-a Kínában. Az európai részesedés nem éri el a 10%-ot. Bár az egész világon elterjedt, gazdasági jelentősége szinte kizárólag Délkelet-Ázsiában van (hús, tojás). Az említett régióban – Vietnam, Indonézia, Thaiföld, Kína, Banglades, Fülöp-szigetek és Burma – a tartása összefügg a rizstermesztéssel, a vizes területek kacsaival is történő hasznosításával. Az elterjedtsége ellenére kevés megbízható adat áll rendelkezésre domesztikációjának színteréről, időszakáról, ami sok téves nézet megszületéséhez nyújt támpontot. Amint Matolcsi J. (1975) megjegyzi: „... két egyforma jelentőségű háziasítási körzet feltételezését fogadjuk el. Az egyik **Kína**, a másik **Dél-Európa**, közelebbről a **Földközi-tenger melléke**”. Mindenesetre **Délkelet-Ázsia** tekinthető a domesztikáció **fő központjának**. Az európai színtéren a kacsát talán az **ókorban** (Kr. e. első évezred) háziasították. Annyi bizonyos, hogy az **egyiptomiak** kizárólag vadászták, nem tartották. A **görögök** és a **rómaiak** ismerték, sőt az előbbieket a **vadkacsát** hizlalták. De az is elképzelhető, hogy a görögöknek volt **házi kacsájuk**, amire utal **Arisztotelész**, továbbá azok a kacsa alakú **vázák**, amelyek Ciprus és Rodosz szigetén napvilágra kerültek. Az antik világban való jelenlétére utalnak a **római gazdasági szakírók** munkái is. Ami alátámasztja, hogy a rómaiak idején már **el-terjedt** házi szárnyas volt a kacsa, amely hosszú idejű domesztikáció révén született meg, a **tökés réce** ősből. Egyes vélemények szerint Európában a háziasítás a Kr. u. 12. század utáni időpontra tehető. **Horn Artúr** is hasonlóan vélekedett. A kínai álláspont azt tartja, hogy **Kínában** legalább 3000 év óta van házikacsa tartás, amit alátámasztanak a Kr. e. 2500 közepéről felszínre került leletek.

A **modern** intenzív kacsatartás csak a 20. század második felétől vette kezdetét, amely összefügg a hibridizációval, a táptakarmányok elterjedésével, nem minden esetben a „vizes tartás” keretében. **Bakoss L.** (*Pallagi akadémiai tanár*) a 20. század első harmadának fajtáiról írja: „... mintegy **140** kacsaféleség ismeretes (...) a **pekingi kacsa** kínai eredetű, ahonnan az 1870-es évek elején hozták Európába (...) az **indiai futókacsát** (...) nálunk kevesen ismerik (...) kitűnő a tojáshozama (...) az **aillesbury** kacsa nálunk a pekingi mellett legelterjedtebb kacsaféleség (húsa gyengébb minőségű, mint a pekingié) (...), a **roueni** kacsa normann eredetű (mai formáját az angoloknak köszönheti) (...) a **duclair** fajta francia származású, a rouenihez hasonló (...) hizlálásra és a korai kacsák előállításra kitenyészített kacsaféleség (...) a **cayuga** kacsa Amerika szülötte, onnan került Európába is (de) közkedveltségnek nem örvend (fekete tokos tolla van)”. Az **orpington** kacsa angol tenyésztési munka eredménye. A 20. század második felében a hazai kacsatenyésztés a **magyar nemesített kacsán** kívül fajtaként hasznosította a **pekingi kacsát**, az **aylesbury fajtát**, a szintén angol **Cherry valley** hibridet és az alábbiakban sorra kerülő **pézsmakacsát**.

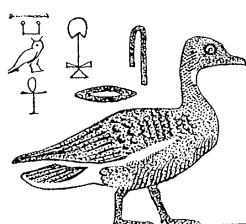
A **pézsmakacsa** (*Cairina moshata f. domestica*) (Clayton, G., 1984; Matolcsi J., 1975) Dél-Amerika szülötte. A spanyolok megérkezésekor már **háziasított** alakjával találkoztak, és **pato casero** elnevezéssel jelölték. De a domesztikált forma **pato criollo** néven is ismert. Az indiánok fontos élelemforrása volt. Háziasításának pontos színterét **nem** ismerjük, feltehetően az Andok középrégiója, vélhetően **Peru**, ahol már a spanyolok előtt elterjedt szárnyas állat volt. **Európában** a 16. században tűnt föl, ugyanakkor eljutott **Kínába** is, ahol azonban **elkülönítve** tartották a már jelentős „múlttal” bíró pekingi kacsától. A pulyka példáját megszívlevélve, az európaiak afrikai eredetűnek vélték, és **török kacsaként** tartották számon. Európában a **franciáknál** található a legnagyobb populációja, és keresztezett egyedeit **mulard** néven máj- és hústermelésre veszik igénybe. Keresztezésből származó utódjai kizárólag **Tajvanon** kaptak nagyobb figyelmet, ahol a pézsmakacsa **gácsérja** keresztezési partnerként szerepel.

A **liba** (*Anser anser f. domesticus*) (Crawford, R., 1984; Matolcsi J., 1975) a másik házi szárnyas, amelynek vad alakja a **nyári lúd**. Szerepel még tőkés lúd, szürke lúd, márciusi lúd néven

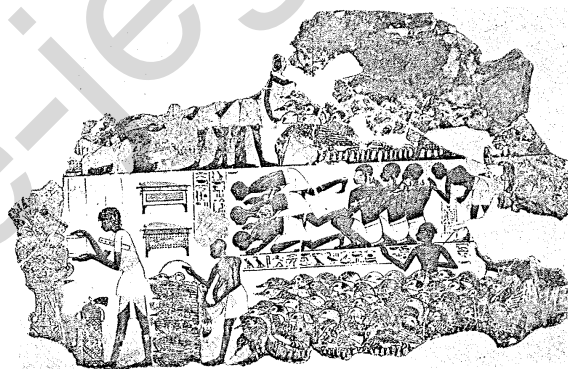
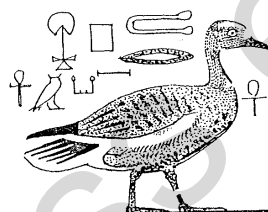
is. A vadlúd Izlandtól az Amur-folyóig honos állat, a költöző madarak közé tartozik. Házasított formája Európa-szerte **népszerű** víziszárnyas. Az **egykori SZU**-ban a tyúk után a második legnépszerűbb állatnak minősült. Az északi félteke víziszárnyasa, tartása **szórványos** a meleg égvöbén, kivételt **Kína** jelent. A házasításának története – *Zeuner, Fr. (1963)* szerint – visszanyúlik a **neolitikumba**, de ennek igazolására azonban kevés adat áll rendelkezésre.

Az egyes népek mitológiájában érdemes figyelemmel kísérni az állatok, köztük is elsősorban a háziállatok szerepét, mivel következtetni lehet belőle az adott népesség életében betöltött szerepükre, amely egyaránt lehet úgy pozitív, mint negatív. Ez a „kettősség” gyakori jelenség, amely alól nem jelent kivételt a lúd sem az egyes népek életében. Számos mítoszban a lúd gyakran a káoszt képviseli, egyúttal részese a világ teremtésének. Sok helyütt közel azonos nyelvi elnevezéssel fejezik ki a napot és a ludat. A korai Kínában is szereplője a közgondolkodásnak. Talizmánként is használják, amely a házasságban garantálja a szerelmet. Egyúttal az elővigyázatosság és az éberség jelképe. A középkori Európában a boszorkányok házasállataként élt a nép körében. A szibériai hagyományokban a sors urát (lúdszellem) testesítette meg. Ezópusz meséinek rendszeres szereplője. Junó ludai az Angyalvár megvédésében jeleskedtek, mint az éberség megtestesítői. Napjainkban is él még a magyar néphagyományban a november 11-éhez kötődő Márton-napi liba, amely nevezetes napnak a szereplője Szt. Márton, Tours városának püspöke, aki a pannóniai Savaria (Szombathely) szülötte volt (*Rácz J., 2012; Tokarev, Sz. szerk. I., 1988*).

Házasított lúdfélék az ókori Egyiptomban

Forrás: Zeuner, Fr., 1963.

Háziludak szemlézése az ókori Thébában Kr. e. 1400 körül

A liba domesztikációjának első színtere valószínűleg **Dél-Európa** volt. A csontleletekre nem lehet megnyugtatóan hagyatkozni, mert a vad és a házasított alakot nehezen lehet megkülönböztetni. Az **egyiptomi lúdábrázolások** – *Matolcsi J. (1975)* szerint – segítenek a kérdés tisztázásában, mert „... a Kr. e. 3. évezred második felében (a) falfestményeken (...) **fehér** ludakat ábrázoltak, amelyeket a kutatók többsége házasított nílusi lúdnak minősített”. Bár ezzel nem zárult le a vita. Amint *Brentjes B. (1976)* írja, „... annyi bizonyos, hogy a **nyári lúdtól** származik. Mivel jogosnak látszik az a feltevés, hogy a házasítása a **költési zónában** ment végbe, márpedig a nyári lúd **nem** költ Egyiptomban, a Nílus-völgye semmi esetre sem lehet az **őshaza** (...) a házilúd legrégebbi ábrázolásai a Kr. e. 3. évezredből itt találhatók. Egyiptomban más lúdfajtákat is tartottak, köztük a **nílusi ludat**”. A lúd és a tojása az ókori Egyiptom vallásában fontos szerepet töltött be. Hitük szerint az első istenük lúdtojásból kelt ki. Később Amon isten állatának számított. „**Elő-Ázsiában** a lúdtenyésztés valószínűleg még a Kr. e. 3000 előtt (kezdődött) amelyből (...) **leletek** még **nem** maradtak ránk”. Így valószínű, hogy az ókori Egyiptomba már házasított lúd került be. **Európa** korai története is igazolja a liba jelenlétét. Az antik **görögök** libahizlalással foglalkoztak, a **rómaiak** pedig arra törekedtek, hogy a máját

megnöveljék, liszt, tej és méz etetésével. A libazsírt orvosságok összetevőjeként vették igénybe. Tollát párnák töméséhez használták. Mindamellet a **lúdtoll** a **Kr. u. 5. században íróeszköz** gyanánt volt forgalomban. A **kínai** libatartás több mint **3000 évvel** ezelőtt vette kezdetét, és onnan elterjedt Indiában és Afrikában, végül Európában is. A kínai lúdtartásról, annak kialakulásáról nincs semmi ismeretünk. Noha a Távols-Keleten nincs akkora jelentősége, mint a kacának. A nyugati világban a 19. században a már nemesített fajták között szerepelt az **emdeni** (német), a **toulouse-i** (őshonos francia), a **kínai** (fehér és barna változat) és az **afrikai** fajta (eredetével kapcsolatban **kétségek** merülnek föl). Új fajtának számít a **pilgrim** (zarándok), amelynek őse az „ősapák” révén jutott el **Massachusetts**-be, 1620-ban a Mayflower fedélzetén. Az egykori Szovjetunióban bő választékot kínáltak a libafélék. Az 1980-as években az észak-amerikai „**libaipar**” még **nem** érte el a csirke (tojás) és a pulyka színvonalát. **Bakoss L.** (1925) (**Pallagi** akadémiai tanár) az alábbi fajtákról tesz említést:

1. emdeni lúd
2. pomerániai lúd (kisebb testű)
3. diepholzi (gyors fejlődésű)
4. toulousi lúd (nehéz testű)
5. olasz lúd (hasonlít az emdeni-re)
6. orosz lúdfélék (tulai, kalmogori, arsamasi)
7. fodros lúd (**magyar** vonatkozása is van)

A **bütykös lúd** (*Anser cygnoides*) a **kínai hattyúlúd** háziasított formája. A domesztikáció ideje a Kr. e. 2. évezredben kezdődött el. A bütyök vélhetően a háziasítás következménye. Mandzsúria, Észak-Kína, Szibéria tartásának és tenyésztésének a tere. **Magyarországra** is eljutott, szerepe nem jelentős.

A **gyöngytyúk** (*Numida meleagris*) (*Mongin, P. és Plouzeau, M., 1984*) latin neve afrikai eredetre utal. Vad alakja Nyugat-Afrikában **őshonos**, de megtalálható Marokkóban és Délnyugat-Arábiában is, ahová valószínűleg bevitték. A **civilizációk** megszületésével, azok terjedésével **karöltve** jutott el az ókori világ különböző tájaira. Egyiptomban **szent állatként** tisztelték, domborműveken is megjelenik.

A Kr. e. 5. században eljutott **görög** földre, ahol bekerül mitológiájukba is. **Meleagrosz**, a kalüdoszi király fiának története, aki társával együtt megölte a félelmetes vadkant és az ellenséget legyőzve, megmenti szülővárosát. A gyöngytyúk a görögöknél **áldozati** állatként szerepel.

Az ókori szakírók tisztában voltak **afrikai** eredetével. **Varro, Plinius, Columella** afrikai vagy numídiái csirkének nevezte. Az utóbbi szerző két változatát említi, a **vörös** és a **kék** színűt. A római fürdők mozaikjain és a pompeji freskókon megmaradt **korai ábrázolása**. Elterjedt az egész Római Birodalomban, de a népvándorlás és a korai középkor folyamán teljesen eltűnt **Anglia** kivételével, ahol a 13. századi adatok **avis africana** néven említik. A franciáknál 1555-ben **poule de Guinée** megnevezéssel tűnt föl. Ez már az az időszak volt, amikor a **portugálok** újra behozták Afrikából, eljutván Európába, Közép-Amerikába, Indiába és Malajziába. Ezután az angoloknál **guinea-fowl**, a portugáloknál **pintada** néven futott, amelyből a francia **pintade** származott, és a spanyoloknál a **gallina de Guinea** név terjedt el. Itáliában a **faraone** megnevezés utal afrikai eredetére. Ez a nyelvi sokszínűség a *Numida meleagris* tudományos nevet takarja.

A 20. században ezt a félig háziasított szárnyast igyekeztek **valódi** háziállattá formálni, aminek eredménye mind a tojástermelésben, mind a termékenység javulásában megmutatkozott. Az 1950-es években a franciák és az olaszok **iparszerű tartását** alakították ki, ami egyúttal

jelezte az iránta megnyilvánuló növekvő érdeklődést. Az egykori Szovjetunióban a figyelem a **tojástermelést** részesítette előnyben.

A **galamb** (*Columba livia*) (Hawes, R., 1984) őse, a szirti galamb az északi félteke széles sávjában található, a Brit-szigetektől Indiáig, és Afrikának az egyenlítőig húzódó régiójáig. A galambtartás **legősibb** színtere a **Mediterráneum** keleti övezete volt. Kevésbé ismert a **perzsák** jelentősége elterjesztésében. A rómaiaknál a **dél-itáliai görögök** közvetítése a fontos. A mezőgazdasági **szakírók** körében is kedvenc témát jelentett a tapasztalatok rögzítése a galambtartást illetően. A római **légiók katonái** mindig vitték magukkal galambot az üzenetek küldése érdekében. A terjedő galambkultusz lemérhető az egyes nyelvekben a latin **columba** szó átvételéből. A korábbi időszakokban a szakirodalomban jeleskedtek a spanyolok, itáliaiak, a németek és az oroszok, valamint az arabok (pl. **Avicena**, aki kiemelte a galamb diabetikus hatását a táplálkozásban). De Közép- és Kelet-Ázsia, beleértve a **kínaiakat**, szintén fontos művelőiként ismertek a galambtartás elméleti és gyakorlati kérdéseire adott válaszokban. Az 1800-as évek végére a **galambtartás** szinte az egész világon **közkinccsé** vált, és a 20. századtól látványos fejlődési pályát futott be. Európában és Észak-Amerikában kezdetét vette a **nagyüzemi galambtartás**.

A szirti galamb előfordulása napjainkban

Forrás: Mason, L. ed., 1984.

A házasításának kezdeti lépései a **Kr. e. 4500** körüli évekre tehetők. Elhelyezésének **dúcos** formája már az asszíroknál megjelenik. A Kr. e. 5. században **Hellász népe** ábrázolta a házi galambot szobrokon, vázákon. Szanszkrit, óperzsa, latin elnevezések mutatják meglétét – nem házasított alakját –, amely a Kr. e. 1500–600 közötti időszakot öleli föl. Az Ószövetségben **Ézsaiás** által említett, dúcban tartott galamb még nem domesztikált egyedeket tartott. Ezt a **tartásmódot** átvették az egyiptomiak is. *Zeuner, Fr. (1963)* szerint a **perzsák** vitték be Európába a házi galambot. Eleinte nem táplálékként hasznosították, hanem a **szerелеm**, a **termékenység** jelképe volt, amely a föníciai istennő, **Asztarté** kultusza révén terjedt el a Közel-Keleten. Józsua halála után még a **zsidóknál** is nagy becsben tartották ezt az istenséget, **Asztarót** néven tisztelték. Az ókori zsidóság **áldozati** állatként is igénybe vette a galambot, ahol a juh vagy a kecske nem állt rendelkezésre. A kereszténységben a galamb a **Szentlélek** jelképeként terjedt el a világon. De legalább annyira ismert a galamb, mint a **béke** szimbóluma.

A **dúcos-tartás** az antik világban széles körben elterjedt. Idősebb Plinius megerősítette a házasítás tényét a rómaiak idején, jó néhány galambfajtát bemutatva. A Római Birodalom határainak kitolódása együtt járt a házi galamb térhódításával, és így jutott el **Pannóniába** is. **Angliában** a 13. században vált népszerűvé, a **franciáktól** került át a Csatornán. 1651-ben – a korabeli adatok szerint – az angoloknál 26 ezer **galambházat** tartottak nyilván.

A **galamb-postát** Egyiptom római korszakában az üzenetek továbbítására a **császárok** is felhasználták, köztük pl. Néro is (Kr. u. 54–68), aki ennek révén továbbította barátainak a sportversenyek eredményeit. Az **ókori Palesztinában** is jól ismerték a házi galamb különleges képességeit.

A **reptetés** a galamb-hasznosítás fontos területe, Európában és az Egyesült Államokban virágzott fel. A háborús összecsapásokban – I–II. világháború, koreai háború, stb. – a galamb jó szolgálatot tett a titkos üzenetek továbbításában.

A nagy földrajzi felfedezések után az európai telepesek révén a galamb eljutott az Újvilágba is. Ami a fajtákat illeti, Darwin, Ch. a 19. század közepén 150 fajtánál többre becsülte a félésegek számát, amelynek legtöbbször 1600 előtt született meg. *Matolcsi J. (1975)* a 20. század második felében közel 400 fajtára becsülte a választékot.

Levi, W. (Encyclopedia of Pigeon Breeds, New Jersey) 1965-ben megjelent munkájában csoportosította a 20. század közepéig létező fajtákat, amiből kitűnik, hogy az **Óvilág keleti régiói** meghatározó szerepet játszanak a világ galambtenyésztésében, az egyes fajták megszületésében. Kiemelkedő szerepet töltenek be az **ókori perzsák**, akik révén vált népszerű Európában a galambtartás. A **hústermelésre** kitenyésztett fajták megjelenése előtt a **galambversenyek** élveztek elsőbbséget a galambtartók körében.

A MAGYAR ÁLLATTARTÁS KORSZAKAI

Az őshaza kérdése és a magyarok állattartásának kezdete

Egy nép és a belőle formálódó nemzet életében mindig fontos az **önismeret** kérdése, amely választ próbál adni a **nemzettudat** máig ható összetevőire, kik vagyunk, honnan jöttünk, hová tartunk, mi a kapcsolatunk a világ népeivel, szűkebb környezetünk kultúráival. A legizgalmasabb kérdésekre talán az **őstörténet** adja meg a választ. A magyar őstörténetben még mindig sok a fehér folt (Erdélyi I., 2004). Hiányoznak az írott **kútfők** (ösgeszta). A régészet nehezen tudja meghatározni az őshaza helyét, a vándorutat a Kárpát-medencéig. Az eurázsiai mozgástérben hasonló szokások, eszközök, tevékenység (pl. állattartás) élt a térségben élt egyes népcsoportok körében. „(Az **avarok**) részét képezik a magyar etnogenezisnek, ugyanúgy, ahogyan a Kárpát-medencében itt élő **szláv** népek vagy a később betelepülő **kunok, jászok** és mások.” Ami mostanában újból a felszínre tör – **ugor-török háború** –, a hovatartozási kérdés ellenére nyelvünk szerkezete és alapszókinccse **finnugor** és nem török, a sok jövevényező ellenére. Nem feledve azt, hogy a **nyelvrokonság nem egyenlő a genetikai örökséggel**. Ezzel kapcsolatban írja Romsics I. (2014): „... a magyar nemzet legrégebb történetéről különböző nézeteket vallunk (...) (arról is szó esik) mely világrész szülte a magyarokat és honnan özönlöttek erre a vidékre, amelynek régen Pannonia volt a neve (...) őstörténetünk számos kérdése ma tisztázatlan és nem ritkán heves viták tárgya”. Csajághy Gy. (2010) szerint a magyarság etnogenezise, nyelve, a Kárpát-medencébe való eljutás időtartama, hitbéli, ideológiai, politikai kérdéssé „nemesedett” az utóbbi évtizedekben, mint nemzeti ügy, amelyet **önjelölt** kutatók, a dilettantizmus csúcsait döntőgető képzelműk hadának szabad prédájává kezd válni. Mindezt azért szükséges felvetni, hiszen a **mezőgazdasági kultúra** meghatározó szerepet játszik ebben az „össznépi vitában”, így az **állattartás** kérdésköre, az életmód gazdálkodási elemei, a nomadizmus szintje, végső soron a népesség kultúrájának forrásai, esetünkben az a kérdés, hogy **milyen elemekből** épült fel a Kárpát-medencébe betelepülő **magyarság mezőgazdasági kultúrája**. Szem előtt tartva azt, hogy az **állatállomány** meghatározó jelentőséggel bírt, egyrészt a mozgékonyt (főleg a **lót**) biztosította, másrészt az **élelem** biztos forrása, harmadsorban pedig az **anyagi háttér** alapja. Ez utóbbi hosszú századokon át élt a **parasztság körében**, amelynek nagysága fontosabb volt számukra, mint az állomány minősége, termelési színvonala.

Mondandónk szempontjából a **háziállatfajok**, netalán a **fajták** kérdése történelmünk során nem először szintén a „nemzettudat összetevőjeként” szerepel. **Mit** és **milyen** féleséget hozott magával a Kárpát-medencébe, hiszen sajnálatos félreértések, túlzások, túllelkedésből eredő önámítás lengedezi körül ezt a kérdéskört. A korai magyarság haszonállatai megérdemlik, hogy a **tudomány** mondja ki a végső szót fajaikról és fajtáikról. Az **őshonosság** fogalmára, amely örökségünk eleme, **nincs pontos meghatározás**. A **történelmi háziállatfajtáink** fogalma véleményünk szerint jobban fedi a valóságot. Ugyanez mondható el a **régi magyar háziállatfajtáink** tartalmáról is. A 150–200 éve kialakult nemesített fajtáink nem tekinthetők őshonosnak. Véleményünk szerint az őshonosság kérdésében benne van a **vad őst** jelenléte is, amire példa a **házbivaly**, amely Indiában és Pakisztánban valóban őshonos, mert őse is ott élt, sőt domesztikációja is ott zajlott le. De hasonló az újvilági **pulyka** is, amely Amerika háziasított szárnyasa, és az európai telepések révén került át az Óvilágba, így honosodott háziállatról lehet beszélni. A bivalyt és a pulykát a Kárpát-medencében meghonosodott régi állatfajnak lehet tekinteni. De említhetnők Dél-Amerika tevéféléit is, a **lámát** és az **alpakát** vagy a tundra félig háziasított haszonállatát, a **rénszarvast** szintén.

Azonban nem bővíthető az őshonosság köre olyan állatfajokkal, -fajtákkal, pl. a Kárpát-medencében, amelyek noha **nem itt születtek meg**, de ahol kialakultak, **ott már nem élnek**. Ilyennek

lehet tekinteni a **cikta juhot**, amely német telepések által jutott el hozzánk a 18. században. Ez a fajta a honosult fajtakört gazdagítja. Kétségeket támaszt az őshonosnak tekinthető magyar szürke marha, jóllehet legalább félezer éve jelen van a Kárpát-medencében. „**Lezárt fajtának**” tekinthető, génállománya szinte alig változott. Az eddigi adatok alapján azonban nem az a fajta, ami a magyarokkal bekerült a Kárpát-medencébe. A honosodás, a honosodott állatfaj, -fajta jóval „lazább” kötődést jelöl az állat eredeti életteréhez képest, ami terjedésének természetes következménye. Az őshonosság megítélése egy **hosszabb otlétet** tételez föl, különösen abban az esetben, ha magába foglalja a **domesztikáció** időszakát is.

A Kárpát-medencében honos háziállataink fajaiban, fajtáiban ötvöződött a **hozott** és a **talált** biológiai örökség – a kultúrnövényekhez hasonlóan –, amihez társult a **külső, belső migráció**, a **kereskedelem** és **egyéb** tevékenység hozadéka. Az egyes állatfajok, elsősorban a fajták eredetét illetően – amiről már többször történt említés – **nincs végleges tudományos** álláspont. A **közös őshaza** elhagyásában szerepet játszott az **ökológiai** feltételek alakulása is, ami az együtt élő népek többszöri elválását, majd újbóli egyesülését is kiváltotta. Feltételezhető, hogy „... egy ismételt egyesülés még a **szamojéd - finn-ugor**, majd **ugor-finn** ág között úgyszólván bekövetkezhetett, hogy közben évezredek teltek el, 20–30 generáció pedig már elégséges a nagyfokú **genom-cserélődéshez**” – írja *Surányi D. (2004)*.

A **paraszti gazdálkodás** keretében szerencsére megmaradt háziállataink fajtáinak egy jelentős része, amely **genetikai biztonságot** ad. Bár a politikai, társadalmi, gazdasági változások jelentős befolyással bírnak az állatállomány faji-, fajtaösszetételére, sőt hasznosítási irányára is.

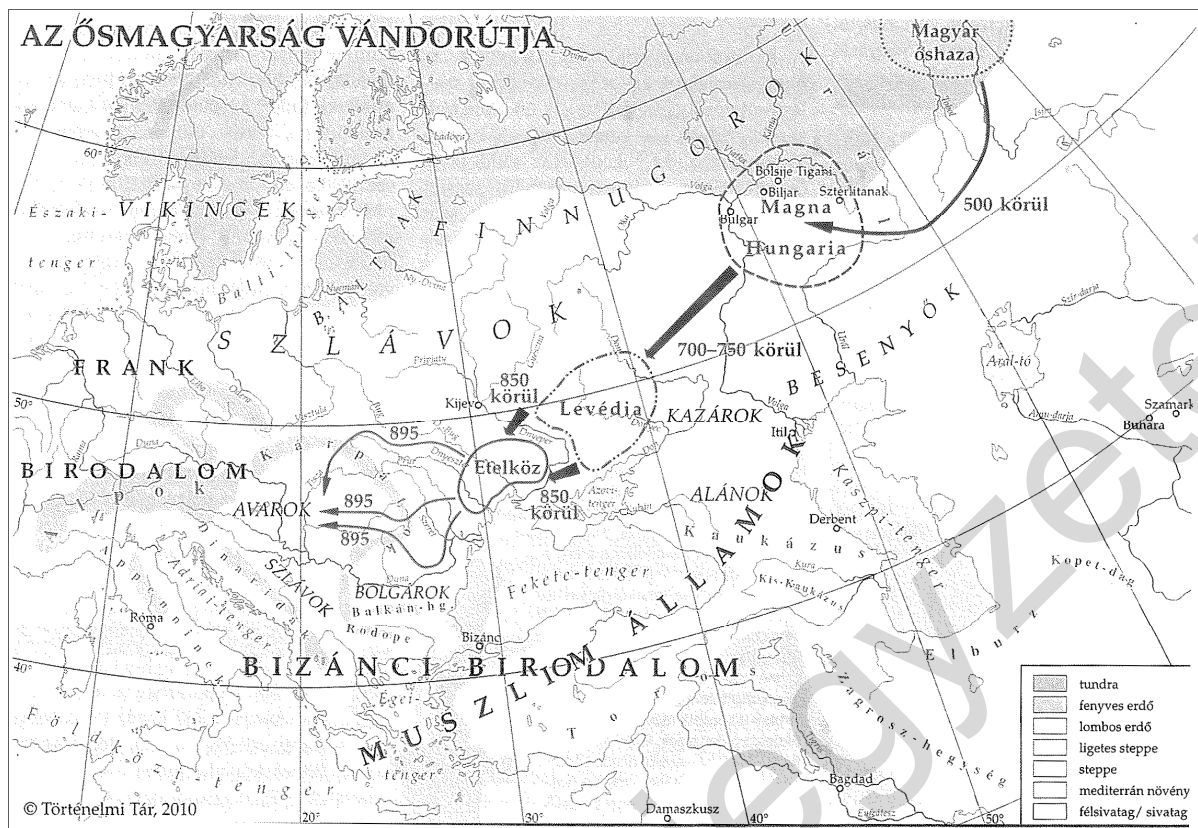
A nagy domesztikációs időszak a tágabb értelemben vett **Közel-Keleten** a Kr. e. 7. évezredben lezajlott, az ún. **termék-forradalommal** egyetemben. Ezt követően **Délkelet-Ázsiában** is megkezdődött néhány háziállatfaj domesztikációja, amely azonban **önálló** eredetre vall. Mintaként azonban **Délnyugat-Ázsia** elsőbbséget élvez, amely hosszabb távon az **egész világra** hatással volt.

Az európai állattartás kialakulásával kapcsolatban *Bökönyi S. (1978)* megjegyzi, hogy „... Délkelet-Európa legkorábbi háziállatai **Délnyugat-Ázsiából** származnak, és kontinensünk délkeleti részét az i. e. 7. évezred közepén érték el. Így egy öt háziállatfajból – **szarvasmarha, juh, kecske, sertés, kutya** – álló háziállat fauna alakult ki, melynek érdekessége az, hogy e fajokból négy a Közel-Keleten korábban vált háziállattá, az ötödik (**szarvasmarha**) pedig az első európai háziállattal egyidőben, az **öt faj** együttesen Délkelet-Európába hamarabb fordult elő, mint eddig Délnyugat-Európa bármelyik leőhelyén. E háziállat faunában a **kiskérődzők** vitték a főszerepet, messze követte őket – ebben a sorrendben – a sertés, a szarvasmarha és a kutya”. Természetesen a háziállat ott történt meg, ahol a **háziállat vad őse** előfordult. Így a **kecske** és a **juh** ősei a domesztikáció idején nem voltak föllelhetőek, csak Délnyugat-Ázsiában. A szarvasmarha, a sertés és a kutya ősei abban az időben mindkét helyen éltek. Mindez azt jelenti, hogy egyes háziállat fajok domesztikációja **több helyen** is előfordulhatott. A háziállatok terjedési útvonala a **Balkán felől** indult meg, és a Kr. e. 6. évezred végére eljutottak a **Kárpát-medencébe** is, ahol a helyi népesség esetleg a **kutya** és a **sertés** háziállattá foglalkozott. A helyi domesztikáció fellendülésével a juh és a kecske elveszítette vezető szerepét, és helyüket a háziállat **szarvasmarha** és a **sertés** vette át. A kutyának gazdasági hasznosítása nem volt, a **ló** pedig később jelent meg a Kárpát-medencében.

A tudatos állattartási kultúra a **népvándorlás** viharos évszázadai alatt hosszú ideig háttérbe szorult, de nem enyészett el, hiszen a **római** gazdasági szakirodalom írott forrásai megőrizték az antik világ állattartási ismeretét, hagyományait. A népvándorlás népcsoportjai főleg **szarvasmarhát, lovat és juhot** tartottak. Letelepedésük előre vetítette a **sertés** és a **szárnyasok** tartását.

A magyar állattartás gyökereinek összetevői egymásra épülnek, számos esetben időbeli folytonosságot is mutatnak. Szükséges azonban külön választani a Kárpát-medencébe való **letelepedés utáni** időszakot a **honfoglalás előtti** évezredektől. Ez utóbbival kapcsolatban külön hangsúlyt kap az a kérdés, hogy a magyarság milyen gazdálkodási rendszert birtokolt az egyes termésetföldrajzi környezetben, mit vett át a környezetében élő népektől, ebből mit épített be sajátjába, vagyis milyen „kulturális csomaggal” érkezett a Kárpát-medencébe.

A **feltételezett őshaza** helyétől eltekintve megjegyzendő, hogy az ökológiai adottságok következtében **Szibéria** északi része vadász-halász-gyűjtő és rénszarvast tartó népeknek nyújtott megélhetést, a déli területek viszont földművelő és nagyállattartó közösségeknek adtak otthont. A magyarok elődei – az ugorok csoportjában – a Kr. e. 2. évezredben áttértek a **termelő gazdálkodásra**. **Iráni** közvetítéssel megismerték a lovat, vele együtt kapcsolatba kerültek a **lovás nomád népekkel**. Ugyanakkor a régészeti leletek **földművelésre** is utalnak. Az **éghajlatváltozás** (hideg, nedves) Kr. e. 1000–500 között az **ugorok** szétválását eredményezte, és a különálló etnikummá formálódó magyarság körében egyidejűleg **életmódváltozás** következett be, ami módosította a gazdálkodási formát, és ezáltal a **nomád-legeltető** állattartás túlsúlya érvényesült, de a földművelés sem tűnt el véglegesen, sőt a Kaukázus körzetében még bővült a kertműveléssel, elsősorban **gyümölcsészettel** is. Valószínűleg az újabb szálláshelyek felé mozgó magyarok háttérében **éghajlati változások** húzódtak meg. Hiszen a dús vegetációjú térségek birtoklása az egyes népcsoportok fennmaradásának volt a záloga. A téli-nyári szálláshelyek változása a sztyeppe vegetációs állapotához igazodott, amit sokszor megzavartak az aszályos évek. A nomád életmódra való áttérés átalakította az **állatállomány** faji összetételét, amelynek nyertesei a legelő állatfajok voltak (**ló, juh, kecske, szarvasmarha**). A Kr. u. 8–9. században a Don-vidéken erősödött a **földművelés** szerepe. Színtere a téli szállások környékén helyezkedett el, ahol főleg **kölest** termesztettek – mint rövid tenyészidejű növényt –, ami később bővült a búzával és az árpával. A földművelés térnyerését jelzi a **bolgár-török jövevényszavak** beépülése a szókincsbe.

Útban a Kárpát-medence felé

Forrás: Történelmi Tár, 2010.

Az állattartás fogalmainak kialakulását az uráli-kortól tudjuk nyomon követni. Az **állattartó** kultúra szóképzésének számos eleme a **finn-ugor korból** ered. Fontos tényező a **török** hatás többszöri érvényesülése, amihez társul az **iráni** háttér. *Paládi-Kovács A. (1985, 1993)* szerint szókincsünk rétegei a következők: 1./ ősi alapszókincs, 2./ iráni, török jövevényszavak, 3./ ősi belső fejlődésű szavak. Az állattartás terminológiája a gazdálkodási típust tükrözi.

A **finn-ugor őskortól a honfoglalásig** – két és félezer év – „... a társadalmi-gazdasági fejlődés erői és törvényszerűségei, s mellettük a természeti környezet formáló hatásai vitték a vezető szerepet abban a folyamatban, aminek eredményeként a magyarság etnikummá formálódott, pásztorgazdasággá, bőséges állatállománnyal bíró néppé, viszonylag kiterjedt földművelési kultúrával, egyúttal ismervén a szénakészítést is”.

Az ősmagyar állattartásban – Kr. u. 6–9. század – a ló és a szarvasmarha játszotta a vezető szerepet. A ló rituális állatként beépült a hiedelemvilágunkba is. Az állatállomány nemzeti megoszlású nyájakra tagolódott. A honfoglalás előtti korszak állatfajairól, -fajtáiról a tudomány még nem mondta ki a végső szót. A ló kivételével a többi állatfajnál még sok a nyitott kérdés. A honfoglaló őseink állatfajai között szerepelt: **szarvasmarha, juh, kecske, sertés, ló, kutya, tyúk, lúd, réce** és a **teve**. Ezekhez társult a **szamár** és a **macska**. Ez utóbbit a római leletek is jelezik. Amint a felsorolás mutatja, az állatfajok inkább egy **letelepedett** népcsoport képét tükrözik, noha amint *Bökönyi S. (1978)* megjegyzi, az Alföldön a **mobil** állattartás mellett a **kötött** forma is létezett, és ebbe beletartozhatott a letelepedett életformára utaló állatfaj is. Ez azt jelenti, hogy a nomád vándorló állattartás bizonyára **„tisztán” nem** létezett a magyarok körében sem. Izgalmas kérdés továbbra is az, hogy – ha ismerték is – mit hoztak magukkal a magyarok kelet-európai vándorlásuk során, és melyik szálláshelyen bővítették vele a már tartósan hasznosított állatfajaik körét. Amint *Paládi-Kovács A.* írja: „... a honfoglalás-kori magyarok ezeket

(fentebb említett) a fajokat hozták Kelet-Európából a Kárpát-medencébe is és nem itt vették át őket (?) (...) A fajok közt vannak mobilok és helyhez kötöttek egyaránt (az **előzőre** pl. ló, szarvasmarha, juh, kecske, kutya, az **utóbbira** pl. sertés, tyúk, lúd, réce (annyi bizonyos, hogy) a földműveléssel kapcsolatos állattartást aligha lehetne elképzelni a szarvasmarha, a földművelés igásállata nélkül.” De arról sem szabad megfeledkezni, hogy a feltárt csontleletek **azonosítását** befolyásolja, hogy a fajok meghatározását torzítják a kizárólag az **agrár-rítust** szolgáló áldozatok maradványai.

A közgondolkodásban szinte a nemzettudatot érintő kérdéssé vált, hogy a magyaroknak a magukkal hozott háziállataik miféle fajtához tartozhattak. A bekerült lovak a **tarpánra** emlékeztetnek, s amint *Bökönyi S.* utal rá, az avar lovak lényegében a szkíta lovak utódjának tekinthetők, és ebbe a típusba sorolható a honfoglaló magyarok lova is. Ezt alátámasztja *Hankó B.* (1935) megállapításait. Noha *Hankó B.* tudományos ellenzői az ősi magyar ló ősének a **takit** tekintik. A háziló és a taki keresztezéséből termékeny utód születik. Nem feledve azt, hogy a **mitokondriális DNS** hatások kizárják, hogy egyetlen élő vadlóféle lenne a házilovak őse. A behozott **szarvasmarha** típusát illetően *Bökönyi S. – Hankó Bélával* ellentétben – **nem a magyar szürke marhával** azonosítja. Ez a fajta a **14–15. században** tűnt föl, az eredete bizonytalan, noha már **tudatos tenyésztés** eredményének lehet tekinteni. Mindez nem zárja ki a sztyeppe biológiai szerepét. A **juh** típusa sem azonos a Kárpát-medencében sokáig egyeduralmat élvező rackával. A régészeti leletek egy vízszintesen álló, széles ívekben csavarodott szarvú juhról tanúskodnak, amelynek nőivarú egyedei között nem volt ritka a szarvatlan állat sem. Az **ősracka** a Kr. e. 4. évezredben ismert volt Egyiptomban és Mezopotámiában. A magyarok délkeleti kapcsolatai révén ismerkedtek meg vele, ennek révén eljutott a Kárpát-medencébe is. Erre utalnak **M. S. mester** ábrázolásai is. A **ma ismert racka** a 16–17. században tűnt föl. Szintén tudatos tenyésztés révén született meg. **Debrecenben** még a 19. század második felében is külön tartották nyilván a Hortobágyon az „ősrackát”. A **sertés** jóval kisebb szerepet játszott, bár meglétét a régészeti ásatások igazolják. Elképzelhető, hogy a *Hankó B.* által jelzett **régi sertésfajták** valójában **tájfajták** voltak. De azt sem lehet kizárni, hogy nem egy esetben csak az **elnevezés** jelentett másik fajtát. Sőt felvetődhet az is, hogy a **háziasítás eltérő fokán** álló fajtákról van szó. Őseink Levédiában és Etelközben tarthattak sertést, az viszont egy másik kérdés, hogy **behozták-e** magukkal a Kárpát-medencébe, de *Matolcsi J. (1975)* szerint „**bizonyítani nem tudunk**”.

A **baromfi** háziállatként a térség megszokott képéhez tartozott, jóval a honfoglalás előtt. Már a római korban, főleg az **avar-kori** leletek között nagy számban fordulnak elő **házityúk** maradványok. A bőséges avar-kori régészeti adat utalhat a népesség **hitvilágára** is. A **lúd** csontmaradványai tartásának bizonyítékai, ami viszont a **helyi domesztikációját** igazolja. Hazánkban a liba után a 11–12. században **egyházi tizedet** kellett fizetni. A 13. században pedig már előírásként követelte meg a földesúr a **fehér tollú** lúd adományozását az év meghatározott ünnepei alkalmából. A **bivaly** a vándorlási útvonal déli szegélyén kerülhetett a magyar háziállatok közé, amelyről már a 11. században Erdélyben történik említés.

Összegzésként elmondható, hogy a magyarok állattartásában – eddigi ismereteink szerint – **egyetlen „ősi magyar fajta”** sem létezett, aminek ellentmond a **biológia** és a **környezet** kapcsolatának törvényszerűsége. Mindehhez társult az ember tudatos tenyésztői munkája. A Kárpát-medence állattartó kultúrájának kialakulását befolyásolta a térség **zoológiai öröksége**, az **itt élő** népesség agráriuma, amelyre ráépült a letelepedő **magyarok** magukkal **hozott** mezőgazdasági kultúrája. Ez utóbbi kétségtelenül **keleti** vonásokat viselt. A formálódó magyar állattartás későbbi alakulására hatással volt **Nyugat-Európa** ismerete és gyakorlata, az ottani fajták hasznosítási módozatai. Ezen belül nem feledve a **bencések** és a **csiszterciták** (fehér bencések) áldásos tevékenységét, akik megtanították **Európát gazdálkodni**.

Állattartásunk az oklevelek tükrében

Fontos kérdés az állattartás nyelvi öröksége, terminológiájának a gyökerei. Az írott alak megjelenése időben szinte minden esetben eltér a beszélt nyelvben való megjelenéstől. A szókészlet a nyelvi örökség tükörképe, utal a nyelvcsalád alapszókincsére és a jövevény-szavak, stb. eredetére.

Szóalak	Első (írott) előfordulás	Alapszó eredete
állat	1372–1448	finnugor
tenyészteti (tenyészni)	1531	
tenyészállat	19. sz.	németből tükörfordítás
jószág (jóság)	1400–1410	ugor
(vagyon)	1370–1440	
(állatállomány)	1517	
barom (helynév)	1256	ótörök
marha (vagyon, kincs)	1358	
(szarvasmarha)	1587	
hím (helyneves származék)	1083 uráli	
(ivari kategória)	1400–1410	
nőstény	1416–1450	uráli
bika	1395 körül	ótörök
tehén (helynév)	1226	iráni
tej (helynév)	1356	iráni
borjú (helynév)	1211	ótörök
üsző	1395 körül	bizonytalan
göboly (személynév)	1402	bizonytalan
sőre	1661	bizonytalan
gulya (szarvasmarha legrégebb neve)		
személynév	1138	
helynév	1237	kaukázusi?
köznév	1661	
bivaly (helynév)	1193	szláv
juh (juhól)	1208/1359	bizonytalan
jerke	1576	szláv?
toklyó	1661	ótörök
ürü	1395 körül	ótörök
bárány (helynév)	1194	szláv
birka	1461	szláv (morva)
kecske (helynév)	1256	ótörök
	1395 körül	
ló (helynév)	1055	ugor
(köznév)	1395 körül	
ménes	1395 körül	ismeretlen
csödör	1521	kun-besenyő?
kanca (köznév)	1590	szláv
csikó (köznév)	1590	
szamár (helynév)	1208	görög
öszvér	1395 körül	bizonytalan
sertés (helynév)	1258	ugor?
(mai értelemben)	1683	
dísznó (helynév)	1056	ótörök
emse (nőnév)	1150 körül	uráli
(anyasertés)	1681	
koca (mai értelemben)	18. századtól	
süldő (vemhes dísznó)	19. század elejétől	bizonytalan
ártány (köznév)	1247	török?
mangalica	1791	délszláv
malac (helynév)	1333–1334	szlovén?

Szóalak	Első (írott) előfordulás	Alapszó eredete
nyúl (helynév)	1037	uráli
tyúk (eredetileg mindkét nemzet jelentette) (helynév)	1109	ótörök
kakas	(1138) 1329	szláv
jérce (helynév)	1445	szláv
kotló	1590	
csibe	1757	
kappan (helynév)	1347	latin?, német?
gyöngyös (személynév)	1270 körül	ótörök
gyöngytyúk	1780	bizonytalan
pulyka (póka változatban)	1589–1591	bizonytalan
tengeri kakas, tengeri tyúk stb.	17. századtól	
lúd (helynév)	1211	finnugor
liba (lúdfi)	1565	
kacsa (helynév)	1333/1468	szláv
réce (szinoníma) (köznév)	1395 körül	bizonytalan
ruca (Tiszántúl, Erdély)	1682	
galamb (személynév)	1138/1329?	szláv
kutya (kutyok forma)	1585	
komondor	1519 körül	kun
kuvasz	1511	bizonytalan
puli	1765	
pumi	1756	bizonytalan
vizsla (helynév)	1350	bizonytalan
méh (személynév)	1138/1329?	finnugor
méhészet	1774	
méhes (foglalkozás)	1560 körül	
selyembogár	20. század előtt	német
selyemhernyó	20. században	
sajt (személynév)	1368	ótörök
túró (köznév)	1395 körül	török
savó	1138/1329?	finnugor
hús	1370–1440	ismeretlen
tojás	1604	uráli?
zsír	1249	szláv
zsiradék	1770	
lép(es méz)	1490 körül	finnugor
gyapjú	1395 körül	ótörök
toll (személynév)	1208/1235	uráli

Forrás: Molnár N. (1987) I–II. után eredeti összeállítás

A hazai állattartás korszakai

A magyar mezőgazdasági kultúrában az **állattartó állattenyésztés** időszaka jórészt lezárult a 18/19. század fordulójával, de éles határt nem lehet húzni a Kárpát-medencében sem. Az agrár-történet és a vele szoros kapcsolatban lévő néprajztudomány lényegesen nem tér el a két nagy – állattartó és állattenyésztő – korszak időtartamát és tartalmát illetően. A kibontakozó **állattenyésztő állattartás** korszakában kezdett kialakulni a jobbágy-paraszti agrárium, noha szorosan kötődött a földesúri gazdálkodáshoz, megtalálta mozgásterét, úgy az első, mint a második időszakban. Önálló tartási-, takarmányozási-, tenyésztési módszereket alakított ki, amelynek legékebb bizonyítékai a Kárpát-medence tájfajtainak bő választéka, a „tenyésztői” korszakot megelőzően is. Az állattartásban is viszonylag korán megjelent a **táji munkamegosztás**, amely megmutatkozott a háziállat fajok területi elhelyezkedésében, ezen belül pedig az egyes tájfajták

kialakulásában. A hazai jobbágy-paraszti korszakban (1848 előtt) a hagyományokhoz való ragaszkodás lemérhető abban, hogy a (tudományos) állattenyésztés iránt részükről kezdetben nagy volt az **ellenállás**, noha ez nemcsak a Kárpát-medencében volt tapasztalható, hanem Nyugat-Európában is. Hiszen a **külföldi fajták** behozatalával meginduló keresztezésekből születő utódok a folyamatos szelekció elmaradásával sokszor „elkorcsosodtak”, ami hozzájárult az **új iránti bizalmatlanság** növekedéséhez. Így a „... tenyésztők (tartók) kénytelenek visszatérni a helyi állományhoz (fajtákhoz)”. De a tenyésztési korszakban sem játszott alárendelt szerepet a tapasztalati kultúrára épülő paraszti tenyésztés Magyarországon, elsősorban 1848 után.

Hazánkban a 18. század közepéig megmaradt a **nagyállattartás** jelentősége. Ugyanakkor új elemként kibontakozik a **kétlegelős vándor-pásztorkodás**, ami a juhtartásra épült. A havasi legelők hasznosítása azonban a középkor idején még váratott magára. A 14–15. században az **Alföld pusztásodásának** térhódításával kibontakozott a **síksági legelőket** hasznosító **vágó-marhatartás**. Ez önálló hasznosítási típust jelentett, amelynek képviselője a kialakuló **magyar szürke marha** volt. Ennek a fajtának a megszületése **tudatos** tenyésztői munka eredményének könyvelhető el, amely a középkori magyar állattartás **nagy korszakát** testesítette meg. Ez a régi fajta több, mint két évszázadon át az élőállat-kivitel állandó szereplője volt – a bor mellett –, a magyar gazdaságot bekapcsolta az európai gazdasági életbe. Amíg az Alföldön – amint *Paládi-Kovács A. írja (1985)* – a **szürke marha** térnyerése figyelhető meg, addig a Kárpátok havasi legelőin a **vlach** népesség **juhtartása** válik meghatározóvá. Haszonvételei közé tartozott: tej, túró, vaj, sajt, bőr és a hús. Jóval kisebb szerepet töltött be a gyapjú.

A honfoglaló magyarok letelepedésének időleges kárvallottja a **ló** volt, mivel ez az állatfaj elveszítette egyik haszonvételi formáját, az élelmezésben betöltött szerepét. Noha ez alapjaiban nem rendítette meg az iránta megnyilvánuló érdeklődést.

A **sertéstartás** iránti kereslet növekedése a letelepedés velejáróját tette nyilvánvalóvá. Amit alátámaszt az is, hogy főleg az erdőövezetben, az ártereken és a mocsaras vidékeken már a korai Árpád-korban ún. **kanászfalvak** létesültek. A mindenevőként ismert sertés alapvető takarmányát a **makkoltatás** biztosította, a kukorica elterjedéséig.

A **háizsárnyasok** jelentősége már az állattartó állattenyésztés korában egyre jelentősebb lett, és a 13. században a jobbágyi **járadékok** között is megjelent. A jobbágyság részéről történt felkarolása az itt élő szlávoknak, a kolostori gazdálkodásnak és a nyugati telepéseknek köszönhető.

A 10–13. században jelentek meg az állattartással **hivatásszerűen** foglalkozó társadalmi csoportok. Az állomány elhelyezésére szolgáló **létesítmények** utalnak a fejlődés csíráira. A **legeltetés túlsúlya** mellett a **rét-** és **takarmánygazdálkodásra** utaló fogalmak megjelenése mutatja a korábbi századok gyakorlatának átalakulását.

A **tejkultúra** (túró – oltó nélküli –, joghurt) bővült a sajtkészítéssel (oltóval) és annak eszköztárával. Noha a 16–17. században némileg **módosult** az állattartás szerkezete, azonban továbbra is a **nagyállattartáson** volt a hangsúly. Ebben az időszakban vette kezdetét a **majorsági** (urasági) állattartás kiépülése, főleg Erdélyben és a Dunántúlon. Mindezek ellenére országosan az állattartás **fő** színterét a **jobbágytelkek** képezték.

A 17. században a mezőgazdasági termelésnek egyik legjellemzőbb vonása a **jobbágy-paraszti** és a **majorsági** (alodiális) formára való elkülönülése. Ez azért fontos, mert az utóbbiból alakul ki a későbbi **nagybirtokrendszer**, az uradalmi gazdálkodás. Az **Alföld pusztásodásának** felgyorsulása kedvezett a szürke marha **legeltetéses hizlalásának**, amit a **Tisza** 30–70 km-es **ártere** lehetővé tett. Nem csak egy **új tartási forma** született meg, hanem a **magyar szürke marhafajta** is. Sőt társadalmi hatása is volt, a **tózsérkedés** kibontakozása, amely egy jól jövedelmező vállalkozás volt, művelőinek anyagi gyarapodást teremtett, és az állandó kivitelek révén

a **hajdúknak** (gondozással, hajtással foglalkozó fiatalok) megélhetést nyújtott. Ennek a külterjes tartásnak a „**hozadéka**” között szerepelt: nyári-téli szállások, mezei kertek, szénagazdálkodás, stb. megjelenése.

A Kárpát-medencében továbbra is érvényesült a magyarság körében a **szarvasmarha-** és a **lótartás** elsőbbsége. A **havasi legelők** juhtartása viszont a **vlach** népesség sajátosságai közé tartozott. A **lótenyésztés** (tenyésztés és nemesítés) – főleg az **uradalmakban** – a 16–17. század jellemzői között szerepelt. A török hódoltság alatt lévő területeken is nagy becsben tartották a lovat. A ménokról, kancákról a törökök törzskönyvet vezettek, ami a hódoltságon kívüli ország-részek uradalmi lótenyésztését is jellemezte.

A 16–17. században a **jobbágy-paraszti** állattenyésztésben növekedett a **sertés** szerepe, szinte minden jobbágyportán tartottak sertést. A jobbágyság körében divott a mocsaras tájakon az **ősi sertéstartás**. Az **erdő-makkoltatás** utáni **tized** terjedése az uradalmak érdeklődését jelezte. Minden tizedik állatot be kellett szolgáltatni a makkoltatás ellenértékéért az erdő tulajdonosának, vagyis a földesúrnak. Míg a jobbágy-paraszti sertéstartás takarmánya a **házkörüli „huladék”** hasznosításával bővült a makkoltatás és legeltetés mellett, addig az **uradalmakban** takarmányként értékesült, pl. a pálinkamoslék, a tejfeldolgozás melléktermékei. Áttörés majd a sertéshizlalásban a 17–18. század fordulójától a **kukoricatermesztés** térhódítása, amely egy új korszak nyitánya volt.

Az **árutermelő juhászok** az allódiók, továbbá az alföldi és erdélyi jobbágyporták érdeklődésének a homlokterébe került. A **merinó-fajta** ekkoriban még **ismeretlen** volt. Az állomány fajtaválasztéka nem lépte túl a korszak meghonosított kínálatát. A 17. században a **baromfi-tartás** már a majorsági gazdálkodás képéhez tartozott. Az **erdélyi jobbágyság** körében nagy kedveltségnek örvendett a meghonosított **galambtartás**. Az újvilági eredetű **pulyka** a Duna-Tisza közén kezdett ismertté válni, amelyben jelentős szerepet játszottak a **törökök**.

Az állatállomány zöme, a majorsági gazdálkodás terjedése ellenére, a jobbágy-parasztok és a mezővárosi polgárok kezében volt. Mindez megszabta, főleg a királyi és az erdélyi állattartás irányát és színvonalát. A háziállatok körében a szarvasmarha állt az érdeklődés középpontjában. A kisállattartást a juh- és a kecsketartás szabta meg, bár a nagytájakon eltérő arányban, de országos átlagban viszonylag egyenletes mértékben. Erdélyben viszont a havasi juhtartás jóval nagyobb arányú volt az országos átlagnál. A késői középkorban a jobbágy-paraszti állattartók körében virágzott a méhtartás, főleg a Felvidéken és Erdélyben. Nem szabad elfelejteni azt, hogy erre nagy szükség volt, mivel a cukortermelésben az áttörés csak a 19. században következett be, a cukorrépa megszületésével.

A háziszárnyasok közül a tyúk és a lúd élvezett elsőbbséget, a kacsatartás az előbbieknél jóval kisebb szereppel bírt. Ha a nagytájakat nézzük, Erdélyre a viszonylag alacsony fokú differenciáltság volt a jellemző, vagyis a kiegyenlítetttség. Ez azt jelentette, hogy egyik háziállatfaj sem múlta felül a másikat, azaz minden háziállatfaj szereplője volt az erdélyi állattartásnak.

A 17. századig tartó időszak mezőgazdasági kultúrájában helyet foglalt a **kecske** is. A feudális korszak forrásaiban **együtt** szerepelt a **juhval**. Az alföldi tájról a földművelés térnyerésével egyre inkább **kiszorult** az ország peremterületeire, illetve a hegyes-dombos tájakon maradt fent. Ez az állatfaj elsősorban ott vált haszonállattá, ahol a táj mezőgazdasági hasznosítására **más lehetőség nem** adódott. Amint *Viga Gy. (1983)* írja: „A hegyvidéki pásztorok állattartásában volt a legnagyobb volumenű a **középkorban** (...) elsősorban a juhászat kísérőjeként”. A **szamárnak** – birtoktípustól függetlenül – csak **érintőleges** szerep jutott a magyar állattartásban. A szamár jobban kötődött az **erdélyi transzhumáló pásztoroláshoz**. Az **öszvérrel** együtt **tartózkodó** érdeklődés kísérte hazai szereplését, ami később sem változott.

A legeltetési állattartás klasszikus kora a Kárpát-medencében

A 15. század második felétől a 18. század közepéig /1450–1750/ tartó korszak a hazai legeltetési állattartás klasszikus korának tekinthető. A három évszázadot átívelő időszakban az állattartás arányaiban némi módosulás következett be, de a nagyállattartás uralkodó szerepe megmaradt. Ugyanakkor Erdélyben és a hódoltsági területeken a juhtartás súlya növekedett. A sertés- és lótarás középkori tájai nem változtak. Szembetűnő a majorsági (földesúri) állattartás kibontakozása, főként Dunántúlon és a Felvidéken. Az Alföldön a módosabb parasztgazdaságok, Erdélyben pedig az eszténa közösségek rangja vált hangsúlyosabbá. A báránydézsmá mellett mind elterjedtebbé vált a makktized, ami utalt a sertéstartás növekvő szerepére. Sajátos adófélék jelentek meg, amelyek a külterjes tartáshoz kapcsolódnak: *tretina* (román jobbágyok állatban fizetett adója: 3 éves állat beszolgáltatása), *stronga/esztrega* (tejtermékekre kivetett pénzadó, ami a 16–17. században volt jellemző). Az Alföldön a pusztásodás felgyorsult, ami kedvezett a legelőn történő marhahizlalásnak, mint új hasznosítási formának. Az ökörhizlalás, „tudatos tenyésztői munkával” párosulva, eredményezte az alföldi **szürke marha fajta** kialakulását, napjainkban is ismert típusának megszületését. A havasi állattartás szerepe Erdélyben és a Felvidéken mind jelentősebbé vált. Míg a szláv és román települések állattartásában a juh, addig a székelyeknél a szarvasmarha és ló képezi az állattartás gerincét. A havasi pásztorkodás által hasznosított legelők nagy része közös tulajdonban volt, az uradalmi legelők használatáért bért fizettek. Szembetűnő a transzhumáló pásztorkodás kiteljesedése elsősorban a szász és román juhtartók körében. Megjegyzendő, hogy a magashégyi legelők a Kárpátokon kívül is a juhtartást szolgálták. Nyáron, tavasztól ősziig az esztenázó pásztorkodás (a fejősjuhászattal kapcsolatos szállásgazdaság) volt elterjedve. A rétségi legelők, ligetes erdők a rideg téli tartás színhelyei voltak. A legelőváltó külterjes juhtartás Erdély- Havasalföld-Moldva tájait kötötte össze. A vándorlás során a határon történő összeírás első adatai a 15. századba nyúlnak vissza. A transzhumáló pásztorkodás a székelység körében csak a 18. században vált általánossá, ami a románok révén terjedt el. A 19. század elejéből származó adatok szerint az Erdélyből kihajtott állatok száma elérte az 1,1–1,5 millió egyedeket. A transzhumálás a kiskérdőzök pásztorkodási formájaként vált ismertté, amely a birszán fajtára épült. A román neve *turcan*, a magyar átvétellel *curkán* névre változott. A fajta a racka juh egyik tájfajtája volt. Ez a juh fajta Délkelet-Európában széles körben hasznosított jószág volt. A hegyvidéken megmaradt, mivel az ottani éghajlatot a merinó fajta nem viselte el. Az Északi-Kárpátokban nem volt elterjedve a transzhumáló pásztorkodás, de később a vlach pásztorok meghonosították. A vlach szó a szlovák és a lengyel nyelvben juhász jelentett. A vlach juh (turcan=curkán), mint a racka tájfajtája a forróságot nem bírta, kimondottan hegyvidéki fajta volt. Hasonló kettősség figyelhető meg a merinó fajtánál is, ugyanis fajtabeli különbség volt a transzhumáló (merinos transhumates) és a nem vándorló (merinos estantes) változat között. A cigája Erdélyben csak a 18/19. század fordulóján kezdett terjedni, de Erdély belső részén kisebb jelentősége volt, noha a hideget jól tűri, gyapjúja finom, de alacsony a tejtermelése. Az erdélyi transzhumáció az 1880-as évektől kisebb szerepet játszott. Az említett tájon a juh és a kecske közös nyájban legelt. Az utóbbi állatfaj a románoknál nagy szereppel bírt, de kisebb jelentősége volt, mint a Balkánon. A szamár mellett a románoknál volt szokásos a lovak kapcsolódása a juhnyájakhoz, amelyek az esztenák körül legeltek.

A sertéstartásban a már korábban meglévő makktized és a 16–17. században szedett pázsittized – ez utóbbi a tavasszal legelőre hajtott állatokból – mutatja az erdőnek és a legelőnek a sertéstartásban betöltött szerepét. Az árutermelő juhtartás kialakulása nem csak a földesúri gazdaságokban (majorság), hanem az alföldi és erdélyi módosabb jobbágy (paraszt) gazdaságokat is

érintette. A *magyar racka juh*, mint önálló fajta, ekkor lépett színre a hazai állattartó kultúrában.

Az 1450–1750 közötti korszak már abból a szempontból is *határkő* volt, hogy a *magyar agrárfejlődés ekkor kanyarodott el Nyugat-Európától*, amelynek mezőgazdasága rálépett a *tőkés gazdálkodás* útjára, a *hazai viszont a múltba visszalépvé haladt előre*.

A *15. században* nagy arányú kereslet kezdett megnyilvánulni – Nyugat-Európa és Itália részéről – a *magyar vágómarha* iránt, aminek révén az Alföld Európa említett térségeinek „marhalegelőjévé” vált. Az élőmarha kivitel az *alföldi mezővárosok* gazdálkodásának húzóágazata lett. Egy új tartási mód és hasznosítási irány bontakozott ki, a *legelőn* történő *marhahizlalás*. A 16. században már az ország kivitelének zömét – közel 90%-át – tette ki, aminek nagysága *évi 80–200 ezer* egyed között mozgott. A belső piacon is növekedett az iránta megnyilvánuló kereslet a végvári rendszer kiépülésének következményeként.

A legelőn történő marhahizlalás a hatalmas kiterjedésű mezőségekkel, pusztaságokkal rendelkező *alföldi mezővárosok állattartásában* érhető tetten. Debrecen, Cegléd, Kecskemét, Szeged, Vásárhely, Jászberény, stb. gazdálkodóinak piaci vállalkozásaiként vonult be a hazai agrártörténetbe. Noha ez az állattartási forma kockázattal járt, ugyanakkor a vagyoni gyarapodásra kitűnő lehetőséget nyújtott. Az alföldi mezővárosok közül kiemelkedő szerep jutott a *hortobágyi pusztát* birtokló Debrecennek. *Feltehetően Európa legnagyobb pusztája szabta meg régi állatfajtánk végső genetikai arculatát.* (Részletesen: **Bodó Imre**: Háziállataink génvédelme. Debrecen, 2011.) Még a három részre szakadt ország hatalmi csatározásai sem tudtak akadályt gördíteni gazdasági sikerének útjába.

Különösen *Debrecen* és *Kecskemét pusztáin* legelt temérdek jószág a nyári-téli hónapoktól függetlenül. A teelők helyeken sem kaszálták le a fűvet, így a marha télen is, az időjárástól függően, takarmányhoz jutott. A mezővárosok előljárósága a marhatartó gazdáknak eleinte fizetség nélkül, majd később alacsony bérért *nyaraló* vagy *teelők telkeket* bocsátott rendelkezésükre. „Az, ki *Elepen* parlagot felfog, avagy gyepet feltöret, míg élni akarja élheti; ha eláll mellőle, az foghatja fel, az ki elébb éri.” – hangzik Debrecen város jegyzőkönyvének egyik utasítása az *1670-es* évek közepéről.

Az alföldi városok gazdálkodóinak ekkor még nem okozott gondot jószágaik takarmányozása, hiszen *elegendő szénát* tudtak betakarítani. Kedvezőbb hidrológiai viszonyok következtében a *fűhozam bőséges* volt. Szokásban volt az ún. *fűbocsátás* – más megnevezés szerint fűvek kiszakasztása –, ami azt jelentette, hogy a város által kijelölt helyeken mindenki saját igénye szerint *kaszálhatott* fűvet. Az *erdőbocsátás* pedig az *erdei tisztások* legeltetését, illetve kaszálásának engedélyezését jelentette, amelynek bérért 1680-ban Debrecenben egy marha után fizetett három polturában állapították meg (*poltura*=lengyel aprópénz, 1614-ben kezdték verni Magyarországon, forgalomba került, és 3 dénárt ért).

Az *erdők* az állatok takarmányozásra történő hasznosítása nem volt újdonság a 15–17. században, hiszen ennek gyökerei visszanyúltak az *Árpád-korba*, a *sertések* ellátásában játszott szerepet. Eleinte a király és a főurak birtokában lévő hatalmas erdőségekben folyt a *makkoltatás*, tetemes nagyságú sertésállományoknak nyújtva takarmányt. A 15. században már jelentős lehetett a *jobbágyok sertésstartása* is, amiről panaszos ügyek kapcsán a korabeli oklevelek tanúskodnak.

A 13. századtól a sokasodó *birtokadományozási oklevelek* egyre gyakrabban tesznek említést a makkos erdőről és a disznók makkoltatásáért beszolgáltató tizedről. *IV. Béla* a beregszászi

telepeseknek adott kiváltságai között szerepelt az *erdőhasználati jog* is, amely biztosította marháik és sertéseik számára a beregi erdő járatását. A *tölgyerdők* hasznosítása Ung, Bereg megyében, a Nyírségben, Horvátországban, Dunántúlon, továbbá az Alföldön is széles körben honos volt, bár ez utóbbi színhelyről csak gyér források állnak rendelkezésre. A *makkoltatás* szép „summát” hozott az erdőtulajdonosnak, egyúttal az erdő értékmérőjévé is vált, jelezvén sertéseltartó képességét. A többi haszonvétel, így az *erdei legeltetés* jóval kisebb szerepet játszott, hiszen akkoriban a Kárpát-medencében még elegendő legelő, kaszáló állt rendelkezésre. Az erdőben a legeltetés okozta *károk* jóval túllépték a használatból eredő előnyök mértékét. Ragusa (mai Dubrovnik) városa 1410-ben rendelettel kívánta mérsékelni az erdei legeltetés okozta károkat, amelynek gyökerei az antik világból eredeztek. Az erdei legeltetés, az erdőhöz kötődő egyéb haszonvételek a *17. század után is* fennmaradtak. A *lombszéna* készítése a 16. századtól adatolható. A Kárpát-medencében még a 20. században is gyűjtötték, elsősorban a peremvidékeken. A lombtakarmányt a *szakirodalom* még a 19. század végén is számon tartotta (pl. Cselkó István-Kosutány Tamás: Takarmányozástan. Bp., 1894.), felsorolva a felhasználható faféléket, amelyek közül a *legjobb lombszénát* adta: éger, hárs, juhar, mogyoró. A lombtakarmányok gyűjtéséről, sőt a marhával történő etetéséről a 17. század közepétől vannak források. A szomszédos népeknél, Nyugat- és Észak-Európa tájain is igénybe vették. Kézenfekvő, hogy a szénagazdálkodás fejlődésével kiszorult az állattartásból.

A 15–17. században a *majorsági* (földesúri) *gazdálkodás* fellendülése, a *marhahús* iránti kereslet megélénkülése a legelők, főleg a rétek szerepét is felértékelték. Az alföldi *mezővárosok polgárosodó parasztságának* egy részén túl egyes *nagy uradalmak birtokosai* a marhatartás és -kereskedelem anyagi nyertesei közé tartoztak. A korabeli társadalomban a *tőzsérkedés* megbecsült tevékenységnek számított. A marhakereskedelem szülöttei voltak a *hajdúk* is, akiket a 16. század elején még barompásztor, tehénpásztor néven ismertek. Többek között a lábom hajtott marhacsordák katonai kíséretét is ők látták el, később kiváltságokat szereztek.

A régi adatok mutatják, hogy a széna és a legelőfü a századok során mindig becsben tartott terménynek számított. A *budai kamara* becslése szerint 1696-ban a *rét* holdja (kb. 800–1000 négyszögöl) a föld minőségétől függően 2–4 forint között mozgott. Egy *szekér szénáért* 70 dénárt kellett fizetni. A *legelő* holdját – minőség szerint – 1–3 forintra taksálták. A virágzó marhakereskedelem növelte a *jó takarmányok* iránti keresletet.

Ha ekkor még a *legelők gondozására nem is*, de a *rétekére már inkább* gondot fordítottak. A réteket, legelőket a 16–17. században „*puszta helynek*” nevezték, és javításukra vonatkozóan viszonylag bőséges *írott forrás* maradt fenn. *I. Apafi Mihály* erdélyi fejedelem 1670-ben a balázsfalvi udvarbíró utasította a kaszálóréték védelmére és a rendszeres kaszálásra, a tövises, gázos részek megtisztítására és a széna számbavételére. *Thököly Imre* 1684-ben a munkácsi uradalmi előljárót látta el hasonló tennivalók előírásával. Egyúttal rendelkezett a réteken ültetett vad gyümölcsfák pótlásáról, amelynek termését a pásztorok fogyasztották, továbbá kerítésként is szolgált. Kötelezte az uradalom előljáróját, hogy a beteg állatok gyógyításához szükséges gyógynövények gyűjtéséről gondoskadjon. A füves területek gazolásáról, tisztításáról csak a rétek esetén tettek említést. Ennek oka *egyrészt* abban keresendő, hogy legelő bőven áll rendelkezésre, *másrészt* nem mindig tettek különbséget a rét és a legelő között, mivel a rétet is legeltették a kaszálás után, ugyanakkor a legelőn is gyűjtöttek szénát. *Harmadrészt* a rét és a kaszáló inkább volt az emberi munka színhelye, mint a mezőségi pusztaságok, ahol a jószágok egész éven át tartózkodtak. Erdélyből 1588-ból származik az *első magyar nyelvű* gazdasági utasítás a legeltetéssel, terep-tisztítással kapcsolatban. *Esterházy Mária* 1668-ban írja az ungvári udvarbírónak: „Réteinkre szorgalmatos gondja legyen és azokat igyekezzék tisztán tartani, s azhol mennyi tövis rakottya vagy gaz vala, azokat kiirtassa és ha lehet nagyobbítsa, azhol

helye vagyon (...) nemcsak az majorságrétre viseljen peng gondot, hanem jószágban (uradalomban) való pusztá után levő rétekre is (...) (az állatoknak) elegendő szénájuk legyen.”

1615-ben *Esterházy Miklós* nádor a „pusztaságok” jó hasznosítására ösztönözte tisztartóját. *Némethi Gáspár* földesúr bérleményként használt rét utáni járandóságra hívta fel jószágkormányzója figyelmét. *Vitenczey István* (1657) a fűkaszás helyes időpontját tartotta szem előtt, ügyelve arra, hogy a renden ne maradjon sokáig a levágott fű, eső lehetőleg ne érje, és száraz időben kerüljön a kazalba, szakszerűen rakva.

A 17. század előtti *pusztahelyek kiterjedéséről* pontos adatok nincsenek, aminek oka részben a feljegyzések hiánya, részben a tájanként, városokként változó területi, súlyi mértékegységek tömérdek száma. A II. József által elrendelt *kataszteri fölmérések* adnak először hiteles adatokat. *Pest vármegyében* az urasági rét 104.036 holdat, a jobbágyi 49.995 holdat, az urasági, de a jobbágyok által használt mezőség 122.769 holdat tett ki a 18. század végén. A legelő megoszlása a következő: uradalmi: 197.936 hold, jobbágyi: 73.386 hold, urasági, de jobbágyok által használt: 198.564 hold, községi: 67.644 hold. A 18. század előtt a kisebb településeknek *nagyobb kiterjedésű mezősége* volt, mint a 20. század elején egy közepes nagyságú vármegyének. A földművelés térhódítása, a környezet-átalakítás, a városiasodás és az ipar fejlődése, stb. a Kárpát-medencében a rét és legelőt, mint művelési ágat és vele együtt a legeltetési állattartást a *magyar agrártörténet* lapjaira terelte.

A 18. század mint az átmenet kora

A török hódoltság időszaka a 17. századdal lezárult. Elnéptelenedett tájak, mocsaras-lápos vidékek, hatalmas kiterjedésű pusztaságok utaltak másfél évszázad történéseire. Az *elvadult táj képe* uralta az ország nagyobbik felét kitevő Nagyalföldet. Az *alföldi civis városok* nagyhatárú települései ékelődtek be a lakatlan vidékbe, ahol a népesség alig egy ötöde élt. Újra hódított a *vándorló pásztorkodás*, amely együtt létezett a halászó, vadászó, pákászó népességgel, amelyik benépesítette a vizek szabdalta tájat. Az *ország benépesítése*, a Kárpát-medence *gazdasági birtokba vétele* jelentette a 18. század nagy kihívását. A 18. század állattartó kultúrája változások képét mutatta. Országosan növekedett a *sertésállomány*. A Dunántúlon gyarapodott a *juhok* létszáma. Erdélyben a *bivalytartás* térhódítása és a *kecskeállomány* visszaszorulása figyelhető meg. Az Alföldön a *nagyállattartás túlsúlya* nem csökkent. A *baromfitartás* növekvő szerephez jutott Dunántúlon és az Alföld paraszti állattartásában. A 18. század második felének *agrárkonjunktúrája* ösztönözte az allódiális gazdálkodás bővítését, ami a 16–17. században Dunántúlon és a Felvidéken már elkezdődött. Ez együtt járt az *uradalmi legeltetés* bővülésével, a *közös legelők* földesúri használatának erősödésével. Az *1767. évi úrbérrendelet* rögzítette a földhasználatot, így egy holdas belső telekhez – ház és gazdasági épületek részére is – 16–40 hold szántó, 4–15 hold rét, közös legelőhasználat, erdőhaszonvétel járt szükséglet szerint. Az úrbérrendezés 1848-ig „kőbe véste” a *földhasználatot*, a *járadékok* helyzetét.

Időben távolodva a török kiűzésétől a hazai állattartásban fokozatosan kezdett háttérbe szorulni a *külterjes legeltetés*, noha az *Alföldön* sokáig még *uralkodó* forma maradt. A földművelés térhódítása egyre *több szántóföldet* igényelt, ennek következtében csökkent a *pusztabérletek* száma, a *bérleti díj* viszont emelkedett. Bővült a marhakereskedelem láncolat *örmény* és *görög* kereskedőkkel. A régi *közhavasi legelők* felaprózódása felgyorsult. A *Havasalföldre* irányuló transzhumáló pásztorkodás mérete bővült. A 18. század második felétől a Tiszántúlt és a Bánátot tömegesen vették igénybe az *erdélyi juhnyájak*.

Bár a *magyar szürke marha* szilárdan őrizte helyzetét, egyre növekedtek az *uradalmi tejelő tehenészetek*. A baromgazdaság (*vágómarha* nevelés) nem veszítette el a korábbi századokban megszerzett lendületét. Bővült a kivitelre tartott állatok köre a *juhval* és a *sertéssel*.

A *lótartás* terjedt az alföldi jobbágyság körében is, ami összefüggött az államnak a tenyésztés-politikában vállalt szerepével. A *sertésnél* a minőségi változást a fajtaváltás jelentette, beköszöntött a *mangalica-korszak*, amely a 20. század közepéig uralta az ágazatot. Módosult a hasznosítási irány is a *zsirtermelés* túlsúlyával, ami viszont a *kukoricatermesztés* elterjedésének köszönhető. Az új fajta megjelenése és elterjedése átírta a hazai sertéstartás történetét, eltűntek a korábbi századokban honos tartási, takarmányozási módok, többek között pl. a *régi sertéstartás*, amelynek a lápok, mocsarak, folyóvölgyek árterei adtak otthont. A mocsári tölgyesek még a makkoltatás révén hasznosultak. „Nálunk a sertéseket a lápok, mocsarak, rétségek temérdek halával, madártojásával és zsenge növényzetével szokás tartani.” – írta **Oláh Miklós** a 16. század közepén. Ehhez kiváló terepet nyújtott a Tiszántúl, a Bodrogköz, a Rétköz, a Taktaköz, a kunok két nagy tája, valamint a Dunántúl. Az *erdei legeltetésnek* és főleg a sertés *makkoltatásnak* nagy hagyománya alakult ki. Az egyes tájak közötti *kapcsolattartást* a makktermő helyek felé haladó útvonalak is segítették, amelyek *ősz-téli időszakban* népesültek be.

A *gyapjúkonjunktúra* egyrészt a hazai *juhtartást* föllendítette, másrészt fajtaváltásra ösztönzött. A *merinó fajta* a belterjesség felé terelte a hazai juhtartást, az állatfaj sajátosságából eredően azonban megmaradt *legelő állatnak*. A pásztorkodás nem veszítette el korábbi szerepét. A *hivatásos pásztorok* lélekszáma számottevő volt, de társadalmi különállásuk erősödött, ami jelezte, hogy a „régimódon” űzött legeltetési állattartás egyre jelentősebb mértékben kezdett veszíteni súlyából. Mindez együtt járt a pásztortársadalom tagozódásának fokozódásával. Folyamatossá vált a *környező országokból* származó pásztorok beáramlása az Alföldre, ami azzal magyarázható, hogy az alföldi állattartás jórészt megmaradt a külterjes legeltetésnél, ugyanakkor ezt az életformát a magyarok körében egyre kisebb becsben tartották. A *külterjesség* utóvéd harcát vívta, hiszen növekedett az *istállózásra* utaló tartás aránya. Az, ami a legszembetűnőbb, hogy növekedett a *takarmánynövények* vetésterülete, ami már az „új idők jele” volt. De ez a tendencia azonban hosszú időn keresztül csak az *uradalmi gazdálkodásra* volt jellemző.

A magyar állattartó kultúra fejlődésének a *reformkorban* tapasztalható lendülete 1848/49 vereségével megtört, de a fejlődést nem lehetett megállítani. A kiegyezés utáni fél évszázad teljesítménye, hogy leáldozott az *üzemen kívüli állattartás kora*, amely a földműveléstől függetlenül szervezte termelését. Az állattartás rétekre, legelőkre hagyatkozott, a növénytermesztést mellőzte.

Míg az *üzemen kívüli állatgazdálkodás a 17–19. század első felét* jellemezte, addig a 19. század közepétől egyre inkább a *növénytermesztéstől függő üzemi állattartás* került előtérbe. Egyrészt *kiegészítő* szereppel, az üzembe szorosan beilleszkedve, annak szerves elemét képezve, rendszerint *külterjes* jelleggel működött. Másrészt az *üzem keretein belül, önállóan* gazdálkodva, de mégis öncélúan, az *ágazat érdekeit* tartva szem előtt, *belterjes* jelleget adva az állattartásnak.

A fent említett formákon belül több, egymással kapcsolatos, ugyanakkor egymástól eltérő tartási és hasznosítási típust lehet megkülönböztetni:

- 1) *Vállalkozó jellegű állattartás*: öncélú termelés érdekében folytatott állattartás az állati termék felhasználása vagy értékesítése céljából. Ezt a módszert eleinte a legeltetés, később a földművelés jellege határozta meg. Ezt példázza a 16. században az Alföld legelőit hasznosító marhatartás, a tözsérkedő főurak kivitelre szánt marhahizlalása. A juhtenyész-

tés terén a merinó-korszak gyapjútermelése, a sertéságazatban az ipari hizlaldák tevékenysége, vagy a ménesek létesítése. A későbbi időszakban a paraszti gazdálkodás terén is jelentős vállalkozói kezdeményezés létezett, így előhasi üszők nevelése uradalmi tehenészetek részére, ökörtinók nevelése a bika borjúikat vágóhidra adó uradalmak számára. Ide sorolandó a részes tartások, feles hizlalások és borjúnevelések, stb.

- 2) *Társulásokos forma*: a vállalkozóival közeli rokonságot mutat, amikor többen együttes vállalkozásba fognak. Példaként említendő a közös tulajdonban lévő vagy bérelt erdőterületek idényszerű makkoltatása egyes gazdák sertéseiből összevert kondával. Ehhez hasonló a hegyvidéki vándorjuhászokdás, amikor az egyes juhtartó gazdák állataikat legeltetésre, esetleg teletetésre is, közös nyájban tartják a bacsók vezetésével. Ez a legeltetésre épülő vándorpásztorokdás a korábbi századokhoz kötődött, ami részes tartással járt.
- 3) *Települések állattartás*: az önálló kisparaszti és a főleg árutermelő nagyparaszti, helyhez kötött állattartás, amely a legeltetés mellett a takarmánytermesztést is igénybe veszi. A föld birtokosa egyúttal az állatállomány tulajdonosa is. Az állattartás és a növénytermesztés egymásra van utalva, az üzem egészének érdekeit szolgálja: igaerő, trágya, takarmánytermesztés. Ez a 20. század egyik jellegzetes típusa volt.
- 4) *Udvaros állattartás*: a paraszti állattartás egyik válfaja. Az állat nem a gazdálkodás, hanem a háztartás igényeit szolgálja. Közös legelőn, közösen fogadott pásztor őrzi az állatokat. Kisebb-nagyobb településeken az egyes utcák teheneit összegyűjtötték és a legelőre hajtották. Csongrádon pl. a Tisza-árterén fekvő Györfösbe, ahol a jószágok a késő délutánig legeltek, majd a csordások a megszokott útvonalon a teheneket hazaterelték az esti fejéshez.
- 5) *Egyedi állattartás*: kizárólag az önellátást szolgálja. Leggyakrabban a faluban élő, de gazdálkodást nem űző népesség állattartása. Leginkább a sertéshizlalásra szorítkozik.
- 6) *Uradalmi állattartás*: helyhez kötött, növénytermesztéstől függő típus volt. Előzménye az allódiális (majorsági) gazdálkodás volt, ami az uradalmi formával együtt, a 20. század második felében – közel fél évszázadon át – a nagyüzemi állattenyésztés gyökereit is táplálta.

A **magyar állattartás** is határkőhöz érkezett a **18. században**, noha egy évszázad kellett ahhoz, amíg a fejlődés eredményei láthatóvá váltak. Ez egy átmeneti korszak volt, ellentmondásokkal terhelve. A gyakorlatban évszázados hagyományok éltek, az új módszerek nagyon lassan törtek utat maguknak. Az agrártermelés, benne az állattartás is elmozdult a holtpontról, de a *már nem, még nem* állapotban leledzett. Minőségi javulásnak lehetünk tanúi, ami az **állattenyésztő állattartásban** öltött testet. Állami intézkedések történtek a lótenyésztés javítására, megindult a nyugati eredetű tejelő marhák és a merinó juhok behozatala. Az előrelépés nagy ellentmondásokat takart, gondolván pl. a központi elvárások szellemében a gazdasági és állattenyésztési egyesületek létesítésének hazai közönyére, vagy a zátonyra futott mezőgazdasági iskolahálózat kiépítésére, stb.

A 18. században, amikor a *takarmánytermesztés* a Kárpát-medencében esetleg csak a korabeli *külföldi szakirodalom* alapján ismert, egyedül a rétek hozama révén jutottak szalastakarmányhoz. Az állatállományt *kizárólag legelőn* tartották, a *szántóföldi termesztéssel* semmiféle kapcsolatban nem volt. Ez az állapot zömmel a 18. század közepéig tartott. *Berzeviczy Gergely* (1763–1822) 1818-ban írta: „Kevesebbet nem dolgozhat az ember, mint midőn legeltet. A nagy legelők – az alpesi tájon lévők kivételével – a közállapotok elhanyagolásának a jelei”. A 18. századi *természetes fütermő területek* – sajnos csak a *rétekről* van adat – és a *szántóföld közötti*

arány hasznos támpontot nyújthat a szántóföldi művelés helyzetére, bár fenntartással kell fogadni, mivel bizonytalan adatokon nyugszik. A 18. században **100 hold szántóra átlagosan 30–35 hold rét** jutott. A *hegyvidéken* voltak olyan vármegyék, ahol a rét-szántó azonos arányban részesedett. Máramarosban még a 19. század végén is a rét-legelő együttese a szántóföld ötszörösét tette ki. Csíkban is a kaszáló kiterjedése kétszerese volt a szántóénak, ami természetesen a földrajzi adottságok miatt. 1790-ben **Magyarország és Horvátország** mezőgazdaságilag hasznosított földjének művelési ágak szerinti megoszlása a **legelőterület** nagyságát **2,415.724 kat. holdra** becsülte, ami viszont keveset árult el arról, hogy ténylegesen mennyi volt a 18. század végén legelőként hasznosított terület.

A fűtermő terület kiterjedéséről a *mérnöki felmérés híján*, nincsenek megbízható adatok. Ennél nagyobb probléma volt, hogy az ápolásra nem fordítottak gondot. Szakszerűtlen volt a *legeltetés rendje*, a vegetációs időn túl is járátták a mezőséget, sőt a különböző állatfajokat *együtt* legeltették. A nyugati országrészen sok település folyamodott engedélyhez, hogy elegendő legelő híján, behajthassák állataikat az *uradalmi erdőkbe*. Egyre gyakoribbá vált a barom kiszorulása az erdőből. Hiába volt a török után a legelőterület, a 18. század végéig a *hasznosításban* nem történt jelentős előrelépés. „... a legjobb magló-füvek, a mindenkor rajta legelő marha által, alig hogy a földből kibújnak, felrángattatnak. (...) soha sem szaporodhatnak (...) a maszlag és más hitvány füvek annál is inkább el-tenyészednek, mert ezekhez hozzá sem érteti marha a száját.” A *gyomok irtásának* elmaradása – amint **Tessedik Sámuel** 1786-ban megjegyzi: „... sokszor a legjobb fűellőhelyek, a természet szerént való gazdagabb rétek vadmustárral, repcsény fűvel, bogánckóróval, maszlaggal és más (...) marhának ártalmas (...) haszontalan füvekkel felverettetnek.”

A füves terület *gondozatlansága* a későbbiek során is a legelőkultúránk árnyoldalát képezte. Az állatállomány növekedése nem állt összhangban a legelők állapotának a javulásával. A *rétek* rendszeres legeltetése sem volt ritkaság, ami visszahatott a következő év szénatermésére. A rétek leromlását legtöbbször a *legeltetés* okozta. A legelőhasználatnál a *vándorló állattartás* legeltetési módja érvényesült. Napjában az *egész területet* bejárta a jószág. Általánossá vált a *fák kiirtása*, ami rontotta az állat közérzetét, továbbá a fák nyújtotta védelem híján, a *szélerózió* komoly károkat okozott. Az aszályos esztendőek tovább rontották a helyzetet és „... már a nyárban is a téli takarmánnyal kell pótolni” a legelő hiányát.

A 18. században a magyar mezőgazdasági kultúrában a *rét- és legelőgazdálkodás* terén is tovább éltek a korábbi hasznosítási formák, de már a *viszonylagos fejlődés csirái* is föllelhetők. Ebből eredően megrajzolható, hogy mi jellemezte a hazai helyzetet, amelynek számos eleme később sem tűnt el. Természetesen a 19. századi *folyószabályozás és belvízrendezés*, a *szántóföldi művelés* túlsúlya nagyban szűkítette a legeltetéses állattartás mozgásterét.

A paraszti gyakorlat alapján – a helyi adottságokat is figyelembe véve – a réteket, kaszálókat a következő csoportokba lehetett sorolni:

- 1) *Árterek rétségei*: a terület évente többször is víz alá kerülhetett, nagy fűhozamot adott, de kevésbé jó minőségű szénát.
- 2) *Láprét, sárrét, berek, mocsárszél*: vizenyős területen a savanyú füvek túlsúlya érvényesült.
- 3) *Mezőségi, dombvidéki száraz kaszáló*: a kisebb mennyiségű széna ízletességgel párosul. A sarjnövekedés második kaszálást ritkán adott.
- 4) *Erdei kaszáló*: a lombos erdők vágásain, tisztásain általában kevés tápértékű széna termett, csak szükség-takarmányként vették számításba.
- 5) *Havasi kaszáló*: főként Erdélyben és a Felvidéken képezte az állattartás takarmányát.

A rétek, kaszálók területi részesedése a művelési ágak között nagy eltérést mutatott. A két fűtermő terület között az volt az alapvető különbség, hogy a *rétet* esetenként, sok helyütt rendszeresen legeltették is. A *kaszálók* kizárólag szénát adtak. A rétek feltörése időben eltérő ütemet követett a Kárpát-medencében. A gabonatermesztésre alkalmas tájakon már jóval korábban eke alá kerültek. (Később részletesen!)

A *széna* szerepére mi sem jellemzőbb annál, mint az, hogy már évszázadok óta a tájak közti termékcsere tárgya volt. Már a középkor óta ismertek a szénában bővelkedő kistájak és behozatalra szorult vidékek. A városok többsége is az utóbbiak körét gyarapította. A *szénakereskedelemre* utaló adatokat tartalmaz az 1255. évi budai vámtarifa jegyzék, ahol áruként szerepelt. Az ártéri gazdálkodás eltűnéséig, *Szigetköz, Csallóköz, Csepel-sziget, Solti-síkság* sűrűn felkeresett helyei voltak a szénakereskedőknek. A széna pontosabb *mérése* a 18. században kezdett terjedni. Régebben *boglyában, rudasban, ölben* számoltak (vagyis szemmel becsülték meg). A rétek rohamos feltörése miatt ugrásszerűen emelkedett a *szénaár*, és a *rétgazdálkodás* önmagában is *jövedelmezővé* vált.

A rétek birtoklási formái közé tartozott a *faluközösségi birtokban lévő rét (kaszáló)*, amelynek két alaptípusa volt: 1./ közösen lekaszált és gyűjtött szénát osztják el (*termésosztás*); 2./ kaszálás előtt a rét osztása nyílhúzással (*területosztás*). A földközösségi birtoklás úgy a jobbágyfalvakban, mint a nemesi közbirtokosság körében használatos volt. Az *allodiális* (majorsági) *rétek* különösen a 15. század után szaporodtak meg. A majorsági gazdálkodás fellendülésével egyre több kaszálót sajátítottak ki. Még a jobbágyok által kialakított *irtásrétekre* is rátették a kezüket a földesurak. A 18. századra az allodiális rétek területe sok falu határában meghaladta a jobbágyokét. Az *egyházi birtokok* kaszálóit ellentételezés fejében igénybe vehették a jobbágyok. A 19. században folytatódott a *földesúri rétfoglalás*, ami újabb kaszálók létesítésére ösztönözte a jobbágyokat.

A 18. században a *kaszáló* a jobbágytelek szerves része volt, melynek gyökerei visszanyúlnak a 13–14. századba. A telki rétek nagysága bár tájanként időben nagy *eltéréseket* mutatott. A telekhez tartozó rétet nem lehetett eladni, bérletként kiadni. Az *irtásrét* esetén ilyen kikötés nem volt, adták-vették, bérbe adták. Ez a 18. században a *parasztbirtok* növekedését eredményezte, noha ez a folyamat a majorsági gazdálkodás térhódításával megszűnt. A reformkorban – a 19. század első felében – elkezdődött a *legelő elkülönítés*, a *rétek egyéni tulajdonba* való kerülése. A *polgári földtulajdon* kialakulása azonban csak évtizedes pereskedések révén jutott nyugvópontra.

A földközösség maradványa volt a *községi rét*, amelynek kaszálása, szénagyűjtése közmunkaként vagy részes munkaként került terítékre. A 18. században a falvak, mezővárosok saját tulajdonú rétek szénájával járultak hozzá a *hadsereg* lóállományának ellátásához. A kisebb falvak rétjei csak a *községi bikák* ellátását tudták biztosítani. A dülöszélek, szekérutak mente a *csőszök járandóságai* közé tartoztak.

Fontos szerepet játszottak a *kaszalóbérletek*, amelyek a 14–15. századtól adathatók, kiteljesedésük azonban a 16–17. században következett be. A bérleti díj *rétpénz, fűpénz* vagy *kaszapénz* néven futott. A bérleményként használt urasági rétek után szép „summa” ütötte a birtokos markát.

A *termett széna mértékegysége* (kaszás, kaszaalja, embervágó) az a terület volt, amelyet egy személy egy nap alatt levágott. Mária Terézia úrbérrendelete a *kaszás rét* nagyságát egy holdnak tekintette, amelynek területe 800–1000–1200 négyszögöl volt, tájanként változóan. A másik mértékegység a *termésnagyságot* vette figyelembe: *szekeres rét, boglyás rét*. A 18. században sok helyütt egy kaszás rét egy szekeres boglyával volt egyenlő, vagyis egy szekérrakomány

szénával. A Dunántúl nyugati részén egy szekér széna 10 bécsi mázsának felelt meg, ami kb. 540 kg-ot jelentett.

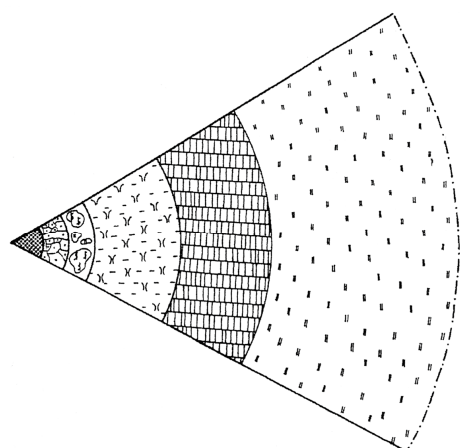
A kaszálókat őrizték a szénalopások, a gyakori tilalmas legeltetések miatt. Ezek az emberek már a középkorban is a *szénabíró* vagy *fűbíró* felügyelete alá tartoztak. A hódoltság korában akadozott a védelem ügye. A 18. században azonban újra hatékonyá vált a rétek és a széna őrzése, ami a közbiztonság javulását is jelentette.

A réteket *kerítéssel* vagy *élő sövénnel* védték, ami általában a tulajdonban lévő rétekre volt jellemző. Az irtással kialakított *lázak* (korábban már volt róla szó!) a 14–15. században tulajdonossal jelölt *kaszálókertek*-ként jelentek meg Erdélyben és a Felvidéken. A bekerített rétek, kaszálók – tölgyfakaró palánkkal – sok helyen még a 20. század közepén is föllelhetők voltak. A kerítések évenkénti megújításának sok ölfá esett „áldozatul”. Erdélyben, Székelyföldön a bekerített fűvelő helyek neve *tanor* volt. Az Alföldön viszont a tövises gallyal bekerített terület karámként volt ismert. Noha az Alföldön a rétek bekerítése sokkal ritkábban fordult elő.

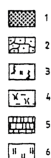
A legelőt mint művelési ágat a korábbi századokban ritkán említették, hiszen gondozására szinte alig került sor, mert természetesnek tűnt megléte. A természeti legelőtípusok egyúttal a vegetáció minőségére is utaltak. A *pusztai legelő* magába foglalta az alföldi ősgyepeket, a folyószabályozás után megsokasodó szikes legelőket és a homokvidékeket. Ez utóbbiakból maradtak fenn a nagy feltörések után a feltétlen gyepterületek. A *rétségi legelőkön* túlsúlyban voltak a savanyúfü-félék. Kaszálóként és téli legelőként hasznosultak. Ide kötődik a *régi transz-humáló pásztorkodás* is, mint téli takarmányozási színhely. Szénájával a lovakat etették. A *régi* (mocsári) *sertéstartásnak* is egykor kedvelt terepe volt. Az *erdei legelők* a tölgyesek aljnövényzetét hasznosította. Az Alföldön korábban az erdő nagyobb területet foglalt el, de a fakivágás és legeltetés miatt megfogyatkozott, amihez társult még a feltörés is. A *havasi legelők* kiváló minőségű takarmányt teremttek, *szarvasmarhák* és *juhok* hasznosították. Ez a színtér volt a *hegyvidéki nomadizmus* egykori terepe. De a *vándorlegeltetési pásztorkodás* is hosszú idő óta igénybe veszi.

A szántóföldi műveléshez kapcsolódik a *parlag*, az *ugar* és a *tarló* legelőként történő hasznosítása, amelyek közül a parlag és az ugar az előző századok földhasználati rendszerének velejárói voltak.

A nagyhatárú alföldi mezővárosokhoz kapcsolódott a belső- és külső legelők rendszere. A *belső legelőövezetben* helyezték el a fejős juhokat. Ide jár ki naponta a marhacsorda, a kocákból és malacokból álló csürhe, az őrlős ménes, a szárazmalmokat hajtó lóállomány, az igás ökrök csapata, továbbá a fogatolt lovak egyedei.

- 1: a belsőség lakóterülete
- 2: ólaskertes övezet
- 3: gyümölcsös-, káposztás- és szőlőskertek
- 4: belső legelők,
- 5: szántó (tanya) övezet
- 6: külső legelők

Az alföldi mezővárosok határhasználatának egyszerűsített sémája

Forrás: Rác L. (2008)

A **külső legelő** a növendék állatok, a tőke ménes és gulya, a meddő- és ürüjuhok, a dagonyára váró sertések számára volt fenntartva. A külső legelők sokszor a településtől jókora távolságban feküdtek. A 18. században, mint a pusztabérletek virágkorában, a külső legelők egy-két napi járóföldre voltak a falutól.

Elődeink az erdőtörvények meghozataláig, a folyószabályozási és vízrendezési munkálatok befejezéséig ragaszkodtak a **téli-nyári legelők** rendszeréhez. A 16–17. században az Alföldön a nyaraló- és teelő mezőségekről már esett szó. A későbbiekben a téli legelők kiegészültek a belső legelőkkel, kaszálókkel, amelyek a települések közelében feküdtek. Az átlagosan 30–60 km széles vízjárta árterek, lápok, mocsarak szegélyei a téli hónapokban is nyújtottak táplálékot az állatoknak. A nomád népek is a folyók szegélyére húzódtak a téli időszakban. Sőt szokásban volt a Tiszántúlon, a Bánságban téli legelők bérlése is.

A tarlók megjárata – főleg kukorica- és káposzta földön –, ami még a 20. század második felében is előfordult. A teletetésbe „besegített” az erdő is. Az ármentesítések, a belvízrendezések, a puszták felosztása véget vetett ennek az évszázados gyakorlatnak. Az erdőtörvények – főleg az 1898. évi – az erdei teletetést száműzte a hagyományos állattartásból.

A legelők a birtoklást illetően **közlegelőkre**, **elkülönített-** és **bérelt** legelőkre tagozódtak, amelyek a középkor óta léteztek. A földközösségi közlegelők használatára igényt tartottak úgy a földesurak, mint a jobbágyok. A 16–17. században fokozódott a rét-legelő kisajátításának tendenciája. Az **osztatlanul birtokolt legelők** – földközösség maradványa – a jobbágyság eltörlése után is **megmaradtak**. Az **elkülönítések**, **arányosítások** évtizedekig tartó **perek** témái voltak a magyar jogorvoslásban. Az adatolt perekből kiviláglik, hogy a parasztság a vesztesek oldalára szorult.

Az **elkülönített, egyéni használatú legelők** a majorságokhoz tartoztak, a közlegelőkből hasították ki őket. A jobbágy, majd a paraszt kezén csak az **irtás** útján kialakított, kisebb területű rét vagy legelő lehetett.

A **jobbágyfelszabadítás** után, a **tagosítások** következtében magántulajdonba került a rét-legelő-terület. A **tanyásodásra** utalt, hogy a leendő birtokosok a távolabb fekvő legelőkön kérték a rájuk eső terület kimérését, ahol állattartó gazdaságot hoztak létre. A **bérelt legelők** igénybevétele elsősorban az **alföldi mezővárosok** részéről volt tapasztalható, aminek gyökerei már visszanyúlnak a 14. századba. Egyéni és közösségi bérlemények egyaránt előfordultak. A jobb-

agy/parasztság a *közös bérlésnek* volt a híve. A tőzsérek, majd a marhakereskedelembé bekapcsolódó örmények, görögök előnyben részesítették az *egyéni* bérleményeket. Ugyanez vonatkozott a későbbiekben a *sőrés* és *göbolyös* pusztabérlőkre is. A merinó juh fajtavál foglalkozó *birkás vállalkozók* is ez utóbbi körbe tartoztak. Ebben a korban a *jobbágy/paraszt közösségek* az Alföldön gyakran éltek a bérleti formával, ami hosszabb távon a díj emelkedéséhez vezetett, rontva az *állattartás jövedelmezőségét*.

A hagyományos állattartás társadalmi közösségei, egykori fogalmai

A hazai állattartó kultúra megteremtette a maga közösségeit, melyeknek tagjai ismereteiket a sorjázó nemzedékek *tapasztalati kultúrájából* merítették. A magyar állattartás hagyományörzőit a néprajztudomány pásztorrendként veszi számba. Ez a társadalmi csoport sajátos életmódot folytatott, munkáját segítette az elődök megszerzett tudása. A Kárpátok övezetében a 19. század végéig léteztek „*pásztorfalvak*”, melyeknek létalapját az állatállomány és a pásztorfoglalkozás képezte. A középkorban nagy részük már szolga volt. *Kanászközségek, disznóóvók, lovászok falvainak* népe ssége bémunkában vagy szolgaként őrizte a nyájukat, legeltették az állatokat, sőt gyógyították őket. Gyakori volt fizetett pásztorok alkalmazása, és jelentős volt a *nagyhatáru mezővárosok* állattartásánál a szegődményes pásztorok száma. Debrecen város marhatartóinak (tőzsérek) állatait fiatal legények (hajdúk) őrizték, legeltették és hajtották Nyugat-Európa városai felé. *Pásztor* szavunk már a 12. századtól ismert, de a *lovász, kanász, juhász, csordás* szavaink szintén ismertek már a középkorban. A 15. században feltűnt a *bács* és a *csobán* megnevezés, amely a román állattartó kultúrából került át a magyar nyelvbe. Az újkor elején a *pásztorrend* a szegény jobbágy-parasztság egyik rétegét jelentette.

A *pásztorcéhek* (egy szakmát folytató közösség érdekvédelmi szervezete) megjelenését egyesek a merinó juhhoz, a birkás mesterséghez kötik, azonban az ország nyugati részein már jóval korábban, a 15–16. században tűntek föl, jóval a merinó birka megjelenése előtt. A tagjaik becsületes marhapásztorok vagy *mezei grófok* voltak. A 19. század elején a merinó fajta bekerülésével kapcsolatban az ország nyugati szélein elkezdtek a pásztorok szakképzését, oktatását. Népszerűsítő kiadványokat jelentettek meg, amelyek az állattartás korszerűsítését kívánták előmozdítani. A 19. században a *pásztorok lélekszáma* lényegesen még nem változott. Erre a mozzanatra a 19–20. század fordulójától került sor, a szántóföldi termelés térhódításával. Nemcsak a *falvak népe*, hanem a *nagybirtok* is rendszeresen fogadott föl pásztorokat az állomány őrzésére.

A *legeltetés*, mint pásztor feladat a *faluközösségi* keretben, illetve a birtokos gazdákból szerveződött *legeltetési társulatok* hatáskörében működött. Amennyiben egy-egy állatfaj állománya túllépte azt a létszámot, amelyet a közös nyáj képes volt befogadni, a szervezési feladatok egy részét az állattartó gazdák társulásai, az ún. *gazdaságok* vállalták át. Az állatlétszámtól függött, hogy mennyi gazdaság létezett. Általában a juhek és a sertések, de a nagyállatokból álló – így a hízó marhákból (sőre, göboly) – állományok legeltetése szintén az említett szervezeti formában folyt, kialakítva a legeltetett állatok *pásztorlási egységeit*.

Legelterjedtebb a *fejős nyájgazdaság* volt, amely a juhtartást jellemezte. Azokon a vidékeken, ahol a juhászat jelentősége megmaradt, a közelmúltig létezett ez a forma. A *próbafejések* alapján, a létszám ismeretében részesedtek a gazdák az egyes állati termékekből. Az Alföldön, a 20. század első felében is, a nyájgazdaság feladata a *juhászat egészére* kiterjedt, nem csak a tejhaszonvételre. Erdélyben viszont az *eszternaközösségek* csak a *közös fejés* érdekében alakultak meg. A próbafejések (bemérés) eredményétől függött a tejből, sajtból való részesedés. Ez a rendszer Erdélyben fennmaradt a termelőszövetkezetek megalakításáig.

Ettől a közösségi típustól függetlenül működtek a *legeltetési társulatok*. Az 1894. évi XII. tc. rendelkezett a legeltető közösségek megalakításáról, amit az 1913. évi X. tc. véglegesített. A legeltetési társulatoknak földdel rendelkező gazdák lehettek a tagjai. A legelő állattartó-képessége alapján határozták meg, hogy mennyi *számosállat* kihajtása illeti meg a tulajdonost. A legfontosabb ügyekben a *közgyűlés* határozott. A legelő járulékait (épület, kút) a gazdák közös munkával tartották rendben, ami kötelezően volt előírva. Takarmánytermesztéssel is kiegészített legeltető gazdaságok a nagyobb *alföldi mezővárosokban* (pl. Debrecen) tovább léteztek a két világháború közti évtizedekben, jó részük fennmaradt a termelőszövetkezetek megalakulásáig.

A *pásztorokodás elkülönülésével* (az egyes állatfajok őrzői) a szakmák képviselői között vetélkedés kapott lábra, amire a népdal is utal:

Csikós legény vagyok,
Hortobágy eleje.
Gulyás, ha nyalka is
Utánam a helye.
Kampós juhászokkal
Ritkán parolázok,
Sáros kondásokkal
Még csak szót sem váltok.

Mindez jelzi az egyes pásztor szakmák rangsorát, társadalmi megítélését is. Erre utal *Illyés Gyula* a Puszták népe című szociográfiájában is.

Az állatokat a kihajtáskor *rovásba* vették, ami egy kettéhasított bot volt, mindkét felére belevésték az átvett állatok számát. Bejegyezni a két oldalra csak egyszerre lehetett. Az egyik rész a pásztorhoz, a másik a gazdához került. Ezt a módszert később a *számadókönyv* váltotta föl. A kihajtott állatokat *bélyegzővassal* (billog) megjelölték, ami a tulajdonjogot igazolta (2. ábra).

Kép a marha- és lóbélyegzésről egy, a 19. század

elején Nagyszebenben megjelent munkából

Forrás: Dóczy, 1934

A pásztermesterség kitanulására az *inasévek* alatt került sor, ami alatt számos gyakorlati fogást kellett a fiatal embereknek elsajátítani. Az állatokkal való bánásmód „kitanulása” mellett pl. maguk és állataik számára bizonyos *építményeket* kellett létesíteniük, *használati tárgyaik* javarészt maguk készítették. Ismerték a *nyersbőr* feldolgozását, sőt a *gyógyításhoz* is érteniük kellett

A legelőre való *kihajtás* (kiverés) ideje az időjárástól, a fű minőségétől és az állatfajtól függött. József nap (márc. 19.) körül először a juhokat terelték ki, a többi állatfajra csak szent György nap (ápr. 24.) környékén került sor. A legeltetés egész rendjét a gazdákból álló *társulat* határozta meg. A *legeltetési idény* általában szent Mihály nap (szept. 29.), Lukács (okt. 28.) vagy

Dömötör napján (okt. 26.) fejeződött be. Számos vidéken viszont csak Erzsébet (nov. 19.) és Katalin (nov. 25.) nap körül kerítettek sort rá.

A régi állattartásban használt fogalmak, elnevezések

A legeltető állattartás idején számos olyan *fogalom*, megnevezés volt használatos, amelyeknek tartalmát manapság már nem ismerjük. Az egyes állatfajoknál az *állatcsoportok* megnevezéséből gyakran a velük foglalatostkodó ember foglalkozásának neve, sőt vezetékeve is származott.

A lótarásban az egyes állatcsoportok elnevezése:

Ménes: a csikósok felügyelete alatt lévő, egész évben igába nem fogott, tavasztól őszig, sőt gyakran télen is, a szabadban élő tenyészllovak csoportja.

Cifra ménes vagy *gulya*: válogatott tenyészállatokból álló ménes vagy gulya.

Renyhe ménes: a mezei munka szünetelésekor együtt tartott ménes, herélt lovakból és olyan kancákból áll, amelyeket nem akarnak fedeztetni.

Rideg ménes: egész évben legelőn tartott herélt lovak csoportja.

Szilaj ménes: legelőn szabadon tartott kancák és mének együttes csoportja, még a karámban is.

A marhatartásban használatos régi elnevezések:

Csorda: reggelenként a legelőre kihajtott, esténként hazaterelt, éjjel istállóban tartott állatok csoportja. A több gazda tulajdonában lévő tejelő marhákat együtt legeltették. Néha egy-két bika is a csoporthoz tartozott.

Ökörscorda: az ökrök együtt járó és legelő nagyobb csoportja.

Csordajárás: az állatok által kitaposott út, a legelőre járás útvonala.

Gulya: általában idősebb korú szarvasmarha-állomány, a gulyás őrizete alatt éjjel-nappal a legelőn van. Segítője a gulyásbojtár (fiatalember), aki részt vesz az állatok felügyeletében és a jószágok körüli teendőkből.

Anyagulya: tehenekből és rugott (választott) borjakból álló csoport.

Szűzgulya: tenyésztésbe még nem vett 1–3 éves üszőállomány.

Nyáj: együtt tartott legelő juhok vagy kecskék csoportja. A korábbi századokban használták még a sertésnyáj elnevezést is.

A sertéstartásban használt elnevezések:

Csürhe: több gazdától együvé terelt és őrzött sertésekből – nem hízó – álló állomány.

Konda: egy tulajdonos együtt őrzött sertéseinek csoportja, amely tavasztól őszig a legelőn tartózkodik. A csürhével ellentétben nem választott malacokból, süldőkből áll, hanem kifejlett sertésekből.

Az állatok őrzésével kapcsolatos további foglalkozások:

Bacsó: számadó juhász, aki nyilvántartotta az állatállomány létszámát kiveréskor és behajtáskor.

Baromtőzsér: 16–17. századi marhakereskedő.

Eszternás: az a személy, aki a juhokat fejte egy hordozható kerítés segítségével.

Füvelőhadnagy: a 16. században a ló legeltetés rendjére ügyelt, a pányván tartott lovakat ellenőrizte.

Juhászrendek: egyes korcsoportok, hasznosítási típusok elnevezése a juhászoknál: kosos, ürös, birkás, harmadfüves (előhasi) toklyós, bárányos.

Kenéz: régi elnevezés, a juhállománynál a számadó pásztort jelöli.

A *pásztor* megjelölés a ló, juh, szarvasmarha, sertés, stb. őrzőjét, legeltetőjét, gondozóját jelölte. Az elnevezés 1095-ben oklevelekben előfordul. A pásztor megnevezés olyan „*részfoglalkozású*” gondozókat foglal magába, mint: ménespásztor, csikós, gulyás, göbölypásztor, lovász, ökörpásztor, csordapásztor, nyájjuhász, kospásztor, fejős juhász, ellető pásztor, meddő juhász, sztrengahajtó, garabó csikós (az állatoknak takarmányt szállít), bojtár, rideg legény (télen-nyáron a legelőn tartott állat gondozója), falkás pásztor (nagy létszámú juhnyáj őrzője), göbölyös (hízalásba fogott tinó vagy ökör gondozója), kondás, csikós bojtár (a szakmát tanuló fiatal legény), szénázó-, szalmázó legény, marhayűjtő, ökrész, sőrepásztor (a göböly megfelelője), sőrés (hízó marhával foglalkozó gondozó).

Az állatok korcsoportjainak és ivarúknak a régi elnevezései (a napjainkban használatos megnevezések részletezve: *Állattenyésztés tan. Szerk. Szabó F. Bp. 2006. 26–28. p.*) :

Ökör: kifejlett (3–4 éves) vagy még idősebb herélt marha, igázásra használták.

Tinó: fiatal (1–3 éves) herélt bikaborjú.

Heverő ökör: amikor nem vették igénybe igaerejét, lógó ökörnek is nevezték.

Sőre: hízalásra fogott, vagy már meghízalt fiatal szarvasmarha

Göböly: hízalásra fogott marha, főként ökör

Jármos ökör: herélt, idősebb bika.

Ünő: fiatal tehén, üsző, üszőborjú megnevezése. A szó eredete visszanyúlik a finn-ugor korba.

Emse: nőivarú sertés (koca) hajdani elnevezése. Ismert még a *göbe* megnevezés is.

Magló: szaporításra szánt sertés (tenyészszüldő).

Marha: eredetileg vagyont, portékát jelentett.

Lábas jószág: mindegyik háziállatfaj, a kutya és a szamár kivételével.

Aprómarha: a lovon és a szarvasmarhán kívül a többi négylábú háziállat. Egyes vidékeken a baromfifélék, főleg a tyúk megnevezésére használták.

Birka: a morva juh első említése 1648-ból származik. 1750-ben említi I. Rákóczi György rendelete. Ezt a fajtát hozták be a hazánkban letelepedő tanult juhtenyésztők. Az algyői uradalomban német birkaként vagy bürgkeként említették. A merinó fajtát, megkülönböztetve a rackától, szintén birka névvel illették. Az „ösi” fajta továbbra is juhként szerepelt.

A magyar állattenyésztő állattartás kibontakozása

Hazánkban, ha némi késéssel is, de a **18. század második felében** az állattenyésztésünk fejlődési pályára lépett, amiben szerepet játszott a **nyugat-európai országok** – hollandok, angolok – agráriumban bekövetkezett nagyléptékű változás, amely ezeket az országokat a korabeli világ gazdasági fejlődésének a **műhelyeivé** tette. A **korszerűsödő mezőgazdaság** és az **ipari**

forradalom szerencsésen találkozott és hosszú távra megszabta a gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődés irányát. Az új arculatot mutató mezőgazdasági termelés gyökerei visszanyúlnak az előző századba. Mindez a mezőgazdaság **intenzifikációját** jelentette a **németalföldi** tartományban, ami új pályára állította az állattenyésztést is. Ebben a folyamatban kiemelt szerep jutott a **szarvasmarha-tenyésztésnek**, a **tejgazdaságnak**, s vele együtt a **takarmánynövények** termesztésének. A **pillangós kultúrnövények** takarmányként történő hasznosítása forradalmasította az addigi állattartást. Hollandiában 1700-ban már a mezőgazdasági földterület csaknem **80%-át** az állattartás céljaira vették igénybe. Az újkor beköszöntéssel egyúttal az **állattartás győzelmét** is jelentette a **gabonafélék** termesztése fölött. Paradox módon, de ebbe a körbe tartozott – bár tartási módja és hasznosítása merőben eltért – a már említett **magyar szürke marha** 17. századi piaci kivitele Nyugat- és Dél-Európába.

A Kárpát-medence agráriumát tekintve a **18. század** sorsfordító időszakként vonult be a magyar agrártörténetbe. Korábban már említettük, hogy ez a század az **átmenet korát** jelentette. Ez a század egy válságos korszakot zárt le. A török világ megszűnése után az ország gazdasági birtokba vételében a feudalizmus nem akadályozta, hanem ösztönözte a mezőgazdasági termelést, közte az állattartásét is. Az **úrbérrendezés** bizonyos fokú biztonságot nyújtott, elősegítve az ország gazdasági, politikai megerősödését.

A magyar állattartásban a 18. század közepén kitapinthatók a **fejlődés** jegyei. A **régi magyar állatfajták** és a **hagyományos tartási módok** új módozatokkal egészültek ki. A jobbágy-paraszti gazdaságokat, a középbirtokokhoz hasonlóan egyelőre **érintetlenül** hagyják a változások. De a nagybirtokon is tarja hadállásait a hagyományos állattartás és csak a 18. század utolsó évtizedeiben tűnnek föl a változás jelei. A Dunántúlon és Észak-Magyarországon az **uradalmi szarvasmarha-** és **juhtenyésztés** már bizonyos ágazati megoszlást mutat (hizlalás, tejtermelés, tenyészállattartás, stb.), és javult a **ménesállomány** minősége is. A **ló-** és **sertéstartás** fejlődése a Kárpát-medencében szintén megfigyelhető, beleértve a jobbágy-paraszti gazdaságokat is.

Magyarországon a 18. században a **határhasználat** és a **település-szerkezet** egyaránt az állattartáshoz igazodott. A **legeltetési rend**, a településeken belüli **ólaskertek**, az átteleltetésre szánt **szállások** csak a **régi fajták** tartásának kedveztek. Különösen érvényesült ez a jobbágy-paraszti állattartásban, ahol a modernizáció még hosszú ideig váratott magára.

Az egyes állattenyésztési **ágazatok** megoszlásában az arányok a 18. században több nagyobb körzetben módosultak. Országos tendencia a **sertésállomány** növekedése. Főként a Dunántúlon bővült a **juhállomány** nagysága. Erdélyben terjedt a **bivaly**, de egyúttal visszaszorult a **kecsketartás**. Jelentősen gyarapodott a **baromfifélék** létszáma. A 18. század második felében kibontakozó **agrárkonjunktúra** ösztönzi a **majorsági** gazdálkodást is. Ha nem is látványosan, de változik az egyes tájegységek állattartó kultúrája, ami lemérhető a **tejtermékek** iránti kereslet növekedéséből, illetve a nyugati **tejelő marhafajták** hazai megjelenéséből. A kizárólag legeltetésre alapozott – amint erről már szó esett – pásztorkodás kezdett visszaszorulni. A **földművelésre** igénybe vett termőföld nagyságának bővülése szűkítette a rétek és a legelők területét. Növekvő arányt mutatott a Havasalföldre irányuló **transzhumáló** pásztorolás. A 18. század közepétől az **erdélyi juhállomány** jelentős hányada a Tiszántúlon és Bánátban vészelté át a téli időszakot.

A török kiűzése után – bár a jobbágy-paraszti gazdaságokban őrzi elsőbbségét a **magyar szürke marha** – szaporodnak az uradalmi „**svájcerájok**”. De az igaerőt továbbra is a **magyar ökör** biztosította. Azonban nem lebecsülendő a **ló** növekvő szerepe, amelynek tenyésztési színvonalát az 1770-es évektől **központi intézkedésekkel** igyekeztek javítani. Hasonló minőségi változások történtek a **sertéstartás** terén is, aminek legszembeütőbb jele a **mangalicafajta** megjelenése és terjedése. Ez a zsír haszonvételű fajta a későbbiekben a paraszti sertéstartás alapvető háziállatát képezte. Közel másfél évszázadig tartotta hadállásait a magyar állattenyésztésben.

Térhódítása szorosan összefüggött a **kukoricatermesztés** széles körű elterjedésével. A kibontakozó **gyapjúkonjunktúra** kedvezett a **merinó-fajta** meghonosodásának, előre vetítve a 19. században betöltött szerepét, amely a „**kos jegyében**” telt el. Erdélyben viszont továbbra is maradtak az ún. keleti fajták.

A 18. század állattartásában egyre jelentősebb nemcsak a jobbágy-paraszti, hanem az uradalmi állattartásban is a **házi szárnyasok** jelenléte. Újdonságként tűnt föl és terjedt el pl. a **libahizlálás**. A hazai állatállomány természetes takarmányterülete – rétek-legelők – egyre zsugorodott a szántóföldi művelés terjedése miatt. Ugyanakkor a még hasznosítható **gyepterületek ápolása** legtöbbször elmaradt, ami minőségének rovására ment.

A szántóföldi növénytermesztés térhódítása a legjobb termőföldeket vette igénybe, ahol eleinte kizárólag gabonaféléket műveltek. A takarmánynövények csak a 19. század második felétől kaptak nagyobb szerepet, de kizárólag az uradalmakban és az egyházi birtokokon. 1848 után a parasztság a gabonaféléket részesítette előnyben a kukoricával egyetemben. Ez a szemlélet csak a 20. század első harmadában módosult bizonyos mértékben. Az Alföld egyoldalú szentertemesztésre épülő földhasználatát alapvetően megmaradt napjainkig.

Ditz, Henrik (1867) a 19. század magyar mezőgazdaságáról megállapítja, hogy „... továbbra is messze mögötte marad a németországinak vagy akár az ausztriainak is”, és ez az állattartás korabeli színvonalára is utalt. A Kárpát-medencében mutatkozó színvonalbeli különbségek elsősorban az **ökológiai** és **gazdasági** – beleértve a **történelmi** hagyományokat is – adottságokból származnak, függetlenül a népesség etnikai hovatartozásától. Ami a takarmányozást illeti, a **legeltetés** már elveszítette a korábbi századokban betöltött szerepét, továbbra is a **legnagyobb gondot** az állatállomány ellátása okozta, amely végső soron csak a 20. század második felében oldódott meg. Az **1836. évi X. tc.** – legelőelkülönítési törvény – egyáltalán nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, így a 19. század elején még **jelentéktelen** szántóföldi takarmánytermesztés csak elméleti síkra terelte a **legeltetés** és az **istállózás** hívei között évtizedekig dívó vitát.

A magyar állattenyésztés 1867–1918 között

Már a *reformkorban* kezdett körvonalazódni, hogy a magyar mezőgazdaság jelentős fordulat, átalakulás előtt áll. Ennek társadalmi, politikai, gazdasági feltételei már érlelődtek. A döntő mozzanat az *1848/49-es forradalom és szabadságharc* volt, amely véglegesen lezárta a *feudalizmus korszakát*, és elindította az országot a *polgárosodás* után, amelynek gazdasági háttérét a *tőkés gazdálkodás* megjelenése és térhódítása teremtette meg. Megszűnt a jobbágyrendszer, amely a hazai mezőgazdaság fejlődésében az egyik legnagyobb visszahúzó erőt jelentette. A földesúri birtokok piaci viszonyok között gazdálkodó *nagybirtokok* lettek, s ezzel egyidejűleg megszületett az önálló *paraszti társadalom* saját földbirtokkal és gazdálkodási rendszerrel. Mindez óriási lendületet adott a hazai mezőgazdaság modernizációjának. A 19. század második felének évtizedei egy nagy ívű fejlődés, minőségi javulás évtizedei voltak a magyar mezőgazdaság fejlődésében. A modernizáció, az intenzív gazdálkodás gyakorlata az *állattartásban* is jelentős eredményekkel járt. Növekedett az *állatlétszám*, egyúttal javultak a termelés *minőségi* mutatói.

Az állatállomány létszámának alakulása egyúttal azt is jelzi, hogy az egyes állatfajok „megítélése” miként módosult a korszerűsödő hazai állattenyésztésben.

	1870	1884	1911
	1000 db		
Szarvasmarha	4,490	4,879	6,184
Ló	1,819	1,748	2,001
Juh	13,207	10,594	7,697
Sertés	3,573	4,803	6,416

Szembetűnő, hogy a *sertésállomány* nagysága duplájára emelkedett. A *lovak* száma nagyon lényeges változást nem mutatott. A *szarvasmarha* állomány közel 40%-os növekedése kedvezőnek mondható. A *juh* létszáma azonban csaknem a felére csökkent, jelezvén az iránta megnyilvánuló kereslet visszaesését. *Számosállatban* kifejezve szembetűnőbb a szerkezeti átalakulás:

	1870	1884	1911
	%		
Szarvasmarha	53,8	56,5	60,3
Ló	21,8	20,1	19,5
Juh	15,8	12,2	7,5
Sertés	8,6	11,2	12,7

A több hasznosításra, intenzívebb tartásra alkalmas állatfajok aránya növekedett, a külterjes tartásra megfelelőbb (ló, juh) állatállományé viszont csökkent.

Az állattenyésztés szerkezetének vizsgálata során figyelmet kell szentelni az *üzemi kategóriák* szerinti megoszlásnak is. A *legtöbb állatot* – a juh kivételével – az 5–20 kat. hold nagyságú *parasztgazdaságokban* tartották. Szembetűnő, hogy az 1.000 kat. holdon felüli nagybirtoknál az állatállomány csökkenése tapasztalható. Ha a 100 kat. holdas birtokhatárt vesszük figyelembe, kitűnik, hogy az állatok döntő hányadát a kisüzemek birtokolták: a szarvasmarha-, ló-, sertésállomány 80%-át. A lovak esetén ez az arány 80% fölött volt. De hasonlóan alakult a helyzet a baromfiféléknél is, mely ágazat elsősorban a paraszti gazdaságok jövedelmét gyarapította. Összességében azonban megállapítható, hogy a *kisüzemek mennyiségi fölényét a nagyüzem minőségi fölénye* ellensúlyozta. A nagybirtokok élen jártak a hizlalásban, a tejtermelésben, a kisgazdaságok ellenben az igázásban, a tovább-tenyésztésben, sőt az ország egyes tájain a tejtermelés terén szintén kiváló eredményeket értek el. A nagybirtok fölénye akkor is szembetűnő, ha ugyanazon állatfajtaról van szó. Az *éves tejtermelés* üzemenagyság szerinti megoszlása a 19. század utolsó harmadában:

	Kis-	Közép-	Nagy-
	üzem (liter)		
Magyar-erdélyi fajta	747	833	959
Mokány és riska fajta	832	1,159	1,219
Pirostarka fajta	1,135	1,394	1,726
Borzderes fajta	1,104	1,625	2,181
Egyéb színes fajta	990	1,297	1,630

A fenti kép azonban sokkal árnyaltabb, mivel a Dunántúlon és a Kisalföld egyes településein a *paraszti marhatartás* minőségi partnere volt a nagybirtokénak (hús-, tejtermelés, tenyészállatnevelés). Ugyanakkor a hagyományos marhatartást folytató parasztságok a piacképesség terén nagy hátrányban voltak a nagybirtokkal szemben.

A szarvasmarha-tenyésztésben a mennyiségi növekedésnél sokkal jelentősebb volt a *minőségi* javulás térnyerése. Az 1880-as években gyors ütemben szorult vissza a magyar szürke fajta. A *fajtaváltás* terén kezdetben a nagybirtok előnyt élvezett, mert a nyugati fajtákkal történő „próbálkozások” már a 18–19. század fordulóján elkezdődtek. Az 1850–60-as évek újabb behozatali hullámát a *marhavész* elsodorta, amit csak az 1870-es években sikerült visszaszorítani. A *takarmánytermesztés* szerepének erősödése szemmel láthatóan gördülékenyebbé tette a fajtaváltást. Míg 1884-ben a magyar szürke marha aránya 80,3% volt, addig 1911-re a piros tarka fajták tették ki az állomány 72,2%-át. Ezen évtizedek alatt – 1870–1911 között – a *lóállomány* szintén növekedett, de ez elsősorban a hadsereg és a csendőrség keresletének köszönhető. A területi megoszlást tekintve a legtöbb lovat a *legnagyobb gabonatermesztő alföldi övezetekben* tartották, ahol a tanyás gazdálkodás is nagy hasznát vette igaerejének. A méneseiket nem számítva, a tenyésztés elsősorban az *igaerő* igényeit szolgálta. Amit az is alátámaszt, hogy az állomány egyharmada *herélt ló* volt. A *paraszti üzemekben* összpontosult a lóállomány zöme. Nemes vérű állományt az állami és magánménések tartottak. A *keresztezett egyedek* aránya viszont a parasztságnál volt számottevő, ahol számos *tájfajta* kialakulásának lehetünk tanúi. (Korábban már esett róla szó!)

A *sertéstartás* is a lendületes fejlődést mutató háziállatok közé tartozott. Szűkültek a külterjes tartás keretei, ami hozzájárult a tartásmód átalakulásához és a teljes fajtaváltáshoz. A mennyiségi növekedést az 1895-ben kirobbant *sertéspestis* megakasztotta, ami óriási kárt okozott. Ugyanakkor a sertéshízlalás egyre inkább *önálló* ágazattá kezdett válni. Az 1860–70-es évekre a *mangalica fajta* egyeduralma már vitathatatlan, noha Ny-Európában már a kevésbé zsíros húsokat kereste a piac, amely alól nem jelentett kivételt a hazai kereslet sem. Mind nagyobb igény mutatkozott az *angol hússertések* iránt. A *hagyományos tartás* (konda, csürhe) még létezett, de a makkoltatás már a múlt emlékeként élt tovább. A kukorica, a burgonya, az árpa és a korpa, valamint a fölözött tej szerepe felértékelődött. *Kőbánya, Nagytétény* és a *nagyvárosok hizlaldái* nagy létszámú hizóállatot állítottak elő a hazai piac számára.

A *juhtenyésztés* „virágkora” az 1870-es évektől fokozatosan lehanyatlott. A 14 millió egyedre számláló juhállomány a századforduló idejére a felére csökkent a gyapjú iránti kereslet megcsappanása miatt. Ez a tendencia tartósan bizonyult. Egyúttal a határhasználat is módosult, csökkent a legelő és az ugar területe. Az Alföld a búza és a kukorica „hazájává” vált, Dunántúlon pedig a belterjes marhatartás vert gyökeret. A cigáját és a rackát kiszorították az *elektoralnegretti* fajták. Egyidejűleg viszont erősödött a textilipar érdeklődése a *durvább minőségű gyapjú* iránt (a tengerentúli hosszú gyapjú). A századforduló éveiben egyre keresettebbé váltak az *angol húsjuh fajták*, ami némileg ellensúlyozta a gyapjú iránti kereslet csökkenését. A racka – merinó fajtaváltásból győztesként kikerülő merinó fajta – létszáma – a már említett okok miatt – visszaesett az első világháború előtti években, de ez a többi fajtát nem érintette. A *juhtenyésztés hanyatlása* a Kárpát-medence mezőgazdaságilag *fejlettebb tájain* következett be, így az ország nyugati és a középső területein. Az „*ósi fajták*” tenyésztése a keleti régióban változatlan maradt, sőt viszonylag hosszú időre állandósult is.

Az ország *baromfiállományát* először csak 1895-ben írták össze. Sőt még ezután is elég ötletszerűen végrehajtott számlálásokból nyert adatok állnak rendelkezésre. Az 1895. évi felvétel szerint 28,2 millió darabot tett ki az állomány nagysága. Ebből 5,6 millió darab jutott a Duna-Tisza közére, 4,5 millió darab pedig a Tisza-Maros-szögre. Az ágazat mellőzöttsége – amint már említettük – a 19. század végétől kezdett alábbhagyni. Hiszen az *1890–1910 közötti években* az élőbaromfi-kivitel értéke 10 millió, a „tisztított formában” eladottaké 20–30 millió, a tojásértékesítésből pedig 50–80 millió, továbbá a tolleladásból 70–90 millió korona bevétele származott az országnak.

A 19. század utolsó évtizedeiben kibontakozó *minőségi fejlődés* – bár az általános tendencia kevésbé változott – megtorpant, ami elsősorban az Alföldön mutatkozott meg, mivel az 1906.

évi *agrár*vámok emelése az *egyoldalú gabonatermesztést* újból jövedelmezővé tette, fékezvén az állattenyésztés további belterjesedését.

Az 1867 utáni magyar állattenyésztésnek a fentiekben vázolt fejlődése azonban nem volt zökkenőmentes. Annyi azonban bizonyos, hogy az állam a korábbi időszakhoz képest sokkal nagyobb arányban igyekezett beleszólni az állatállomány mennyiségi növelésébe és minőségi javításába. 1905-ben megtartott országos állattenyésztési értekezleten *Pirkner János* megállapította, hogy 1885 óta ugyan számos intézkedés történt a fejlesztés érdekében, azonban az elért eredmények ezzel nem állnak arányban. A követett *állattenyésztés-politika* nem állt a helyzet magaslatán. Egy évtizeddel később *Széchenyi Emil* is hasonló hangot ütött meg, amikor kijelentette, hogy az állam hatalmas összegeket áldozott az ipar fejlesztésére, ugyanakkor mostohán bánt az állattenyésztéssel. Nyugat-Európával összehasonlítva megállapította, hogy a magyar *parasztság állattartása* sem mennyiségben, sem minőségben nem javult, noha a Földművelésügyi Minisztérium milliókat költött évente a köztenyésztésre.

A *lótenyésztés* szervezeti rendszere a hadsereg érdekében a 18. század közepétől kiépült a ménesek, a méntelepek, a magán ménesek, továbbá a vármegyék közreműködésével. Ez a folyamat a többi ágazatban csaknem a 19. század végéig elodázódott. Jóllehet haladást csak akkor lehetett elérni, ha a köztenyésztés számára elegendő, jó minőségű apaállat áll rendelkezésre. Amíg ez a lótenyésztésben majdnem zökkenőmentesen működött, addig a többi állatfajnál a megyék, a városok és a községek – kevés kivételtől eltekintve – sokáig nem fordítottak rá gondot. A Földművelésügyi Minisztérium hosszú ideig a tenyészállatokkal való ellátást a szabad társuláson alapuló *gazdasági egyesületekre* bízta. Több éves huzavona után csak 1896 őszétől jött létre az *állattenyésztési felügyelőség* intézménye, az 1894. évi XII. tc. alapján. A törvény végrehajtási utasítása kijelölte az *ország tenyésztési kerületi beosztását* és az állattartással kapcsolatos teendők körét. Előírva azt, hogy az állattenyésztés minden ágazatát fejleszteni kell. Az 1912. évi XXIII. tc. az állattenyésztési felügyelőségeket *gazdasági felügyelőségekké* szervezte át, hatáskörüket bővítve. Ami nem minden esetben szolgálta az állattenyésztés érdekeit. Az *országos állattenyésztési alap* is csak az 1908. évi XLIII. Tc.-kel teljesedett ki, vagyis a modernizálódó magyar állattenyésztés korszakának utolsó évtizedében. Minden rosszallástól eltekintve megjegyzendő, hogy 1890–1910 között az állam éves költségvetéséből a szarvasmarha, sertés, juh és baromfi ágazatra, a havasi gazdaságok és tejgazdaságok fejlesztésére, a lótenyésztés fejlesztésére fordított összegnek csupán az *egyhatod* részét fordította. Ami mögött kizárólag katonai érdek húzódott meg, noha hosszabb távon a köztenyésztés is hasznát látta.

1858-ban indult meg a *törzskönyvezés*, ami – néhány juhásztól eltekintve – kevés érdeklődést váltott ki. 1871-ben *újjászervezték* a tisztavérű állatok törzskönyvezését, és *Magyar Nyájkönyvet* nyitottak a fenti körön kívül lévő állatok számára. Ez szintén érdektelenségbe fulladt. 1886-ban létrejött az *országos törzskönyv* az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (*OMGE*) kezdeményezésére. Ez a szerveződés már eredetileg is a *nagybirtok* érdekében született meg, tehát kevés esélyt adott a köztenyésztés számára a paraszti állatállományt tekintve. Nem beszélve arról, hogy szinte kizárólag a *szimentáli fajtára* terjedt ki. De 1910-ben a *Károlyházán* meginduló *tejelés-ellenőrzés* a parasztgazdaságokat is számításba vette, elsősorban a Dunántúlon. Már 1883-ban megalakult az *Országos Tejgazdasági Felügyelőség*, amely előmozdította a *tejszövetkezetek* szervezését. 1896-ban Magyaróváron *tejgazdasági kísérleti állomás* létesült *Ujhelyi Imre* vezetésével, aki a tehéntartásban a *teljesítmény* után igazodó *tenyész kiválasztás* hazai kezdeményezője volt. (A tenyészkiállításokról, vásárokról más helyütt teszünk említést.)

A korszakot lezáró háborús évekre a magyar állattenyésztés addigi *fejlődésének a csúcspontjára* jutott. A háborús évek alatt az ország állatállományának létszáma lényegesen nem változott, ami elsősorban gazdasági okokra vezethető vissza. A köztenyésztést illetően elegendő számú apaállat rendelkezésre állt. A kedvezőtlen körülmények miatt a tejszövetkezetek feloszlottak. A kedvezőtlen árpolitika a magas árak miatt hátráltatta az abraktakarmányok beszerzését.

Ugyanakkor növekedett takarmánykivitelünk úgy az abrakfélék, mint a szálastakarmányok terén. Az 1916. évi *országos állattenyésztési értekezlet* olyan háborús viszonyokhoz igazodó döntéseket hozott, amelyek megvalósítása még békeidőben is nehézséget jelentett volna. Ezekben az években csökkent az apaállatok száma. Visszaesett a közvágóhidak forgalma, amit tetézt a vágási átlagsúly csökkenése. A korábbi évekhez képest az állat- és állati termék kivitel – a hazai ellátás érdekében – messze elmaradt 1913-hoz viszonyítva. Ugyanakkor pl. a parasztgazdaságok házi vágása jelentős növekedést mutatott.

A hazai állattenyésztés a két világháború között

Az 1920 után kialakult helyzet megbontotta az állattenyésztés kialakult hagyományait, amelyek a tőkés gazdálkodás kialakulásával maguk is változóban voltak. 1920-at követően megszűnt a *Kárpát-medence gazdasági egysége*, és felbomlott a *tájtermesztés* egymást kiegészítő jótékony hatása. A háború utáni állatállomány nagysága az egyes állatfajokat illetően változó képet mutatott. A *szarvasmarha* létszámát kevésbé érintették a háborús veszteségek, mert zöme a parasztok kezén volt. Az *ökörállománynál* tapasztalható bizonyos csökkenés, ami mögött elsősorban az igaerőváltás húzódott meg. A *sertésartás* terén a nagyobb gazdaságokat jobban érintették a háborút végét követő politikai események, az általános *veszteség* 15–20%-ra tehető, amit gyorsan kihevert az ágazat. A *baromfiállományt* kevésbé érintették még a területi változások is, mivel a felesleget termelő körzetek az új határokon belül maradtak. A monarchia felbomlását követően a szarvasmarha-állomány soha sem érte el az 1911. évi szintet. A sertéslétszám is csak 1935-ben és 1938-ban közelítette meg. A juhállomány visszaesése felülmúlta a lóállományét is, bár ez utóbbinak a szerepe a gépesítés térhódítása miatt is egyre jobban kezdett háttérbe szorulni. Noha ezt az általános tendenciát a *külterjes gazdálkodás* bizonyos mértékű hazai „visszatérése” lassította. A legnehezebben a szarvasmarha- és a sertéságazat heverte ki a Kárpát-medence gazdasági egységének fölbomlását, a hagyományos kapcsolatok megszakadását, a peremterületek elvesztését.

A *szarvasmarha* létszáma 1920–1938 között 1,7–1,8 millió darab között mozgott, ami bizonyos növekedést, majd visszaesést és stagnálást takart. E mögött nemzetközi piaci viszonyok változása, a hazai takarmány-ellátás helyzete és a gazdasági világválság következményei húzódtak meg. Jelentősen csökkent az ország állattartó-képessége, ami leginkább ezt az ágazatot érintette, mivel csökken a rét-legelő aránya a határok módosulása miatt. A létszámingadozás elsősorban a növendék állatok körében jelentkezett. Fontos mozzanat a gazdasági válság után, hogy nemcsak arányában, hanem ténylegesen is növekedett a *pirostarka fajta* létszáma, ami fordulópontot jelentett a fajta hazai történetében. Hiszen amíg a szántóföldi termesztésben a külterjes irányzat kapott erőre, addig a marhaállománynál az intenzívebb fajta előretörése érvényesült. Az átalakulás területi különbségeket takart. A Dunántúl kivételt jelentett, ahol a fajtaváltás üteme és a létszám bővülése is felülmúlta a többi országrészét. Az ökorhasználatban is elütött Dunántúl, ahol a lófogatú szántás és talajmunkák végzése érvényesült. Az északi tájakon a talajadottságok indokolták a nagyobb ökörállomány fennmaradását, de az Alföldön is csökkent a számuk, de még így is 9,0% körül mozgott.

A minőségi fejlődés sarkalatos elemét a *tejtermelés* alakulása jelentette. Az 1920-as években a fejési átlagok 1,0–1,5 literre tehetőek. Az 1930-as években már 1,8 liter tejet fejtek átlagosan tehenenként. A tehenek $\frac{3}{4}$ részét fejték, ami nagy előrelépés volt. A napi fejési átlag a Dunántúlon 6,3 liter, az Alföldön 5,8 liter volt. A 100–1,000 kat. hold közötti gazdaságokban közel 8 literes napi átlagot értek el, az 1.000 kat. hold fölött lévő nagybirtok tehenállománya már 9,6 liter napi átlagot mutatott. Így a kifejt tej mennyiségének 78%-át adták. Továbbra is megmaradt

a *kisüzem* (parasztgazdaság) és a *nagybirtok* (nagyüzem) közti *minőségi különbség*, noha a létszámot tekintve a parasztság kezén volt az állatállomány döntő része. A parasztoknál hiányzott a megfelelő szakismeret, a korszerű és elegendő mennyiségű és minőségű takarmányozás. Természetesen voltak kistenyésztők, akiknek hozamai sokszor felülmúlták a nagyobb uradalmakét, de csak szórványos esetekről volt szó. Nem véletlen, hogy a *törzskönyvezett uradalmi állományokból* kerültek ki a korszak *rekord tehenei* is. (Részletes ismertetés később.)

A *magyar szürke marha* javítására is nagyobb súlyt helyeztek, *maremann* fajtájú bikák behozatalával. Az uradalmakban található *borzderes* tehenészetek minőségi javítása szintén folyt. Jelentős lépések történtek az *apaállat-használat* színvonalának emelésére. Ennek ellenére ezen a területen mégis romlásról beszélhetünk. Hiszen az egy bikára eső 50–60 tehén helyett 80–85 darab jutott. Számottevő különbségek adódtak nemcsak az egyes országrészek között, hanem az egyes birtokkategóriák között is. A kiválóan gazdálkodó uradalmakban nem volt ritka, hogy egy bikára 27 darab tehén jutott, ugyanakkor ez Bács-Bodrog megyében és Szabolcsban meghaladta a 90 darabot is. A visszaszorulóban lévő magyar szürke marhánál – köztenyésztésben – szintén kedvezőtlen arányok uralkodtak. De hasonló volt a bika-tehén arány a *borzderes* fajtánál is. Néhány terület kivételével – Hajdú megyében és Debrecenben rosszabb volt az arány – a köztenyésztésben lévő szimentáli bikák száma megfelelt az országos átlagnak.

Az állategészségügy terén a *fertőző betegségek* (védőoltás, járvány megelőzés) számos fajtáját sikerült visszaszorítani, kiváló eredménnyel. A két világháború között a magyar állatorvosi tudomány már nagy *nemzetközi tekintélyt* vívott ki magának.

Kedvezőtlenül alakult az *állami értékesítési politika*, amelynek monopolizálása a parasztságot sújtotta. A kiviteli hasznot a nagybirtok fölözte le. A *Hangya* szövetkezet is hasonló módon az uradalmi marhát szállította külföldre. A *kiválasztás szempontjai* között szerepelt az eladásra szánt állatok száma, külleme, húsformái, stb. Ezen a téren a nagybirtok kétségtelül előnyt élvezett. De nem hozott változást az 1938-ban megalakult *Országos Állatértékesítő Bizottság* felállítása sem, amely az eladást szervezte, és a kivitel zömét monopolizálta. A német importnak közel 75%-át a 100 kat. hold fölötti gazdaságok adták. Az Olaszországba irányuló kivitelen már nagyobb volt a paraszti gazdaságok részesedése. A *tejfelvásárlás* terén az országos rendezés helyett csak „területi” rendezésre került sor, ahol szintén a nagybirtok érdekei kerültek előtérbe. Csak a parasztság gazdagabb rétegei – napi 20–50 liter szállítása – részesültek a monopóliumból.

A *lótenyésztés* terén az állomány nem gyarapodott, inkább valamelyest csökkent. Ami nem magyar sajátosság, hanem a gépesítés 1920 után kiteljesedő nagy hullámának a következménye. A nyugati országokban a *traktor* megjelenése kiszorította a lovat a gazdálkodásból, illetve új irányt szabott hasznosításának. Hazánkban ez a tendencia jóval *lassabban* érvényesült, ami egyúttal utalt mezőgazdaságunk színvonalára is. A gépesítés csak a nagybirtokon volt jövedelmező. Az állomány csökkenése a növendékeket érintette, ami azt jelentette, hogy a tenyésztés célja nem a szaporítás, értékesítés, hanem az *állomány fenntartása*, a termelésben való hasznosítása. Szembetűnő volt a ménék és a méncsikók számának csökkenése. Mindez a *tenyésztési kedv* hanyatlásából eredt, és a Földművelésügyi Minisztérium állandó küzdelmére utalt, az ún. *zugménék* ellen. Változatlan a lóállomány *fajtajellege*, amely 1920–1938 között szinte alig változott. A meleg- és a hidegvérű állomány aránya az utóbbi típusnál 21% körül megrekedt. E korszak minőségi javulásának meghatározó elemét nem a fajtajelleg változása jelentette.

A *területi megoszlást* illetően 1924-ben az állomány 50,12%-a jutott az Alföldre, 37,94%-a a Dunántúlra, a fennmaradó rész az északi területre (11,94%). Ezek a megoszlási arányok két évtized alatt nem sokat módosultak. A minőségi fejlődést az erősebb, jobb gazdasági hasznosítású *nóniusz fajta* favorizálása jelentette, ami hatásosnak bizonyult. A javulást szolgálta 1920

után az újonnan kialakított *tenyésztési kerületek* megszilárdítása, olyan *tenyésztési szervezet* kialakítása, amely a tudományos eredményeket a gyakorlatban is alkalmazta. A legfontosabb mozzanat az *állami mén*ek minőségének a javítása volt, ami az ismételten felállított *méntelegek* és *fedezettő állomások* révén valósult meg. 1930-ban már 40% fölé emelkedett a köztenyésztésben lévő mén aránya, sőt néhány év múlva már megközelítette a 60%-ot. A méntelegek kiépítésével javult a *köztenyésztésben* lévő mén tartása, takarmányozása. A rendszeres selejtezés javította az apaállatok minőségét. A hazai lóállomány meleg- és hidegvérű típusának területi megoszlása jelzi, hogy a *hidegvérű állomány* Dunántúlra összpontosult (Baranya, Somogy, Vas, Zala megye). Szembetűnő a *fejlett szarvasmarha-tenyésztési övezet* és a *hidegvérű lótenyésztési körzetek* egybe esése. A hidegvérű ló tartás másik fellegvára Heves, Borsod, Nógrád és a Zemplén vidéke volt. A *melegvérű* állomány tartása viszont az Alföldre szorítkozott. A tenyésztéssel egyidejűleg fejlődött az *állatorvoslás* is, amit jelzett a fertőző betegségben elhullott állatok minimális száma. Az *állami irányítás* kiterjedt a ló értékesítésére is, ami kizárólag a nagybirtokot érintett, a paraszti ló tartást szinte érintetlenül hagyta. 1938-ban a katonapolitikai okok miatt *megtiltották* a melegvérű lovak kivitelét.

A két világháború közti évtizedekben a *sertésállomány* létszáma mutatta a legnagyobb ingadozást, mivel ebben az ágazatban van a legtöbb esély – a létszám megállapítása során – a hibalehetőségre. Annyi bizonyos, hogy az állomány nagysága soha sem érte el az 1914 előtti évek szintjét, mintegy 2,6 millió darab körül mozgott. A két szélsőértéket az 1,9 illetve a 3,2 milliós nagyságú állomány képviselte. A *sertésstartó terület* nagyjából egybeesett a *kukoricatermő vidékekkel*, amelyeknek jó része 1920 után a határ túlsó oldalára került. Hatása jóval később mutatkozott meg. A négy-öt évenként beköszöntő *ciklusok* okai között szerepet játszottak a szaporodási sajátságok, a változó takarmányhelyzet, az értékesítés, a fertőző betegségek, stb. A létszámingadozás elsősorban a növendékállományon mérhető le. 1920–1938 között az *állomány belső arányai* (koca, növendék, ártány, kan) nem változtak. Az 1930-as évek második felétől eltekintve, a sertésstartók részéről semmiféle szándék nem mutatkozott az állomány jelentős arányú növelésére. De kedvező fordulatnak tekinthető a *húsfajták* előretörése a zsírtípusúakkal szemben. Noha ez a folyamat lassan játszódott le, 1938-ban már a hússertések aránya elérte a 19%-ot. Ebben az időszakban megnőtt Dunántúl szerepe a sertésstartásban. Ezen a téren az Alföld jelentősége továbbra is megmaradt, de az állomány nagyságában némi csökkenés következett be. Az északi vidékeken csak minimális ingadozás mutatkozott. Megjegyzendő, hogy a sertésenyésztés egy bizonyos fokig ellensúlyozta a *marhatartásban elmaradt* területek állattartását, ami a konjunktúrától való nagyarányú függés mellett szintén a sertéságazat jellegzetességei közé tartozik.

Az első világháború után vált általánossá a *hússertések behozatala*, főleg *angol* és *dán* fajtákról van szó. Térhódításuk a paraszti gazdaságokban, a kistenyésztők körében éppen úgy jellemző, mint az uradalmi tenyészetekben. A *fehér hússertések* mellett megjelentek a *fekete* fajták is, különösen az 1930-as években. A *mangalicához* való ragaszkodás azon állattartók körében dívott, akik nem a piacra termeltek. Hiszen ezt a fajtát legeltetni lehetett, sokkal igénytelenebb volt az elhelyezésre, stb. Így a *parasztság* szegényebb rétegei számára is jövedelmező volt tartása. Még egy óriási előnye volt, hogy kiváló *keresztelési partnernek* bizonyult (mangalica×hússertés), és az *utódok* hústermelő képessége, szaporasága sokat javult. Ugyan előrelépés történt a *törzskönyvezés* terén, bár a parasztság körében érdemi fejlődésről egyelőre nem beszélhetünk. Az *uradalmi sertésstartás* eredményei csak szerény mértékben vertek gyökeret a paraszti tartásban. A *Csáky-féle expressz-hizlalás* még a nagyüzemi tartásban sem vált általánossá, nem beszélve a paraszti gazdaságokról. Ebben az időszakban tovább nőttek a *különbségek a külterjes tartású paraszti és a jövedelmezőségre törekvő uradalmi tenyészetek* között.

Az *apaállat-ellátottság* a létszámot tekintve nem javult. A magántenyészetek kezén volt a tenyészkörmű több mint 60%-a. Ugyanakkor a *kocaállomány* zöme a paraszti birtokában volt,

akik viszont nem rendelkeztek tenyészkannokkal. A köztenyésztésben lévő kanok létszáma nem tudott lépést tartani a kocák létszámnövekedésével. Így kedvezőtlen képet mutatott az *egy kanra jutó kocák* száma is. De nem volt jobb a helyzet a *hússertés kanok* esetén sem. Az 1930-as években azonban már nemcsak a nagyobb tenyészetek, de a kisebb gazdaságok is tartottak hússertést, így a köztenyésztésben is javult az egy hússertés kanra jutó kocák aránya. Jobb volt a helyzet a *mangalica fajta* esetében. A tenyészkannok nagyobb százaléka a köztenyésztésben volt, ami utalt arra, hogy a *kistenyészetekben* továbbra is vezető szerepet játszott ez a zsírtípusú fajta. Összességében azonban az apaállat-ellátottság nem felelt meg az igényeknek, ami a minőségi fejlődést akadályozta. A *mangalica* és a *hússertés „párviadalában”* a Dunántúl előnye vitathatatlan volt az Alfölddel szemben. *Hajdú- megyében, sőt Debrecenben* az 1930-as években – noha elvéve már tartottak hússertést – a köztenyésztés nélkülözötte a hússertés kanokat. Bár a mangalicatartás terén az Alföldön található a kocák fele, ennek ellenére a *tenyésztés súlypontja* mégis a Dunántúlon volt. A *kézből történő fedeztetés* lassan terjedt el, arányaiban nem érte el a marha- és a lótenyésztésben lévő átlagot, továbbá az apaállathány a sertéstartásban fokozottabban érvényesült, mint a többi ágazatban.

Súlyosbította a sertéstartás helyzetét a *fertőző betegségek* állandó megléte. A *sertéspestis* elleni oltás csak az 1930-as évek második felében terjedt el, mérsékelve az évente 10–200 ezer darab között mozgó elhullást. Az 1929–1933. évi *értékesítési válság* szintén hatalmas károkat okozott. Ez különösen a parasztságot érintette, hiszen 1935-ben a felvásárlásra kerülő állomány közel 70%-a a *100 kat. hold alatti* birtokok kezén volt. Az állam *intervenciós vásárlással* próbálta az árakat tartani, nem sok eredménnyel.

A *juhállomány* szintén megszenvedte 1920 után a hagyományos gazdálkodási szerkezet fölbomlását. Az új határokon belül a *gyenge minőségű legelők* maradtak meg. Mindezt tetézte az is, hogy az ágazat a konjunkturális ingadozásoknak olyannyira kitett, mint a sertéstartás. Mivel alacsony volt a gyapjú iránti kereslet, csökkent az állomány létszáma. A több mint két évtized alatt közel 1,5 millió darab körül ingadozott. A juhtartás a *nagybirtok gazdálkodásába* tartozott, így az első világháború végén, az azt követő események következtében súlyos veszteségek érték. 1920–1938 között a hazai juhállományon belül jelentősebb *szerkezeti módosulások* nem következtek be. Egyedül az *ürüállomány*nál volt némi visszaesés, amelynek nagysága 2–3% közé esett, jelezvén egy szerkezeti váltás kezdetét.

Ami a fajtaösszetételt illeti, a *merinó* fölénye vitathatatlan a racka és a cigája háttérbe szorulásával. Ugyanakkor a *fésűs merinó* típus aránya az 1930-as évek második felében 5–7% között mozgott, utalva arra, hogy a tenyésztés az ipar megváltozott igényével már igyekezett lépést tartani.

Ha az állomány területi megoszlását nézzük, kiderül, hogy a juhtenyésztés visszaszorult a Dunántúlról és az Északi-hegyvidékről, egyúttal az Alföldön viszont nőtt a juh létszám. Az átcsoportosulás mögött az a tendencia húzódik meg, hogy a Dunántúlon a *legelőket a szarvasmarhák számára* tartották fenn. De az Alföldön is csak a *gyengébb minőségű legelővel* rendelkező területeken bővült az állomány nagysága. Vagyis a *tenyésztés súlypontja* a keleti homokos (szikes) tájakra tevődött át. Végző soron a *külterjes juhtartás az Alföldön, a belterjesebbé váló marhatartás* pedig a Dunántúlon vert gyökeret. Sőt a Duna-Tisza közéről is kiszorult a juh, átadván a hasznosítható színteret a szőlő-, gyümölcs-, zöldségtermesztésnek.

A két világháború között a hazai juhállomány további része vált merinó jellegűvé. Egyúttal az ágazat válsága idején jelentős lépések történtek a *gyapjú-, hús- és a tejhozam javítására*.

1918 után egy új típus kialakítása körvonalazódott: a *fésűsgyapjas merinó*, ami iránt – amint már említettük – a textilipar támasztott igényeket. Ezzel párhuzamosan a *gyapjúhozam* növelésére is törekedtek. E téren különösen az *uradalmi tenyészetek* jeleskedtek, ahol tudatos szelek-

ció folyt. Fejlődés tapasztalható a *tejhozam* növelésében is. 1920 előtt a peremterületek hagyományos juhtartása haszonvételként földolgozta a juhtejet. A történelmi Magyarország középső tájain ez nem dívott, és csak 1920 után kezdték el fejni az állatokat. Az 1930-as években már az *anyaállomány* közel 50%-át fejték. Lépéseket tettek a *húshozam* növelésére is, amelynek háttérét a *francia húsmérinó fajták* behozatala biztosította. A *keresztezők* hatására javult az állatok testformája, nőtt az élősúly, ami a pecsenyebárány kivitelét is bővítette.

Jóllehet csak 1937-ben alakult meg a *Juhtenyésztők Országos Egyesülete*, az általa képviselt célkitűzések már jóval korábban a szakmai elvárások közé tartoztak. Vezettek az *országos törzskönyvet*, amely felölelte az ország juhállományának jelentős részét. Állami akciókkal segítettek az ún. *népies tenyészeteket*. Kos-akciók, jerkebárányok kiosztása, apaállat-ellátás bővítése kiváló alkalmat teremtett a köztenyésztés színvonalának emelésére. A tenyésztők 95%-a magántenyésztésben volt, ami azt jelentette, hogy az állomány közel 80%-a a 100 kat. holdon felüli birtokosok tulajdonát képezte, és ezek saját kosokkal rendelkeztek. A nagyobb parasztgazdaságokban is saját kosot használtak. A *köztenyésztésben* a kos-anya arány azonban kedvezőtlen képet mutatott. Meglepő, hogy a nagyobb városok, közöttük *Debrecen*, a köztenyésztésben kosot nem tartottak. A parasztság kezén lévő állomány a nagybirtokokkal szemben kedvezőtlen helyzetben volt, mivel apaállatokból szűkölködött. Az állam *tenyésztési elképzelései* a köztenyésztésnek csak vérfrissítő, kiegészítő szerepet szánt, ezzel is fenntartva a nagyüzem monopóliumát a juhtartásban.

A hazai juhtenyésztésre a legnagyobb veszélyt a *gyapjú* és a *juh árának* alacsony színvonala okozta. Mivel az ágazat legfőbb bevétele a gyapjúból származott, a nagybirtokosok sürgették az államot a gyapjúértékesítés helyzetének javítására. 1934-ben *rendelet* kötelezte a textilgyárakat a hazai gyapjú szabott áron történő átvételére. Végül soron *állami támogatással* tartották fenn a gyapjútermelést.

A *juhértékesítés* javítása is napirenden volt. A legnagyobb felvevő a *francia piac* volt, ahová az élőjuh 74%-a, az egész juhkivitelnek 55–60%-a irányult. Az állam a kivitel az ár 25–50%-ával támogatta, ezzel is könnyítve a nagybirtok helyzetén. A *juhhús hazai fogyasztásának* növelésére tett erőfeszítések csődöt mondtak, ugyanis ahelyett, hogy az állam az ártámogatással olcsóbbá tette volna a húst, növelte a termelőknek kifizetett árakat. Az állam *kényszereszközök*höz folyamodott: 1936-ban a *hadseregben* kötelezővé tették hetente kétszer a juhhús fogyasztását.

Annak ellenére, hogy a *baromfitenyésztés* sokáig elhanyagolt ágazatnak számított, igen jelentős szerepet játszott a magyar állattartásban. A hazai mezőgazdaság egészéhez viszonyítva is még *külterjesebbnek* számított, jóllehet jövedelmező volt. Az állat maga kereste meg takarmányát, az elhullott gabonamagvakat értékesítette, hasznosította a gyommagvakat, kártevő rovarokat, vagyis a szántóföldi földművelés eredményességéhez hozzájárult. Szinte kizárólag a *paraszti gazdálkodáshoz* kötődött. Különösen jelentős volt az *Alföld* nagyhatárú tenyésztési körzeteiben, ahol a baromfiértékesítés jóval megelőzte a tejeladást. Meglepő, de a baromfi a *paraszti táplálkozásban* – az említett okok miatt – háttérben maradt.

A két világháború között a baromfiállomány létszáma átlagosan 23 millió darab volt, amelynek 77%-át a tyúkfélék tették ki. Ha a *birtokkategóriák* szerinti megoszlást nézzük, akkor kiderül, hogy az egész állomány közel 90%-a a 100 kat. hold alatti gazdaságokban található. Ezen belül az 5 kat. hold alatti kisgazdaságok – törpebirtokok – tulajdonában volt a *baromfiak* közel 40%-a. Ebben az időszakban csak a *pulykának* volt nagyobb szerepe a nagybirtokon. Az Alföldön a teljes állományból a parasztság kezén 91%, a Dunántúlon 87,7%, az Északi-hegyvidéken több mint 93% volt.

Az állomány megoszlása birtoknagyság szerint, %

	20 kat. hold alatt	20–100 kat. hold között	100–1000 kat. hold között	1000 kat. hold fölött
Tyúkfélék	77,1	15,3	4,1	3,5
Pulyka	46,9	32,3	15,4	5,4
Kacsa	71,4	18,6	5,8	4,2
Liba	73,8	19,9	4,4	1,9
Galamb	53,3	33,4	8,8	4,5
<i>Összesen</i>	<i>74,8</i>	<i>17,1</i>	<i>4,7</i>	<i>3,4</i>

Táji megoszlás szerint a baromfiállomány 47,1%-a jutott az Alföldre, a Dunántúlra 41,3%-a, az Északi-hegyvidékre 11,6%-a. A tyúkfélékből a Dunántúl 78,1%-kal, az Alföld 70%-kal, az Északi-hegyvidék 74,8%-kal részesedett. A pulyka elsősorban az Alföldhöz kötődött. A *lúdállomány* közel fele, a *kacsalétszám* javarésze szintén az Alföld baromfiéleségének számított. Az *állami tenyésztés-politika* a testsúly, a tojáshozam és a tojásmennyiség növelésére irányult. Kezdetben *plymouth* és *orpington* fajtákat használtak a magyar tyúkállomány javítására. Az 1920-as években került az országba a *leghorn* és a *rhode island* fajta, s végül ez utóbbi terjedt el. A fajtaváltást és fajtajavítást az egyik legrégebbi állattenyésztő szervezet, a *Baromfi-tenyésztők Országos Egyesülete* segítette elő. Tevékenysége jelentős eredményekkel járt a *liba*-, a *kacsa*- és a *pulykatenyésztésben* is.

A *baromfikivitel* állandóan növekedett, különösen az 1920-as évek második felétől, ami jelentős bevételt jelentett az államnak. Az állandósuló *értékesítési problémák* miatt az állam monopolizálta a kivitelt, de ez kizárólag a *pulykára* vonatkozott, mivel ebben a nagybirtok érdekelt volt. 1934-ben létrejött az *Országos Baromfikiviteli Bizottság*, amely a kivitelt szervezte, és feladata közé tartozott az árak ellenőrzése és szinten tartása is. Később sor került a *baromfihús*- és *tojáskivitel* mellett a *tollexport* monopolizálására is. A kivitel lebonyolításában a *Hangya szövetkezet* mind nagyobb szerepet kapott, amivel a nagybirtok érdekei kerültek előtérbe.

E korszakban a *kecske*-, a *szamár*- és az *öszvértartás* különösebb szerepet nem játszott. Szakmai berkekben alig foglalkoztak velük, noha a kecske több figyelmet érdemelt volna. De még a szamár és az öszvér is hasznos lehetett volna a kisgazdaságok számára. A „kivagyiság” szemlélete nem kímélte a parasztságot sem, így mindhárom állatfaj kevés megbecsülésnek örvendett. Ettől a szemlélettől az állami tenyésztés-politika sem volt mentes, sőt az állattenyésztés-tudomány sem. Bár az állam felismerte a kecske *szociális jelentőségét* és ismételten hoztak be – főleg Svájcban – hímállatokat a tejhozam növelése érdekében, de ez az akció végső soron átütő sikert nem aratott. A szamárnak még mostohább sors jutott, noha az állam időnként Olaszországból hozott be *szamárcsődöröket*, de átfogó minőségi fejlődésről nem beszélhetünk. Az *öszvér* megítélése, tartása sem sok jóval kecsegtetett, jóllehet a hadsereg nagyobb szerepet szánt neki, de a közvélekedés miatt a ló vette át szerepét.

A nagybirtok és szerepe a magyar állattenyésztésben

A magyar mezőgazdaságban a „klasszikus” értelemben vett *nagybirtok-rendszer* a 20. század közepéig létezett, mint szervezeti keret (a nagybirtok és uradalom fogalmát azonos értelemben használjuk). A nagybirtok fogalmának tartalmi értelmezéséről különböző vélemények fogalmazódtak meg, lényegük, hogy a nagybirtok elsődlegesen *földesúri birtokot* jelentett. Három szerepkörrel rendelkezett: *birtokgazdálkodás*, *közigazgatás*, *igazságszolgáltatás*. Ezek egysége jellemezte a 18–19. századi hazai uradalmakat. Az 1867 után kibontakozó *tőkés gazdálkodás*

átírta a kialakult hagyományokat, vagyis az uradalom feudáliskori lényegiségének fennmaradása mellett formája, szerepe megváltozott.

Az uradalom Magyarországon a 13–14. században jelent meg, mint a *földesúri magángazdaság* és a *jobbágy-paraszti kisbirtok* egysége. Az uradalmak keletkezésének gyökerei a kolostorok gazdasági tevékenységének megindulásáig nyúlik vissza. A gazdálkodás kialakult keretei később változtak, ami a földesúri magángazdaság visszaszorulását és a *jobbágy-paraszti gazdálkodás túlsúlyát* eredményezte a 16. századig, amikor elvált egymástól Nyugat-Európa és Közép-Európa munkamegosztáson alapuló gazdálkodási rendszere. Magyarországon a 18. században – Nyugattól eltérően – megerősödött az *uradalmi gazdálkodás*, amelynek kedvezett a Habsburg-birodalmi munkamegosztás megszületése (vámrendszer), ösztönözve a magyar mezőgazdasági termelést. A hazai mezőgazdaságot a jobbágy-paraszti és a majorsági (földesúri) egységen alapuló üzemszerkezet jellemezte, közöttük a *technológiai kapcsolatok* fennmaradtak. Vagyis amikor Nyugat-Európában a nagybirtok tisztán gazdasági képződménnyé vált, a hazai uradalom megmaradt *hagyományos* gazdasági-társadalmi szervezetnek. Így nem véletlen, hogy a Nyugatról érkező modernizációs törekvések csak felemás módon befolyásolták a magyar mezőgazdaságot. A *reformkorban* a korszerűsödő nagybirtok kevés kivételnek számított. Az *1848. évi jobbágyfelszabadítás* nyitotta meg az utat az *önálló parasztbirtok* megszületéséhez és egyúttal a nyugati értelemben vett *tőkés nagybirtok* kialakulásához, amely azonban még a két világháború között sem tudott véglegesen megszabadulni a *feudális hagyományoktól* (lásd: hitbizományi birtokok kiterjesztése).

Bár politikai, gazdasági értelemben a magyar nagybirtok-rendszer számos *ellentmondással* bírt, szerepe elvitathatatlan a hazai mezőgazdaság fejlődésében. Gondoljunk a 19. század első felének reformkori nagybirtokosaira, az 1867 után kibontakozó tőkés uradalmakra vagy a két világháború között kiválóan gazdálkodó nagybirtokokra, amelyek az állattenyésztés terén is maradandót alkottak.

A *18. század előtti időszakból* is rendelkezésre állnak adatok, amelyek utalnak a nagybirtok állattartására. Ezek a korabeli források számba vették azokat a problémákat, amelyekre a gazdaság irányítóinak figyelmet kellett fordítani. Bár ezekből az utasításokból nem tudunk következtetni a végrehajtásra, annak eredményességére. A legfontosabb kérdéskörök közé tartozott az állatállomány *létszámának* a növelése, részben szaporítással, részben vásárlással. A *tejtermelés* felkarolása több utasításban is szerepel. De ösztönözték a *baromfifélek* és a *sertések* tartását is. Ez utóbbi állatfajnak az ételmezésben betöltött szerepére utal, hogy a *falvak süldőállományát* begyűjtötték a rétről. Ezeket az állatokat májusi vagy *pázsitdisznónak* nevezték, és a várkatonaság ellátását szolgálták. Sőt a sertésből külön *tizedet* is szedtek. A legelők hasznosítására elsősorban a *marhaállományt* javasolták, továbbá a *szénaetetést* is a szarvasmarhának írták elő. Az *igáslovak* zabot és szénát kaptak, sőt a búza „rosszabb része” is őket illette meg. A korpát a sertések és a marhák kapták. A *sertések hizlalása, legeltetése* és *makkoltatása* többször előfordul ezekben az utasításokban, amelyeket a földbirtok tulajdonosa írt elő az *uradalom gazdasági vezetőinek*. Fontos szerepet tulajdonítottak az állatállomány *nyilvántartásának*, a *számadások* vezetésének, sőt a *takarmányozás adagjainak* tételes vezetésére is gondot kellett fordítaniuk. Az Óvár környéki falvakból a zabot Bécsbe vitték az udvari istálló lovainak takarmányozására.

Az egyes uradalmak kiemelten foglalkoztak a *lótenyésztéssel*. Nagykárolyban, a *Károlyi uradalom* egyik központjában *lőiskolát* állítottak föl. Kismartonban, az *Esterházy birtokon* előírták, hogy a *lovak* szénát kapjanak. Különös gondot fordítottak az uradalomban lévő *arab ménesre*. Mintaszerű állattartás folyt a *Hunyady birtokon* is. Keszthelyen, ahol a ménes volt elhelyezve, *fedeztetési beosztás* alapján történt a párosítás. A *Batthyány uradalomban* az igavonásra használt lovak 10 font (5,6 kg) szénát és hetente 1 mérő (30–32 kg) zabot kaptak. A *fertődzsentszmiklósi rendtartásban* előírták, hogy a marhák jászlába kősót kell tenni. Az uradalomban lévő

svájccerájok (tejtermelő tehenészet) gondozóit gondosan megválogatták, legtöbbször külföldiek voltak, akik értettek a tejtermékek előállításához is. A Batthyány birtokon pontos nyilvántartást vezettek a szarvasmarhákról. A *Csáky-féle uradalom* vezetése gondot fordított a marhák takarmányozására. Keszthelyen minden megszületett borjú a birtokon maradt, nem került sor ún. harmadolásra, ami a gondozókat illette meg. Tehenenként 2,5 kg, és bikánként 5 kg szénát kaptak naponta az állatok. A Széchenyi-féle *nagyecenki birtokon* még a szecska hosszára is gondosan ügyeltek.

A korabeli uradalmakban a *sertésartás* már nemcsak a saját szükséglet kielégítésére szolgált, hanem eladásra is tartottak állatot. *Alsólendván* három mázsás súlyig hizlalták az ártányokat. *A tatai uradalomban* a bérlőket élősertés beszolgáltatásra kötelezte a gazdaság vezetősege.

A *juhtenyésztés* kiemelt ágazatként szerepelt. *Nagykárolyban* pl. 600 darab juhot vásároltak saját tenyésztésük létrehozásához. A *Csokonyai birtokon* a tenyésztési céloknak megfelelően gondosan összeállították a kosok hágatási rendjét. A *Georgikon gazdasága* 1802-ben juhakol építését kezdte meg. *Angol juhokat* vásároltak, és rendszeresen folyt a bárányok szelekciója. *Festetics László* – külföldön élt – a külföldi fajta jobb hasznosítása érdekében szakkönyveket küldött jószágkormányzójának, amelyet magyar nyelvre lefordítottak. A birtok juhállománya 1834 végén:

Keszthely	9.049 db
Balatonszentgyörgy	5.348 db
Csurgó	12.743 db
Szentmiklós	2.804 db
Csáktornya	10.152 db
Kéménd	5.520 db
Vasvár	5.922 db
Ság	2.728 db
Szalkaszentmárton	4.672 db
Összesen:	58.938 db

Ne feledjük, hogy a 19. század első harmada a „kos jegyében” telt el a nemzetközi gyapjúkonjunktúra következtében, s ez ösztönözte az uradalmak juhállományának ugrásszerű gyarapodását.

A *baromfitartás* az uradalmakra nem volt jellemző, az iránta megnyilvánuló földesúri igényt az *úrbéri javadalomként* beszolgáltatott csirke, tyúk és tojás elégítette ki. Nagycenken a csirkét pünkösdtől szent Jakabig (július 25.), a tojást tavasztól Kisboldogasszonyig (szeptember 8.) kellett beadni.

Az uradalmak a 18. században jelentős *állat- és terményforgalmat* is lebonyolítottak. Az Esterházyak (Kismarton) Kapuvárra hajtották az állatokat (gyűjtőhely), és innen jutott el Bécsig, illetve még tovább. A hódmezővásárhelyi vásáron is értékesítettek uradalmi állatokat, így derekegyházi mustra marhát, sámsoni, szentesi ökröt, stb. De ilyen jellegű adatok származnak Nagycenkről és a tatai Esterházy uradalomból is.

A *magyaróvári nagybirtok* azért érdemel külön figyelmet, mert oktatási intézmény is kötődött hozzá. Wittmann Antal jószágkormányzóként svájci import állományból tehenészetet és juhászatot hozott létre, amely 1835–1845 között az állattartás meghatározó ágazatát jelentette. 1840-ben közel 50 ezer *birkát* tartottak, amely azonban a gyapjúkonjunktúra végén alig haladta már meg az 5 ezer darabot. A juhászat csak az 1930-as években került újra előtérbe, tejelő fríz fajtával. A szarvasmarha-tenyésztés a kiegyezés utáni korszakban vált az állattartás fő tevékenységévé. Az *istállózás* és a *takarmánytermesztés* a modernizálódó gazdálkodás jegyében indult meg. A szarvasmarha-tartásban élenjáró uradalmak között Festetics György keszthelyi

és Széchenyi István nagycenki uradalma járt az élen, megelőzve Óvárt, ahol az 1850-es években tértek át a juhászatról a tehéntartásra és a korszerű tejgazdaság megteremtésére. Az eredményességet azonban mi sem jelzi jobban, mint az, hogy **Európa legnagyobb tehenészete és tejgazdasága** született meg. 1910-ben 3.500 darab tehenet tartottak. Az évente értékesített tej mennyisége 10 millió liter fölött volt. A közeli Bécs kiváló értékesítési lehetőséget kínált. A 20. század elején a tejértékesítő üzletlánc egységeinek száma 50 fölé emelkedett. A tehenenként éves fejési átlag 1.900–2.500 liter között mozgott. Átvették a „tescheni vaj” készítésének technológiáját, ami német földről került Óvárra. De Bélyén is készítettek hasonló módon vaját. A tehéntartás a 20. században is fontos ágazat maradt. Az 1930-as években 1.200 darab allgauti és 2.000 darab szimentáli tehenet tartottak. Mosonban sajtgyár épült, ahol emmentáli sajtot készítettek. A marhahizlalás szintén jövedelmezőnek számított, évente 2–3.000 darabot értékesítettek.

A sertéságazatot 1918 után teremtették meg, *yorkshire* fajtaival, ami jól hasznosította a tejfeldolgozás melléktermékeit. Sonkasertés előállítására folyt, melyeket 70–80 kg-os súlyban értékesítettek.

A lótenyésztés régi hagyományokra tekintett vissza. A Féltorony környékén lévő ménesre már 16. századi adatok is utalnak. A 18. századtól a lipicai fajta tartása dívott, fogatolásra és hátsóként használták. A féltoronyi ménes az első világháborúig maradt meg. A két világháború között a Baranya megyei Vizslakon található az uradalom ménese, ahonnan Óvárt is ellátták lovakkal.

Az óvári uradalom állattartásának a bemutatása átvezet bennünket a tőkés nagybirtok kialakulásának és gazdálkodásának a korszakába, amely átívelte az 1867–1945 közötti időszakot.

Esterházy Pál (hg) hitbizományi uradalma a Dunántúl nagyterjedésű birtokai közé tartozott. Az állattartásban a sertésnevelésnek vezető szerep jutott. Tehenészete szintén kiváló eredményeket ért el. Az endrédi sajtgyár termékei keresett portékának számítottak. Az évente meghízalt marhák száma megközelítette a 3.000 darabot. A mangalica fajtát angol hússertés kanokkal keresztezték, és a végterméket a kapuvári húsgyár dolgozta föl. Az uradalom hízómarhát, sertést és juhot értékesített. A baromfitartást mellőzték.

Esterházy Móric (gr) uradalmának központja Csákváron volt. Az állattartás tinó-, sertéshizlálására, élő juh és gyapjú eladására terjedt ki (1856-tól Csákvár-Gesztesi uradalom néven ismert). Fejlett állattenyésztés jellemezte a Pallavicini uradalmat is, amely az 1930-as években 40 ezer kat. holdon gazdálkodott Csongrád megyében. Kiváló juhászata volt, amelyet 1854-ben alapítottak. Import (rambillet) kosok behozatalával javították a gyapjú minőségét. A juhanyákat fejték, a tejet a fővárosban értékesítették. Híres volt a pusztaszeri magyar szürke gulya, tenyészbikákat és ökröket neveltek. Hízómarhából évente 300 darabot értékesítettek. A sertésnevelés is az uradalom erőssége közé tartozott. A tenyésztést 1877-ben létesítették. Tenyészkánok vásárlásával javították az állomány minőségét. A pusztaszeri lipicai ménes alapítása 1888-ban történt.

Németboly, Felsőnyék, Szálka *Montenuovo Nándor* (hg) uradalmának telephelyei. Az uradalom érdeme Baranya, Tolna és Somogy megye egy részén a fejlett szarvasmarha-tenyésztés kialakulása. Egyúttal a sertés- és a juhtartás is utalt az állattenyésztés színvonalára. A növénytermesztésben is hasonló eredményeket értek el. (A későbbi Bolyi Mezőgazdasági Kombinát gyökerei ide nyúlnak vissza.)

Dreher Jenő martonvásári uradalmában folyó minőségi állattenyésztést példázza az Augusztina 26 nevű rekordtehen, amelyik egy év alatt 12.707 kg tejet adott 767 kg tejszírral. A tehenésztést 1896-ban létesült, bonyhádi-szimentáli fajtaival.

A *Károlyiak* tiborszállási birtokán a főágazatot a sertéstartás jelentette. Mangalica fajtát tartottak hizlálásra. Aradványpusztán mangalica×angol hússertés keresztezés folyt, az utódokat meghizlalva értékesítették. A vadaskerti gazdaságban az angol félvér kancákat angol telivér ménekkel fedeztették, és az utódokból alakították ki a ménest.

Arad és Békés megye kiemelkedő uradalmi közé tartozott a kigyósi *Wenckheim birtok*. Magyar fésűsmerinó tenyésztésével országosan az elsők között volt. Közel 10 ezer anyajuhot tartottak. A mangalica×berkshire kanok keresztezéséből származó utódokat hizlalták. Évente 1.100–1.200 darab sonkasüldőt értékesítettek. Bevezették a mangalica fajta Csáky-féle expressz-hizlálását, amely az 1930-as években vált ismertté.

Különös rangot vívott ki magának a *bánkúti uradalom* (Csanád-Arad-Torontál megye), ahol a gazdálkodás az 1880-as évektől vált belterjessé. Az eredetileg József nádornak adományozott birtokon (Kisjenő) már a 19. század első felében felkarolták a takarmánynövények termesztését (1826-ban kezdték el termesztetni a vörösherét, a bükkönyt, az angol perjét és a muhart). /S itt született meg a híres bánkúti búza, amely 1933-ban a kanadai versenyen felülmúlta a szintén kiváló manitoba fajtát./ Az uradalomban 1918 előtt jelentős volt a szimentáli tehenészet, a sertéshizlálás és az igásló nevelés.

Somssich László kaposújlaki birtokán (Somogy megye) szintén intenzív állattenyésztés folyt. Félvér szimentáli fajtát tartottak. A juhászat merino-precose tenyésztésre épült. A sertéstartásban a mangalica játszotta a vezető szerepet. A lóállományt belga (hidegvérű) igásló képviselte.

Összegzésként megállapítható, hogy az *uradalmi állattenyésztés* már a 19. század első felében élen járt a magyar mezőgazdaság modernizációjában. Ebben nagy szerepet vállaltak a jól képzett *gazdatisztek*. A tőkés gazdálkodás kibontakozása tovább növelte a *nagybirtok* jelentőségét, hiszen jelentős részük – a megmaradt *feudális jellemvonások* ellenére – jövedelmező gazdálkodást folytatott, és az *állattenyésztésben* is sikeresek voltak. Az más kérdés – bár a nagybirtok fogalma és formái változtak ugyan a történelem során – a hazai agrárpolitikában a *birtokpolitika* meghatározó jelentőségre tett szert. Kiváltképp felértékelődött a jobbágyfelszabadítás után, gátolva a *parasztbirtok kiteljesedését* és szociális kérdésként megoldásra várt. Így nem véletlen, hogy – különösen az első világháború után – a *földreform* lett a „kérdések kérdése”, viták, politikai csörték „gyúanyaga”. Az állami birtokpolitika nem jutott el egy átfogó földreform végrehajtásáig. Mindezek ellenére a *megkövesedett magyar birtokszerkezetben* a nagybirtok hozzájárult a magyar állattenyésztés modernizációjához az *1945.évi földreformig*, amely fölszámolta egyeduralmát.

A magyar állattenyésztés a második világháború után

1945 után az első lépés a *földreform* elindítása volt. Megváltozott politikai viszonyok közt kezdődött el az ország újjáépítése, valamint a gazdasági élet „átépítése”. A nagy- és középbirtok felosztásával a hazai birtokszerkezet a *kisbirtokosság* irányába tolódott el. Ez hatással volt a *falu társadalmi életére*. A gazdálkodók körében minden harmadik ember valamilyen formában újbirtokos lett.

A mezőgazdasági termelés *kötött gazdálkodás* volt, valójában a háborús gazdálkodás továbbvitele. A Földművelésügyi Minisztérium az 1945–1946. évtől előírásokkal szabályozta a termelés egész vertikumát. A *beszolgáltatási rendszer* – a bevetett terület alapján állapították meg, a háborús évek alatt a *Jurcsik Béla* által kidolgozott rendszer helyett – nemcsak *készlet*-felhalmozást, hanem *jövedelem*-elvonást is jelentett. A megszorító intézkedések egyrészt az új politikai, gazdasági rendszer kiépítésének jegyében születtek meg, másrészt a háborús veszteségek pótlására. Ami az állattenyésztést illeti, a *szarvasmarha-állomány* több mint fele, a *lovak* közel

60%-a, a sertések 46%-a, a juhállomány közel 63%-a, és mintegy 18 millió darab *baromfi* pusztult el. Ez mind hozzájárult a mezőgazdaság sok milliárdos veszteségéhez, amihez társult a *hibás gazdaságpolitikai lépések* sorozata. Az állatállomány minőségi romlása tetézte a számbeli megfogyatkozást.

Az 1945–1948-as évek között – ez a rövid időszak a *kisüzemi mezőgazdaság évei* voltak – 320 ezer darabbal növekedett a lóállomány, a szarvasmarha 923 ezer, a sertés 1,5 millió, a juhok létszáma pedig 250 ezer darabos *emelkedést* mutatott. A faj, kor és nem szerinti megoszlás *aránytalanságokat* takart. A lovak szerepe nélkülözhetetlen volt a szántóföldi gazdálkodásban. A fogatok 50%-a egyes lófogat volt. Jelentős volt a hiány az apaállatok terén. Magas volt a herélt egyedek aránya. A *marhaállomány* növekedésében is aránytalanság volt, hiszen 40–50%-át a növendékek tették ki. Hiányoztak a két év fölötti üszők és tinók. Hasonló problémát adódtak az *apaállat-ellátás* terén is. A tehénállomány többcélú használata (igaerő, tej, szaporítás, hús) került előtérbe.

Tovább csökkent a *magyar szürke marhaállomány* nagysága. A tehenenkénti napi tejhozam 4 liter körül mozgott. 1947-ben a tehének több mint 40%-át igázták. A *marhaállomány minőségi színvonala* esett (több keresztezett egyed, gyengébben tejelő állomány).

A *sertésállomány*, noha létszámban lassabban pótolta a háborús veszteségeket, a *hússertés* aránya ennek ellenére növekedett. Ez a hasznosítási típus fokozatosan terjedt az ország keleti tájai felé.

A *juhokból* alig több mint 300 ezer darab maradt meg a háború után. Mivel a *nagybirtok állata* volt, ennek megszűnése nem kedvezett tartásának. Bár gyarapodott létszáma, 1948-ban távolról sem érte el az 1945 előtti éveket.

A politikai, gazdasági változások 1945–1948 között nem egyformán érintették a még megmaradt *árutermelő gazdaságokat, kisüzemeket* és a *szegényparaszti kisbirtokokat*. Ez utóbbiak az összes üzem számának 68,5%-át, a területnek viszont csak 22,5%-át jelentették. A birtoknagságtól függetlenül, a földhöz juttatottak közel 2/3-a *szegényparaszti színvonalon* élt, noha jó részük a földosztás után középparaszti nagyságrendű földterülettel rendelkezett. Az *új gazdák támogatása* csak az első évekre korlátozódott: 11 ezer sertést, 1.439 darab juhot, 5 ezer marhát juttattak kedvezményes áron az új földtulajdonosoknak. Ez a támogatás rövid ideig tartott.

A rendszer politikai ideológiájának egyik sarkalatos elemét a *közös gazdálkodás* megteremtése jelentette, de erről 1945–1948 között általános értelemben még nem beszélhetünk. Ennek megszűlése több lépcsőben zajlott le:

1949–1956: az átszervezés első szakasza, állami gazdaságok létrehozása, gépállomások létesítése, szövetkezetek alapítása.

1957–1961: a szövetkezetesítés befejezése.

1962–1990: az ún. szocialista mezőgazdaság megvalósítása, az integráció kiszélesedése, a termelés nagyarányú fejlődése.

Ez utóbbi, közel három évtized is több szakaszra tagolódik:

1962–1968: a nagyüzemi mezőgazdaság kiteljesedése, a kudarcok és eredmények évei.

1969–1980: az 1968. évi gazdasági reform és a látványos fejlődés időszaka.

1981–1990: a megtorpanás, visszaesés évei a rendszerváltást megelőzően.

1953: a szövetkezetek szempontjából lényeges fordulatot hozott, mivel enyhült az a szigor, amely a *hagyományos paraszti gazdálkodás* végleges fölszámolására irányult. 1949–1953 között az állam kényszerítő eszközöket alkalmazott, a *beszolgáltatás, az adó és egyéb közteher* gátolta a termelési kedvet, aminek következtében *1,1 millió hektár szántóterületet* ajánlottak

föl a gazdák az államnak. Vagyis a gazdálkodást abbahagyták, és más területen keresték a megélhetésüket. A terméseredmények visszaestek, az állattenyésztés hozamai is jelentősen csökkentek.

1956 után: *eltörölték* a beszolgáltatást, megszűnt a vetéskényszer. A föld adás-vétel – 5 kat. holdig – lehetővé vált, és a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok mellett lehetőség adódott egyéni gazdálkodásra is. A *kollektivizálás második hulláma* után (1957–1961) a hazai agrárgazdaság meghatározó üzemi és gazdasági formái az *állami gazdaságok* és a *termelőszövetkezetek* lettek.

Az állatállomány szektoronkénti megoszlása, %

	Állami	Szövetkezet		Egyéni és
	gazdaság	összesen	ebből háztáji	egyéb
Szarvasmarha	13,3	80,1	36,5	6,6
Sertés	18,9	69,4	35,7	11,7
Juh	28,6	68,3	8,6	3,1

Az 1956-ot követő konszolidáció ellenére is csak az 1960–70-es évektől beszélhetünk a termelés számottevő fejlődéséről. Az állatállomány számbeli alakulása 1960–1975 között:

	1960	1965	1970	1975
Szarvasmarha (ezer db)	1965	1920	1912	1904
ebből tehén (ezer db)	849	782	763	760
Sertés (ezer db)	6388	6590	7311	6953
Juh (ezer db)	2250	1460	2316	2039
Baromfi (millió)	39,6	47,1	61,3	56,1

1960–1989 között az állattenyésztés bruttó termelése 127%-kal emelkedett, szemben a növénytermesztés 81%-ával. Az állatlétszám kisebb növekedése, illetve stagnálása ellenére új fajták honosodtak meg. Javult a *takarmányozás színvonala*, a *tartástechnológia* műszaki háttere. Ezek után érthető, hogy amíg a szarvasmarha-állomány nagysága 1989-ben csak 81%-a volt az 1960. évinek, addig a tejtermelés 46%-kal haladta meg. A sertéslétszám 20%-os növekedése mellett a sertéshústermelés 125%-kal volt magasabb. A baromfiágazatban – hibridizáció révén új fajták, stb. – a létszám 27%-os növekedése a tojástermelésben 148%-os gyarapodást mutatott 1960. évhez képest. Felgyorsult az abrakfogyasztó ágazatok térnyerése. A növénytermesztés aránya az 1970. évi 43,4%-ról 1982. évre 39%-ra esett vissza. Az *abrakfogyasztásra épülő ágazatok aránya* 56,6-ról 61%-ra emelkedett. A vágóállatok közül a *sertéshús* mennyisége több mint kétszeresére nőtt. Ezzel szemben a szarvasmarha- és juhágazat által előállított állati termék az 1980-as évek végére jelentősen csökkent.

Magyarországon az állattenyésztés az 1970-es években érte el a növénytermesztés színvonalát, s attól kezdve már felülmúlta. Az 1990-es évek visszaesése ezt az arányt azért nem rontotta el, mert a növénytermesztés visszaesése gyorsabb ütemű volt, mint az állattenyésztésé.

Az állatsűrűség mutatója (1 km²-re jutó állatlétszám) a sertés- és baromfiállománynál javult. Egyúttal a számosállatban kifejezett állatállomány – a ló- és a marhalétszám csökkenése miatt – rosszabb képet mutatott. Az állatállomány állatfajonkénti változása az állattenyésztés szerkezetének módosulását tükrözi. A nagyüzemi gazdálkodás kiépülésekor (1963) a szarvasmarha létszám 53,4%-a volt a szövetkezetek és az állami gazdaságok kezén. A *fajtaváltás* (a fajtákról később történik említés) üteme az 1970-es években kezdett fölgyorsulni. Ennek eredményeként a *tehenenkénti tejtermelés* 4,6–4,8 literre emelkedett. 1970-ben ez a mutató 2,3–2,5 liter között mozgott. A tehenállomány fokozatos csökkenése ellenére a kifejt összes tejmennyiség 55%-kal

emelkedett. A *vágómarhahús* mennyisége 250 ezer tonnáról 360 ezer tonnára ugrott, majd 1985-től csökkent.

A *sertésenyésztés* terén az állomány nagysága az 1980-as évek elején meghaladta a 10 millió darabot. Ez után tudatos visszafejlesztés történt. 1985–1990 között a szeptember végi létszám 9–9,5 millió körül volt. Száz évre visszatekintve az *1980-as évek sertésállományának nagysága* – az ország mai területére számítva – rekordnak számít, ami *világviszonylatban* is előkelő helyet vívott ki magának. A *hússertés-fajták* térnyerését jelzi, hogy már 1962-ben az állomány 60%-a tartozott ide. A *mangalica korszaka* a hagyományos paraszti gazdálkodással együtt az agrártörténet lapjaira került. Az 1970-es évektől jelentek meg a nagyüzemekben a *hibridsertések* és az 1990-es évek elején arányuk jóval felülmúlta az 50%-ot. A nagyszerű eredményekhez a kiváló *állategészségügyi helyzet* is hozzájárult.

A *baromfitartásban* a legnagyobb haladást a nagyüzemekben folyó *iparszerű termelés* jelentette, és természetesen a hibridek megjelenése. A *populációgenetika* eredményeit először a gyakorlati állattartás a baromfienyésztésben alkalmazta, amelynek gyökerei az Egyesült Államokban a második világháború utáni évekre nyúlnak vissza (egyéb fajtákról már szó esett). Megváltozott az egyes baromfifajok aránya, növekedett a *pulykaállomány* és a *libák* létszáma. Ez utóbbi baromfifélék is „nagyüzemi állattá” váltak. A *kistermelők* körében szintén tért hódított az *iparszerű pecsenye-csirke és tojástermelés*. Mindez ellensúlyozta az összes baromfiféle létszámának 1980–1990 között bekövetkező csökkenését, aminek következtében a vágóbaromfi- és a tojástermelés növekedett.

A baromfiállomány termelés 1990-ben az 1980. évi termelés százalékában

Tyúkféle, gyöngyössel	73,3
Liba	187,3
Kacsa	97,2
Pulyka	156,9

Ha megnézzük a *vágóbaromfi-termelést* 1990-ben az 1980. évi százalékában, akkor kitűnik, hogy az 1990. évi meghaladja az egy évtizeddel előtti mennyiséget: 127,5%. A tyúktojás terén ez a mutató 106,7%, míg az egy tyúkra eső tojástermelés (darab) 136,2%-ot ért el.

A *juhtenyésztés* mindig a *nagybirtok állata* volt. Az ország juhállományának több mint fele az 1.000 kat. hold fölötti uradalmakban volt. A legelőterület csökkenése szinte törvényszerűen együtt járt a juhok számának csökkenésével. Az ún. szocialista nagyüzem gazdálkodás megszületésével sem változott a helyzet, hiszen szintén ide összpontosult az állomány javarésze. Az 1970–1980-as években a tenyésztés a vágójuh, elsősorban a *pecsenyebárány* előállítására irányult. A vágójuh 80%-át exportálták, és valutatermelő ágazatnak számított (Ny-Európa, arab világ). A *gyapjútermelés* követte a létszám ingadozását. A *juhtej*-termelésben lényeges előrelépés nem történt. Bár 1945 előtt is csak néhány uradalomban fejték az anyákat. Közéjük tartozott pl. *Károlyi László felgyői gazdasága*, ahol jelentős szerepet játszott a juhtej- és termékeinek értékesítése. Hosszú szünet után a *nagyüzemekben* csak az 1980-as évek végén kerítették sort újra az anyák fejésére.

1945 után az egykori Szovjetunióból számos fajtát hoztak be az országba a *gyapjúhozam* növelése érdekében. 1968 után *újabb behozatali hullám* indult meg, aminek a célja a testtömeg, az izmoltság javítása és a szaporaság növelése volt. Ausztrál és új-zélandi fajtákat is vásároltak a fürthosszúság javítása érdekében. Majd *Veress Lászlónak*, a Debreceni Agráregyetem állattenyésztési tanszékvezetőjének kezdeményezésére *booroola merinót* is behoztak az országba,

amely fajta az ikerellésben jeleskedik. Az 1990-es évek elejére a merinó fajta *fésűs- és hústípusú* változata mellett egy *jó szaporaságú fajta* is bővíti a kínálatot, ami Debrecenhez kötődik. A 20. század utolsó évtizedeiben bővült csak lényegesen az addig egyeduralgoló merinó fajta mellett a hazai *juhtartás fajtaválasztéka* (suffolk, ile de france, a tejhasznú awassi, fríz fajták, stb.).

1945 után a hazai *lóállomány* közel 330 ezer darabra csökkent. Noha 1950-re az állomány megkétszereződött, soha sem érte el a háború előtti nagyságot. Továbbá a gépesítéssel, a *traktor* széles körű elterjedésével a lóirtás elveszített az igavonásban betöltött szerepét. A nagyüzemi gazdálkodás térhódítása, illetve megerősödése tovább csökkentette az ország lóállományát, s az 1980-as évek végén az 1950-es évek állományának alig 10%-a maradt meg, amelynek 2/3-a kistermelők kezében volt.

A lóállomány létszámának alakulása 1950–1990 között, 1000 db

1950	690	100,0%
1960	490	71,0%
1970	222	32,2%
1980	120	17,4%
1990	76	11,0%

Amint korábban már említés történt az állami ménesek alapításáról, ez alól nem jelentett kivételt az 1945 utáni időszak sem, elsősorban a korábbi magánménesek helyén. Kiemelendő a *hortobágy-mátai ménes* (nóniusz), a *kiskunság-apaji ménes* (mezőhegyesi félvér), a *dióspusztai* (angol telivér), a *pusztaberényi* (kisbéri és mezőhegyesi félvér), a *sárvári* (kisbéri félvér), a *rádiházi* és *somogyárdi* (ügető), a *szenttamási* (angol telivér) és a *hódmezővásárhelyi ménes* (furiosó). A rendszerváltás után a privatizáció révén az állami és termelészövetkezeti ménesek *bizonytalan* helyzetbe kerültek.

Ami a tulajdonosi réteget illeti, már az 1970-es évektől egyre nagyobb szerepet játszottak a magántulajdonosok, akik szerepe 1990 után egyre jelentősebbé vált. Ugyanakkor a legértékesebb *törzsállomány* továbbra is állami tulajdonban van.

Egy fél évszázad alatt a hazai lóállomány nagysága – 1935–1995 – több mint 90%-kal csökkent. Egyelőre a magyarság, mint „*lovas nemzet*” titulus továbbra is csak a *múlt lapjain* létezik. Viszont biztató, hogy bizonyos jelek már egy *új szemlélet* körvonalazódására utalnak, ami hozzájárulhat a magyar ló- és lovas kultúra megújulásához.

Az állami gazdaságok és a magyar állattenyésztés

A *termelészövetkezet* mellett az *állami gazdaság* volt az a gazdasági és üzemi forma, ami a második világháború után a hazai mezőgazdasági termelés meghatározó színtere volt. Megítélésük, az évtizedek alatt betöltött szerepük *ellentmondásos* véleményeket tükröz. Annyi bizonyos, hogy a hazai mezőgazdaság – anélkül, hogy jogfolytonosságot és párhuzamot vonnánk – 18–20. századi történetében az *állami birtokok* mindig jelentős szerepet játszottak. A 18. századtól az állami tulajdont megtestesítő kincstári birtokok közül a *ménésbirtokok* jelentősége elvitathatatlan. Gazdálkodásukban a *lótenyésztés* elsőbbséget élvezett. Gazdálkodási módszereik, munkaszervezésük, agrotechnikájuk, tenyésztési gyakorlatuk 1867–1944 között is iránymutatóak voltak.

Bár a ménesbirtokok más társadalmi, gazdasági viszonyok között működtek, bizonyos vonásaik rokonságot mutatnak az állami gazdaságokéval. Noha *nem jogutódok*: **Mezőhegyes** (1785), **Bábolna** (1789), **Kisbér** (1853), **Fogarás** (1874), de mintaként szolgálnak a korszerű mezőgazdasági vállalat megteremtésében. *Csekonics József* (1757–1824) nevéhez fűződik azon előterjesztés, amelyik a hazai lótenyésztés fejlesztése révén az osztrák örökös tartományok hadseregének ló iránti igényét biztosította, II. József jóváhagyásával. Egy kicsit meglepetésváltó a ménesbirtok elnevezés, mivel Mezőhegyesen már az alapításkor a lótenyésztés társult a *marhahizlalással*, felvásárlással, Bábolnán pedig a *juhtartással*. De elsősorban a hazai lótenyésztés napjainkban is érvényesülő alapjainak lerakásában jeleskedtek a ménesbirtokok. *Nonius Senior* nevű mén utódaiból alakult ki a nóniusz törzstenyészet. Ugyanez mondható el a *Gidrán – Siglavi-Gidrán* törzs alapításáról, kitenyésztéséről. A mezőhegyesi félvér megszületése, a *Furioso* és a *North Star* egyesítése, valamint Bábolnán az *arab ménes* létrehozása a 19. század első felében a magyar lótenyésztés egy nagy korszakát jelentik. A kiegyezés után az osztrák érdekkörbe tartozó ménesbirtokok a *magyar állam tulajdonába* kerültek, az irányítást és felügyeletet a *földművelésügyi szakigazgatás* vette át. Ekkortól azonban a főszerepet már nem a ménes játszotta, hanem a *mezőgazdasági termelés*. Ebben az időben a *méntartást* a honvédelmi minisztérium felügyelte. A méneseknek többek között az volt a feladata, hogy a köztenyésztésnek elegendő számú *tenyészállatot* bocsásson rendelkezésére. Ezt a feladatot **Kozma Ferenc** (1826–1892) oldotta meg. Bár a katonai célkitűzésekhez igazodó lótenyésztés megszűnt, a hazai tenyésztés a második világháborúig figyelembe vette a hadsereg elvárásait, ami összecsengett a köztenyésztés igényével: *igavonásra* alkalmas típus biztosítása.

Annak ellenére, hogy a ménesbirtokok alapításkori alaptevékenységét a lótenyésztés jelentette, legalább akkora szerepet játszott a méneshez kapcsolódó nagybirtokon a későbbiek során a *modern tőkés gazdálkodás* megteremtése.

A ménesbirtokok területe, művelési ágak a századfordulón, hektár

	Összes terület	Szántó	Erdő	Rét-legelő
Mezőhegyes	17,200	14,200	860	870
Kisbér	6,400	4,027	898	870
Bábolna	4,085	3,107	402	287

Mezőhegyesen a 19–20. század fordulóján a *szántóföldi növénytermesztés* holdankénti termésátlaga magas színvonalú gazdálkodásról tanúskodik. Az állattenyésztés kiegészült a szarvasmarha-, sertés- és juhtartással. A fajtaváltás eredményei rövid idő alatt megmutatkoztak. A *szimentáli marha* az 1880-as években került Bábolnára és Mezőhegyesre. Egy évtizeddel később Kisbéren a *berkshire sertésfajta* és a *merinó juh* tartása kezdődött meg. A mezőhegyesi juhállomány a *gyapjúhozamban európai elsőbbségre* tett szert. Egyúttal a tehenészetben is számos *rekord tehén* (később részletezve) volt. A ménesbirtok abban is példát mutatott, hogy miként lehet a *mezőgazdasági termelés vertikális rendszerét* kiépíteni.

Az állami kezelésben lévő birtokok szerepe a két világháború között sem csökkent. Az állattenyésztés terén továbbra is feladatuk közé tartozott a minőségi apaállatok tenyésztése. Mindamelllett a gazdálkodásuk egész rendszere is sokat fejlődött az előző korszakhoz képest. Magas volt az állatlétszám, számos *tisztavérű törzstenyészettel* rendelkeztek. A lóállomány nagysága ugyan csökkent, a helyét a szarvasmarha foglalta el. Mezőhegyesen a tehenenkénti éves *átlagos napi tejhozam* 3,5–4,0 litert ért el, de nem volt ritka a 6,0–10,0 literes hozamú egyed sem. Kisbéren átlagosan 3,6 liter, Bábolnán pedig 4,2 liter tejet fejtek tehenenként.

A sertéstartás és -hízalás a *mangalica* fajtára épült, de Kisbéren már *bacon-típusú* sertéshús-termelésről is beszélhetünk. A *juhászatok* országos elismertségnek örvendtek, amit az országos kiállítások díjai is igazolnak.

Amint már említettük, a ménesbirtokok és az állami gazdaságok között *nincs jogfolytonosság*, de szerepüket tekintve sok *közös vonás* fedezhető föl közöttük. Alapításuk után az *állami gazdaságok* költségvetési szervként működtek. Tevékenységükre, mint a mezőgazdaság egészére, szintén ránehezedett az *állam gazdaságpolitikája*, és csak az 1950–1960-as évek fordulójára szilárdult meg gazdálkodásuk.

Feladatuk közé tartozott – volna már alapításukkor – az ország tenyészállatokkal való ellátása, a nagyüzemi technika, technológia, üzemszervezés kialakítása és az árutermelés. A tervezdélkodás nagyban hátráltatta fejlődésüket. 1968 után gazdálkodásukban a *nyereség* elérése lett a mérvadó. Az „önállósodás” elősegítette az eszközellátottság javulását, a termelés széleskörű műszaki hátterének megteremtését.

Az állattenyésztési ágazatok közül kezdetben egyedül a *baromfitenyésztésnél* mutatkozott növekedés, aminek tapasztalata a későbbiek során más területen is hasznosult. Fontos mozzanat az 1970-es évektől az *állattenyésztés arányának bővülése*, különösen a baromfi-, a sertés- és a szarvasmarha-tenyésztés terén. Ezt követően pedig az együttműködés új formájának megjelenése – *termelési rendszerek* –, amiben az állami gazdaságok úttörő szerepet játszottak. A hatékonyság növekedése azonban az 1980-as évek közepéig tartott, noha a mezőgazdasági *kombinátorok* nemzetközi mércével mérve is komoly eredményeket értek el, kiváltképpen a sertés- és baromfitartásban.

Az Enyingi és az Agárdi Állami Gazdaság fejlesztette ki az *Agrokomplex Ipszerű Tejtermelési Rendszert*, amely a holstein-fríz marha fajtára épült. A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium 1974-ben fogadta el termelési rendszerként. Az Agárdi, az Enyingi és a Sárszentmihályi Állami Gazdaság 1968-ban indította útjára *sertéshús-termelési rendszerét*, amely több kelet-európai országban is elterjedt. A *Tetra Sertéshústermelési Rendszert* a Bábolnai Állami Gazdaság dolgozta ki és terjesztette el. A *Mezőpanel Sertéstartási Rendszer* kialakítása a Hejőmenti Állami Gazdaság révén született meg. A Bábolnai Állami Gazdaság a juhtartásban is kezdeményező szerepet vállalt, kialakítva a *Tetra Báránhústermelési Rendszert*. Hasonló szerepet vállalt a *Hortobágyi Állami Gazdaság* is, aminek érdekében fajtaelőállító keresztezéseket is folytattak. Kidolgozták az anyajuhtartás, tenyésznevelés és hizlalás teljes rendszerét. A Bábolnai Állami Gazdaság a *broiler- és étkezési tojástermelésben* szintén úttörő szerepet vállalt, és 1968-tól már önálló tenyésztőként jelentkezett a nemzetközi piacon. A Bólyi Állami Gazdaságban 1946 óta foglalkoztak *tyúktenyésztéssel*, ami 1962 után új irányban fejlődött: elkezdték az árutojás-termelő *Shaver 288 tojóhibrid* szaporítását és értékesítését. A Bikali Állami Gazdaság pedig a nagyüzemi keretek között folyó *nyúlhústermelés* rendszerét dolgozta ki.

A háztáji gazdaságok állattenyésztése

A 20. század második felének magyar mezőgazdaságában a két nagyüzemi forma mellett jelentős szerep jutott a *háztáji és egyéb kisegítő gazdaságoknak* is. A *magyar modell*-ként ismert formáció elemeként nagyban hozzájárultak az 1970–1980-as évek nemzetközileg is elismert hazai agráriumának teljesítményéhez. Magyarországon a kistermelés alapformája a szövetkezeti tagság *háztáji gazdaságai* voltak. Ez nem a ház körüli gazdaságot jelentette, bár a szövetkezeti tagok ház körüli gazdálkodása is része volt a háztáji termelésnek, amellett magába foglalta a meghatározott nagyságú földterületet is. A háztáji gazdaságok megjelenése a termelőszövetkezetek megszervezésének a kezdetéhez kötődik.

1972-ben 1,681 ezer kistermeléssel foglalkozó háztartást vettek számba, amelyek száma az évek során fokozatosan csökkent, és a rendszerváltás (1990) elején már csak 1,396 ezerről van tudomásunk. A háztájit a mezőgazdasági kistermelés egyik formájának tekintették, hiszen az 1980-as évek végéig egyéb, mezőgazdálkodással foglalkozó kisüzem is létezett.

Az 1960-as években a kistermelésen belül az állattartás jóval nagyobb súllyal esett latba, mivel a nagyüzemi gazdálkodás szervezésekor az állatfőhelyek a parasztportákon maradtak. Közel egy évtizedig töretlen volt ez a tendencia, de az állatállomány – számosállatban kifejezve – 1975-ben már közel 40%-kal kevesebb volt, mint 1961-ben. Mindezek ellenére az összállomány 23%-át birtokolták a kistulajdonosok. Legnagyobb mértékben a tehénelőállítás esett vissza. Az okok talán abban keresendők, hogy a hagyományos paraszti gazdálkodók – a történelmi parasztság – kihaltak, másrészt a szövetkezeti gazdálkodás megerősödésével a tagság jövedelme is jelentősen növekedett, ami fékezte a háztáji gazdálkodás iránti érdeklődést. A többi állatfajnál is hasonló tendencia érvényesült, a baromfi kivételt jelentett. A sertésállomány egy tizedével csökkent, de még így is a háztáji gazdaságokban volt a sertéselőállítás egyharmada. 1967-től a háztáji juhállomány szintén fokozatosan csökkent. A lovaknál sem volt kedvezőbb a helyzet, 1969 óta 10-11.000 egyedet számlált. A baromfielőállítás viszont a legdinamikusabb ágazatnak számított, amely a későbbiek során is „húzó” ágazat volt. Az állatállomány előállításának változásával megközelítőleg azonos arányú volt az állati termék előállítás.

A bruttó termelési érték szerkezetének megoszlása, %

	1961	1970	1975
Szarvasmarha	37,3	26,8	24,3
Sertés	36,2	42,1	47,4
Baromfi	25,2	28,1	24,2
Egyéb állatfaj	1,3	3,0	4,1

Míg az 1970-es évek közepéig a sertéselőállítás, utána viszont a baromfi vette át a vezető szerepet, melynek lendülete nem tört meg, még a rendszerváltás átalakuló gazdasági körülményei között sem.

Az állattartás terén lényegében ez a tendencia alapvetően később sem változott, amire utal, hogy 1985-ben a bruttó termelés 62,2%-át adta a háztáji állattartás, és 38% volt a növénytermesztés részesedése. Az 1960-as években a háztáji állati termék előállítás 32%-kal meghaladta a nagyüzemét, de 1985-ben is 44%-kal részesedett az ország állattenyésztésének termelési értékéből. Az 1985. évi felmérés szerint az ágazatok közül a sertéselőállítás bruttó termelési értékének 58,7%-át, a baromfielőállítás 43%-át, a nyúl-, galamb- és méhtartás zömét a kistermelők állították elő. A szarvasmarha-tartásban viszont fokozatosan csökkent a kistermelők szerepe. Míg 1966-ban közel 400 ezer tehenet tartottak, addig 1985-ben már csak 177 ezer darab volt az állomány nagysága. 1970-ben a kistermelőknél volt a teljes marhaállomány 38,5%-a, mindez 1985-ben 24,3%-ra esett vissza. Hasonló folyamat játszódott le a juhászatban is, amiből 1985-ben a kistermelők csak 25%-kal részesedtek. Annak ellenére, hogy a szarvasmarhával ellentétben a kistermelői juhéltetés nőtt az 1985-öt megelőző évtizedben. A szarvasmarha-tartásban nem érte el a 25%-ot (23,6%). Mindezek ellenére a vágóállat-, állatipar-előállítás terén (szarvasmarha, sertés, juh), a nagyobb „odafigyelést” és egyedi gondozást igénylő állatfajoknál az előállított állati termék nagyobb arányú volt annál, mint amilyen arányban tartották ezeket a jó-

szágokat. Fordított volt a helyzet a baromfitartásban, mert a *korszerű hibridek* nehezebben vi-selték el a kistermelés külterjesebb tartási körülményeit, vagyis a baromfitartás terén a nagy-üzem szerepe volt a meghatározó.

1975–1984 között a gépesített gabona-, ipari növény, a tejtermelés kedvezőbb adottságokra ta-lált a nagyüzemekben. A *sertéshizlalás, baromfihús- és tojástermelés* – azonos fajta és techno-lógia mellett – integráció keretében a kisüzemekben szintén jövedelmezőnek számított. A *kis-állattartás* szinte kizárólag a kistermelők körében dívott.

A termelészövetkezeti tagok háztáji gazdálkodása 1964-ben vált „hivatalosan” is a közös gaz-daságok részévé. Jóllehet már előtte is bevételt jelentett a parasztnak. 1961-ben a tagság jö-vedelmének 54,4%-a háztájiból származott. A *takarmánypiac* létrehozása, a háztájiban tartható állatállomány *létszám-korlátjának eltörlése* egy időben függetlenítette a kistermelői állattartást a használatban lévő földterülettől. Az 1970-es évek második felétől jelent meg a *specializált állattenyésztő háztáji gazdálkodás*. Ennek kapcsán *szarvasmarhatartó* (tej- vagy hústermelés), *sertéstartó* (malacnevelés vagy hizlalás), *baromfitartó* (tojás vagy broiler-csirke) és *egyéb ál-latfajokat* tartó kisgazdaságok jöttek létre. Ezek a kisgazdaságok jórészt részesültek a fajtaváltás, a hibridizáció előnyeiből, de az ugrásszerűen javuló eredményeikhez hozzájárult a *modernizálódó hazai takarmánygazdálkodás* is, közte elsősorban a *keveréktakarmányok* széles körű térhódítása, ami a magyar állattenyésztés látványos fejlődését eredményezte.

Az 1970-es évek végén már 5 ezer *takarmánybolt* árusította portékáit az országban. Ettől kezdve a háztáji állattartás az önellátásra való termelést jóval túllépve, szinte kizárólag *áruter-melő kisüzemmé* vált. Mindez a *kistermelés és a nagyüzem integrációját* vonta maga után. A takarmányjuttatás lehetősége alapkérdésnek számított. Az integráció azonban ennél sokkal többet számított. Egyrészt *felvásárlási szerződést* kötöttek, másrészt széles körben elterjedt a *termeltetési szerződés* rendszere, amelynek az állattenyésztésben alkalmazott formája a *termelés kihelyezési* vagy bedolgozói rendszer volt. A nagyüzem átadta állatait a kistermelőnek, aki saját gazdaságában meghizlalta, majd visszaadta. Ez a módszer igen elterjedt volt a *szarvas-marha-, sertéshizlalásban* és a *baromfitartásban*. Mindebből következik, hogy a szoros integ-ráció következtében a nagyüzem állattenyésztésének fejlődése, minőségi javulása érezte ha-tását a kistermelésben. Gondoljunk az egyes állatfajoknál a fajtaváltásra, új technológiák beve-zetésére, ezen felül a takarmányozás hazai fejlődésére. Ezeknek bizonyos, kisüzemi léptékű átvétele mutatkozott a korszak gazdálkodásában, különösen a termeltetési rendszer kapcsán. Az országos állattenyésztési politika a *háztáji* (kisüzemi) *termelésben* is nyomon követhető, külö-nösen a *fajtakérdésben* és a *takarmányozásban*.

A rohamos előrelépés ellenére a *szarvasmarha-tartásban* a rendszerváltásig nem fejeződött be a teljes körű fajtaváltás. Szakmai berkekben még napjainkban is vitatják indokoltságát, irányát. Ennek ellenére a *holstein-fríz* vagy annak *keresztézése* uralja a mezőnyt, ami alól a még napja-inkban is meglévő kisüzemi termelés sem jelent kivételt. A *sertésnél* is hasonló a helyzet, de a zsírsertés kiszorulása talán már véglegesnek tekinthető. Bár várható a *mangalica* nem kizárólag nosztalgiaiból való bizonyos arányú visszatérése. Amire már az 1980-as évek végén is akadt példa.

Érdekesen alakult a *baromfitartás* helyzete az 1980-as években. A kereslet visszaesése a kis-termelőknél csak a tyúkféléket érintette. A kacsállóomány nagysága változatlan maradt. Ugyan-akkor a *nagyüzemi liba* (1945 előtt is a nagybirtok állata volt) létszáma és a *pulykaállomány* nagysága ugrásszerűen megnőtt. A rendszerváltás után a kistermelőknél a *broiler-csirke* és a *tojástermelés* nem veszített súlyából.

A *juhtartás* szinte „eltűnt” a kistermelésből. Már az 1990 előtti háztáji gazdálkodásban sem játszott komoly szerepet. A *lótartás* jelentősége átértékelődött, a rendszerváltás után – már a kisüzemekben is – nem elsősorban igaereje miatt veszik igénybe.

Ha gazdaságtörténeti szempontból értékeljük a nagyüzemi gazdálkodással „szimbiózisban” élő háztáji gazdálkodást, akkor megállapítható, hogy ez a gazdálkodási forma a *hagyományos paraszti termelés mentsváraként* élt az 1945–1990-es évek között. Ugyanakkor a rendszerváltással kiépülő piacgazdaság előfutárának is tekinthető a magyar mezőgazdasági kultúrában, egy *bizonyos szintig* átmentve az **újraparasztosodás** során kialakuló gazdálkodó réteg mezőgazdasági termelésében a *paraszti gazdálkodás történelmi hagyományait*.

ÁLLATFAJOK, -FAJTÁK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

„A magyar állattenyésztés története azt mutatja, hogy Magyarországon minden időben mindig a **fajtakérdés** állt az érdeklődés homlokterében” – írja *Gaál L. (1974)*, majd ironikusan folytatja: „... amikor a honfoglaló vezérek először szóltak állataikról, minden bizonnyal arról kezdtek vitatkozni, hogy melyik lehet a jobb fajta, az-e, amelyet itt találtak, vagy az-e, amelyet magukkal hoztak. Az akkor elkezdett vita (...) szinte megszakítás nélkül tart, és ameddig a szakértők és az illetékesek a fajtáról vitáztak, addig maguk az állatok a nem megfelelő tartási körülményeket sínylik”. A tartási körülmények, elsősorban a **takarmányozás** terén tapasztalható hiányosságokban látta a **legnagyobb** problémát *Konkoly-Thege Sándor*. Ő, mint az **állattenyésztési politika** hazai megteremtője, munkájának első kiadásában (1920) a mondanivalójának a súlypontját a **takarmányozás színvonalára** helyezte, megjegyezvén: „... takarmánytermelésünk javításának szükségessége régi vesszőparipám. Lehet, hogy tévedek, lehet, hogy túlzom jelentőségét”. Munkájának **második kiadásában** (1948) már jóval bővebben foglalkozik a **magyar állatfajták** kérdésével. „... vajon nem a mi állatanyagunkban, az általunk tenyésztett fajtákban van legalább részben az oka annak, hogy a világversenyben nehezen tudunk helyt állni, meg hogy eredményeink sok tekintetben nem kielégítőek”. Azon a véleményen volt, „hogy a magyar állatfajták alapjaiban valóban **megfelelőek**, országos viszonylatban általános használatra jobbakat biztosítani nem tudnánk (...) nem fajtacserélési, hanem tenyész kiválasztási, **okszerűbb tenyésztést és takarmányozást** biztosító feladataink vannak”.

A fajtakérdés azért alapvető, mert az állatállomány minőségi jellemzőit hordozza. Az állattartók mindig azt a fajtát keresték, amelynek tulajdonságai megfeleltek az adottságoknak és a termelés kívánalmainak (*Gaál L., 1974*). Az ember igényéhez igazodó tulajdonságok idővel fajtabélyegként jelennek meg, amelyek új helyi fajták – tájfajták – kialakulásához vezettek. Amint *Gaál L. (1974)* megjegyzi, ennek a folyamatnak az időszaka hazánkban a 19. század elejére tehető. Az alapot a kelet-európai **parlagi fajták** összessége képezte. A változást az országba bekerülő fajták megjelenéséből eredő **fajtakeveredés** jelentette, amelynek az eredménye a korszerűbb, nagyobb teljesítményt hordozó fajták megszületése jelentette. Ez a folyamat az **alpfajták**, az **új fajták** és a **mostani fajták** (20. század közepe) hármasságán nyugodott (**magyar szürke-magyar tarka-holstein-fríz** keresztezésű marha).

A hazai szemléletben erőteljes szerepet játszó **fajtaváltásra szükség** van – a tartási, takarmányozási igényekre jóval kevesebb gond lett fordítva –, mivel minden régi fajta idővel a fejlődés gátjává válik, így a fajtaváltás az állattenyésztés fejlődésének a záloga, bár eredményt hoz a saját nemesítés is, noha jóval időigényesebb. A 20. század második felétől módosult a kép, mert színre lépett a **hibridizáció**, így egyes állatfajoknál – baromfi, sertés, stb. – bővült a fajtaválaszték, de egyúttal sokszor egyoldalúvá is vált. Átvették a szerepet jó néhány ágazatban a hibrid fajták, de szerencsére – a hazai agrártörténetben először – a **takarmányozás** színvonalát látványosan javult, **bepótolta** az évszázadok óta dívó hiányosságokat.

A hazai állattenyésztés fajtakérdéséről elmondható, hogy amíg az állam szerepvállalása nem vált általánossá, addig – néhány háziállatfaj, -fajta kivételével – a **tájfajták** uralták a mezőnyt Magyarországon. A változást az jelentette, hogy a 19. század utolsó harmadában megszületett a döntés a **tenyésztési körzetek** kijelöléséről. A **szarvasmarha** ágazatban már 1880-ban lépett az Földművelési Minisztérium (FM) az ágazat egészét tekintve, a végleges törvénybeiktatást az **1894. évi XII. tc.** rögzítette. Mindez nem jelentette azt, hogy a magyar szürke marha elveszítette uralkodó előnyét. Annyi bizonyos, hogy az egyes háziállatfajokat, -fajtákat tekintve a **nemesítés** nem azonos súllyal esett latba az állam részéről. Hiszen már addig is a **szarvasmarhánál**, a **lónál** és a **juhnál** zömmel **állami** beavatkozás érvényesült. A **sertésnél** és a **baromfiféléknél** a **szakmai szervezetek** kezdeményezésén és munkáján volt a hangsúly, ami egyúttal

időbeli eltolódásnak volt a forrása. Természetesen a kisebb előnyt élvező ágazatoknál sem maradt el végső soron a földművelési kormányzat szakmai és pénzügyi támogatása. A fajtakérdésről az elmúlt **másfél évszázadot** tekintve elmondható, hogy a 19. század végéig a *paraszi állattartás* szinte önállóságot élvezett az *állatfajták*, a *tartás* és a *takarmányozás* terén. A hazai állattenyésztésben a század végén értékelődött fel az *állam szerepe*, aminek alapját az *1894. évi XII. tc.* fektette le. A központi irányítás híján az ezt megelőző időszak kiváló lehetőséget teremtett a táj adottságaihoz igazodó *tájfajták* kialakulásához, ami nagyrészt a jobbágy-paraszt gazdálkodóknak köszönhető. A 18. század második felétől az *allódiális* (uradalmi) *gazdálkodás* térnyerésével azonban lassan módosulni kezdett a hazai *állattartás biológiai háttere*, ami a *külföldi fajták* behozatalának, az esetleges *keresztezéseknek* köszönhető. Az 1894. évi törvény – az akkori állapotból kiindulva – megpróbálta az egyes állatfajták tartását mederben tartani a *tenyésztési körzetek* kijelölésével. Ugyanakkor a törvény kötelezte a községeket *apaállatok* beszerzésére, amivel a *köztenyésztés* színvonalát kívánták emelni. Az állami szerepvállalás 1918 után is ezen a vonalon haladt. Kiterjesztették az állatállomány *törzskönyvezésének* a körét, bevonták a *parasztagazdaságokat* is a minőségi tartásba. A *tenyészállat-akciók* köre bővült a nőivarú állatokkal és a baromfifélékkel. Az állam támogatta a nagyobb termelésű fajták behozatalát, bármely állatfajról is volt szó. Azonban a *szántóföldi takarmánytermő területek* bővülése, a *takarmánygazdálkodás* színvonalának javulása nem követte a fajtaváltás ütemét. Továbbra is érvényesült a hazai állattenyésztésben az a *megcsontosodott szemlélet*, amely kizárólag a fajtakérdést tekintette megoldandó feladatnak, mellőzve az egyéb, az állattartáshoz szorosan kapcsolódó problémák megoldását. Ez a szemlélet csak nagyon *lassan változott* meg, valójában a 20. század második felében, az *1970–1980-as évek* jelentették a fordulópontot, amikor a magyar állattenyésztés *világszínvonalon* mozgó fejlődési pályát futott be. A *fajtaváltás* a minőségi színvonal emelkedésének csak az egyik eleme volt, amihez társult a *takarmánygazdálkodás* és a *tartástechnológia* nagyarányú javulása is. Hosszú idő telt el azonban a *13.130/1948. sz. kormányrendelet* kiadásától a fejlődés megindulásáig. Ez a rendelet fölszámolta az állattenyésztésben működő szervezeti és irányítási formákat, és az országra ráerőltetett politikai, gazdasági rendszer keretei között kellett megtalálni a középutat. Az 1956 utáni konszolidáció nyertesei között szerepelt a mezőgazdaság, mint sikerágazat. A *történelmi parasztság* még meglévő nemzedékei a *háztáji termelésbe* mentették át a hagyományos paraszti gazdálkodás értékeit, amelyek a nagyüzemi gazdálkodás eredményessége mellett jelentősen hozzájárultak a világszínvonalon mozgó magyar agrárium megszületéséhez.

Szarvasmarhafajták hazánkban

A magyar szarvasmarha-tenyésztés történetében **négy** nagyobb korszakot lehet elkülöníteni:

1. honfoglalás – Árpád-kor: fajta?
2. 14–19. század: magyar szürke marha
3. 19. század vége – 1970/80-as évek: magyar tarka marha
4. 20. század utolsó évtizedétől: magyar tarka marha × holstein-fríz állomány

Ennél jóval nehezebb kérdés választ adni a kezdetektől a fajta eredetére. A magyar szürke marha bizonyíthatóan megléte előtti időszak fajtajáról a tudomány még nem adott végleges választ. Annyi bizonyosnak látszik, hogy nehezen tudjuk ezt az ősi fajtát – amelyet vélhetően magunkkal is hozhattunk a Kárpát-medencébe – elkülöníteni a mai magyar szürkétől. Nem is beszélve a Feszty-körkép ábrázolásáról, amely „déliabos történelemszemlélet” terméke. A vélemények eltérnek, de köztük nincs kibékíthetetlen ellentét, akár mindegyik igaz lehet. Egy

biztos, nem endemikus fajtáról van szó. *Bökönyi S. (1974)* szerint a 14–15. század előtt Magyarországon **kistestű, brachyceros** jellegű marha létezett, amit a leletek is alátámasztanak, és mindamelllett jelentős volt a **keresztezett** egyedek száma is. A különböző vélemények között szerepel:

1. a honfoglalók által behozott fajta
2. a kunok révén került be
3. helyi házasítás eredménye
4. kalandozások hozadéka
5. később került be Itáliából

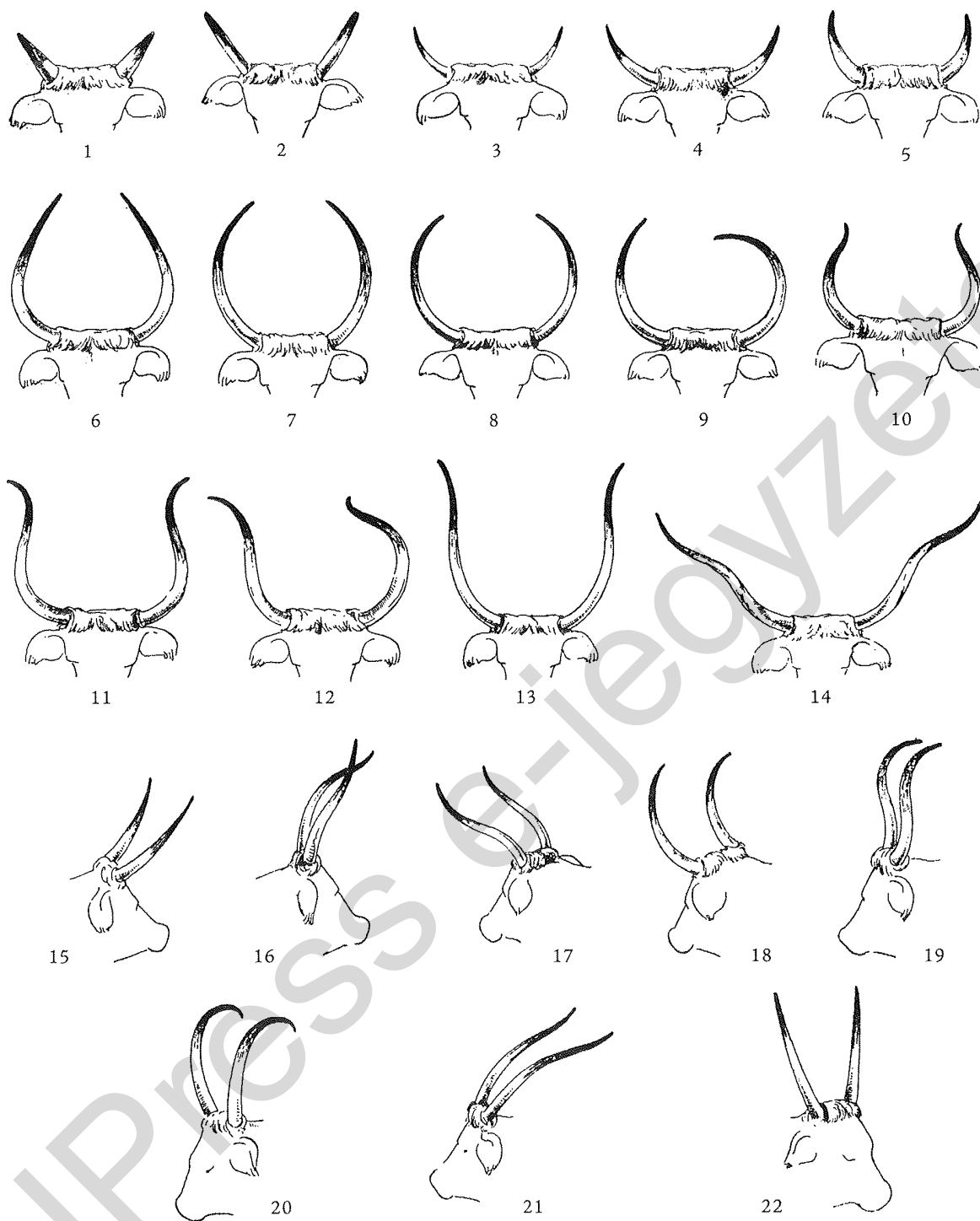
A fenti vélemények valójában nem zárják ki egymást. Annyi bizonyos, hogy ösztönösen **tudatos** tenyésztés révén született meg a Kárpát-medencében.

Amint *Sambraus, H. (2002)* írja: „Ez a szarvasmarha a 14. századtól a 18. századig messze Magyarországtól is **nagyra becsült** húsfajta volt. Különösen keresett volt Olaszországban, Ausztriában és Németországban”. Ez a legelőn történő hizlalással előállított húsmarha egy **új hasznosítási típus** megszületését jelentette, amelynek léte életre hívott egy társadalmi csoportot, a **tőzséreket**, akik kereskedő vállalkozók voltak. Megnevezésük az **arab** nyelvből került át. *Vörös István (régész) (2004)* véleménye szerint „Magyarországon az eladható húsmarha csökkenését kezdetben egy-egy alkalmi, majd később folyamatos kelet- és délkelet-európai szarvasmarhák behozatalával pótolták. Ezáltal az országban tartott szarvasmarhák beszerzési helyeinek súlypontja fokozatosan kelet-délkelet irányba tolódott el”. A podóliai-hátság vidékéről szereztek be az egyoldalú igavonásra alkalmas állatokat. Így a **moldvai marha** a 16. századtól, a **podóliai fajta** pedig a 18. századtól került be a Kárpát-medencébe, illetve „átutazóként” – Nyugatra. A behozott állatok az Alföldön kiváló természeti környezetet találtak, ahol a természetes szelekció révén fajtájának legkiválóbb típusává fejlődött. Noha az Alföld másodlagos pusztásodásának felgyorsulása rontotta életfeltételeit, a folyók – főleg a **Tisza** – széles ártere, a galéria-erdők tisztásai biztosították fennmaradását és a ma ismert fajta megszületését. Az ártéri állattartás ideális színteret nyújtott számára, tulajdonságainak megszilárdítására. A fajta nem képviselt egységes típust. Két nagytáji változata alakult ki, a nagyobb testű **alföldi** és a kisebb testű **erdélyi**. Ezen belül további **táji változatok** születtek meg, közéjük tartozott a 20. század elején még föllelhető kun marha. Ezen túlmenően a 19. század közepén a következő, elkülöníthető táji változatokról van tudomásunk: 1./ nagyváradi és erdélyi, 2./ bácskai, 3./ Tisza-vidéki, 4./ kecskeméti, 5./ belső- somogyi és zalai, 6./ Rima-völgyi típus.

Podólia földrajzi fekvése

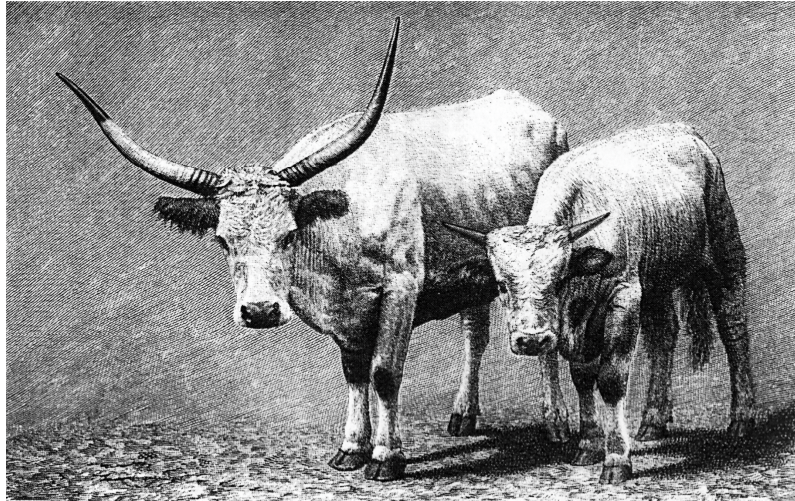
Forrás: Kőrösi A.–Sztotyori-Nagy Á., 2015.

A magyar szürke marha szarvállása

Forrás: Hankó B., 1940.

1. cövek, 2. egyenes-tömpe, 3. bigyehegyes, 4. perec, 5. bubos, 6. kulacsos, 7. kukó, 8. abroncs, 9. sete, csajla, kabak vagy izgága, 10. kuki, 11. gombos, 12. jézisfogatszaru, 13. gajjas, 14. sodró, 15. puskás, 16. elfordult fennálló, 17. villás, 18. sarogjás, 19. kontyos, 20. horgas, 21. kosszaru, 22. gyertyás. A pásztorok a legszebbnek a 11. gombos, 13. gajjas és 14. sodró szarvállást tartják. Ősi, az őstulokéhoz hasonló a 17. villás szarvállás.

Hosszú, de szétálló „táblás” szarvalakulású magyar szürke tehén borjával
Forrás: Bartosiewicz L., 2006.

Kivitelének iránya a marhakereskedelem fénykorában, Bécs-Nürnberg-Frankfurt am Main-Strassburg, dél felé Velence, és észak felé Morvaország útvonalat követte. Bár a 17. században bonyolította le az ország a legnagyobb forgalmat, az utolsó nürnbergi vásárra **1713-ban** került sor. Ezekben a vészterhes századokban a marhakivitelünk tartotta életben a hazai gazdaságot, a borkivittel egyetemben. Nem véletlen, hogy a **bécsi udvar** lépéseket tett a hazai marhakereskedelem megszerzésére. A pallérozó hazai mezőgazdaság térhódításával a magyar szürke marha fokozatosan háttérbe szorult, de még hosszú ideig **igás ökörként** hasznosult. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy további sorsa holtpontra jutott volna a hazai fajtakérdés szövevényes világában. A hasznosítás ügye ellentétes vélemények megszületését eredményezte a szakmai berkekben. Látván azt, hogy „... a magyar marha fennmaradásához húsrá vagy tejre kellene tenyészteni (... de) néhány tenyésztőtől eltekintve, azonban semmi sem történt (... a fajtát) az ököreladás élte. A **tenyészirány** változtatást pedig gyorsabban lehetett megoldani átkeresztezéssel és a fajtacserével, mint évtizedekig tartó bizonytalan kimenetelű tenyésztői munkával”. A változás iránti igény abban is megnyilvánult, hogy kijelölték a **tenyészkörzeteket**, amelyek szervezettebbé tették az egyes fajták tartását, noha a „pinzgau (Salzburg tartomány szülötte) nagyon lassan terjedt, a borzderes (barna marha, Svájc fajtája) sem tudott gyökeret eresztetni a kijelölt körzetben, a pirostarka (hazai tájfajták), a szimentáli viszont mindenütt gyarapodott”. Bár a pirostarka marha javára eldőlt a verseny, a **két világháború között** még egyszer fellángolt a nemesítési hullám. 1934-ben került sor az első **maremman** behozatalára Itáliából, de szélesebb körben nem következett be keresztezésre való felhasználása, hiszen legtöbbször a „**nosztalgia**” vezette a szakembereket hasznosításában. Megkésve, de nem elmaradva 1931-ben megalakult a **Magyarmarha Tenyésztők Országos Egyesülete**, felállították Hortobágyon az **50-es gulyákat**, és Álomzugban **bikanevelő telepet** létesítettek, és évente **bikaárveréseket** tartottak. Ezek kései erőfeszítésnek bizonyultak, nem volt átütő erejük a hazai szarvasmarha-tenyésztésben. Szerencsére – **debreceni segítséggel** – nem vészett el a fajta, majd **1973-ban** a MÉM is a régi magyar fajta megmaradásáért szállt síkra.

A **magyar tarka marha** megszületése – sarkítva ítelve meg korszakát – hosszabb időt vett igénybe, mint hasznosításának tényleges időtartama. Amint *Gaal L. (1966)* írja: „Találó az a megállapítás, amely szerint a magyar tarka az 1820–1894 között céltudat nélküli keresztezés során alakult ki és e korszak vége (19. század vége) lett megjelenésének az ideje. *Wellmann Oszkár* szerint is csak a 19. század második felében fordult a magyar tenyésztők figyelme a svájci frontozus szarvasmarha felé (...) *Bocsor Géza (1960)* szerint tenyésztőink a múlt század

(19. század) 80-as évei óta importálták Svájc-ból a régi berni típus helyett a szimentáli jellegű tenyészállatokat”. (A régi **berni** fajta és a **szimentáli** marha között alig van különbség, hiszen a szimentáli fajta lényegében nem más, mint az ugyanabban a vérben **megjavított** berni fajta, ahol a javítás eszközei a **bővebb táplálás** és egy bizonyos irányban elkülönítő **tenyész kiválasztás** volt.)

Elfogadjuk *Gaál L.* véleményét, miszerint a magyar tarka marha a **korábbi tájfajtáink egységesüléséből** született meg. A tájfajták között szerepelt a bonyhádi (völgységi), a moson-soproni, a vasmegyei, az Ipoly-menti és az alföldi pirostarka fajta. Az is bizonyos, hogy ezek közül a **meghatározó** szerep a **bonyhádi tájfajtának** jutott. Az egységesülő hazai pirostarka marhának a szimentáli fajta csak főleg küllemi keretet adott. S amint *Csukás Z.* írja: „... Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az ország vezető neves szakemberei a **borzderes fajtát** szívesebben látták volna a szimentáli marha helyett, mint „véglegesítő” fajtát.” Az előbbi **ki-sebb** testű volt, nem beszélve a nosztalgikus háttérrel, **színében, habitusában** közelebb állt a magyar szürke marhához. Ezt a véleményt osztotta még *Konkoly-Thege Sándor* is, de az élet átírta a képzelt valóságot. Az 1940-es évek elejétől jelent meg a **magyar tarka marha** megnevezés a magyar pirostarka fajtanév helyett. A **végző** kialakítás megteremtője *Wellmann Oszkár* volt, aki munkásságával egy új pályára állította a hazai szarvasmarha-tenyésztést.

A lapályfajták kialakulása és hazai szerepük

A **lapályfajták** iránti hazai érdeklődés visszanyúlik a 19. századba. Kialakulásának területe az Északi- és a Keleti-tenger melléke, elsősorban a mai Hollandia területe. Legrégibb ismert népessége, a frízek már a Kr.e. 300 évvel foglalkoztak tartásával. A nemesítésre használt alapfajtát a Rajnától északra fekvő területekről szereztek be. Az egymást követő népcsoportok folytatták a frízek által megkezdett munkát. A holland lapályfajta megszületésének feltételeit a Németalföldön kibontakozó új mezőgazdaság teremtette meg. A fejlett városiasodás és az ipari fejlődés serkentette a feudális kötöttségektől mentes parasztságot az ipari- és a takarmánynövények termesztésére, ebből eredően a belterjesebb állattartás megteremtésére. De Hollandiában a szakszerűbb tenyésztői munka azonban csak a 19. század elejétől indult meg. A szelekciót a magasabb tejtermelésre való törekvés vezérelte. Az *1850-es évektől* gyors fejlődésnek vagyunk a tanúi. Megkezdődtek a *fajtaátalakító keresztezések*, amelyhez elsősorban *holland tájfajtákat* használtak föl, de szerepet kapott a *shorthorn*, a *szimentáli*, a *jersey*, stb. fajta is. Ezzel egyidejűleg élénk kereskedelmet bonyolítottak le számos európai országgal, továbbá Észak-Amerikával. Ez utóbbinak fontos szerep jut a *holstein-fríz fajta* kinemesítésében. A holland marhatartás felvirágzásához nagyban hozzájárultak a rendszeres állatkiállítások, továbbá a szakoktatás megszervezése. A lapályfajták másik nagy tenyészközöze Németország, ahol a 20. század elején a marhaállomány 60%-át alkotta ez a fajtacsoport. A *német lapályfajtáknak* a hazai tenyésztésben a 20. század első harmadában csak epizód szerep jutott.

A 20. század utolsó harmadában a hazai szarvasmarha-tenyésztésben nagy szerepet játszó holstein-fríz fajta Észak-Amerikában született meg. Az ide történő behozatala *1613-ban* kezdődött el a *holland* (flamand) telepeseik révén. 1793-ban John Linklaen szállítmánya is a jelentősek közé tartozott. A tömeges behozatala az Újvilágba az 1860-as évektől bontakozott ki. Az import állatok zöme 1875–1885 között került ki Amerikába. A behozott jóságok alapos válogatáson estek át, mielőtt a hajóra kerültek. Így érthető, hogy száz-százhusz év alatt csak 100–150 ezer darab állatot vásároltak meg. Az USA kormánya támogatta a behozatalt azzal is, hogy a törzskönyvezett egyedekre nem rótt ki vámot. Ezt az előnyt azonban a holland fajtákon kívül a brit, német lapályfajták, továbbá a normandiai és a charolais marhák szintén élvezték. Az egyes

szövetségi államok külön-külön is felkarolták a lapálymarhák tenyésztését. Kiállításokra, díjazásokra tekintélyes pénzüsszegeket fordítottak. Közéjük tartoztak a tejelő-versenyek is. Az egyes fajták közti tejtermelési versenyt minden téren a *lapályfajta* nyerte meg.

1885-ben megalakult a *holstein-fríz marhatenyésztők szövetsége*. E fajta genetikai hátterében meghatározó a holland fríz marha, de keletfríz, oldenburgi, sőt holstein is részt vett kialakításában. Először 1871-ben a holsteini marha tenyésztőinek egyesülete alakult meg (**holstein**). A lapályfajtát tenyésztők egy része azonban nem értett egyet az elnevezéssel, és 1879-ben megalapították a hollandi marha tenyésztőinek egyesületét (**friesian**). A megbékélés jegyében azonban a két szövetség összeolvadt és fölvette a **holstein-friesian** nevet. Ezzel a névvel illeték marhájukat is, s ez a fajta lett az Egyesült Államok legjelentősebb fajtája, elsősorban a *kukorica-övezetben* (corn belt).

A szövetség a törzskönyvön kívül rendszeresen megjelentette *The Advanced Register*-ét, ami a törzskönyvezett fajta-elitet vette számításba. A szelekciónál fontos szempont volt, hogy csak a bikáknál helyeztek súlyt az állat küllemére. Az amerikai fajta tejtermelésben mutatott teljesítménye korán megmutatkozott. 1908-ban már belőle került ki a *világ legjobb tejelő egyede*, amelyik éves termelésben 12.472 kg tejet adott. Az amerikai marhatartók korán felismerték, hogy egyetlen fajtánál sem lehet annyira befolyásolni a takarmányozással a tejtermelést, mint a fekete-tarka lapályfajtáknál.

A lapályfajták szerepe a magyar állattenyésztésben

A 20. század utolsó harmadától egyre jelentősebb szerepet játszó lapályfajta a hazai állattenyésztésben már régóta ismert volt. Elsősorban a *holland marháról* (11. ábra) szóltak a korabeli adatok: bőven tejel, 30–45 icce tejet ad naponta (24–36 liter). Az egykori szakemberek felismerték, hogy ez a fajta különösen alkalmas a városi lakosság ellátására, mert ez a társadalmi réteg a „hígabb” tejet szereti. A 19. századi szakvélemény jól példázza a *hazai marhatartás* ellentmondásos helyzetét: Igaz, hogy pl. a svájci, hollandi, stb. fajok elhíresztelt bő tejelők, de vajon, ha esetlegesen a mi magyar szürke (marha) teheneink volnának a nevezett országokban hosszú évek során, ezek nem lennének bő tejelők”. Már az 1857. évi bécsi kiállításon szerepeltek *hazai uradalmi tenyészetekből* származó lapálymarhák. A 20. század elején viszont a holland fajtát a *keletfríz marha* váltotta föl a Hollandiában dúló száj- és körömfájás miatt, ami gátolta a rendszeres kivitelét. A keletfríz marhafajta Németország legjobb tejelő fajtájának számított.

Hollandi-faj tehén

Forrás: Pabst, 1860.

A kiegyezést követő egy évszázad alatt a *hazai lapálymarha tenyésztéséről* elmondható:

A behozatal a 19. század elején, majd az 1880-as években főleg a főváros és a nagyobb vidéki települések közelében fekvő uradalmakra korlátozódott, amely szinte kizárólag holland fajta volt.

Az 1900-as évektől a német fekete és vöröstarka (főként wilstermarschi) lapálymarha behozatala került túlsúlyba.

A holland vöröstarka (ijjseli) importja 1913 után megszakadt, és csak 1922-től kezdődött el újra.

A lapálymarhák tartása a későbbiek során is a közép- és nagyuradalmakra korlátozódott, de a keresztezett utódok a paraszti tenyészetek minőségét is javították.

A tejelő típusú fajták megjelenésével nem, vagy csak alig változott meg hazai állattenyésztésben uralkodó általános szemlélet és gyakorlat.

Az első világháború elsodorta a lapálymarha hazai reményeit. A két világháború között sem tudott átütő sikert aratni. Behozatalukra általában akkor került sor, amikor tejhiány lépett föl az országban, de az import mértékének határt szabott a pénzügyi helyzet. A fajtacsoport igényessége gátolta a köztenyésztésben való széleskörű elterjedését. Azok az uradalmak is, amelyek tartották, az országos irányzatnak megfelelően, szimentáli és magyar pirostarka bikákkal keresztezték őket. De ez a *keresztezett állomány* különösen a *Dunántúlon* számottevően javította a *köztenyésztésben* a tehénállomány tejtermelését.

1945 után lépéseket tettek a fajtatiszta lapálymarhák megmentésére, sőt a lapály hátterű egyedeik számbavételére is. Erre különösen a Dunántúl, annak is a nyugati része nyújtott kiváló te-repet. A lapálymarha iránti érdeklődés újbóli megélénkülése elsősorban **Horn Artúr** akadémikusnak köszönhető, aki 1963-ban javasolta a világon nagy elterjedtségnek örvendő fajta behozatalát. Először a hazai környezethez közelebbi országokból érkeztek vemhes üszők és tenyész-bikák. 1966–1972 között azonban a legnagyobb szállítmányok már Hollandiából jöttek, pl. Groningen környékéről. 1973–1974-ben felgyorsult és nagyságrendben is jelentőssé vált a lapálymarha behozatal, amelynek döntő hányada azonban már *holstein-fríz* fajtájú volt. A lapály-fajta meghonosításában az *állami gazdaságok* jártak az élen. A termelőszövetkezetek csak az 1970-es évek második felétől vállalkoztak behozatalára és tartására. A tengeren túli fajta iránt – a magas beszerzési költségek miatt – az érdeklődés alábbhagyott, így a figyelem újra az európai, főleg a holland fajta felé fordult. Az országba elsősorban *nőivarú egyedek* kerültek be, s az apaállatok helyett kifizetőbb volt a *termékenyítő anyag* behozatalát bővíteni. A tisztavérű tenyésztés mellett elkezdődött a *magyar tarka marha állomány átkeresztzése*, amely a háztáji és egyéb kisgazdaságokban is nagy léptekben haladt. 1987-ben a holstein-fríz és a keresztezett állomány aránya már 79,4%-ot tett ki, sőt 1991-ben túllépte a 80%-ot (83,2%). Ezen belül a tisztavérű lapálymarha aránya 25–30% között van. A 20. század végére – egyelőre úgy tűnik – a *magyar tarka marha* a fajtaváltás *kárvallottja*, hiszen csak 18–20%-kal részesedik az ország állományából.

A *tejhasznú fajták* közül a *jerseyt* vették igénybe a magyar tarka marhával történő keresztezéshez, később pedig a *hungarofríz* (50–75% holstein-fríz, 25% jersey, 0–25% magyar tarka) előállításában játszott szerepet. Ez utóbbi fajta a vártnál jóval szerényebb mértékben terjedt el, sőt egyre inkább háttérbe szorult.

A húshasznú fajták közül a *hereford* marha az 1970-es évek elején került be nagyobb számban az országba, a keresztezésekben is szerepet játszik. A *charolaist* tisztavérben is tartják, s keresztezésre is használják. A *limousin* fajta szintén a húshasznú marhák hazai választékát bővíti.

A Kárpát-medencében előforduló fajták között megemlítendő a *kárpáti borzderes* marha, amelyet **Csukás Zoltán** „őshonos” fajtának tekintett. Az egyes típusai között az eltérések aszerint

alakultak ki, hogy az egyes völgyekben, medencékben milyen természeti és gazdálkodási viszonyok voltak, sőt hogy honnan származó alpesi borzderest használtak a javításához. A 19–20. század fordulóján néhány tenyésztő vásárolt *tej-shorthorn* fajtát is, amivel a szimentáli jellegű pirostarka fajtát kívánták javítani. A testformák javultak, sőt a tejtermelésre is kedvező hatást gyakorolt.

1945 után az egykori Szovjetunióból bekerült néhány *kosztromai tenyészbika* is, amellyel a még meglévő borzderes fajta tejlékenységét igyekeztek javítani, de kísérleti szinten a magyar tarka marha és a kosztromai *keresztezők* is folytak. Ezt a szovjet fajtát 1944-ben ismerte el a mezőgazdasági népbiztosság, és megszületésével a *Liszenkó-féle új agrobiológia* tudományos létjogosultságát kívánták igazolni a sztálini időszak szakemberei az állattenyésztésben is.

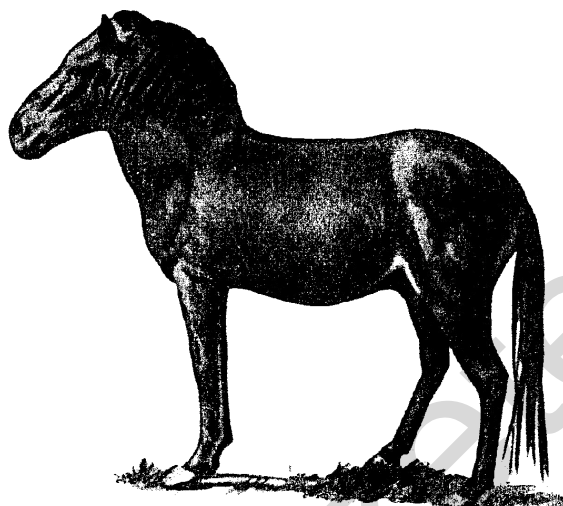
Hazai lófajták

A **magyar lótenyésztés** történetéről *Jankovics Miklós (1968)* írja: „A **régi magyar ló** (...) a parlagi ló képében még a 18. század első felében is nagyjából megőrizte **keletről** hozott elődeinek alkatát és tulajdonságait, ezt bizonyítják az e korból fennmaradt lónyilvántartások adatai is”. Ami az őst illeti, a mai álláspont szerint, a mongol puszták vadlovára, a **takira** vezethető vissza. *Hankó B. (1940)* a **tarpánt** tekintette a honfoglaló magyarok ősi lovának, amelybe azonban taki vér is került. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy már a **középkori** magyar lóállomány sem volt egységes, amire történelmi forrásaink is utalnak. *Gaál L. (1966)* megjegyzi: „... Az ősi magyar ló, ez a hajdanában világhírű lófajta már az első világháború idejére annyira beleolvadt a különféle keresztezések és új típusok sokaságába, hogy eredeti jellege jóformán teljesen elmosódott”. Annyit érdemes megjegyezni, hogy a honfoglalás előtt a Kárpát-medencében élő népek – az avarok kivételével – szinte alig tartottak lovat. Így a bekerült „magyar ló” kereszteződésére alig kerülhetett sor. Megosztja a szakemberek körét a magyar lótenyésztés történetének a korszakolása, miszerint:

1. magyar ló korszaka: – 1526-ig
2. keleti ló korszaka: 1526–1711 között
3. spanyol ló korszaka: 1711–1814 között
4. angol ló korszaka: 1814-től

A **török hódoltság** kiterjedése kétségtelenül hozzájárulhatott a keleti vér térhódításához. A spanyol ló viszont kizárólag a **főúri lótartásban** játszott csak szerepet, megnövelve a főnemesség köreiben tartott lóállomány testtömegét. Az **angol ló** befolyásának terjedése Széchenyi István tevékenységének a függvénye volt. A legátfogóbb mozzanat azonban **Mária Terézia** és **II. József** személyéhez kötődik, akik a ménésbirtokok megszervezésével – Mezőhegyes 1785, Bábolna 1789, Kisbér 1853, Fogaras 1874 – **központi elképzelést** indítottak útjára, részben életük alatt, részben pedig az utódok részéről. A ménésbirtokok megszületésével elkezdődött a lótenyésztés **tudatos irányítása**, ügyelve arra, hogy a táj adottságaihoz illő fajták honosítására kerüljön sor. A régi, főleg jobbágy-paraszti kézen lévő lófajták az **1880–1890-es évekre** kiszorultak a köztenyésztésből.

A magyar *lótartás* kultúrájának gazdag hagyománya van. A honfoglaló magyarok fajtáját illetően a mai álláspont szerint a mongol puszták vadlovára, a *takira* vezethető vissza (12. ábra). De már a középkori magyar lóállomány sem volt egységes, amire történelmi forrásaink is utalnak. A magyar lótenyésztés történetében a 18. század fordulópontot jelentett. A megcsappant állomány pótlása, a tenyésztés fölkarolása – központi irányítással – nagyarányú fajtaváltást indított el, ami a régi lófajták eltűnéséhez vezetett. Az állami méntelepek létesítésével elkezdődött a tenyésztés tudatos irányítása, ügyelve arra, hogy a táj adottságaihoz illő fajták honosítására, tartására kerüljön sor. A régi, főleg paraszti kézen lévő fajták az 1880–1890-es évekre kiszorultak a köztenyésztésből.

Przewalski-ló
(Mongólia-Tachin-Sah hegység)
(ázsiai vadló)

Forrás: Horn, 1955

Az *ősi magyar ló* eltűnt, esetleg elvétve fordult elő az erdélyi parasztnál. Ezt a fajtát **Kovácsy-Monostori javítatlan parasztlónak** nevezte (13. ábra). A *javított magyar ló* vagy parlagi ló tájanként változott – a parasztság közel két évszázadon át ezt a fajtát tartotta – aszerint, hogy milyen fajtát használtak a keresztezéshez. Az *erdélyi ló* a régi magyar lóval azonos, de mutatja a paraszti tenyésztés hatását. Az erdélyi lófajták közül elkülönült egymástól a *székely ló* és a *mokány ló*. Ez utóbbinak a létezését **Hankó Béla** nem fogadta el, de más szakemberek a Keleti-Kárpátok egykori tájfajtájaként ismerték. A *békási* tájfajta a *hucullal* rokon, de nemesebb fajtát jelöl. A hucul ló *tarján* származék – jelentős *taki* vérral – és szintén a Keleti-Kárpátok vidékén honos. Számon tartották még az apró termetű *podóliai* fajtát, amely eljutott az Alföldre és Észak-Dunántúlra is. Baranyában a 20. század elején teherhordásra vették igénybe a török vagy *szlavóniai* lovat. Dunántúl nyugati részének hidegvérű fajtája a *pinkafői* és a *muraközi ló* volt. Eredetük Stájerországba és Karinthiába vezet.

Magyar parasztlovak a 19. század elején

Forrás: Dóczy, 1934

A hazai tenyésztés révén kialakult fajták közé tartozik a **nóniusz**, aminek eredete a napóleoni háborúk időszakába nyúlik vissza. Hadizsákmányként egy Nonius nevű anglo-noman mén 1816-ban Mezőhegyesre került. *Nonius Senior* közel két évtizedig volt tenyésztésben. A törzsmén ivadékai közül további ménekkel folytatták a tenyésztői munkát, időnként rokontenyésztést alkalmazva, aminek eredményeként egy konszolidált fajta alakult ki, közepnehéz katonai háttas és hámos típus, a hadsereg igényeihez igazodva. Angol telivér ménnek révén kiküszöbölték a nem kívánatos hibákat. S egy genetikailag stabil, egyöntetű fajta született meg. Jóllehet 1945 után megszűnt a ló katonai használata, jelentősége megmaradt, a köztenyésztésben, főleg az Alföldön terjedt el, mint igásló.

A **Furioso-North Star** az 1785-ben alapított Mezőhegyesen kitenyésztett fajta, korábbi nevén *mezőhegyesi félvérként* ismert. Kialakulása 1841-től számítandó, amikor a Furioso nevű angol telivér ménnel kezdték meg a fedeztetést. 1852-ben Mezőhegyesre került a North Star telivér mén, amelyikkel főleg az angol háttérű kancákat fedeztették. 1867 után *Kozma Ferenc* irányításával a két mén utódait egymás között tudatosan tenyésztették. A visszakeresztezéssel sikerült kialakítani egy angol félvér fajtát, amelyek igáslóként és hintósként is beváltak, sőt a hadsereg háttaslóként használta. A 20. század háborúi megtizedelték az állományt. Szerencsére a köztenyésztésben is elterjedt, így lehetőség nyílt fennmaradására és a tenyész-állomány megújulására.

A fajtaalapító **gidrán** gyökerei Egyiptomból eredeznek. A spanyol kancától származó Gidran II nevű utódmén került Mezőhegyesre és a gidrán fajta alapítójává vált. 1855-től önállóan törzskönyvezték, s azóta lehet önálló fajtáról beszélni. Kialakításában angol telivér méneket is használtak, majd alkalmazták fajtatiszta gidrán ménnel a visszakereszteezést. Az első világháborút követő román megszállás során csak 13 egyed maradt belőle az országban, s ebből kellett a

fajta megújítani. 1990. évtől a kancacsaládok még föllelhető egyedei vásárlás útján visszakerültek a hazai tenyésztésbe. Egyúttal sikerült megmenteni a köztenyésztésben lévő gidrán hátterű egyedeket is.

A **Shagya-arab** fajta Bábolnához kötődik, amely kezdetben Mezőhegyes filiójaként (fiókja) működött. 1816. évi határozat alapján kezdték el a bábolnai kancákat keleti eredetű ménekkel fedeztetni. Innen számítható a bábolnai arab lótenyésztés korszaka. E fajta története is kapcsolatos a napóleoni háborúkkal és báró Fechtling közel-keleti vásárlásaival. Amint *Mihók Sándor* írja: „Az eredeti bábolnai és radautzi kancák (családok) ivadékainak eredeti arab ménvonalaktól származó ivadékai, a fajta legelterjedtebb törzse után shagya-arab néven kerültek 1978-ban önálló fajtaként nemzetközi elismerésre.”

A **kisbéri félvér** az egykori ott fekvő Batthyány-uradalomban alakult ki. Az angol telivérek mellett egyéb fajtájú állomány is került Kisbérre. Gondos szelekcióval és angol telivér mének fedeztetésével megszületett egy angol telivérhez közel álló, de tömegesebb, nagy munkabírású hátsó típus. Felhasználták a trakehneni fajtát is. A háborús események komoly károkat okoztak. A megmaradt törzstenyésztésből és a köztenyésztésből kikerülő egyedekből egy modern sportló típust alakítottak ki.

Mozgalmas múltat tudhat maga mögött a világfajtaként számon tartott *lipicai ló*, amelynek története nyolc törzset foglal magába. A fajta múltja négy évszázadot ölel át, és a névadó Lipizzához kötődik. Az arab ló hatását a *Siglav* nevű mén fémjelezte. A ménes viharos időket élt át, többször kellett áttelepíteni, így 1809–1815 között Mezőhegyesen található. A spanyol lóra épülő fajta a díjlovaglás, fogathajtás lovainak zömét adja. A mai hazai állomány nagysága több mint 400 egyedre foglal magába. A Kárpát-medencében az egykori bars-megyei Kistapolcsányban, az erdélyi Fogarason és Szilvásváradon található lipicai ménes. A fajta nem hazai nemesítésű.

Az **angol telivér** meghonosítása *Széchenyi István* és *Wesselényi Miklós* nevéhez kapcsolódik. Ennek a fajtának a korszaka a reformkor várakozásteli évtizedeiben lendületet adott a magyar állattenyésztés fejlődésének. Széchenyiék 1822-ben a *hazai lóversenyezés* elindításán fáradoztak. 1824-ben életre hívták a *Pályafuttatási Társulatot*, s 1827-ben került sor az első versenyre. Az *első méneskönyv* 1832-ben látott napvilágot. A kiváló egyedek között világhírűek is akadtak, így *Kisbér* a csodakanca, és *Kincsem* (14. ábra), szintén kanca, amelynek szobrát *Vastagh György* mintázta meg és a Mezőgazdasági Múzeumban található. Volt mit tanulni az angoloktól, hiszen fajtájuk megszületésének feltételeit I. Jakab (1603–1635) teremtette meg a lóversenyezés megszervezésével.

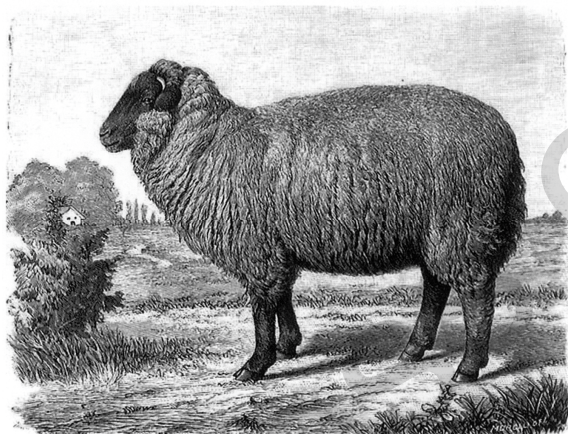
14. ábra: „Kincsem” kanca
Forrás: Éber, 1961

Az angol telivér *ménescönyvének* első kötete 1793-ban jelent meg. A fajtában az ősi *galloway* ló és a *keleti* (Berley Turk, Darley Arabian, Godolphin Arabian) ménék vére csörgedez.

A meleg- és hidegvérű fajtákkal összefüggő szemléletük vetélkedése végül megegyezéssel zárult, amelyet fémjelzett az **Országos Mezőgazdasági Kamara** 1943. évi jelentése: „A **melegvérű** lovak tenyésztésénél egyre jobban kifejezésre jut a nehezebb, erősebb gazdasági típusra való törekvés, a **hidegvérű** tenészsíránynál pedig a mozgékonyabb, középnehéz típust részesítik előnyben a gazdák”. A **muraközi** tájfajtának kis- és nagy változatát tartották nyilván, mely utóbbiban több volt a belga vér, de végül is megszűnt önálló fajtaként való elkülönítése. A **pinkafői** hidegvérű, amelynek gyökerei Stájerországba és Karintiába vezetnek, a muraközi fajtánál kisebb testmérettel rendelkezik. Az **Alföld parasztsága** idegenkedett a hidegvérű fajták tartásától, még az **Ormányságban** is csak a 19. század második felében honosodott meg tartásuk.

Juhfajtáink

A **magyar juhtenyésztés** fajtákban viszonylag bővelkedik, és egyúttal „gazdag” megoldatlan kérdésekben is.

A cigája juh

Forrás: Sáfár L. szerk., 2017.

A cikta juh

Forrás: Sáfár L. szerk., 2017.

Gyimesi racka kos

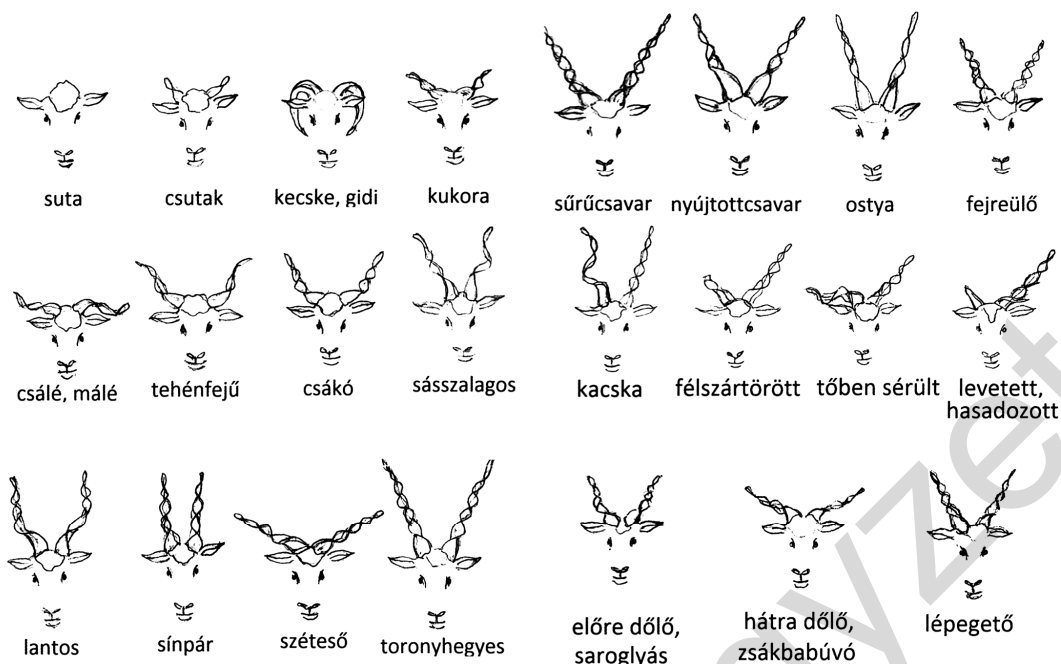
Forrás: Sáfár L. szerk., 2017.

A hortobágyi racka juhok

Forrás: Sáfár L. szerk., 2017.

A magyar racka juh szarvalakulásai

Forrás: Sáfár L. szerk., 2017.

A hazai **juhtartás** múltjában a *racka eredete* – a magyar szürke marháéhoz hasonlóan – *eltérő vélemények* keresztüzében áll. Már közel másfél évszázada foglalkoztatja a hazai szaktudományt, hogy honnan származik ez a háziállatunk, mikor került be a Kárpát-medencébe?

A *racka juh* (magyar racka, hortobágyi racka) a 16–17. században tűnt föl, helyi nemesítés révén vagy délről behozott fajtaként. Az is bizonyítottnak tűnik, hogy a honfoglalás kori leleteknél a szarvak nem 45 fokos szöveget zárnak be, hanem nagyjából vízszintes tengely körül csavarodnak. Általánosan elfogadott vélemény az is, hogy Magyarországon a 17. században a *legelterjedtebb fajta a magyar juh* volt, amit a rackával azonosítanak. *Kunsági és moldvai juhokat* 1656-ban írtak össze a gyalui uradalomban. A *rackajuhra* vonatkozó első adat 1648-ból származik, szintén a gyalui összeírásban. A 20. század előtti magyar szerzők azon a véleményen voltak, hogy a magyar juh azonos a rackával, melynek őshazája Kréta szigete és innen került Törökországon és Erdélyen keresztül az Alföldre. A *racka* elnevezés racscó formában 1799-ben bukkan föl írott alakban. A szó eredete nem tisztázott. Annyi bizonyos, hogy Magyarországon a 17. században a „tekeredett” *sarvú krétai juh*ot, továbbá a XVII–18. század fordulójától pedig a „pödrött” *sarvú juh*ot nevezték magyar juhnak. Az utóbbival együtt jelent meg a Kárpát-medencében a harmadik racka-féle, melyet *oláh* (török, rác, pursa, macedon) *juhnak* (rackának) nevezték. A szarvcsapok alapján valószínű, hogy a 16–17. században a *krétai* és az *oláh juhok*, a 17–18. századtól a *moldvai* vagy *magyar juhok* jutottak el a Kárpát-medencébe és a 18–19. század fordulóján tűntek föl a *magyar (debreceni) rackák*. A gyapjú hosszúsága a 19–20. század fordulóján ismert adatok alapján a magyar (debreceni, hortobágyi) rackánál rövidebb volt, mint a többi racka-félénél. De mindhárom fajta a hosszúgyapjas juhok csoportjába tartozik. A magyar juh gyapjúszíne a 17–19. században egységesen fehér volt, noha Erdélyben már a 17. században felbukkant a fekete színű racka is. *Hankó B.* becslése szerint „fekete magyar juh nincs több a világon 500 darabnál. Fekete nyáj egyetlen egy van *Debrecenben*, s ez 150 darabból áll.”

Az 1940-es években *Ecseg-pusztán* és *Hajdúböszörményben* fordult elő még nagyobb létszámú *fekete nyáj*. A fehér rackánál a sárgás-fehér fej és lábszín utal a moldvai magyar fajtaválal való keresztezésre. „A 16. században a Török Birodalomban több racka fajta volt. Megjelenésük Európában a török hódítással függhet össze. Magyarországon kezdetben kis számban(?) a krétai juh, majd később tömegesen a moldvai-, és az oláh juh néven ismertté vált racka juhok terjedtek el.” *Kretzoi M.* szerint a *rackák* őshazája Kis-Ázsia–Mezopotámia–Közép-Ázsia lehetett. A világ többi részén – nem sok helyen – izolált környezetben található. *Európában* csak a *Kárpát-medencében* honosak.

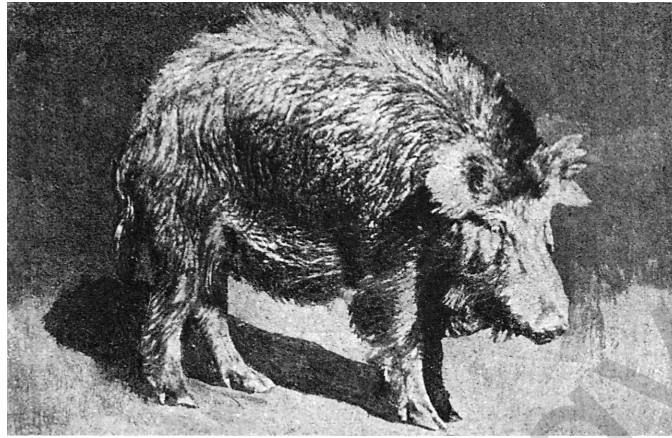
A *gyimesi racka* székely és csángó magyarok révén alakult ki, jelenleg már magyar és román gazdák is tartják. Elnevezése *Döhrmann Viktortól* és *Schandl Józseftől* ered, utalván kialakulásának színterére. Korábban jóval kiterjedtebb volt tenyészkörzete. Hármashasznosítású fajtaként hasznosult a paraszti állattartók körében. A *cigája* fajta a 18. században került a Kárpát-medencébe. Valószínűleg kisázsiai eredetű és a Balkánon keresztül jutott el Magyarországra is. Az elterjedtségét finomabb gyapjának köszönheti, amihez társult tejhaszna is. Elfogadott neve még a *berke*, a *zombori juh*, valamint az *oláh juh*. A 19. században, az uradalmakban és a kisgazdaságokban egyaránt tenyésztették. 1918 után hazai tenyésztése a Duna–Tisza közére szorult vissza, főleg a paraszti állattartás fajtái közé tartozott, fejték is. A két világháború között e tájon *tejelő változata* is kialakult. Erdélyben a fekete fejű fehér cigája mellett *fekete változata* is előfordul. Alkatára nézve hegyi és alföldi változatot lehet elkülöníteni. A *curkán* (curkán racka; sok helyütt vlach juhnak

Sertésfajták

A *sertésenyésztés* terén, mint a többi magyar háziállatnál, szintén számos kérdés vetődik fel, amire még nincs eddig megnyugtató válasz a tudomány részéről. Így bizonytalanság uralkodik tartásának kezdetéről, a honfoglaláskori meglétéről, a fajtáiról, a Kárpát-medencében előttünk élt népek sertésstartásáról, stb. A mezőgazdasági szakírók közül *Éber Ernő* valószínűnek tartotta korai ismeretét, viszont *Gaál László* szerint „semmi sem valószínűsíti (azt), hogy hozott magával a magyarság valamilyen ősi fajtát a honfoglalás alkalmával”. *Doner Béla* is csak a kelták és a frankok sertésstartását említi a Kárpát-medencével kapcsolatban. *Paládi-Kovács Attila* – nyelvészeti és régészeti adatok alapján – a sertésstartás korai, a finn-ugorságig visszanyúló nyomairól tesz említést. Az Árpád-kori sertésstartásról *Bökönyi Sándor* írja: „... a városokban kevés volt a ló, a sertés elérte vagy meghaladta a juhot-kecskét”. A későbbi időszakról megjegyzi, hogy „... az Árpád-kor után (... a) ló- és juhtartás főként a nemesi birtokon folyt, a jobbágyok inkább szarvasmarhát és sertést tartottak”.

A török hódoltság uralta területeken az iszlám előírásai szerint visszaszorulhatott, amire utalnak a végvárak csontleletei is. Annyi bizonyos, hogy a 16–17. században a hazai táplálkozás-kultúrában a húst a marha és a juh képviselte. A török után egyre jelentősebb a sertésstartás és húsának fogyasztása. Ekkor váltott a magyarság, és sertéshús „evővé” vált, vagyis izlésváltás zajlott le, amelynek korszaka a 20. századi broilercsirke megjelenésével veszített korábbi előnyéből, ami lényegében egybe esett a **mangalica fajta** korának végével, az 1950–1960-as évek fordulóján. A kukoricatermesztés általános elterjedéséig a sertésstartás a makkoltatásra épült, és a vizeslápos területekhez kötődött. A 19. század második felétől kezdett fokozatosan a mindenevő sertés abrakfogyasztóvá válni, ami a hibridizáció széleskörű elterjedésével véglegesült. Mindez együtt járt a hazai takarmánygazdálkodás modernizációjával, kezdetét vette a keveréktakarmányok gyártása, vagyis tápok és koncentrátumok előállítás.

A sok régi sertésfajta és elnevezésük változatossága után joggal tehető föl, hogy önálló tájfajtákról van-e szó, és nem pedig ugyanazon fajta más néven történő megnevezéséről. Kivételt jelent talán a **tüskésszörű erdélyi fajta**, amelyet *Dorner B.* külön említ. *Hankó B.* szintén létező fajtának tartja, de a szakemberek többsége nem vett róla tudomást. A Felvidéken viszont **túróci**, Erdélyben „**oláj**” sertésként ismerték a történelmi Magyarország északkeleti régiójának igénytelen fajtáját.

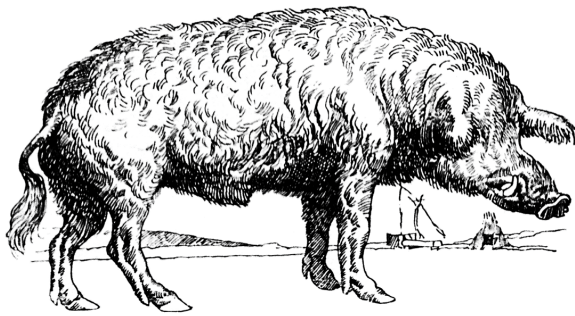
**A keskeny, csapottfarú, magas sörtetarajú
romániai tüskés sertés**

Forrás: e. Dorner B., 1925.

A honfoglalást megelőző időszakban itt élő népek, köztük elsősorban a **kelták**, sertéstartó népesség hírében álltak. A **rómaiak** szintén háziállatként tartották, számos leírás, képanyag maradt utánuk. De talán a legnagyobb hatást a későbbi magyar sertéstartásra az **avarok** fejtették ki. Az is bizonyosnak látszik, hogy a magyarságot körülvevő **szláv** népesség feudális államokban kiterjedt volt a sertéstartás, a többi háziállathoz képest.

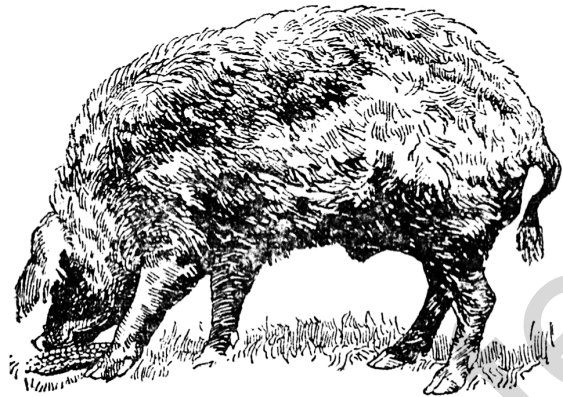
A **bakonyi sertés** a legrégebb fajták egyike. Vélhetően a kelták révén jutott el a Kárpát-medencébe. Elterjedési területe, tágabb értelemben a Dunántúl egésze a Dráváig, de *Matolcsi J.* szerint a Mátra és a Bükk vidékén is tartották. A bakonybéli és a tihanyi apátság **alapítólevelei** is említik. Amint *Szabadfalvi J. (1991)* megjegyzi, az első jó leírást **Gönyey Sándor** adta a fajtáról, 1933-ban. De a néprajzos **Tóth István** is alaposan foglalkozott vele. A bakonyi elnevezés **1610-ben** fordult elő elsőként. Az utolsó példányát – 1847-ből – a **zirci apátság** múzeuma őrizte, amely manapság a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban látható. Az 1950-es években a **horvát parasztság** még tartotta.

A **szalontai sertés** a mai Magyarország keleti tájainak és Erdélynek volt a tájfajtája. **Veres-**vagy **ugrai** disznóként is ismerték. A 20. század elejére, mint önálló fajta megszűnt. A fénykorában *Matolcsi J.* szerint az ország legjelentősebb fajtája volt. A fajtáról **Arany János** is említést tett a „Disznairól hajdanonta” című versében. A szalontai sertés hasznosításáról, tartásáról alapos leírást adott **Gunda Béla** a sárréti Dobozról írt munkájában. **Szücs Sándor**, a Sárrét krónikása említi, hogy a Nagysárréten réti disznót és a szalontait tartották a parasztok az 1920–1940-es években. **Györffy István** szerint „Nehezen vált meg tőle a nép, amikor látta, hogy a rác sertéssel (mangalica) keresztezve még jobb, zsírosabb, szalonnásabb utód lett utána”.

A bakonyi sertés

Forrás: e. Dorner B., 1925.

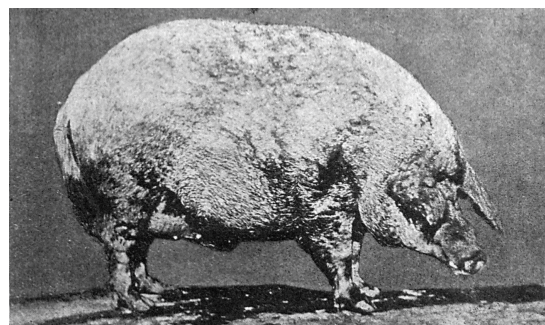
A szalontai sertés

Forrás: e. Dorner B., 1925.

Eredetét illetően *Dorner B.* a római sertés vaddisznóval keveredett utódainak tartotta és véleményét mérvadónak lehet tekinteni. *Hankó Bélával* ellentétben, aki rapszodikusán ragaszkodott – minden hazai állatfajra kiterjedően – a honfoglalók behozatalához. **Dely Mátyás**, a Hortobágy állatorvosa, az Anjouk alatt behozott itáliai sertések sarjainak tekintette. A szalontai fajta utolsó képviselőjének feltehetően a mangalicával kevert újszalontai vagy **vörös mangalica** tekinthető. A szalontai fajta egykori hírnevére utal az 1855. évi párizsi, majd az 1873. évi bécsi állatkiállítás, ahol **Tisza László** geszti birtokos első díjas helyezést ért el a szalontai fajtával. A vörös mangalica kinemesítője **Kenyeres János** volt, aki **szalontai kanokkal** keresztezte a **szőke mangalicát**. Hasonló keresztezésre került sor a szászbereki uradalomban is, ahol **Blatz Jenő** uradalmi igazgató egy új szalontai falkát alakított ki.

A **siska sertés** (siska=lelőgő fül) eredetét tekintve **számos feltevés** született meg. Vélhetően nem ősi, inkább helyi fajtáról van szó. Az is lehet, hogy az elterjedt bakonyi fajtának – keresztezéssel – egy helyi változata, ami elnevezésében is kifejeződik. A mai Horvátországban elterjedt sertésféleségnek számított, és még az 1970–1980-as években is tartotta a helyi parasztság. Hazánkból már **régóta** eltűnt a fajtaválasztékból.

Az **alföldi sertés** minden valószínűség szerint az **avarkori** sertések leszármazottja, a szalontaival és a vaddisznóval történő keresztezések révén született meg. A Debreceni Déry Múzeum őrzi a **biharudvari** leletet, amely utal a fajta meglétére. *Baltay M. (1983)* írja: „... az ősi magyar zsírsertés létét az is alátámasztja, hogy szinte elképzelhetetlen, hogy az **1833-ban** behozott kis **sumadia** populáció képes lett volna 10 év alatt szinte teljesen kiszorítani meglévő fajtákat (...) feltételezés, hogy a mangalica fajta nem import, hanem **hazai fajta**, melyen lehet, hogy a sumadia sokat javított, de alapanyagában már régen itt élt (...) nincs okunk nem elfogadni egy magyar zsírsertés létét a mangalica fajta létrejötte előtt. Ez pedig nem lehet más, mint az **ősi alföldi magyar zsírsertés**”.

Szerb sumádia mangalica

Forrás: e. Dorner B., 1925.

A **réti sertés** szintén a talányos fajták szereplői között szerepel. Eredetét tekintve *Hankó B.* szerint nem önálló fajta, hanem elvadult szalontaival és a hazai vaddisznóval való állandó kereszteződés révén alakult ki. *Györffy István* szerint a **Nagykunsági krónikájában** úgy vélekedett, hogy elődeink a vaddisznó szelídítése révén jutottak hozzá. Ezt a véleményét arra alapozta, hogy a réteknek, vizenyős területeknek is megvolt a maga fajtája. Hogy egyéb fajta vére is belekerült-e, csak feltételezni lehet. *Dorner B.* viszont nem említi munkájában (1925). *Szűcs S.* (1940): **A nagysárrét régi disznótartása** című írásában ismerteti **Víg Sámuel** juhász leírását a fajtáról.

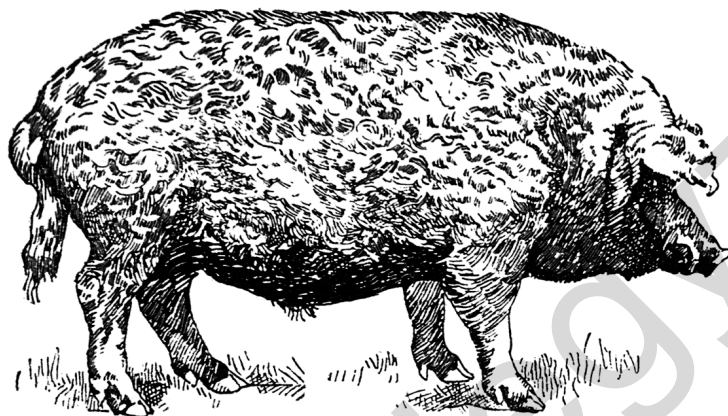
A **túrmezei sertés** a Dunántúl déli részén, a Száva folyó mentén, Zágrábtól Sziszekig terjedő Túrmezőn élt. Eredetét tekintve a siska, a régi szalontai és az alföldi fajta keverékének tekinthető *Hankó B.* véleménye szerint (1954). A korábbi századokban vélhetően a tartási területe benyúlhatott a Muraközbe, de talán az Alföldre is. Más vélemények szerint balkáni sertések utódjának tekinthető. Egyedei előfordultak még a 20. század közepén a horvát paraszti gazdaságokban. Nemesítése nem járt eredménnyel.

A **lengyel sertés**ről írja *Paládi-Kovács A.* (1993, 1982), hogy ez a sertésféle ősi tájfajta, a szláv parlagi sertés helyi változata, amely országunk északkeleti tájaira került be. Valószínűleg több tájfajtája alakult ki a keresztezések során. Létéről csak néhány szakember tesz említést. Gömör-megyében **hegyi disznó**ként élt a közbeszédben. A 16–17. században a felvidéki vármegyék bérbe adták erdőiket a lengyel birtokosoknak, akik cserébe tizedet (sertésből) fizettek. Így jutott el a lengyel fajta, annak kis- és nagyfülű változata a korabeli Magyarországra. Jó hústermelő képességgel rendelkezett, így a hazai „sonka-készítő” ipar széles körben hasznosította. A híres **prágai sonka** alapanyagát is jelentette, amint *Dorner B.* (1925) írja. Az 1910-es évek fordulóján **Serényi Béla** FM miniszter Galíciából – állami támogatással – javított lengyel sertést hozatott be, kiosztva közép- és kisgazdáknak.

A **hegyi sertést** a Kárpátok északi, északkeleti és keleti tájain és Erdély határszéli vidékén tartották. Az állat az év nagy részét a szabadban töltötte. Zömmel burgonyával és zabkorpával etették. Kis igényű, edzett állat volt. Rostos húsa, kevés szalonnája mégis az ottani népesség élelemforrását jelentette. Két típusa ismeretes: az **egyik** a lengyel sertésre emlékeztet, a **másik** a román tüskés fajtára.

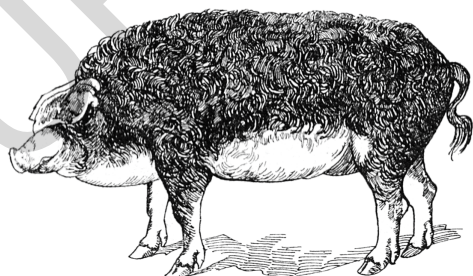
A régi külterjes fajták és a modern korunk sertései – beleértve a hibrideket – között az összekötő kapocs a **mangalica** fajta volt. Hazai tartása egy bő évszázadot ível át, jószerével a paraszti állattartás haszonállatát jelentette. A nagyüzemi gazdálkodás keretében az iparszerű sertéstermelési rendszerek megszületésével az **1967-ben** meghirdetett hazai **sertésprogram** lezárta sikeres pályáját, és a magyar agrártörténet lapjaira került. Ez azt jelentette, hogy a mangalica korszakával együtt a **hagyományos paraszti sertéstartás** helyét a hibridsertés fajták foglalták el. A mangalica ugyanúgy kötődött a magyar állattartó kultúrához, mint a magyar szürke marha és a racka juh, a régi magyar háziállataink képviselőiként. **Eredetével** kapcsolatban sok feltételezés született, amely magába foglalja a kelet-ázsiai eredettől a római koron keresztül az ősi magyar fajtáig. Mint már említettük, végső kialakulásában szerepet játszott a Balkán-félszigeten a 18. században feltűnt sumadia sertésfajta is (*Szabadsfalvi J.*, 1991). A magyar források már a 18. század végén említést tettek bodor török, törökfajta sertésről. De előfordul a rátz és a mangarica név is. **Pethe Ferenc** 1814-ben magyar-rác és szalontai-siska nevű hazai fajtáról számolt be. A 19. század elején Erdélyben is a szalontait, a mangalitzát és az oláhországi fajtát tartották. „Milos szerb fejedelem 1833-ban József nádor kisjenői uradalmának küldött **3 kant** és **9 kocát**, ebből tenyésztették ki a **legtisztább vérű magyar mangalicát**, amelyet kisjenőinek vagy milosnak is elneveztek”. Az üzletet **Pfeiffer Mátyás** sertéskereskedő bonyolította le. A **kisjenői tenyészet** a 19. század végéig 6014 darab kocát és 2774 darab kant értékesített, amelyből az a téves elképzelés született, hogy a mangalica a kisjenői tenyészetből származik. Ezt még *Hankó B.* is elvetette, és megállapítja, „... mikor ez a fajta (az alföldi sertés) hazánkban

élt, mai értelemben vett mangalica-szerű házisertések nem éltek még a környéken. A későbbi időkben a Balkánról felhúzódó mangalica-szerű fajták mindjobban keveredtek azonban ezzel a fajtával (...) évszázadok alatt kialakulhatott (...) az a fajta, melyet régi íróink törökdisznó, rátdisznó, magyardisznó vagy mangalica név alatt emlegettek az 1833-as idők előtt (...), mielőtt a sumadinkai fajtával való keveredés révén a mai magyar mangalica kialakult”. Feltehetően a **Csongrád** környékén ismert **jenei** megnevezés is ezt a fajtát takarta. A szerző anyai nagyszüleitől gyakran hallotta, amikor a nagypapa egy vagy két pár jeneit (kisjenői) vett a disznópiacon az 1950-es években.

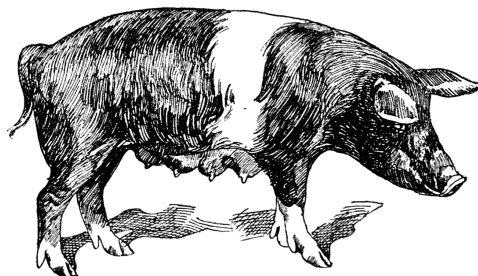

Mangalica tenyészkán
Forrás: e. Dorner B., 1925.

A legelterjedtebb színváltozata az ún. **szőke** mangalica volt. A **fekete** és a **fecskehasú** a szőke mangalica és a **szerémségi** (fekete színű) tájfajta kereszteződéséből alakult ki. A szerémségi fajta 1526 után terjedt el a Dráva-Száva közben. **1849-ben** eljutott az akkoriban bihar-megyei **Esztárra**, ahol **Szunyogh Bertalan** a fekete szőrű **szerémségi** fajtát keresztezte a **szőke** mangalicával, aminek eredménye lett a fekete és a fecskehasú mangalica fajta. Néhol előfordultak a **barnás** változatok is, amelyeket baris (vadas) mangalica néven ismertek. Dél-Erdélyben gyakori volt a fekete változat, Biharban a fecskehasú dívott, a hegyvidéken pedig a baris típust részesítették előnyben. Erdélyben volt még egy keresztezett fajta, a **báznai** sertés, amelyet még az 1950-es években is tartottak. Ez a **mangalica** és az angol **berkshire** (kan) párosításából született meg. Tartása Nagy- és Kis-Küküllő mentén, Nagyszeben környékén és Fogaras megyében volt számottevő.

Magyar fecskahasú mangalica
Forrás: e. Dorner B., 1925.

Erdélyi báznai tenyészkoca
Forrás: e. Dorner B., 1925.

Az egységes mangalica fajta kialakításában nagy szerepet játszott az 1926-ban megalakult **Mangalicatenyésztők Országos Egyesülete**, amely **Konkoly-Thege Sándor** ösztönzésére jött létre. Vezetője **Báthy Ödön**, majd **Ötömösy Dezső** volt. Bár a paraszti sertéstartás alapját képezte, mégis csak 1940-ben vette kezdetét a kistenyésztők kocaállományának az ellenőrzése. A tenyésztés színvonalának emelésében meghatározó szerepet töltött be **Rácz Mihály**, a pallagi gazdasági akadémia állattenyésztési tanszékének a vezetője, akit a mangalica fajta hazai apostolaként tartott számon a szakma. Konkoly-Thege Sándorral és Wellmann Oszkárral karöltve elkészítették – 1930-ban jelent meg – **A mangalica sertés bírálata és törzskönyvezése** című munkáját. A fajta visszaszorulása szerencsére nem jelentette teljes kipusztulását, hiszen 1976-ban a MÉM rendeletben írta elő megmentését, ami napjainkban sem veszítette el érvényességét.

Amint *Baltay M. (1983)* írja: „A hazai parlagi fajtáknak a 19. század első évtizedeiben történt kipusztulásával és a mangalica fajta rohamos terjedésével egy időben kezdődött meg a **hússertések** behozatala Magyarországra”. A hússertések tömegesebb megjelenése az **1900-as évek** elejére tehető, amikor kezdett megnőni a kereslet a **hentesárúk** iránt. 1923-ban az OMGE életre hívta a **Hússertéstenyésztők Országos Egyesületét**, ami együtt járt a **berkshire**, a **cornwall** és a **yorkshire** hazai meghonosításával. 1945 után – 1948–1959 között – **újabb** hússertés behozatali hullám bontakozott ki, az említett angol fajtákból.

A **magyar nagyfehér hússertés** kialakítása 1960-tól számítható, amelyben **angol** és **svéd** fajták kaptak szerepet, különösen a **large white** fajta. 1948 után folyamatosan kerültek hazánkba a svéd nagyfehér hússertések is. A behozatal és a folyamatos nemesítés eredményeként **1980-tól** önálló fajtaként létezett a **magyar nagy fehér hússertés**.

A **lapálysertések** behozatala az 1960-as évek közepétől vált jelentőssé. Ez az időszak a hazai fajtaváltás jegyében telt el, aminek következtében Európa szinte minden lapályfajtája bekerült az országba. Közéjük tartozott a **dán** lapály – a KA-HYB kialakításában vett részt, illetve a apai vonal szereplője –, a **svéd** lapály (a magyar lapályfajtába olvadt bele), az **angol** lapály (1980-ban megszűnt fenntartása), az **NSZK** és **NDK** lapály (hazai minősítésére nem került sor), a **holland** lapály (a TETRA és a HUNGAHIB program részese), a **belga** lapály (a TETRA, a HUNGAHIB és a KA-HYB vonal részesei), a **magyar lapálysertés** az 1980-as években született meg. Szerepelt még a hazai sertéstenyésztésben az 1945 után időszakban az **észti** hússertés fajta is.

A **régi fajták** közül az angol **berkshir** sertés már bekerült az országba a 19. század közepén, hasonlóan, mint a **cornwall** fajta, amely 1945–1960 között jelentős szerepet játszott hazánkban. A **német öves sertés** hazai minősítése 1965–1982 között volt érvényben. A **belga pietrain** fajtát 1963-ban hozták be, zömmel az állami gazdaságokban folyt tenyésztése. Az Amerikába átkerült **hampshire** fajta is eljutott az országba, a TETRA, HUNGAHIB és a KA-HYB programban használták fel. A **duroc** fajta először 1970-ben került hazánkba az Egyesült Államokból, keresztezéshez és hibridsertés előállításához vették igénybe (pl. Bábolna).

A hazai hibridek közül a KA-HYB kialakítása **Anker Alfonz** kötődik, aki 1962-től kezdte el nemesítését. A HUNGAHIB megszületése **Csire Lajos** kezdeményezésére indult el 1967-ben Herceghalmán, aki a Debreceni Agrártudományi Főiskolán szerzett oklevelet. A TETRA-S szorosán kapcsolódik Bábolnához, az ottani iparszerű sertéstermelési rendszerhez.

A hazai baromfi-félék

A Kárpát-medencében a **baromfitartás** mindig jelen volt, de az állattenyésztési politika, a tudományos kutatás, sőt még a statisztika is mostohán bánt vele. Ebben az ágazatban indult utolsóként a nemesítéssel összekapcsolt fajtaváltás is. A két világháború között sem változott a korábbiak során kialakult, a mezőgazdaság egészéhez viszonyítva, még *külterjesebb* állapota. Ennek ellenére igen *jövedelmező* ágazatnak bizonyult. Az állománysűrűség legmagasabb aránya a *búza- és a kukoricatermő vidékekre* esett. A *hagyományos lúdtartás* a folyószabályozások miatt visszaszorult. A 20. század első felében viszont a kacsállóomány növekedett. Míg a *kacsa a kisparaszti gazdaságokban*, addig a *liba a nagybirtokon* és a nagygazdáknál örvendett nagyobb népszerűségnek. A tyúktartás megtartotta korábban is élvezett fölényét. A *pulyka* – noha régóta ismert – csak a 19–20. század fordulóján vált jelentőssé, még fő tartási körzetében, a *Dél-Alföldön* is. A kertes tanyák kedvelt baromfi-féleségének számított. Az Alföld a hazai baromfitartásban a *húselőállítás* jelentette, a Dunántúlon a *tojástermelést* illetve az elsőbbség. Erdélyben és a Felvidéken a két haszonvétel aránya kiegyenlített képet mutatott.

A Kárpát-medencében a tyúktartás jóval megelőzte a magyarok bejövetelét. Amint *Szalay I. (2002)* írja: „A görög feljegyzések szerint a tyúk az **ókorban** került Ázsiából Európába, az Alpok északi lejtőin viszont csak a **római uralom** idején tűnt fel. Közép-Európába valószínűleg a **kelták** hozták magukkal”.

Mindez azt jelenti, hogy a Kárpát-medencében széles körben ismert volt, különösen a **Pannóniában** fekvő római latifundiumokon (nagybirtok). Az egy más kérdés, hogy a betelepülő magyarok egyáltalán **hoztak-e magukkal** tyúkot, és az esetleg milyen fajtájú volt. A **török hódoltság** korában újabb keleti (ázsiai) fajták kerültek be az országba. Hatásukra növekedett az itteni fajták testnagysága. Ázsiai eredetű volt a 19. században elterjedt **cochin** fajta is, amelyet a nemesített **sárga magyar fajta** nemesítéskor vettek igénybe. *Gaál L. (1966)* írja: „... az Amerikából importált **brahma** fajta (...) igényessége és nehézkessége miatt hamarosan eltűnt (...) a **plymouth** (...) aránylag gyorsan elterjedt. Az **orpington** sárga változata tojáshozamával és kitűnő ellenálló-képességével tűnt ki. A **leghorn** (...) kisebb sikert aratott. Jobban kedvelték a **rhode island** fajtát (...) nagyobb teste és kitűnő húsa miatt”.

A **nemesített magyar tyúknak** négy színváltozata ismert: **kendermagos, sárga, fehér és fogolyszínű**. Az **erdélyi kopasznyakú** fajta feltehetően **Kisáziából** ered, a **törökök** révén jutott el Erdélybe, Szerbiába és Boszniába. Tenyésztésének felkarolása **Szeremlei Lajos** nevéhez köthető, aki először az 1875. évi bécsi kiállításon mutatta be. Elnevezése „**szeremlei tyúk**”-ként, de egyúttal **bosnyák tyúkként** is ismert, de végül erdélyi kopasznyakú tyúkként tartja számon a szakirodalom. Szeremlei munkáját **Seiffert Gusztáv** folytatta. A hazai baromfitenyésztők **idegenkedése** miatt kevésbé tudott elterjedni hazánkban. 1945 után a **Kisállattenyésztési Kutatóintézet** – sárga, fehér, kendermagos színváltozatban – foglalkozott tenyésztésével, de rövid idő után **felszámolták** az állományt.

A **hibridizáció** a tyúkállomány körében forradalmasította a **tojás-** és a **hústermelést**. A hosszú időn keresztül „mellőzött” hazai tyúktartásban a 20. század második felében **új távlatok** nyíltak, mert a populációgenetika elsőként – ami a világ állattenyésztésében is érvényesült – a tyúktartást vette célba. A **broilercsirke** és a **tojástermelés** terén az ország egy nagyon sikeres pályát futott be, húzóágazatként vívta ki a világ figyelmét. Ez volt azon ágazatok egyike, amely a nyugati piacgazdaságot **összekötötte** a keleti-tömb, köztük is elsősorban **Magyarországot**, gazdaságaival. Hazánk **közvetítő** szerepet játszott a harmadik világ országai felé, nemcsak a gyakorlat, hanem a tudományos kutatás terén is. Az **iparszerű termelés** átformálta a magyar baromfiágazatot, ami kihatott a hazai **táplálkozás-kultúrára** is. Mindez azt jelentette, hogy a **hagyományos tyúkféleségek „génrezervátumba”** szorultak, ami ugyanúgy érintette az állami,

a szövetkezeti, mint a háztáji gazdálkodást. A nemesítés terén hátrányos helyzetből indult hazai tyúktartás minőségi lemaradása eltűnt a 20. század második felében.

A **parlagi tyúkfajta** nemesítésében – a 19–20. század fordulójától – oroszánrészt vállalt **Hreblay Emilm** (1868–1930), aki nagy szerepet játszott ebben az átfogó munkában. Szakirodalmi munkássága felölelte a hazai baromfiágazatot, amely a fajtaváltás, -nemesítés terén született. **Báldy Bálint** (1895–1971) folytatta az elkezdett munkát, aki 1949-től a Kisállattenyésztési Kutatóintézet **Baromfitenyésztési Osztályának** volt vezetője. Szorgalmazta az országos keltetőállomás-hálózat kiépítését, és tevékenyen kivette részét a magyar tyúkfajta nemesítéséből.

A **magyar lúddal** kapcsolatban *Szalay I. (2002)* a következőket írja: „A magyar lúd **fehér, szürke és tarka** tollszínen, valamint **fodros tollú** változatban fordul elő. A hazánkba került külföldi fajtákkal történt kereszteződés útján jött létre”. A **12–13. században** már a földesuraknak adandó ajándékköteles egyednél kívánatos volt a **fehér** tollszín. A fodros tollú változatot **1844-ben** már ismerték Óbecse környékén. A **paraszti állattartásban** török, asztraháni, szepesvári lúd néven is ismerték, vagyis a Duna-völgyében és a Fekete-tenger közti vidéken alakulhatott ki.

A lúd **tolla** mellett legalább olyan fontos haszonvételnek számított a **libamáj**. Ez utóbbi haszonvétel különösen a **Makó** környékén előforduló tájfajtára volt jellemző – **Lelle-vidéki lúd** –, amely egyúttal kitűnő **zsírtermelő** is volt. A **tájfajtái** között említendő a **lévai**, a **kisalföldi**, a **balatoni** és a már említett **makói**, továbbá a **szegedi** lúdféle.

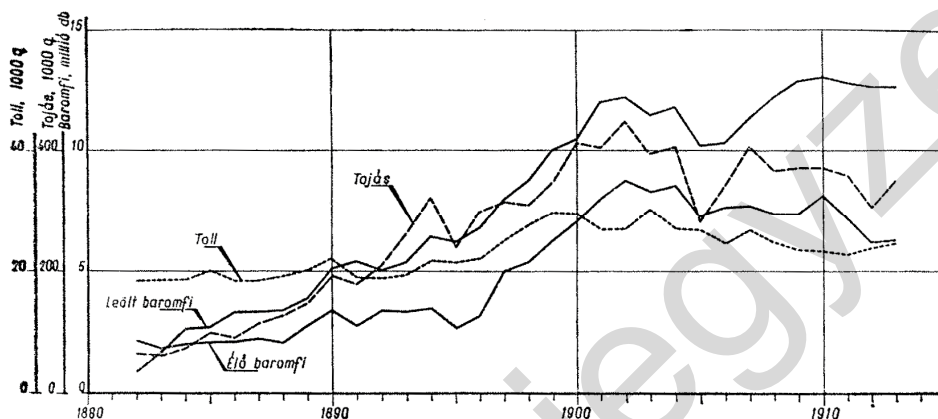
A hazai parlagi lúd javítására **külföldi** fajtákat vettek igénybe. Köztük említendő: 1./ a toulousi lúd, amely Dél-Franciaországból származik, és belőle tenyésztették ki az **emdeni** ludat, amelyet szintén igénybe vettek a hazai nemesítők. A **rajnai** lúd az emdeni fajta származéka, amely hazánkba is bekerült. Jól viseli a nagyüzemi tartást. A **landeszi** ludat a franciák kifejezetten májtermelésre nemesítették ki, töméses hizlalásra kiválóan megfelel. Az **olasz** lúd 1966-ban hazánkba is eljutott, lengyel behozatalként. A **liba** elsősorban a **nagyüzemi állattartás** szárnyasa volt, ellentétben a **kacsával**, amely a **parasztagazdaságok** legfontosabb víziszárnyasát képezte. A **libát** a parasztság elsősorban **tolláért** tartotta, és **eladandó portékának** nevelte. A két víziszárnyas tartása visszaesett, illetve átalakult a 19. század **vízrendezései** után.

A **kacsa** (ruca, réce) régi magyar háziállatként ismert. Házi tartása dívott már a rómaiaknál is, és elképzelhető, hogy Pannóniában sem volt ismeretlen a római latifundiumokon. A **törökök** révén azonban már nemesített, **nagyobb testű** állatok kerültek be a Kárpát-medencébe, amelyre utal egy **Léván** keletkezett összeírás 1617-ből. Az írott adatok említik a **sárga török kacsát**, az **óriás kacsát** és a **közönséges kacsát**. Ezek a bekerült szárnyasok beleolvadtak a hazai állományba, javították minőségét. A későbbiekben, elsősorban a **19. század második felétől** vette kezdetét a hazai parlagi fajta nemesítése, bár hazánkban a Dél-Kínából származó **pekingi kacsa** felhasználására csak a 20. század első évtizedeiben került sor, annak ellenére, hogy Európában az **első** példányai már az **1870-es** években megjelentek. A pekingi fajta mellett a legelterjedtebb fajta az **aylesbury** (angol) volt, amint *Bakoss L. (1925)*, a debreceni akadémia tanára említi az 1920-as években. Ennek a fajtának a tulajdonságai közel megegyeznek a pekingiével, de a **húsminőségben** a pekingit felülmúlja. *Bakoss L.* említette még a **roueni** fajtát, amely **normandiai** eredetű volt, az akkori alkatát az **angolok** tenyésztették ki.

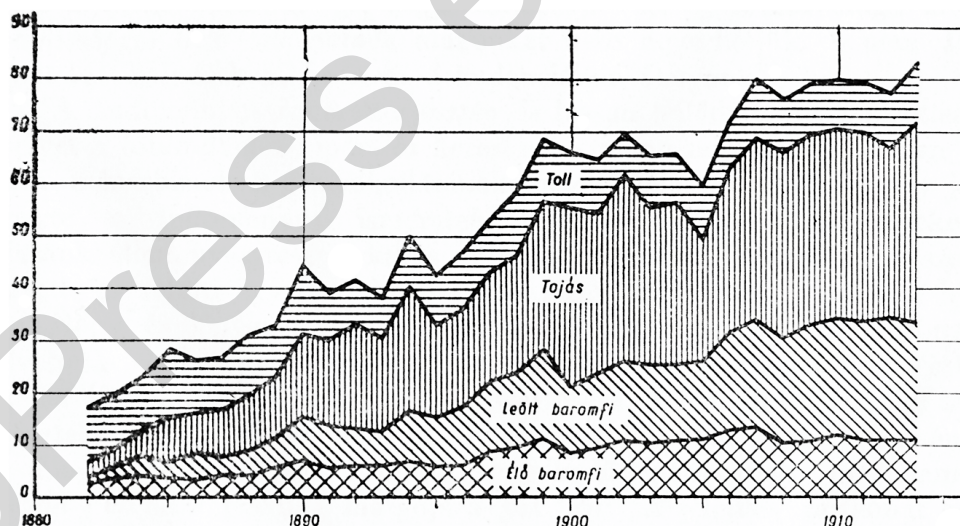
A dél-amerikai eredetű **pézsماكacsa** (*Matolcsi J., 1975*) a 16. században került be Európába. A Mexikó területén élő indián törzsek háziastították. **Horn Artúr** és munkatársai az 1950-es években keresztezési kísérleteket folytattak vele, amely az első nemzedékben **kedvező** eredmények születtek a testsúly és a máj nagysága terén, de az **utódok** természetlenek maradtak, így új fajta nem született. A **kínai** eredetű **bütykös ludat** is behozták hazánkba, de magas tojáshozama ellenére is csak kísérleti célokat szolgált és széles körben nem terjedt el.

„A baromfitartás abban is különbözött a többi állatfaj tartásától, hogy **takarmányozási költsége** sokkal kisebb volt, mert a gazdaság és a háztartás **hulladékanyagai** szolgáltatták a takarmány jó részét. Ez azonban nem minősül feltétlen előnynek (...) nem szabad azonban elfelejteni, hogy a baromfiállomány úgyszólván teljesen a **kisemberek**, illetőleg azok asszonyainak a kezén volt, ezek ekkor (19–20. század fordulóján) – legfeljebb az utolsó évtizedet kivéve – **magukra** voltak **hagyatva**, s így tartották fenn és gyarapították a baromfiállományt” – írja Éber E. (1961).

A korabeli magyar állam bevételében a „mostohán kezelt” baromfiágazat igen jelentős forrást jelentett, amit jelez az 1880-as évektől kimutatott adatsor:

Magyarország és Horvát-Szlavónország baromfi- és baromfitermék-kivitele mennyiségben

Magyarország és Horvát-Szlavónország baromfi- és baromfitermék-kivitelének érték szerinti összetétele (millió korona)

Forrás: Éber E., 1961.

A 20. század második felében kiteljesedő **hibridizáció** a kacsatartást sem hagyta érintetlenül, amire példa a korai időszakból pl. az angol **cherry valley** hibrid. Ez a fajtaelőállítási módszer a továbbiakban újabb fajták megszületését eredményezte hazánkban is.

Az újvilági **pulyka** hazánkban a török hódoltság idején került be a Duna-Tisza közé. A meghonosodott házi szárnyas napjainkban **egyre nagyobb** szerepet tölt be a magyar táplálkozási

kultúrában. A belőle készült **állati termékek** sokszínűsége komoly **vetélytársává** vált a broiler-csirkének. Számos területen – a hústermékek között – átvette a tyúkfélék szerepét. Az 1960–1970-es években a **legelterjedtebb** fajta volt az észak-amerikai eredetű, de az Egyesült Királyságban kitenyészített **bronzpulyka**. A standard bronzpulyka **Magyarországon** is az 1960-as évekig szintén **hasonló** szerepet játszott. A **szélesmellű bronzpulyka** – az előző javított változata – tollazata egy árnyalattal sötétebb, a testformáiban is eltér, **kis-, közép- és nagytestű** típusainak tartása dívott hazánkban, sok helyütt **keresztezésre** vették igénybe. A **fehér holland pulykát** már 1878-ban törzskönyvezték. Az eredetét illetően több vélemény él a szakemberek körében. A pulykahibridek anyai vonalaiban szereplő **beltswiller kis fehér pulyka** a leginkább tenyésztett fajták közé tartozik. A szárnyas 1941-ben elismert fajtának számított, és 1951-ben került sor törzskönyvezésére. A **norfolki fekete pulyka** angol eredetű, a régi fajták közé tartozik. Ebben a csoportban szerepel a Mexikóban kitenyészített **virginiai pulyka**. Magyarországon is tenyésztették a **rézpulykát**, amelyet boszniai rézpulykának is neveznek, vöröses tollazatáról. A hibridek közül *Koplikné (1968)*, illetve *Perényi M.* a **B.U.T.** (British United Turkeys) hibridet említi a **Triple 5.**, a **Triple 6.** hibrideket, amelyeket felhasználtak szülővonalként a **hazai** hibridek előállításánál. A **Diamond white** hibridet 1970 óta szaporítják hazánkban, amely az 1970-es években a broiler pulyka előállítás 50%-át képezte. Az angol **Matthews** és a francia **Betina** cég foglalkozott még a 20. század utolsó évtizedeiben pulykahibridek előállításával.

A **gyöngytyúk** gyakori szárnyasa volt, ha nem is nagy számban a magyar parasztportáknak. Elsősorban az Alföldön maradt fenn folyamatos tartása ennek a félig háziasított szárnyasnak. Leggyakoribb a **kékes-szürke** és a **fehér** színű változata. A **ház körüli tartása** az állati kártevők elleni védekezésben igen jelentős volt. A szántók, mezők, rétek „karbantartójaként” hasznos segítséget nyújtott a paraszti gazdálkodásban. Ez a szerepe a nagyüzemi gazdálkodás megteremtésével, a nagytáblás szántóföldi növénytermesztés térhódításával okafogyottá vált. A **tanyák** eltüntetése tartásának színterét is fölszámolta. Arról nem is beszélve, hogy „fénykorában” az állományának nagysága nem érte el az ország háziszárnyas létszámának az **egy százalékát** sem.

A **galambtartás** korábbi jelentősége a 20. század második felében teljesen elenyészett. Gazdasági jelentősége csak a múlt emlékeiben él. Eltűntek a tanyák, átalakult a falusi élet, ahol tartása már nem élelemforrást jelent. Szinte teljesen megszűnt a városi piacokon az élőgalamb árusítása. Már csak elvétve fordul elő, hogy gazdasági hasznáért tartják és tenyésztik. A nosztalgia felerősödésével visszatérhet egykori hasznosítása, de aligha hihető, hogy megközelíti középkori-, koraújkori jelentőségét. Tartásában a hangsúly szinte teljesen eltolódott a hobbi-, a sportgalambtartás felé, amely kitapintható az újabb fajták megszületésében is.

Schandl J. írja, hogy „... a galamb kétségkívül a legigénytelenebb gazdasági állat (...), élelmes és fürge, táplálása tehát alig okoz gondot a gazdájának (...) húsa kellemes ízű és könnyű emészthetősége miatt valóságos gyógyszer a betegeknek.” A paraszti háztartásban is jelen volt a galamb, amire már utaltunk haszonvétele kapcsán. A paraszti állattartásban hasznosított fajtái, azok elterjedése kevésbé ismert. A fajtanevekből lehet csak bizonyos következtetéseket levonni a fajtahasználatról. A *Csongrád környéki tanyákon* gyakori volt a *morvaországi strasser galamb*, a *magyar házi galamb*, amely Csongrád megyében és a környező megyékben volt gyakori fajta, a *postagalamb* különböző fajtái, a *magyar gólyvás* (Duna–Tisza köze, Tiszántúl), a *szegeci magas repülő keringő* fajta, a *magyar tyúkgalamb*, amely a máltai tyúkgalamb hazai változata (kiváló hústermelő, fiókanevelő), az *alföldi keringő* fajta. A paraszti galambtartás feltáratlan területe a hazai agrármúltnak és néprajznak.

A ritkuló szakirodalom ellenpéldájának lehet tekinteni a 2008-ban megjelent összeállítást: **Gondolatok és vélemények a magyar galambfajták kitenyésztéséről** címen jelent meg Szegeden. A kötet kiváló **fajtagyűjtemény**, amely áttekinti a hazai galambtenyésztés elmúlt 125

évet, fajtáival együtt, amely közül számos már csak az emlékezetben él. Nyomon kísérhető, hogy miként változott meg a hazai galambászat tartalma az utóbbi közel másfél évszázad alatt.

„A *kecske tartása* mindig extenzív üzemszervezet keretein belül fordul elő. A Kárpát-medence területének paraszti üzemeiben a kecske nem illeszkedik szorosan a gazdálkodás rendszerébe (...) Kivétel néhány eset: éppen azok, ahol a kecsketartás hagyományai (tájhasznosítás, életkörülmények, termelés színvonala) kialakultak.” Az állattartó kultúra azon rétegét jelenti, amelyhez az ember ökológiai és az életkörülmények következtében bármikor visszatérhet. Amint *Viga Gy.* megjegyzi: „A Kárpát-medence népeinél a kecsketartásnak nincs önálló kultúrája (...), típusai egybeesnek a terület pásztorkodásának – főként a juhászat - általános formáival. A vegyes nyájak, hasznuk közös feldolgozása jelzi a korai tradíciókat, ugyanakkor a más állatok tartásával elérhető haszon növelését külön befektetés, az üzemek szerkezetének átalakítása nélkül.”

A hazai kecsketartás múltja „...a tiltások történetéből és a tiltások szabályozásából áll”. A 17. század közepétől (a gazdagok eltiltása a kecskétartástól, csak a szegényeknek engedélyezve) egyre inkább a „szegénység társává” szegődik a kecsketartás. A korabeli hazai szakírók szerint – német példára hivatkozva – Németország nagy kecskeállománnyal is gazdagabb volt, mint Magyarország és mégsem akadályozták a kecsketartás fejlesztését, sőt gonddal viseltettek iránta. Ugyanis Magyarországon az a közvélekedés kapott lábra, hogy a kecskeállomány csökkenése a vagyonosodás jelének tekinthető.

Valószínűleg *őseink* is hoztak magukkal kecskét, de a Kárpát-medencében élő népek is tartották, aminek eredményeként a *parlagi kecske (magyar tincses)* őshonosnak számít. Hivatalosan elismert *tájfajtái nem* voltak, noha különbséget tettek *egyres tájak kecskéi* között. Így ismeretes volt pl. a *jászsági kecske* (szürke). Az Alföldön a fehér változatot tartották. Nógrád, Heves és Borsod megyében a *szarvált* típust részesítették előnyben. A hegyes vidékre inkább a *tarka* színű kecske volt a jellemző, hasonlóan, mint Erdélyben és a Délvidéken. Az első *hazai törzstenyésztések* létrehozása 1915-ben történt, a *hazai tejelő fajta* kialakítására. A második világháború éveitől újra felvetődött a *törzsnyájak* létesítése, ami azonban csak néhány évig tartó próbálkozásnak tűnt. A *nemesített magyar kecske* megszületésére továbbra is várni kell!

A *szamár* a magyar állattartó kultúra „*kísérőjeként*” ismert, a pásztorok teherhordó állataként szolgált. Az agrárium megvetett és lenézett állataként vették számításba. A szamártartás az 1920-as évektől egyre zsugorodott és csak a második világháború idején vált újra jelentősebbé a lóállomány pusztulása miatt. A szamarak zöme a Dunántúlon volt, a birtoknagyságot illetően az 5 kat. hold alatti *parasztagazdaságok* birtokolták az állomány 33,5%-át. Miként hasznosult a háziállat a Kárpát-medencében? A tartása kötődött a *szőlő-gyümölcs-kertkultúrához*, a *pásztorokhoz* és gyakran a *nem mezőgazdaságból élő népességhez*. Amint a kecske a szegény ember teheneként, addig a szamár a szegény ember lovaként tudatosodott a közvéleményben. Elsősorban *fogatolás, hátalás, málházás*, terén vették hasznát. De jelen volt a szamár a hegyvidéki települések életében is. A juhtenyésztés „*fénykorában*” sokféle tartottak szamarat, de rendszeres szamártartás nem volt a Kárpát-medencében. A szaporítás egyik fő akadályát a *szamár-csődörök* hiánya jelentette. A másik alapvető ok pedig abban keresendő, hogy hiányzott az *öszvértenyésztés*, amelynek feltétele volt a szamártartás. Az állami ménesbirtokok közül ugyan *Bábolnára* hoztak be a 19. század második felében *szíriai* szamarakat (csődör), az öszvértenyésztés nem vált általánossá. Bár a 20. század elején *Mezőhegyesen* szerény mértékű *öszvértenyésztés* folyt, amelyhez rendelkezésre állt a nőivarú állomány. Ez azonban messze elmaradt a *francia Pointonban* folyó tenyésztéstől, ahol különös gonddal tenyésztették a nagytestű kancákat a szamár-csődörrel való párosítás céljából, hogy megfelelő alakú lóöszvéreket nyerjenek.

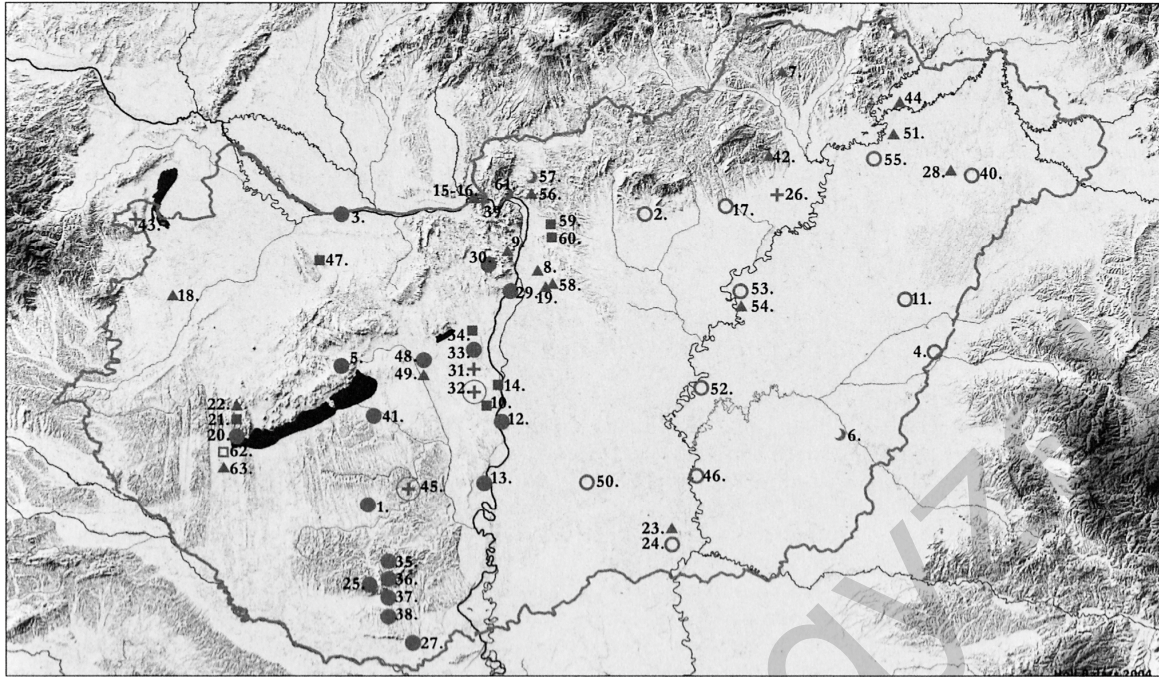
A Kárpát-medence háziállatai közé kell sorolni a *bivalyt* is, kiváltképp ha hazai tartásának korábbi szakaszát tekintjük. Általános vélemény, hogy *honos* állatfajról van szó. Az 1911. évi

összeíraskor létszáma 150 ezer darabra rugott. Erdélyben a székelyek, szászok, románok kiterjedten tartották, mivel jóval *igénytelenebb* a szarvasmarhánál, ugyanakkor sokkal *jövedelmezőbb* volt használata. (Erdélyi hasznosításáról, elterjedtségéről már szót ejtettünk.) Az erdélyi területek mellett *Somogyban* és *Zalában* szintén megszokott háziállatnak számított. A második világháború előtt *Mezőhegyesen* – állami kezelésben – volt egy értékes *bivalytenyészet*. Erdélyben az 1930–40-es években a „bivalybocs” (borjú) eladása a székely parasztnak biztos jövedelmet nyújtott. Jelenléte a magyar állattartó kultúrában „reliktumnak” tekinthető, tartása összefüggött a *gazdasági helyzet* alakulásával, aminek romlása esetén megnőtt iránta az érdeklődés és kereslet a kis- és nagygazdaságokban egyaránt. A paraszti agráriumhoz való kötődését és a fentieket alátámasztja, hogy „...a bivaly a mezőségi falvak erre ráutalt szegényebb földművesei körében a (20.) század elején egyszerre terjedni kezdett, s számuk az első világháború után ugrásszerűen megnőtt.” A *táj természete* (talaj-, terepviszonyok) miatt alkalmasabbnak mutatkozott, mint a szarvasmarha. A Mezőség, Fogaras, a Nagy-Küküllő vidéke, továbbá Kalotaszeg és a Szilágyság mellett igen jelentős bivalytartó vidékké vált a Mezőség. *Tájfajta*król nem állnak rendelkezésre adatok.

Magyar parlagi „tincses” kecske

Forrás: Sáfár L. szerk., 2017.

+: Kelta ⊕: Kelta-római ●: Pannonia ○: Barbaricum ■: Avar □: Karoling ▲: Árpád-kor ☾: Török kor

1. Alsóhetény - Iovia	23. Kiskundorozsma - Nagyszék I. M5 26/68	43. Sopron - Krautacker
2. Atkár - Halomalja	33. Lh	44. Szabolcs - Kisfalud
3. Ács - Vaspuszta Ad Statusu	24. Kiskundorozsma - Nagyszék II. M5 26/72	45. Szakály - Réti földek
4. Ártánd - Kis Farkasdomb	34. Lh	46. Szegevár - Oromdűlő
5. Balács	25. Kővágószőlős	47. Tarjánpuszta - Vasasföld II.
6. Békés - Kastély	26. Mezőnagymihály, Nagyház	48. Tác - Gorsium
7. Borsodi - Földvár	27. Nagyharsány	49. Tác - Fővénypuszta
8. Budapest - Kána	28. Nagykálló - Harangod M3-59	50. Tázlár - Kriván tanya
9. Budaújlak Bécsi ú. 69-71	29. Nagytétény - Campona	51. Tisztaesztlár - Bashalom
10. Daruszentmiklós F5	30. Páty 9.	52. Tiszaföldvár - Téglagyár
11. Derecske	31. Perkáta - Homokbánya	53. Tiszagyenda - Lakhalom 14. lh.
12. Dunaföldvár F21	32. Perkáta - Homokbánya	54. Tiszagyenda - Lakhalom 14. lh.
13. Dunaszentgyörgy - Fadd	33. Perkáta - Homokbánya	55. Tiszavasvári - Városföld
14. Dunaföldvár - Alsófoki puszta	34. Perkáta - Homokbánya	56. Vác - Géza tér
15. Esztergom - Szentgyörgymező	35. Pécs - Sofiane István tér	57. Vác - Vár
16. Esztergom - Szentkirály	36. Pécs - Sofiane Megyei tanács	58. Vecsés - MO 36. lh.
17. Füzesabony Szikszó	37. Pécs - Sofiane Szalai u.	59. Veresegyház - Szentjakab
18. Gó	38. Pécs - Sofiane Jókai u.	60. Veresegyház - Kisbikahát
19. Gyál	39. Pilismarót - Basaharc	61. Visegrád - Alsó vár „Salamon-torony”
20. Keszthely - Fenékpuszta	40. Pócspetri M3-201	62. Zalavár - Mosahurg
21. Keszthely - Fenékpuszta	41. Ságvár	63. Zalavár - Vár
22. Keszthely - Fenékpuszta	42. Sály - Lator	

Magyarországi számrlelőhelyek (a számozás kronológiai sorrendben)

Forrás: Kőrösi A.–Sztotyori-Nagy Á., 2015.

A HAZAI ÁLLATTENYÉSZTÉS ÉS FAJTÁK A MEZŐGAZDASÁGI KIÁLLÍTÁSOK ÉS VÁSÁROK TÜKRÉBEN

A helyi és országos mezőgazdasági seregszemlék kiváló terepet nyújtanak a mezőgazdasági termelés színvonalának bemutatására. Magyarországon kezdetben ezek az ismétlődő számvetések elsősorban a hazai mezőgazdaságban rejlő *lehetőségekről* adtak számot, nem pedig az ország mezőgazdaságának általános színvonalát tükrözték. Nem beszélve arról, hogy a nagybirtoknak is csak egy szűk rétegében dívó gazdálkodásról adtak képet. A paraszti – főleg a kis- és közép-paraszti – gazdaságok eredményeinek a bemutatása elenyésző nyilvánosságot kapott. Ezek a kiscgazdaságok – főként az állattenyésztésben – nem tudták fölvenni a versenyt a jól szervezett, viszonylag eredményesen gazdálkodó nagybirtokkal.

Az 1848–1949 közé eső egy évszázad magába foglalta egyrészt a nagybirtoktól a nagyüzemig vezető út évtizedeit, másrészt a parasztgazdaságok kialakulását. A modernizáció az állattenyésztésben a fajtaváltást, az istállózás terjedését, a szántóföldi takarmánytermesztés megindulását jelentette.

Széchenyi István kezdeményezésére már a reformkorban is rendeztek kiállításokat, de ezeken főleg ipari termékeket mutattak be. Még az 1860-as évek közepén az OMGE (Országos Magyar Gazdasági Egyesület) által rendezett juh- és sertéskiállítás is gépkiállítással volt egybekötve. 1867 után viszont megváltozott a rendezés alapelve: a *szántóföldi növénytermesztés* és az *állattenyésztés* korszerűsítését hivatott ösztönözni. A kiállítások kezdeményezője és szervezője zömmel a nagybirtok érdekvédelmi szervezetéhez, az OMGE-hez kötődött. 1881-ben indította útjára az **Országos Tenyészállat-kiállítások és Vásárok** sorozatát, amely az évtizedek során **Országos Mezőgazdasági Kiállítás és Vásár** néven vált ismertté. Az OMGE által kezdeményezett seregszemléknek döntő lökést adott az 1879. évi *székesfehérvári gazda-kongresszus*, amely lényegében irányt szabott a magyar agrárium fejlődésének. Az állattenyésztés szempontjából fontos volt az 1914. évi *országos kukorica-kiállítás*, ami jelezte e fontos takarmánynövénynek a jövőben betöltött szerepét.

Az első világháborúig tartó évtizedekben szembetűnő volt a szarvasmarha-tenyésztésben – a fajtaváltás eredményeként – a kettős, illetve a hármas hasznosítású fajták arányának növekedése. A magyar szürke fajta még tartotta hadállásait, de *igavonó* állatként szinte kizárólag a *nagybirtokra* szorítkozott, mivel ez a birtok-kategória még elegendő legelővel rendelkezett. *A parasztgazdaságokban* viszont erőteljesen gyarapodott az *igavonó lovak* száma. A 19. század végétől számottevő a *húsjuhok* számának növekedése a kiállításokon. A bemutatott sertések fajtái között egyre nagyobb szóhoz jutott a *mangalica*.

A századfordulóhoz közeledve egyre *több kiscgazdaság* képviseltette magát – főleg az állattartás terén –, bemutatva a *sertés- és a baromfitartásban* eredményeket.

Az első világháború után alapvetően megváltozott az ország politikai, gazdasági környezete. Ennek tudható be, hogy a századvég nagy seregszemléihez hasonló kiállításokat és vásárokat először csak 1927-ben rendeztek. 1935-ben vált véglegessé a seregszemle elnevezése: **Országos Mezőgazdasági Kiállítás és Tenyészállatvásár**, amelyből a Horthy-korszakban az utolsót 1942-ben rendezték.

Az állattenyésztés korszerűsítése széles témakört ölelt magába. Erre utalt az 1926-ban a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara által Debrecenben rendezett első *Országos Legelő- és Rétgazdasági és Takarmánytermesztési Kiállítás* is.

1930-ban tovább tagolódott, illetve bővült az állatbemutató a *ló- és haltenyésztéssel*. Általános tendencia a *nóniusz* fajta túlsúlyának a kialakulása, továbbá a *húsertések* mind gyakoribb megjelenése. Az 1920-as évektől a szarvasmarháknál a kiállított jószágoknál egyre nagyobb teret

kapnak a *szimentáli* és a *hazai pirostarka tájfajták*. A húsmerinók és az angol húsjuhok megjelenése utalt ennek a hasznosítási típusnak a térhódítására. Az 1931. évi kiállításon fordult az érdeklődés a *kisgazdák baromfitartása* felé. Fontos mozzanat, hogy 1935-ben a *gazdasági szakoktatás és kísérletügy* is a kiállításon teret kapott.

1945 után a mezőgazdasági minisztérium 1948-tól évente, 1959-től három, 1970 után pedig öt évente hívta seregszemlére a mezőgazdaság szereplőit. Kezdetben a múlt és a jelen szembeállítására szolgált zsinórmértékül, ezzel is szolgálva a propagandát. Az 1959–1961 között végrehajtott kollektivizálás után a kiállítások a nagyüzemi gazdálkodás fölényének igazolására szolgáltak. Csak az 1960-as évek közepétől kezdett igazolódni a korábban csak politikai propagandaként hangoztatott fölény, körvonalazódott az a *magyar agrármodell*, ami a 20. század hazai mezőgazdaság-történetének több mint másfél évtizedét íveli át, sikeres gazdálkodási formát alakítva. Mindezt tükrözte az 1970. évi seregszemle, amely a *magyar élelmiszeripar* súlyát érzékeltette. Az állattenyésztésben a háztáji és kiegészítő gazdaságok a nagyüzemek egyenrangú partnereként képviseltették magukat. Az 1980-as években a mezőgazdasági termékek egyharmadát állították elő, bár politikai, ideológiai megítélésük a rendszerváltásig alapvetően nem változott.

Lótenyésztési kiállítások

Noha az állattenyésztési kiállítások története 1881-gyel veszi kezdetét, a lótenyésztés terén az előzmények visszanyúlnak a 18. század utolsó harmadára. II. József, majd később József nádor intézkedéseivel, jutalmazásaival igyekezett a tenyésztés és a tartás színvonalát javítani. *Széchenyi István: A lovakról* című, 1828-ban megjelent munkájában még nem tett említést a kiállításokról. Az 1840-es években viszont a *pesti lófuttatások* alkalmából már lehetőség nyílt „paraszt lovak” bírálatára és jutalmazására is. *1848/49 után* alapvetően megváltozott a központi kormányzat álláspontja a hazai lótenyésztéssel kapcsolatban, mivel Bécs külföldi lóbeszerzési forrásai beszűkültek, és a hadsereg szükségletének kielégítésére szinte kizárólag Magyarország nyújtott lehetőséget. Méntelepek, méntelep-osztályok további létesítésével a minőséget kívánták javítani. 1857-től háromezer aranyat fordítottak kancacsikók és vemhes kancák jutalmazására. 1869-ben a magyar földművelési tárca átvett négy méntelepet és három katonai ménest. A kiegyezés korában a fajtakérdés háttérbe szorult. A kiállításokon elsősorban a *hasznosítás módját* vették figyelembe: hintós, könnyű kocsi, hátas, gazdasági.

Kozma Ferenc határozott elképzelésekkel került a hazai lótenyésztés élére. Fontos feladatnak tekintette az állami méngazdálkodás megteremtését, a fedező ménnek genetikai adottságainak javítását és állományuk növelését. Az állami beavatkozással a gazdasági lótenyésztést kívánta új alapokra helyezni. Természetesen mindez nem zárta ki azt, hogy a katonai szempontok ne érvényesültek volna. Rendszeressé váltak a díjazások, nemzetközi kiállításokon való részvételek, stb. Az első jelentős hazai *lószemlére 1871-ben* került sor. A debreceni agrároktatásban is szerepet vállaló *Tormay Béla: A falusi lótenyésztő* című munkája a köztenyésztés javítása érdekében kapott nyomdafestéket. *A Lótenyésztés Emelésére Alakult Társaság* az 1880-as évektől a fővárosban ménvásárt szervezett. De az állam is szerepet vállalt a tenyészállatok értékesítésében. Nyilvános árveréseken értékes jószágok cseréltek gazdát. Az angol telivérek a *Lovar Egylet* révén és a *Tattersall*-ban évente tartott árveréseken kerültek eladásra.

Esterházy Miklós kezdeményezésére 1877-ben megalakult – már említett – társaság elsősorban a félvér tenyésztést támogatta. Évente két alkalommal kiállítást és vásárt tartottak. Istállókat, fedett lovardát, ügető pályát építettek, ami *Tattersall* néven a magyar lótenyésztés fontos intézményévé vált. Ezen túlmenően létrehozták a *Magyar Tattersall Egyesületet*, amelynek célkitűzései megegyeztek az előbbi szerveződéssel. Első ténykedésként lókiállítást szerveztek, de visszhang nélkül maradt, sőt nem is folytatódott. Jóval sikeresebbek voltak az OMGE által szervezett lóárverések, amiben a magánménészek voltak érdekelve.

Az 1870-es években a vidéki nagyvárosok is szerepet vállaltak országos jellegű kiállítások és vásárok szervezésében. Az első ilyen kiállítás sikerében oroszán rész jutott **Kozma Ferencnek**, aki a tenyésztési eredmények bemutatására törekedett. Negyven magánméses képviseltette magát. A főszerepet az arab, a kisbéri és a gidrán játszotta. A legjobb eredményeket a hagyományos *lótenyésztő megyék* (Békés, Csongrád, Fejér, Torontál) érték el. Az 1896. évi tavaszi luxus-ló kiállítás határkönek számított, hiszen közel ezer egyedet vonultattak föl. Az állami méneselek bemutatkozása is ezen a seregszemen történt meg. A *magánméneselek* közül kitűntek a Döry-féle félvérfogatok, a Jankovich- és a Majláth-féle lipicai lovak. Egyúttal a kistenyésztők közel négyszáz kiállított egyede is igazolta, hogy milyen fontos szerep jut az állami méneseleknek a kóstenyésztés javításában. A tájfajták szintén hallattak magukról. **D'Orsay Olivér** 1892-ben létrehozta a *Mezőhegyes-vidéki tájfajta lótenyésztő szövetkezetet*, amely bemutatta nóniusz és mezőhegyesi félvér kancáit. *Debrecen* is képviseltette magát nóniusz ménekkel.

A hidegvérű fajták iránt megnyilvánuló érdeklődés hatására 1913-ban **Falusházy Lajos** a fővárosban megszervezte az első *igásló-kiállítást*, amelyet több is követett.

Az első világháború, valamint a román megszállás súlyos veszteségeket okozott, főleg a Tiszántúl lóállományában. Ez visszavetette a kiállítások sorozatát is, így csak 1924-ben került sor a háború után az első seregszemlére. 1929-től már csak az *országos mezőgazdasági kiállítások keretében* kerültek az érdeklődők elé a hazai lófajták. A bemutatott egyedek a csontosabb, tömegesebb típust képviselték. A kistenyésztők lovain is látszott a tudatos tenyésztői munka. Kiemelkedett a tolnatamási félvérek csoportja. Geist Gyula félvér ménese, Esterházy Ferenc tatai arab ménese a magánméneselek színvonalát példázta. Az 1930-as évek közepén tartott országos seregszemlén kitűnt *Debrecen* öt ménje, köztük *Délceg*, a későbbi Nonius B XXXI-es törzsmén.

A bécsi döntést követően érzékelhető volt a határmódosulás hatása, hiszen a kiállításokon nagyon eltérő minőségű állomány került az érdeklődők elé. Kárpátalja visszacsatolásával megjelent a *hucul* fajta is.

Az 1938 utáni években az FM nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a visszakerült területek kóstenyésztésének javításához elegendő fedező mén álljon rendelkezésre. Sőt az állam révén az erdélyi kiscgazdák anyaországi kancákhoz is hozzájutottak.

A második világháború harci eseményei megtizedelték az állományt. Az 1938. évi 890 ezer nagyságú állományból 1945-re 329 ezer egyed maradt meg. A lótenyésztő intézmények újjászervezése 1948-ban történt meg. A háború utáni első kiállítás lóállománya magángazdaságokból került ki. 1950-ben már szembetűnő volt, hogy sikerült helyreállítani a korábban elpusztult *fedezettő állomások* hálózatát. Megkezdte munkáját a szikszói *mesterséges termékenyítő állomás* is. A további évek sikerét jelzi a nagydíjas *Széplak I.* törzsmén (Kisbéri Állami Ménés) megjelenése, amely 1948–1965 között, de azóta is a hazai lótenyésztés legnagyobb tenyészhatású egyedének tekinthető. Az 1954. évi kiállításon kirajzolódott, hogy a *gazdasági típus* kialakítása vezérelte a tenyésztőket. Ezt a típust leginkább a **hortobágyi nóniusz** testesítette meg, továbbá Mezőhegyes *181 Furioso „A” XXVI* nevű kancája.

Az 1950-es években a tenyésztéspolitiká lényegesen nem változott. A nagydíjakon felváltva (mén-kanca) *Bábolna* és *Mezőhegyes* osztozott.

A második kollektivizálási hullám (1959–1961) idején, mivel a kisparaszti gazdaságok megszűntek, ugyanakkor a szövetkezetek sem istállóval, sem pedig takarmánnyal nem rendelkeztek, az állatok válogatás nélkül vágóhidra kerültek. Az állami ménetelepeket megszüntették, az állami méneselek törzsalományát az egyes gazdaságok között szétosztották. 1962-ben már észlelhető a tenyésztéspolitikában történt változás, vagyis *versenyló-tenyésztés* fölkarolása, amihez

kapcsolódott az átszervezett törzstenyészetek bemutatása. A soron következő években mérséklődött a korábban dívó „lóellenes hisztéria”, ami éreztette hatását az országos seregszemléken is.

Külön alapítottak *Tenyésztési Nagydíjat* is, amit elsőként a Szentgáli Állami Gazdaság hidegvérű kanca-ivadékcsoportja nyert meg. 1967-ben már egy konszolidálódott mezőgazdaság képe tárul elénk. Az állami ménesek állományával közel azonos minőségű szövetkezeti törzstenyészetek egyedeit mutatták be. Az 1970. évi OMÉK tekinthető az utolsó nagy lótenyésztési kiállításnak, noha lényeges változást nem mutatott. 1980-ban a legszebb mén és a legszebb kanca díjat lehetett kiérdemelni. 1985 is bővelkedett kiváló egyedekben (Coversano XXIII. Törzsmén, 169 Aldato Adós kanca). Az 1990. évi seregszemle már a rendszerváltás jegyében szerveződött. A hivatalos díjakon kívül az újonnan megalakult tenyésztő szervezetek is jutalmaztak. Közülük is a legjelentősebb a **Magyar Lovasszövetség** díja volt a sportban legeredményesebb kanca tenyésztőjének.

Szarvasmarha-kiállítások

1829-ben Pesten az első „állatmutatáson” *Széchenyi István* szorgalmazta, hogy a kistenyésztők (telkes jobbágyok) is részt vehessenek. Ezen a bemutatón hízó ökröket és tehén gulyát is lehetett látni. Az alkalmi kiállítások majd csak a század második felében váltak rendszeressé.

A modernizálódó magyar mezőgazdaság 1881–1913 közé eső korszaka egyet jelentett az állattenyésztés minőségi fejlődésével. Ez különösen a szarvasmarha-tartásra volt a jellemző. Azok a gazdák, akik a korszerű termelés mellett tették le a garast, azok figyelme a nyugati fajták felé fordult. Megindult Svájcból a berni, a szimentáli, Ausztriából és Bajorországból a borzderes, a pinzgauai és a mölltali, Hollandiából a fríz fajták, Angliából pedig a tejelő shorthorn marhák behozatala. A nyugati fajtájú bikák használata – mint már említettük – hozzájárult a hazai pirostarka kialakulásához. Természetesen a rendszeressé váló kiállításokon jelen voltak a fajtatizta nyugati marhátartó tenyészetek egyedei is. Noha a 19. század utolsó harmadában még a magyar szürke uralta a mezőnyt, az 1881. évi kiállításon viszont a nyugati fajták aránya már 83% volt. Ezzel is jelezvén a követendő irányt. A kiállított állatok bírálata a *Tormay Béla* által kidolgozott szempontok szerint zajlott le. Ezekben az évtizedekben a kiállított jószágok, tartozék bármely fajtához, az *uradalmi tenyészetekből* kerültek ki: Csekonics Endre, Sennyey Lajos uradalma, a Schönborn-féle birtok, Albrecht fh. Óvári és béllyei uradalma, stb.

Bár a nyugati fajták iránt nőtt az érdeklődés, a magas árak miatt ekkor még ritkán kerültek ezek a fajták a köztenyésztésbe. A bemutatott magyar szürke fajtájú egyedeket pedig a bírálók elmarasztalták küllemük, termelésük és fejlettségük miatt. Bár szép számban állítottak ki erdélyi magyar szürke jószágokat is. Az ország nyugati részén a marhatartás színvonalát jelezte a **Vas megyei Gazdasági Egyesület** tejszövetkezeti tagjai által nevelt – vasi tájfajta – egyedek bemutatása. 1894-ben fontos mozzanatnak tekinthető a *bonyhádi tájfajta* megjelenése (170 darab), ami a magyar tarka fajta kialakulásához vezető út egyik fontos állomásának tekinthető. Tudvalevő, hogy ez a tájfajta országosan is elterjedt.

Az ezredéves kiállításra a szarvasmarha-ágazat túlsúlya nyomta rá a bélyegét. A kiállított tehenek tejtermelése a következő képet mutatta:

Magyar alföldi szürke	600–800 liter
Magyar erdélyi szürke	1000–1200 liter
Szimentáli	2478 liter
Berni	2230 liter
Pinzgau	2152 liter
Borzderes	2765 liter
Bonyhádi tf.	2254 liter
Soproni tf.	2030 liter
Vasmegyei tf.	2350 liter
Nógrádi tf.	2000 liter
Krassó-szörényi tf.	1866 liter

Az 1897–1913 között rendezett kiállításokon (1904-től) a küllemi értékelésen túl figyelembe vették, hogy az egyedek az *országos törzskönyvben* nyilván voltak-e tartva, védekeztek-e a gümőkór ellen, stb. A bírálók figyeltek a tenyésztési célokra is. 1913-ban már tejtermelési díjra is lehetett pályázni. Az első díj az 5.000 literen felül termelő egyed tenyésztőjét illette meg.

Csak 1910 után fordult nagyobb figyelem a *kistenyésztők* marhaállományának javítására. A köztenyésztés részére a gazdasági felügyelők vásároltak tenyészállatokat.

A két világháború közötti évtizedekben fokozódott az érdeklődés a szarvasmarha-tenyésztés iránt. A határmódosulás átszabta a marhaállomány fajtamegoszlását. A létszám közel 70%-a a határ túlsó oldalára került. Ezen belül elvesztettük az erdélyi magyar fajta 82%-át és a nyugati fajták 63%-át. A tehénlétszám visszaesett. A svájci hegyi marha helyzete viszont tovább erősödött, amit jelzett a nagy- és a kisüzemek növekvő igénye a behozatalból származó üszők és tenyész bikák iránt. (Részletezve a magyar tarka marha kialakulása c. fejezetben.) 1926-tól előírták, hogy a kiállításokon elsősorban törzskönyvezett állatokat lehet bemutatni, ami a minőségi kívánalmak térhódítására utalt. Az 1920–1940-es években a pirostarka fajták döntő fölénybe kerültek, ami tükrözte a marhatartásban az irányváltást.

A bírálatok során módosult a fajták besorolása:

1./ telivér szimentáli, 2./ szimentáli, 3./ magyar tarka, 4./ bonyhádi tájfajta (Tolna megyéből származó magyar pirostarka jellegű), 5./ borzderes (főleg allgauti), 6./ magyar szürke (tisztavérű származással).

1928-tól a Tormay-féle 50 pontos bírálati rendszert a *Wellmann-féle* váltotta föl, ami a testtájakra adandó pontozást jelentette. 1940-ben pedig már a *Horn Artúr* által kidolgozott egyszerűsített bírálati rendszer lépett érvénybe. Az 1930-as években fokozatosan háttérbe szorult a marhák igazása, ami a bírálatokban is megmutatkozott, mivel az ún. gazdasági típust képviselő egyedek kedvezőbb minősítést kaptak a korábban elfogadott nagytestű, erős csontozatú jószágokkal szemben. A születendő magyar tarka kiváló genetikai háttérre utalt a Dreher Antal tenyésztéséből származó *26 Augusztá* nevű tehén, amelynek éves termelése 12.707 kg tej volt, 6,04%-os zsírtartalmat jelentett. 1931-ben Döry Frigyes uradalmának *100 Ruca* nevű egyede 15.897 kg tejet adott, 3,71%-os zsírtartalommal. Hasonló termelést ért el Pajzs Gyula rácalmási gazdaságának *1 Fribourg* nevű tehene, amelynek éves termelése meghaladta a 10.000 kg-ot,

3,9%-os zsírtartalommal. Az 1935. évi kiállításon szerepelt az Esterházy-féle hitbizományi uradalom három rekord tehene:

<i>171 Dáma</i>	19.664 kg tej	3,54% zsírtartalom
<i>160 Basa</i>	13.313 kg tej	3,36% zsírtartalom
<i>10 Belfa</i>	11.527 kg tej	3,36% zsírtartalom

Kiváló tehenészet működött a már említett Pajzs Gyula újgalambosi gazdaságában is. Magas színvonalú tenyésztés folyt a mezőhegyesi, bábolnai és a kisbéri ménésbirtokon is. A köröste-tétleni inárcsi Farkas Ferenc telivér szimentáli bikái éveken keresztül a díjazottak közé tartoztak.

A két világháború között sokat fejlődött a köztenyésztés, különösen Somogy-megyében. Amihez nagyban hozzájárult, hogy a kiállításokon bemutatott bikák 60–80%-át a megyei gazdasági felügyelőségek vásárolták meg a köztenyésztés számára, amit a törvényi háttér is segített.

A második világháború szintén komoly károkat okozott a hazai marhatartásban. Az összes szarvasmarha 54,7%-a, a tehenek közel 50%-a esett áldozatul. S talán a legnagyobb veszteséget az jelentette, hogy a nagybirtok kitűnő tehenészei ezekben az években tönkrementek. Az új hatalmi rendszer 1948-ban fölszámolta az európai szinten működő állattenyésztési szervezeteket, s csak 1953–1954-ben szerveződtek újjá. Az országos kiállítások 1948-tól folytatódtak, amelynek szereplői főleg az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek tenyészeiteiből kerültek ki. A kistenyésztők jelenléte fokozatosan háttérbe szorult.

1961–1990 között a szarvasmarha-állomány létszámban, fajtaösszetételben és hasznosítási irányban jelentős változáson ment keresztül. 1972-ig szinte kizárólag a kettős hasznosítású magyar tarka fajtát tartották. Bár 1952-től *Magyari András* kezdeményezésére elkezdődött a magyar tarka×kosztromai keresztezés, majd a borzderes×kosztromai, a magyar szürke×kosztromai, továbbá Márkus József ösztönzésére a magyar tarka×dán vörös formáció. 1954-ben *Horn Artúr Bozó Sándorral, Dohy Jánossal* és *Dunay Antallal* karöltve négyirányú keresztezést indított el:

1. tejelő magyar barna marha (50% jersey génhányaddal)
2. tejelő magyar tarka fajta (25% jersey, 75% magyar tarka)
3. hungarofríz fajta (1966-tól A és B változat)
4. magyar tarka×holstein-fríz fajtaátalakító keresztezés

Ez utóbbi terjedt el széles körben úgy a nagyüzemekben, mint a háztáji gazdaságokban, és az ezredfordulóra megszabta a hazai állomány összetételét. Egyidejűleg megindult a *húshasznú fajták* behozatala is, amelyek tartására mindként nagyüzemi forma egyaránt vállalkozott. Ez a „túlzott” sokszínűség tükröződött az országos mezőgazdasági kiállításokon is. Egyúttal nőtt az átlagos tejtermelés, a törzskönyvi ellenőrzés kiterjedt szinte az egész állományra. Mindez a fejlődés csak a takarmányozás javulásával karöltve jöhetett létre. Két évtized munkája azt eredményezte, hogy az 1980-as évek végére az egy tehenre jutó **átlagos tejtermelésben** a világ marhatartó országai között a **hatodik helyre** kerültünk.

Az országos állatbemutató seregszemlék szervezését 1948-ban a **Magyarországi Állattenyésztő és Törzskönyvelő Szervezetek Országos Szövetsége** végezte. 1949–1990 között pedig az FM, majd pedig a MÉM feladatai között szerepelt. A bírálatokat az **Országos Törzskönyvező**-, később az **Állattenyésztési Felügyelőség** bonyolította le. A bírálatok során a mezőhegyesi, a kiskunsági, a kisbéri magyar tarka, a szimentáli, a borzderes és a magyar alföldi típusokat különítették el. 1952-től viszont a fajtánkénti besorolás vált általánossá, tej-és hústípusra bontva.

Az 1948. évi kiállításon még a főszerepet a kistenyésztők játszották, hiszen a nagybirtok állománya nagy károkat szenvedett. 1950-től növekedett az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek tenyészetéből származó egyedek száma. 1952-ben vezették be az ún. *értékpontozást*, ami a következő szempontokat vette figyelembe:

	Küllemi pont	tej, kg	tejzsír, kg	átl. zsír, %
I. osztály	90	6000	210	3,5
II. osztály	81	4500	158	3,5
III. osztály	70	3500	123	3,5
IV. osztály	70	3000	105	3,5

1955-ben felemelték az átlagos tejtermelés határait az egyes osztályokon belül. 1956-tól a kiállításokon *fajtabemutatókat* is tartottak. 1957–1967 között folytatódott a kiváló termelésű tehének és tenyész bikák, tehén családok, ivadékvizsgált bikák és utódaik felvonultatása. 1970-ben módosultak a bírálati szabályok, szigorodtak a kiállításon való részvétel feltételei, és ezek köre is bővült. Egyúttal az elismerést szolgáló díjak számát is gyarapították (teljesítmény díj, aranyérem, miniszteri vándordíj).

Az 1980-as évek kiállításain az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek tenyészetei már *azonos színvonalat* képviseltek, ami a díjak megosztásában is tükröződött. De nem merült feledésbe az őshonos *magyar szürke fajta* sem, amit jelzett, hogy 1985-ben a Középtiszai Állami Gazdaság tenyész bikája aranyérmet kapott. A bemutatott marhaállományból 11 egyed képviselte az őshonos fajtát.

Az országos kiállításokon (1948–1990) nyomon követhető, hogy miként módosult a szarvasmarha-tenyésztés *technikai, technológiai háttere*:

- 1950: a gépi fejés bemutatása
- 1955: a hideglevegős szénaszárítás módszere (a Vámosi- féle)
- 1962: a termelőszövetkezetek részére ajánlott korszerű tehénistálló, itatásos borjúnevelés bemutatása
- 1964: rövidállásos tehénistálló típusai
- 1967: gépesített tehénistálló – kötetlen tartású növendékmarha istálló
- 1990: állattenyésztő vállalatok működésének, termelési adatainak közzététele

Sertésenyésztési kiállítások

Az országos állattenyésztési seregszemlék módot nyújtanak arra, hogy nyomon követhessük az egyes állatfajok, -fajták tenyésztéstörténetének fontosabb állomásait, a fejlődés szakaszait a magyar állattartó kultúrában. Szemmel tartható a fajtaváltás, a tartási körülmények változása, a tenyésztési eljárások fejlődése, végső soron a magyar állattenyésztés múltja, és ebből eredően jövője is. Ez alól nem jelent kivételt a sertésenyésztés sem, amelynek jelentősége jól lemérhető az állatkiállítások és -vásárok történetében.

Az 1829-ben megtartott kiállítás még nélkülözötte a sertést, s erre csak 1885-ben került sor, amit **Egán Ede** méltatott a Gazdasági Lapok hasábjain. Két évvel később már 120 jószágot láthattak, amelynek egyedei zömmel a „*hazai kondor*” fajtát képviselték (a *mangalica* elnevezése a 20. század első évtizedéig). Az angol húsertések is jelen voltak, különösen a **poland-china** fajtát kedvelték, mint a mangalica kiváló keresztezési partnerét. A hazai mangalicatartó *uradalmak* közül említendő Wenckheim Frigyes, Kohner Zsigmond és Károly állománya. Az angol fajták közül a *berkshire* futotta be a leghosszabb pályát, hiszen több mint fél évszázadig játszott szerepet a hazai sertéstartásban (egyéb angol fajtákról már korábban történt említés).

1892-ben a kiállított állatok megvásárlására is lehetőség nyílt. Az OMGE lapja, a *Köztelek* már megpendítette, hogy a nyugati fajták tenyésztése indokolttá válik, hiszen irántuk nagy a kereslet. Ennek ellenére a hússertés tartása csak nagyon lassan vált elfogadottá hazánkban. Mindez tükröződött a bemutatott állatok számában. Az uradalmak minden kiállításon nagy számban vettek részt. Köztük szerepelt Mezőhegyes és Kisbér is. Ez utóbbi *szalontai* fajtával szerepelt.

1897–1914 között – 1911 kivételével – évente rendeztek tenyészállatvásárt, bár a sertésvész nem múlt el nyomtalanul. Már ekkoriban a szakemberek egy része kétségbe vonta a *mangalica* *jövedelmezőségét*. 1905-ben tetemesen megnőtt a kiállított állatok száma, de a hangsúly továbbra is a *mangalicán* volt. Az 1908. évi seregszemle tenyésztéstörténeti szempontból is jelentős, mivel a „vezérszerepet” a *yorkshire* fajta vette át, amelynek felgyorsult hazai térhódítása. **Kovácsy Béla** – a 19. század utolsó harmadának jeles szakembere – azonban megjegyezte, hogy ahol a viszonyok a *nyájbeli tenyésztésnek* kedveznek, ilyen helyekre jobb, alkalmasabb sertés a *mangalicánál* nincs. A háború előtti években, elsősorban 1912-ben, a kiállított sertések száma már ezer fölé ugrott. Két új fajta bemutatására is sor került: *lincolnshire*, *cornwall*. Ez utóbbi fajta fél évszázados „tündöklése” innen datálható, hiszen a kistenyésztők körében is páratlan népszerűségnek örvendett. A háborús évek azonban megakasztották a sertésenyésztés fejlődését.

A háború után 1921-ben tartották az első kiállítást, amelyen figyelmet érdemelt a mezőhegyesi és a bábolnai ménesbirtok, a szatmári püspökség és a piarista rend uradalmainak *mangalica* tenyésztői. Berkshire fajtával jelentkezett Pannonhalma és Kisbér. A bírálatokon részt vett többek között enesei Dorner Béla és Schandl József. Az 1923. évi kiállítás kapcsán merült föl először a *sonkasertés-kérdés*, amely a két világháború között megteremtette a 60–70 kg-os sonkasüldő típust, mint a hússertés hasznosításának – a jövőre nézve is – klasszikus formáját.

A következő években a *berkshire* és a *cornwall* fajta népszerűsége fokozódott. Ugyanakkor Szabolcs Bálint Szilfamajori tenyészetéből származó állatok jelezték a fejlődés irányát, mivel a *middle york*(shire) egyedei a klasszikus *sonkatípus*, a *large york*(shire) fajtájúak pedig a *bacon típus* előállítására voltak alkalmasak. A soron következő években a kiállított állatok már törzskönyvezettek voltak, legyen szó hússertésről vagy akár *mangalicáról*.

Az 1930-as évek a *hússertésre való áttérés* lázában teltek el. Noha a *mangalica*-tenyésztésben is jelentős minőségi javulás történt, amelyben meghatározó szerepet játszott a debreceni akadémiai tanár, **Rácz Mihály**. **Csáky Ferenc** pedig kidolgozta a *mangalica fajta express hizlalásának* módszerét, aminek révén 11 hónapos korban az állatok vágásra éretté váltak. Ezekben az években vált elfogadottá a *mangalica* × *berkshire* *utódok* express hizlalásra való felhasználása. **Kertész Ferenc** megjegyzi, hogy a fővárosi piacon az egyik legkeresettebb sertésféléséggé vált a 110–120 kg-os húsüldő, amely új irányt adott a hazai sertéstartásnak. A *yorkshire* fajtát az 1941. évi katalógus először említette *fehér hússertésként*. 1944-ben már nem tudták megrendezni a sertéskiállítást.

A harci cselekményekben a sertésállomány $\frac{3}{4}$ része elpusztult. De ennél nagyobb veszteség volt a genetikai háttérrel biztosító *törzstenyészetek* megsemmisülése. A földreform, a kisbirtokosodás sem kedvezett a minőségi munkának. Ennek ellenére két év alatt a hazai állomány megduplázódott, és az első országos seregszemlén, 1948-ban ott voltak a sertések is. Szakmai szempontból fontos volt, hogy a *bacon-süldő*, *kissúlyú sonkasüldő* és a *tőkesertés* előállításához alkalmas fajtákat külön kategóriába sorolták.

1952-ben megjelentek a kiállításon a kísérleti gazdaságok, tangazdaságok is, ami nagyobb lehetőséget teremtett az állami tenyésztéspolitikára érvényesítésére. Ez a *hússertések* arányának növelését szorgalmazta. Az 1954-ben kiállított sertések $\frac{2}{3}$ része tartozott ez utóbbi csoportba.

A következő évi seregszemplén váltak ismertté **Kovács Józsefnek**, a Keszthelyi Agrártudományi Főiskola tanárának a bacon-típushoz tartozó sertései, amelyek nagy növekedési eréllyel rendelkeztek és későn zsírosodtak. 1956-ban jelent meg a *német öves* és a *dán lapályfajta*. Míg a német fajtát két évtizedig tenyésztették, addig az utóbbi napjainkig a legnagyobb genetikai értéket hordozó fajtáink közé tartozik.

Az 1960-as évek kiállításain a fehér húsertés egyeduralma érvényesült, az állomány $\frac{3}{4}$ részét képviselték. A bemutatott egyedek több mint felének *hízékonysági hátterét* is megismerhették. A bacon típusú *nagyfehér húsertések* bírálatakor megkülönböztették az angol és a svéd jellegűt. 1970-ben a koca nagydíj már a lapály fajtákat illette meg. Ezen a kiállításon mutatták be a *KA-HYB* néhány vonalát. Ez a seregszemle azért is jelentős volt, mivel ekkor búcsúzott el a *mangalica* a köztenyésztéstől. Lezárult egy több mint egy évszázados korszak, ami lényegében a paraszti sertéstartáshoz kötődött. 1972-ben lett államilag elismert fajta a *KA-HYB Anker Alfonz* jóvoltából. 1975-ben bővült a lapálycsoportba tartozó fajták száma. Egyúttal megjelent a *duroc* és a *hampshire* fajta, továbbá a bábolnai *TETRA-S* és a herceghalmi *HUNGAHIB* konstrukció. 1985-ben a kiosztott díjak mindegyikét a termelőszövetkezetek tenyésztői nyerték el, s a lapályfajták helyett már csak a *magyar lapály* szerepelt.

Egy korszakot zárt le az 1990. évi Nemzetközi Mezőgazdasági Élelmiszeripari Kiállítás és Vásár, amely már előre vetítette a rendszerváltás gazdasági következményeit. Bár sikerült előállítani egy *új töke-típusú* végterméket nyújtó *keresztelési konstrukciót*, és 1992-ben az FM államilag elismert fajtának minősítette ennek a *kan-vonalát* (*pietrain* × *duroc-kan*), amelyet fehér húsertéssel (elsősorban magyar lapállal) keresztezve a már említett típus előállítását tette lehetővé.

Juhkiállítások

Közismert, hogy a magyar állattenyésztés történetében – amint már említettük – a 19. század a „kos jegyében” telt el. A juh nemesítését a gyapjú iránti növekvő kereslet ösztönözte. Ez egyrészt új fajták behozatalát, másrészt pedig magyar fajták kinemesítését jelentette.

Nem túlzás azt állítani, hogy a magyar mezőgazdaság modernizációjából a lótenyésztés mellett a juhtenyésztés játszott megbecsült szerepet. Különösen az uradalmak jártak az élen a merinó fajta meghonosításában. Nagy elismerést váltott ki az 1873. évi bécsi világkiállításon a Hunyady család ürményi, a Károlyiak tótmegyeri és mágócsi, a Pálffyak szomolányi, a Schaumburg-Lippe hercegség verőcei és dárdai tenyészetéből bemutatott jószágok.

1881-ben az első hazai kiállításon a juhok $\frac{3}{4}$ része a merinó fajtacsoportba tartozott, amelyek közel 60%-a a posztógyapjasok közül került ki. De ezen a seregszemplén már angol húsfajták is szerepeltek.

1881–1914 közötti évtizedek kiállításai közül kiemelkedő jelentőségű volt az 1885. és az 1887. évi, amely igazolta a magyar juhtenyésztés nemzetközi színvonalát és gazdasági jelentőségét. 1885-ben a posztógyapjas tenyészetek között szerepelt Károlyi Alajos tótmegyeri állománya. A hazai fésűgyapjas típusú juhokat a verőcei, a csabacsüdi és a tápiógyörgyei uradalmak tenyészetéből származó kosok képviselték. Külön színfoltot jelentettek **Rodiczky Jenő** fríz juhai, amelyeket a Kassai Gazdasági Tanintézet részére vásárolt. A mezőhegyesi, a bábolnai és a kisbéri ménésbirtok, valamint a *debreceni* és a keszthelyi gazdasági tanintézetek bemutatott állománya elismerést váltott ki. Az 1887. évi bemutatón továbbra is magas volt a *posztógyapjas* merinók aránya. A húsmerinókat külön bírálták el. Ami a fajták iránti érdeklődést, esetleg a tenyésztési irányítás módosulását jelezte, a húsmerinóknál volt érzékelhető: az angol húsfajták iránt csökkent, a *húsmerinók* iránt viszont növekedett az érdeklődés. A *Tormay-féle* bírálati rendszer 1937-ig volt érvényben, amit a 100 pontos rendszer váltott föl.

A *millenniumi kiállításon* továbbra is a posztógyapjas élvezte az állami támogatást. A nagydíjat József fh. Alcsúti uradalmának juhái nyerték el. De a többi uradalom is ezt az irányzatot részesítette előnyben. A *fésűsgyapjas* irányzat jóval kisebb figyelmet kapott. A tejelő- és hízó juhot keresztezett egyedek képviselték. A hortobágyi rackák elismerő oklevelet kaptak.

Érdekességként említendő, hogy 1892–1913 közötti bemutatásokon a posztógyapjas irányzatban belül versengés folyt a *Károlyi-nemzetségbe* tartozó egyes családi birokok juhászatai között. A legjobb juhtenyészetek a Károlyi család *tótmegyeri, mágocsi* uradalmában voltak.

A *fésűsgyapjas* tenyészetek kialakításában a századfordulón váltak ismertté a *Wenckheim-család* és a *Pallaviciniek* juhászatai. A húsfajták tenyésztését elsőként a stomfai Károlyi birtok karolta föl. A 19. század utolsó évtizedében bekerült a **karakul** fajta Kolozsmonostorra, továbbá Alsóságra és Kisszékelyre, ahol a fajtát az alföldi rackával keresztezték, értékeesebb bundájáért.

1920–1944 közötti kiállításokon már a díjak 2/3-át *fésűsmerinó*, 1/3-át *húsmerinó* juhászatok kapták. Károlyi László híres törzsjuhászata *Felgyőre* került (Csongrádtól 12 km). A felgyői birtokon kezdtek el hazánkban **elsőként** az *anyajuhok rendszeres fejését*. A gyulavári Almássy- és a békéscsüdi Széchenyi uradalmak tenyészetei a rendszeresen díjazottak közé tartoztak. Kiváló juhászata volt az *egri főkáptalan* nagyszögi gazdaságának is, amely **Európa legnagyobb merinóállományaival** rendelkezett. Az Esterházy-féle hitbizomány a merinók tejhasznosításában jeleskedett. De említhetnők még a balmazújvárosi Semsey-birtok kónyi vagy a Wenckheim-birtok tenyészeit.

A *húsmerinók* terén jó eredményeket mutatott föl a Keszthelyi Gazdasági Akadémia juhászata, a piarista rend tulajdonában lévő göllei uradalom, valamint Kornfeld Móríc felsőiregi gazdasága. A korszakra jellemző volt, hogy általában a *fésűsmerinók* iránt mutatkozott nagyobb kereslet.

A *cigája* tenyésztése a Duna-Tisza közének déli részén volt elterjedve. A csanádi püspökség bánrévei uradalmának juhászata, a püspökpusztai bérgazdaság állománya több ízben is a díjazottak között volt. Mivel a fajta a merinónál kedvezőbb tejelőségű, a parasztgazdaságok is szívesen tartották.

A húsfajták közül hosszabb ideig a *hampshire* fajta maradt meg tenyésztésben. A mezőhegyesi ménesbirtokra behozott *ile de france* juhot iránt az 1940-es évek elején tartott kiállításokon csak lanya érdeklődés mutatkozott. Hasonló megítélés alá esett a tejelő *fríz* fajta is. A *racka* tartási körzete visszaszorult *Debrecen* és a *hajdúvárosok* környékére. A két bécsi döntés után bekövetkező területnövekedéssel újra megjelentek a bemutatott állatok között a visszakerült országrészek fajtái, így pl. a *curkan* különböző típusai.

A két világháború között erősödött a juhtenyésztés szervezeti háttere, nagyobb hangsúlyt kapott a törzskönyvezés. 1935-ben az OMGE keretén belül létrejött a *juhtenyésztési szakosztály*. A Tiszántúli és az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamarák égisze alatt már 1926-ban megkezdtek a törzskönyvezést. A minősítési rendszer egységesítése és felügyelete az **Országos Törzskönyvelő Bizottság** felügyelete alá tartozott. 1937-ben megalakult a **Juhtenyésztők Országos Egyesülete** az OMGE keretén belül, amely segítette és összefogta a tenyésztési munkát. (Egyéb szerveződésekről másutt történik említés.) 1936-ban csatlakozott az ország a *római törzskönyvezési egyezményhez*, így a hazai tenyésztési adatok nemzetközi hitelességet nyertek.

Új törzskönyvezési szabályzat kidolgozására is sor került **Tóth Józsefnek** köszönhetően, amely kisebb módosításokkal 1994-ig érvényben volt. 1935 után a kiállításokon már csak *törzskönyvezett tenyészetek* egyedeinek a bemutatását engedélyezték.

A második világháború után a *kistenyésztők, kispászok* állománya uralta a mezőnyt. A következő seregszemléken viszont már a *nagyüzemek* túlsúlya érvényesült: Mezőhegyes, Nagykunsági Állami Gazdaság, Pankotai Állami Gazdaság. De megemlítendő az első termelőszövetkezeti juhászatok is: Karcagi Táncsics és a Túrkevei Táncsics termelőszövetkezetek magyar fésűsmerinó kosai. Az 1950-es években azonban a magas színvonalú tenyésztés letéteményesei a *törzstenyésztő állami gazdaságok* (Pankota, Kiskunság, Mezőhegyes, Komádi), *kísérleti gazdaságok* (pl. Herceghalom), *célgazdaságok* (pl. Köröstétlen) és néhány *termelőszövetkezet* (pl. Karcag, Balmazújváros, Túrkeve) volt.

1956-ban hirdették meg az *országos gyapjútermelési versenyt*. 1958-ban tenyésztési díjat kapott a Pankotai Törzsállattenyésztő Állami Gazdaság és a Balmazújvárosi Vörös Csillag termelőszövetkezet. Megjelentek a kiállításokon a Szovjetunióból behozott *finomgyapjas merinófajták* (kaukázusi, aszkániai, sztavropoli) is. Az 1950-es években a merinótenyésztésben újra a *gyapjútermelés* vált meghatározóvá. A racka és a cigája csak a fajtakinálatot színesítette. A későbbi évek során megtartott seregszemléken felértékelődtek a *termelőszövetkezetek juhászatai*, amit alátámasztanak a számukra odaítélt díjak száma.

1970-ben nagy érdeklődést váltott ki Mezőnagymihályi Állami Gazdaság *első hazai hibridizációs* bemutatója, amely a magyar fésűs merinóból indult, az első keresztezési partner a fríz, a befejező pedig a suffolk fajta volt. Ismét megjelentek az angol – *suffolk, hampshire* – húsfajták.

Az 1975. évi kiállításon a *húsmerinó* irányzat vette át a szerepet. A kaposvári és balatonszabadi törzsjuhászatok megalapozásából *Anker Alfonz* oroszlánrészt vállalt. Bábolna új *juhhibrid* programmal, az Állattenyésztési Kutató Intézet pedig *háromfajtás juhtenyésztési modellel* jelentkezett. Az ISV (Ipari Sertésenyésztő Vállalat) *bárányszaporítási technológiát* dolgozott ki. 1980-ban már egyértelművé vált a juhtenyésztésben a *termelőszövetkezetek* fölénye.

1975–1990 között bemutatott merinóállományt tömeges, jó húsformákkal rendelkező egyedek képviselték. Az 1970-es években terjedő *sűrített elletés* lendülete megtört egy évtized múltán a piaci kereslet változása miatt.

Az 1990. évi seregszemlén jelentkezett Lédeczi Benő bácskai eredetű *tejelő cigája*-állománnyal, amely az egy juhra eső 143 literes tejtermeléssel minden fajtát megelőzött. Újdonságot jelentett a PATE Kaposvári Karának *booroola*, a DATE Kismacsi Kísérleti telepének *szapora merinó* fajtajelölt kosainak a bemutatása. Ez utóbbi – amint már korábban említettük – Veress Lászlónak, a DATE volt tanszékvezető egyetemi tanára munkásságának eredménye.

Baromfi-kiállítások

A magyar állattartó kultúrában a 19. század utolsó harmadáig szinte alig esett szó a baromfifajokról, noha évszázadok óta a jobbágy-paraszti állattartás megbecsült háziállatainak számítottak. A korabeli fajták kiválóan alkalmazkodtak a külterjes tartáshoz, így takarmányozásuk különösebb gondot nem jelentett.

Az 1885. évi, Budapesten rendezett nemzetközi kiállításon mutatkozott be először a külföldnek a magyar baromfitenyésztés: tyúkok, pulykák, gyöngytyúkok, kacsák, ludak és galambok korabeli fajtái kerültek az érdeklődők elé. Bemutatták az első keltetőgépet és a csibenevelő műanyagát is.

Az 1890-es évtized második felében már szerepeltek a *nemesített magyar fehér, sárga és kendermagos* tyúkok. Az 1896-os év a fajbaromfi-kiállítás jegyében telt el. A főváros mellett a nagyobb vidéki városok is vállalkoztak országos hatókörű bemutatók szervezésére, így Szeged (1899), Pozsony (1902). Ez utóbbi helyszín adott otthont az *első magyar baromfitenyésztési kongresszusnak* is. A regionális és országos kiállítások jelezték a baromfi-félék iránt megnyilvánuló növekvő érdeklődést. 1913-ban a *fehér orpington* fajta vált ismertté, amelyet a köztenyésztés megújítójának tekintettek. 1914-ben újdonságnak számított az új nemesített magyar

fajta, a **Hungária tyúk**. A bemutatott, főleg *francia fekete* és *fehér pulyka* tenyésztése az angliai kivitel alapját jelentette.

A *tolltermelés* növelését szolgálta az *emdeni ludak* és a *pekingi kacsák* behozatala. Az 1914. évi kiállítás mérete jóval meghaladta a korábbiakét, ahonnan már nem hiányoztak a gépek, eszközök sem, noha a baromfitartásban való széles körű elterjedésükre még várni kellett.

A háború után 1922-ben *Debrecen* szervezte az első országos baromfi-kiállítást, ahol *Bogyay Elemér* emdeni ludai szereztek elsőseget, majd pedig pekingi kacsái. A kiállító személy tenyésztelepe azon több száz telep egyike volt, ahol az állami felügyelet alatt *tenyész-tojásokat* és *-állatokat* állítottak elő a *köztenyésztés* számára.

1922–1942 között évente megtartották a regionális vagy országos baromfi-kiállítást. Az országos mezőgazdasági seregszemlén mindig volt baromfi bemutató is. Az 1920-as évek végére szembetűnő volt a *rhode islandi* fajta térhódítása, amely igazolta elfogadottságát. Megjegyzendő, hogy az ország baromfiállományának takarmányát továbbra is a *legelő* biztosította. Mivel szezonális tartásról volt szó, csak a *téli törzsállomány* kukoricaigényét vették figyelembe. A külterjes tartás ellenére azonban már szemtanúi lehetünk a *gépi keltetés* megjelenésének. Az 1930-as években már gyártottak 20 ezer darab tenyésztojás befogadására alkalmas keltetőgépeket. 1937-ben Budapesten nyitották meg azt a *nemzetközi baromfi-kiállítást*, aminek vezérgondolata a *tojás- és a baromfi-export* körül forgott. Sokszor a baromfi-kiállítások fogadták be a *galamb* bemutatókat is. Az 1941–1942-ben kitört *baromfipestis* véget vetett egy időre a seregszemléknek, és az évente jelentkező járványt csak az 1950-es években sikerült megfékezni, a kötelező védőoltás bevezetésével.

A második világháború után csak 1955-ben nyílt meg először a teljes ágazatot bemutató kiállítás. Ekkor már a tyúkállomány 80%-a a *nemesített magyar fajtához* tartozott. Meghonosodott és keresztezésben kiváló partnernek bizonyult a tojó-típusú *leghorn*, a kettős hasznosítású *rhode islandi*, a *new-hampshire-i* és a *plymouth* fajta. Ketreces csibenevelők, vándor-ólak, mélyalmos nevelés, infralámpás fűtés már utalt a közeljövő technikai hátterére. Az 1956. évi OMK-n már lehetett napocsibét és tenyészkakast vásárolni.

Az 1960-as évek nagy áttörést hoztak a *broilercsirke* előállítás terén. Noha az első hazai hús-hibridet (B-61) a Felsőbabádi Állami Gazdaság állította elő, a vezető szerep a Bábolnai Állami Gazdaságé, amely hús- és tojóhibridjeivel, a Bólyi Állami Gazdaság szintén tojóhibridjeivel járult hozzá a **magyar baromfiágazat világhírnevéhez**. 1967-ben bemutatott újabb hibridek utaltak az intenzív fejlődésre. De sikeresnek bizonyult a *magyaróvári szürke gyöngytyúk*, az angol eredetű *Matthews pulyka*, és a *dunaföldvári bronz pulyka* bemutatkozása is. A viziszárnyasokat a *tatai pekingi kacsá*, a *gödöllői landesi*, a *nemesített lúd tiszasülyi* és *orosházi* változata képviselte. Az 1970-es években terjedt a *pulykák mesterséges megtermékenyítése* és megjelentek a *pulykahibridek* (Fehér gyémánt). Tartástechnológiájuk kialakításában meghatározó szerepet játszott a Nádudvari Vörös Csillag Mg. A Hortobágyi Állami Gazdaság *hústermelő olasz lúd*, a Tiszafüredi Állami Gazdaság *landesi*, számos nagyüzem pedig *rajnai lúd* tartásával és tenyésztésével foglalkozott. A Palotási Állami Gazdaság a *hibridkacsa* nevelésére fordított a figyelmet.

Az 1980. évi baromfi-kiállítás Bábolna, Bóly és a GATE (Gödöllői Agrártudományi Egyetem) sikerét hozta. A Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát lendülete megmaradt, hiszen 1985-ben baromfihús és tojástermelési rendszeréért teljesítménydíjat kapott. Hasonlóan a Bólyi Mezőgazdasági Kombinát is a tojástermelés növelése érdekében kifejtett munkájának eredményéért. Nádudvarnak viszont a pulykatermelési rendszere kapott méltó elismerést. A kacsatermelési rendszer kidolgozásáért a Palotási Állami Gazdaságot illette meg a teljesítménydíj. Az „OMÉK-közi” években is sor került baromfi- és galambkiállításra, pl. 1987-1988-ban.

Az 1990. évi OMÉK az állattenyésztés, ezen belül a kisállattartás visszaesését tükrözte. Divatba jött az *őshonos baromfifajták* bemutatása. Újdonságnak számított a GATE *babati májhibridje* (lúd) és a tolltermelésre nemesített *magyar lúdja*.

A hazai baromfitenyésztésben az első világháborúig a baromfitartás főleg a *parasztagazdaságokban, kisüzemi módszerekkel* folyt. 1920 után a *nagy gazdaságok* is mind szélesebb körben karolták föl az ágazatot, de a *tartási módszerek* nem változtak. A második világháború után terjedt el az ipari jellegű *nagyüzemi tartás*, korszerű (*hibrid*) *fajták* hasznosításával.

A MAGYAR ÁLLATTENYÉSZTÉS SZAKIGAZGATÁSI SZERVEZETE

A 18. század közepe fordulópontot hozott az állattenyésztés irányításának addigi gyakorlatán. Az állattenyésztő állattartás kibontakozásának korában a központi hatalom, vagyis a bécsi udvar irányító szerepet biztosított magának. *Mária Terézia* 1773-ban Budaörsön merinó-jellegű törzsjuhászatot létesített. *II. József* pedig rendeletet hozott Bábolna és Mezőhegyes *méneshirtokainak* alapításáról. Az állatorvosi képzés alapítólevele 1787. február 6.-i keltezéssel a 4748. számú *helytartótanácsi rendeletet* tartalmazza, amely a pesti egyetemen *állatgyógyászati tan-szék* felállítását írta elő, tehát központi akaratból született meg a hazai állategészségügy e fontos oktatási intézménye. Hasonló indíttatású volt a bécsi udvar részéről életre hívott Selmecebányai Akadémia, amelyet 1808-ban *erdészeti karral* kibővítettek. Bécs szorgalmazta *gazdasági szak-egyesületek* alapítását is, amire utalt *Mária Terézia* 1766-ban keltezett királyi leirata. Kevés fogantja volt, s csak Nógrád és Tolna megye tett eleget a felhívásnak, és szervezett gazdasági egyesületet.

Széchenyi István 1825-ben megalapítja a „*pályafuttatási társulatot*”, amely 1828-ban *Lótenyésző Társulat*, majd 1830-ban *Állattenyésztő Társulat* néven folytatta tevékenységét. S végül működését *Magyar Gazdasági Egyesület* néven az egész országra kiterjesztette. Az elnyomatás éveiben – 1848/49 után – korlátozott szerepet játszott, és csak 1867 után élénkült meg tevékenysége. Az 1860-as évektől már *Országos Magyar Gazdasági Egyesület* néven folytatta munkáját, noha hivatalosan csak az 1880-as években vált ezen a néven elsősorban a nagybirtok érdekvédelmi szakegyesületévé. Már az 1870-es években szorgalmazta országos tenyészállatvásárok rendezését, kezdeményezte az apaállat vizsgálatokat, a növendékmarhák vágásának korlátozását. 1868-ban és 1871-ben javasolta önálló földművelésügyi minisztérium felállítását. Az OMGE működése több szakosztályban folyik, köztük van a juhászat, a szarvasmarha-tenyésztés, a lótenyésztés, a sertés-tenyésztés, valamint a méhészet. Bár a törvényen alapuló mezőgazdasági érdekképviselet megszületése még távol van, de az OMGE már ezt is sürgette. Az általa megszervezett *1879. évi gazdakongresszuson* fő kérdéskör volt a hazai állattenyésztés ügye, ahol terítékre került a higiénia, a közös legelők ügye, az apaállat-ellátás, a tejtermelő tehenészeteket csak a városok környékére ajánlották, a juhtartásban a finom gyapjú termelését tartották kívánatosnak. Elégedettség fogadta a lótenyésztés javuló színvonalát. A tanácskozás a tenyészkerületek felállítását még korainak tartotta, és a Dunától keletre a magyar szürke marha tartását tartotta célszerűnek.

1867. március 10-én alakult meg a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Magyar Királyi Minisztérium, amely terhes örökséget vett a múlttól. A lótenyésztés intézményeinek az átvétele a legtöbb nehézséget okozta. A magyar kormány átvette az osztrák császári hadseregtől Kisbért, Bábolnát és Mezőhegyest, továbbá a Székesfehérváron, Nagykőrösön, Sepsiszentgyörgyön és Varadon lévő méntelepeket. A minisztérium életre hívta a *Központi Országos Lótenyész-Bizottmányt*. Az állami kezelésbe kerülő intézmények közé tartozott: méneshirtokok, állami ménesek, állami méntelepek. A lótenyésztési szervezet katonai jellegét fenntartották, de szakmai szempontból a magyar minisztérium alá tartozott. A méneshirtokok kezelését elválasztották a ménesek irányításától. 1872-től kezdve 501 fedezettési állomás működött az országban. Bevezették a *lólevél* használatát, amely a tulajdoni változásokat rögzítette. A lótenyésztés előmozdítására Pesten, Pozsonyban, Aradon, Debrecenben és Kolozsvárott lóversenyeket rendeztek.

A többi állattenyésztési ágazat mostohább bánásmódban részesült. A szarvasmarha-tenyésztés fejlődésének megindulása visszanyúlt *Mária Teréziáig*, akinek pl. 1774-ben kiadott rendelete szerint kellett védekezni a *keleti marhavész* ellen. A kiegyezés után a minisztérium feladatának tartotta a magyar szürke marha fajtatisztán való fenntartását, valamint az egyéb állományt külföldi fajtákkal szándékozott javítani. Törzsbikákat bocsátottak a községek rendelkezésére, törzsgulyákat tartottak fenn, borjúvágási tilalmat rendeltek el. A tenyészmarha behozatalát a *gazdasági egyesületek* útján bonyolították le. A minisztérium fontosnak tartotta a tejtermelés

növelését. 1884-ben létrehozta a **Tejgazdasági Felügyelőséget**, amelynek feladatai közé tartozott a tájékoztatás, a szaktanácsadás és az irányítás.

Amint már szó esett róla, a *juhászat* fejlesztése visszanyúlik a 18. századba, és fejlődése ütemes volt, így a minisztérium úgy vélekedett, hogy állami beavatkozásra nincs szükség az 1870-es évek elején. A *sertésstartás* előmozdítására hivatalosan nem tettek lépéseket. Noha a minisztérium a gazdasági egyesületek részére segélyalapot létesített a külföldi fajták behozatala érdekében.

Az 1889. évi XVIII. törvénycikk hívta életre az önálló **Földművelésügyi Minisztériumot**, amely 1896-tól egyre szélesebb körű tevékenységet fejtett ki. Gyakoriak voltak a tenyészállat-akciók, aminek során a köztenyésztés számára jószágokat juttattak. A **miniszteri kirendeltségek** létrehozása is a megnövekedett feladatokból adódott. A rutén-akció (Kárpátalja), a székely-akció (főleg Székelyföld) lebonyolítása is a kirendeltségek hatáskörébe tartozott, amelyek többek között az állattenyésztés korszerűsítését is tűzték ki célul.

Az FM mellett az önkéntes társulásra épülő, főleg **megyei gazdasági egyesületek** nyújtották a tárcának a legnagyobb segítséget. Állatkiállítások, -díjazások, egyéb bemutatók lebonyolításában rendszeresen részt vettek. 1897-ben megalakult a **Gazdasági Egyesületek Országos Szövetsége**, amit megelőzött a **Magyar Gazdaszövetség** létrejötte. A legnagyobb szakmai befolyása és érdekvédelmi szerepe az OMGE-nek és a Magyar Gazdaszövetségnek volt, amelyek egyúttal a nagybirtok érdekvédelmi szervezetei voltak.

A 19. század végének búzaválsága egyre inkább az *állattenyésztés* felé fordítja a figyelmet. A kiváló genetikai háttérrel rendelkező állatfajok egyedeiről az OMGE 1870 óta vezetett – 1886-tól nyilvános jellegű – **Országos Törzskönyv** új szabályzata 1894-ben lépett életbe. A köztenyésztés színvonalának emelésére az FM **állattenyésztési kerületi felügyelőket** nevezett ki, akiknek munkáját az országos állattenyésztési főfelügyelő hangolta össze és ellenőrizte. 1908-tól az állattenyésztési felügyelők helyére a mezőgazdaság egészét ügyelő **gazdasági felügyelők** kerültek.

Újabb törvények születtek az állattenyésztés föllendítésére. A már említett 1894. évi XII. tc. után az 1895. évi XLVII. tc. a szarvasmarha-tenyésztés fejlesztésére pénzügyi alapot létesített, amiből később a felemelt összegű **Országos Állattenyésztési Alap** született meg. Az állam éveken keresztül viszonylag magas összegeket áldozott a *köztenyésztés* támogatására, ami főleg az *apaállatok* beszerzésére szolgált.

Az Országos Tejgazdasági Felügyelőség működése összeforrt tejgazdaságunk századvégi fejlődésével. Az intézmény 1890-ig önállóan végezte feladatát, majd besorolták az FM-be, s végül 1910-ben megszűnt. Tevékenységéhez kötődött a **tejszövetkezetek** hálózatának kiépítése. Az első szövetkezet 1882-ben Szombathelyen alakult meg, amit számos követett. A hálózat működésének csúcspontja az 1910-es évek második felére esett, de szerepüket – a vajértékesítésben bekövetkező pangás miatt – rövidesen elveszítették. A hazai tejgazdaság fejlődését ösztönözte – dán mintára – a **tejelőversenyek** szervezése, amely 1899-ben a **Magyaróvári Szarvasmarha-tenyésztő Egyesület** (Ujhelyi Imre alapította) kezdeményezésére indult meg. Ugyancsak Magyaróvár adott otthont a **Tejgazdasági Kísérleti Állomásnak** is, amely 1901-ben kezdte el munkáját. 1911-től néhány **tejellenőrző körzet** is alakult a megyei gazdasági egyesületek szakosztályaként.

Az állattenyésztési ágazatok közül a lótenyésztésé volt a legszervezettebb. Az **FM lótenyésztési főosztálya** oroszlánrésztt vállalt az igazgatási, a szervezési és az irányítási munkából, így erőteljes hatást fejtett ki a magyar lótenyésztés fejlesztésére. A már meglévő állami ménesek mellé 1896-ban Kolozson **erdélyi tájfajta angol félvér** és 1897-ben Gödöllőn **kisnóniusz** ménest létesített. A már említett négy állami **méntelephez** (Székesfehérvár, Nagykőrös, Debrecen, Sepsiszentgyörgy) egyenként 3–6 **ménteleposztály** és 1912-ben közel ezer **fedeztetési állomás** tartozott, ahol mintegy 3.400 állami fedezőmén állt rendelkezésre. A **hidegvérű lovak** köztenyésztésének ménigényét a kisbéri ménesbirtok ardenni tenyészetéből és importból elégítették ki.

1895-ben elsőként alakult meg – a már említett – *Mezőhegyesvidéki Nónius Tájfajta Lótenyésztési Egyesület*, D'Orsay Olivér (1845–1933) kezdeményezésére.

A Földművelésügyi Minisztérium a *sertéstenyésztésben* a törvényhatóságok és a vármegyei gazdasági egyesületek révén valósította meg elképzeléseit. Bár az állatállomány nagysága ellenére nem sokat tett az ágazat fejlesztése érdekében. Kivételt jelentett a Torontál és Temes megyei tejszövetkezeti tagoknak nyújtott kamatmentes és részletfizetéses kölcsön yorkshire kocák beszerzésére.

Az 1898-ban létesített *Országos Gyapjúminősítő Intézet* sippi Rodiczky Jenő (1844–1915) kezdeményezésére jött létre, aki a juhtenyésztés és a gyapjúismeret nemzetközileg is elismert szaktekintélye volt. S amiben különbözött Európa hasonló intézményeitől, hogy nem az állam, hanem a tenyésztők érdekeit védte. Az *Országos törzskönyv* elindítására 1859-ben került sor. Az uradalmak elzárkózása miatt nem bővült az ellenőrzésbe vett tenyészetek köre. 1880–1909 között 22 darab tenyészet ellenőrzéséről vannak adatok. A *Debreceni Juhtartó Gazdák Egyesülete* 1877-ben alakult meg, ami 1921-ben újjáalakult. (A későbbiek során részletesebben esik róla szó.)

Az első világháború előtt kevés érdemleges szerveződés történt a baromfitenyésztésben. Megemlítendő az FM kérésére a megyei gazdasági egyesületek keretében a *baromfitenyésztési bizottságok* létrehozása, valamint a minisztérium kezdeményezésére a *Baromfitenyésztők Országos Egyesületének* megalakulása.

A két világháború között az állattenyésztés legfontosabb állami intéző szerve – a lótenyésztés kivételével – a *gazdasági felügyelőség* volt. De állami feladatokat láttak el a *törzskönyvelő* és *állattenyésztő egyesületek* is. 1928-ban életre hívták a járási *apaállatvizsgáló bizottságokat*, és az 1940. évi törvény szerint minden törvényhatóságban *állattenyésztési bizottságot* kellett alakítani, amely az *állattenyésztési alap* felhasználására tett javaslatot. A lótenyésztés igazgatását a *lótenyésztési főigazgatóság* és a *ménieskar* látta el. A társadalmi szervezetek közül megemlítendő a *Magyar Lovassport Egyesületek Országos Szövetsége* és a *Magyar Gazdák Országos Lovasegyesülete*.

Az FM 1932-ben *Országos Tejgazdasági Bizottságot* alakított, ami véleményező és végrehajtó szervezet volt. A minisztérium 1935-ben a tejtermelők termelési és értékesítési érdekeinek védelmére a *Tejtermelők Országos Szövetségére* bízta, ami 1942-ben a *Tejtermelők és Tejszövetkezetek Országos Szövetségé*ként folytatta működését.

Az 1884-ben megalakult *Országos Törzskönyvelő Bizottság* az ellenőrzés szabályait 1885–1944 között többször módosította. A vezetést illetően az OTB elnökét minden esetben az FM, a titkárát viszont az OMGE delegálta. Az 1923-ban jóváhagyott szabályzat alapján támogatta a *megyei szarvasmarha-tenyésztő egyesületeket*, a *kerületi szövetségeket* és a következő országos egyesületeket: *Hússertéstenyésztők Országos Egyesülete* (1923), *Mangalicatenyésztők Országos Egyesülete* (1927), *Magyarmarhatenyésztők Országos Egyesülete* (1931), *Juhtenyésztők Országos Egyesülete* (1937), *Szarvasmarha-tenyésztők Országos Szövetsége* (1941), *Baromfi- és Egyéb Kiséllattenyésztők Országos Egyesülete* (1943).

1942-ben átszervezték az OTB-t, vezető- és irányító szerepét hatékonyabbá tették és egyúttal a *Magyar Állattenyésztő és Törzskönyvelő Szervezetek Országos Szövetsége* keretében folytatta munkáját 1948. december 31-én történt megszűnéséig. Több mint hat évtizedig európai szinten is kimagasló munkát végzett a magyar állattenyésztés szolgálatában. A *Horn Artúr* vezetésével 1948-ban elkészült *állattenyésztési kísérleti munkaprogram* már nem a MÁTSZOSZ keretében, hanem az 1949-ben megalakult *Állattenyésztési Kutatóintézetben* valósult meg.

A lótenyésztési egyesületek terén a már korábban említett mezőhegyesi kezdeményezés külső körülmények miatt törést szenvedett, de a munka nem állt meg, és egy hámban vagy nyereg alatt kitartó tájfajtát sikerült kialakítania *Makó és Vidéke Nónius Tájfajta Lótenyésztő Egyesület* működési körzetében, az 1940-es években. A Tolnatamási és Vidéke Félvér Lótenyésztő

Egyesület az első világháború után, 1921-ben alakult meg, s tizenkét község lótenyésztő gazdáit fogta össze.

A második világháború után a lótenyésztést az FM állattenyésztési és az Állami Gazdaságok Főigazgatósága irányította. Az **Állattenyésztési Főigazgatóság** felügyelete alá tartoztak a megyei lótenyésztési felügyelőségek, a méntelepek, a köztenyésztés, a versenyló tenyésztőtelepek és a Lósport Vállalat. Az Állami Gazdaságok Főigazgatóságán belül működő **Lótenyésztési Felügyelőség** hatáskörébe tartoztak az állami gazdaságokhoz került állami ménesek. 1948-ban tíz méntelep működött az országban, közel 800 ménnel, a fedezett állomásokon 30 csődör szolgálta a tenyésztést. 1947-ben megtörtént a hazai lóállomány fajta szerinti számba vétele, és elkészítették a kanca-katasztert is. Ebből a munkából tevékenyen kivette részét a **Magyar Ügetőverseny Egyesület** és a **Magyar Lovaregylet**. A munka az értékes tenyészállatok felkutatására irányult. 1949-ben megszűntek a megyei állattenyésztő egyesületek, a törvényhatósági állattenyésztési bizottságok, így a lótenyésztési bizottságok is.

Az első világháború megszakította a **tejjellenőrző egyesületek** működését a **szarvasmarha-tenyésztésben**, amelynek megalakulásában az elsőbbség – 1910-ben – Károlyházát illette meg. A háború bejeződése után jöttek létre a megyei szarvasmarha-tenyésztő egyesületek. Elsőként 1922-ben a Fejér-megyei **Szarvasmarhatenyésztő Törzskönyvelő és Tejtermelést Ellenőrző Egyesület**. Példáját csak 1925-ben követte a többi megye. A szervezési munkából kivették a részüket az 1920. évi XVIII. tc.-kel életre hívott kerületi **mezőgazdasági kamarák** is, mint érdekvédelmi és szakmai szervezetek (Felsődunántúli, Alsódunántúli, Duna-Tisza közti, Tiszántúli, Tiszajobb-parti és az Országos Mezőgazdasági Kamara. Ezeknek a szervezeteknek különösen a **kisüzemi marhatartás** volt érdeklődésük homlokterében). Az 1939. évi III.B.2. sz. rendelet azonban a megyei szarvasmarha-tenyésztő egyesületeket **állattenyésztő egyesületekké** alakította át, ami maga után vonta a tevékenységi kör bővülését: illetékességükbe minden állatfaj beletartozott, még a rét-legelő gazdálkodás is. Állattenyésztő mintaközségeket szerveztek, segítettek az értékesítést, állattenyésztési tanfolyamokkal, alkalmi előadásokkal igyekeztek hozzájárulni a köztenyésztés színvonalának javításához.

A **tejszövetkezetek** nagyban hozzájárultak a kistenyésztők mind szélesebb körének a szarvasmarha-tenyésztő egyesületekbe történő bevonásába, hiszen a korszerű tenyésztési munkát és a szakszerű takarmányozást akkor lehetett velük elfogadtatni, ha a tejértékesítés zökkenőmentessé vált. A kistenyésztők első tejszövetkezetét még 1895-ben a Baranya-megyei **Máriakémeden** alapították meg. A hálózat kiépülése azonban a két világháború közötti évtizedekre esik. Az irányítás az **Országos Magyar Tejszövetkezeti Központ** kötelékébe tartozott.

Az 1941-ben létrehozott **Szarvasmarhatenyésztők Országos Szövetségének** összekötő szerepet szántak az FM és a megyei egyesületek között. A **Magyarmarhatenyésztők Országos Szövetsége** egyrészt a magyar szürke fajta megmentése érdekében, másrészt a tejtermelésének javítása céljából született meg. Noha a fajta fölött már eljárt az idő, mindezek ellenére 1931–1941 között eredményesen dolgozott. A tehének és a bikák törzskönyvezése nagyrészt csak az uradalomokban folyt, jóllehet az ötvenes gulyák kialakításába bevonták a kistenyésztőket is. 1943-ban 86 uradalomban és kistenyésztőnél 123 darab 50-es törzsgulya létezett, amelyeket bevontak a nemesítésbe.

A visszakerült országrészeket is figyelembe véve kilenc **kerületi szarvasmarha-tenyésztő szövetség** létezett, amelyek a kamarai beosztást követték. Mindez kiegészült Kárpátaljával, Észak-Erdéllyel és Székelyfölddel, valamint a Felvidék visszacsatolt megyéivel.

A **Húsertényésztők Országos Egyesületének** megalapítására 1923-ban **Konkoly Thege Sándor** tett javaslatot. Az egyesület az OTB szerveként működött. A kezdeményező személy után 1925–1933 között **Kenessey Béla**, 1933–1944 között pedig **Kertész Ferenc** látta el a vezetői teendőket. Kertész Ferenc 1945–1948 között a Magyar Állattenyésztő és Törzskönyvelő Szervezetek Országos Szövetsége Sertéstenyésztési Szakosztályában töltött be vezetői posztot. Törzskönyvi ellenőrzés 1939-ig csak nagyüzemekben volt, utána vonták be a kistenyésztőket

is. Az egyesület munkája a háború befejeződésével megszűnt. A munkát a MÁTSZOSZ folytatta 1948. december 31-ig. A háború akkora pusztítást végzett – főleg az uradalmak állományában –, hogy 1947-ben csak 203 hússertés koca törzskönyvezését tudták elvégezni.

A *Mangalicatenyésztők Országos Egyesülete* szintén *Konkoly Thege Sándor* kezdeményezésére jött létre 1926-ban. Az igazgatói teendőket **Báthy Ödön** (1927–1928) és **Ötömösy Dezső** (1928–1948) látta el. Az egyesület céljának tekintette, hogy országos szinten korszerűsítse a mangalica fajtát. Annak ellenére, hogy a fajta a paraszti sertéstartás alapját jelentette, csak 1940-ben kezdték el a kistenyésztők kocaállományának az ellenőrzését. Ebben a munkában nagy szerepet játszott **Rácz Mihály** (1885–1957), a Debreceni Gazdasági Akadémia tanára, aki *Konkoly Thege Sándorral* és *Wellmann Oszkár*ral karöltve elkészítette: *A mangalica sertés bírálatára és törzskönyvezése* című munkáját. A megkezdett nemesítési munkát a háború után – megszűnésükig – a megyei állattenyésztő egyesületek folytatták.

Noha már a 19. században működött Debrecenben egy civil kezdeményezésű juhtenyésztő egyesület, amely *Debreceni Juhtartó Gazdaság* néven vált ismertté, csak az 1921. évi újjáalakulásakor vette föl a *Debreceni Juhtartó Gazdák Egyesülete* nevet. Az eredetileg 1877-ben létesített szerveződés és az újjáalakított között céljait illetően nem volt különbség. A két világháború között működött még egy alapszabály nélküli egyesület is, a *Debreceni Birkatartó Gazdaság*, melynek elnöke az 1930-as években Trássy Géza volt. Az 1921-ben alakult egyesület 1948-ban fejezte be működését, amikor a Hortobágyon létesített *Állami Állattenyésztési Kísérleti Gazdaság* fölvásárolta a Debreceni Juhtartó Gazdák Egyesületének még meglévő ingóságait. A Juhtenyésztők Országos Egyesülete 1937-ben fogott munkához. A titkári teendőket kezdetben Horn Artúr látta el, majd Márkus József folytatta 1949-ig. A szervezet alapvetően a juhtenyésztők érdekvédelmi egyesülete volt, irányító és szervező feladatokkal.

A mezőgazdasági kamarák is szerepet vállaltak a juhtenyésztés terén. A *Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara Központi Juhászati Törzskönyve* 1926-ban jött létre. Feladatai között tartotta számon a törzsjuhászatok szervezését, szakmai támogatását, a tenyészállatok beszerzését és értékesítését. Az alakulásakor 25 birtokos lépett be, akik az ország legnagyobb juhászataival rendelkeztek. Hasonló feladatokkal született meg az *Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara Juhászati Törzskönyve* 1926-ban, aminek elnökévé **Kovácsy Bélát** (1861–1931), a Gyapjúminősítő Intézet igazgatóját választották. Szintén a két világháború közötti évtizedekben tartotta alakuló ülését az *OMGE Juhászati Bizottsága* (1935), amely elsősorban a gyapjúértékesítés problémáinak megoldását tűzte zászlajára. De figyelmet kívánt fordítani a népies juhtenyésztés fejlesztésére is. Elsőként került terítékre a paraszti gazdaságok juhtenyésztési érdekeinek a védelme. 1928-ban **Schandl József** javaslatára létesült az *Országos Juhászati Törzskönyv*, amelynek azonban működését és bővítését akadályozta a szakemberek hiánya. A már említett *gyapjúminősítő intézet* 1949. november 1-én beleolvadt az *Állattenyésztési Kutatóintézetbe*.

Már az 1902-ben érdekvédelmi szervezetként született *Baromfitenyésztők Országos Egyesületének* is volt előzménye, az 1875-ben létesült *Országos Baromfitenyésztők Egyesülete*. 1927-ben újabb alapszabály módosítás következett be, ami számításba vette egy országos baromfi- és házinyúl törzskönyv létesítését, a fontosabb fajták tenyésztésének előmozdítását. A feladatok bővülése következtében alakult meg a *Baromfi- és Egyéb Kisállattenyésztők Országos Egyesülete*, amely különösen sokat tett a későbbiekben a világháború pusztításának enyhítéséért, de 1948-ban – a többi intézményhez hasonlóan – befejezte működését. Ezen ágazatban jelentősek voltak az egyes régiók egyesületei, így Debrecen székhellyel a *Kelet-magyarországi Baromfi-, Galamb- és Házinyúltenyésztők Egyesülete*, amely szaklapot is kiadott *Házi szárnyasaink* címmel. Hasonló szerveződés volt a *Szegedi Baromfi-, Galamb- és Házinyúltenyésztők Egyesülete* is. 1947-ben az FM tanácsadó szerveként jött létre az *Országos Kisállattenyésztési Tanács*, de működéséről nem maradtak fenn adatok. A két világháború között tevékenykedett még a *Házinyúltenyésztők Országos Szövetsége*, amely szaklapot is megjelentetett

Megemlítendő, hogy *méhészetnek* nem voltak társadalmi-, érdekvédelmi szervezetei, csak tudományos intézete.

A halgazdálkodásban is léteztek társadalmi szerveződések. Közéjük tartozott az 1870-es években létesített *Felső-magyarországi Halászegylet*. Az országos megjelenítést az 1885-ben életre hívott *Országos Halászati Egyesület* fémjelezte. Az **1920-as** évektől alapszabályát többször módosították. Érdekvédelem, tanácsadás, továbbképzés szerepelt programjában.

Magyarországon az 1946–1948 közti években terelődött a figyelem a *mesterséges termékenyítés* felé. A hálózat kiépítésének gondolata **Csukás Zoltán** nevéhez fűződik. Az első *mesterséges termékenyítő állomást Jászberényben* létesítették az állami méntelepen. A munka sikerét bizonyítja, hogy 1955-ben már 14 állomás működött. A szarvasmarhánál *Magyarkeresztúr* jelentette a mérföldkövet, ahol a termékenyítést már összekapcsolták a meddőségi kezelésekkel. A termékenyítő állomások, majd a nagyüzemi mesterséges termékenyítés elterjedésében egy új szakma is megszületett: az *inszeminátor*, akiknek képzése az állategészségügy keretében folyt. A takarmányozás terén a két világháború között bontakozott ki – bajor mintára – a *zöldmezőmozgalom*, amely országos méretűvé nőtte ki magát. Elsőként Vas megyében jött létre 1921-ben, abból a célból, hogy a tenyészállatokat elegendő és olcsó takarmánnyal lássák el. A kezdeményezés követőre akadt, és sorra alakultak meg a *megyei zöldmező egyesületek*. S ennek hatására 1931-ben megalakult az *Alföldi Zöldmező Szövetség* 14 megye részvételével (nemcsak alföldi megyékből állt). Ezt követte az alsó- és a felső-dunántúli kerületi szervezet megszületése. 1936-ban Mosonmagyaróváron pedig zászlót bontott az *Országos Zöldmező Szövetség*. Agrárpolitikai hetilapja: a *Zöld Mező*, nagy példányszámú szakorgánium volt. 1945–1948 között azonban már nem jelent meg, és társult a MÁTSZOSZ Magyar Állattenyésztés című lappal. 1948. február 15-től pedig már *Zöldmezők Lapja Magyar Állattenyésztés* címen jelent meg 1948 végéig. A zöldmező szervezetek tanfolyamokat szerveztek, legelőversenyeket rendeztek, tanácsadással foglalkoztak, silóépítési akciók lebonyolításából tevékeny részt vállaltak. Az FM 1945-ben újjászervezte az országos szövetséget. De 1948-ban minden szintű formációját fől számolták.

A második világháború után újjászerveződő állattenyésztő szervezeteket a *13.130/1948.223. számú kormányrendelet* 1948. december 31.-vel megszüntette. Feladataikat az FM Állattenyésztési Főosztálya vette át, továbbá a megyei mezőgazdasági igazgatóságok és a járási tanácsok mezőgazdasági osztályai. A megváltozott politikai, gazdasági viszonyokra épülő ún. szocialista gazdálkodás beszűkítette, illetve másként értelmezte az érdekvédelmet, annak érvényesítéséért síkra szálló civil szervezetek, egyesületek szerepét. 1967-től a rendszerváltásig a központi irányítás, a MÉM (Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium) kezében volt, amely kiegészült a megyei és járási (megszűnéséig) tanácsok mezőgazdasági osztályainak tevékenységével. A szakmai irányítás változott, noha alapelveiben alig módosult. Mindez azonban nem árnyékolja be a magyar mezőgazdaság óriási fejlődését, ami az 1970–1980-as években a hazai állattenyésztésben is végbe ment, világszínvonalú eredményeket mutatva fel.

A HAZAI ÁLLATTENYÉSZTÉSTAN, MINT TUDOMÁNY

A 16. századtól egyre gyakoribbá váltak a földesurak *gazdálkodási utasításai*, amelyeket a tisztartóknak és udvarbíráknak küldtek. Ezek a korabeli mezőgazdaság állapotának becses forrásai. A gazdálkodásban jeleskedő főurak legtöbbször már birtokában volt a fejlettebb nyugati mezőgazdaság ismeretének. **II. Rákóczi György** gyulavári tisztartójához írt utasításában részletesen számba veszi az egyes gazdasági állatokkal kapcsolatos teendőket, ami kiterjed tartási, takarmányozási kérdésekre. Hasonló szellemű utasítások születtek **Esterházy Miklós** nádortól is, aki szemptei és munkácsi uradalmának udvarbíráját látta el szakmai eligazítással. **Thököly Imre** 1684-ben részletesen előírta azt, hogy miként történjen a szénabetakarítás, a kazalrakás. Egyre több jel utal arra, hogy a 16–17. században a gyakorlat mellett – még ha csírájában is – kezdett megjelenni a mezőgazdasági szakismeret tudománya. **Sambucus János** latin nyelven íródott munkája 1574-ben jelent meg, és az *állatok gyógyításával* foglalkozik. **Lippay János** *Calendarium economicum perpetuum* (Gazdasági öröknaptár) c. összeállítás a majorsági teendők foglalata. 1662-ben **Stubenberg János** szintén latin nyelven megjelent műve a *lótenyésztés szabályait* rögzíti, kitérve a hazai lótenyésztésre is. **Tseh Márton**: *Lovak orvosságos megpróbált szép könyvecskéje* 1676-ban rövid idő alatt már második kiadást ért meg. Fontos sorozatnak tekintendő **Szent-Iványi Márton** tollából született *Dissertationes septem* (hét értekezés), amiből a hatodik a gazdasági állatokról szól. Szintén az ő nevéhez fűződik az 1689–1709 között megjelenő folyóirat, amely tartalmazott állattartással foglalkozó írásokat is.

A reneszánsz, főként pedig a *felvilágosodás* új lendületet adott a természettudományok fejlődésének, a tudományos kutatás kibontakozásának. Mindez új alapokra helyezte a mezőgazdasági termelést, s vele egyidejűleg a szakirodalmat. A tudományos ismereteknek, az ismeretek terjedésének azonban nyelvi akadályai voltak. A hivatalos érintkezési nyelv a latin volt, a polgárság és a főúri réteg viszont a német nyelvet használta. Az idegen nyelvű művek magyarításának legfőbb akadályát a magyar nyelv pallérozatlansága jelentette, vagyis hiányzott a *magyar szaknyelv*. A 18. század első felében az állattartás ismeretei csak enciklopédikus jellegű munkákban kaptak helyet, noha **Bél Mátyás**: *Tractatus de re rustica* (Értekezés a mezőgazdaságról) című kéziratos munkája kétes értékű szakmai színvonalon mozgott. S csak a 18. század második felében jelenik meg **Nagyváthy János**: *Szorgalmatos mezei gazda* című, szakmai áttörést jelentő munkája. Ebben az időszakban egyre gyakoribbá vált az olyan munkák kiadása, amelyek kizárólag az *állattartással, -tenyésztéssel* foglalkoztak. Közéjük tartozik **Mitterpacher Lajos**: *Naturgeschichte der Tiere und der saemtlichen Tierzucht* című, 1778-ban kiadott értekezése, vagy **Molnár János**: *Pásztorember avagy a pásztorok tanításáról két könyv* címen megjelent összeállítás 1775-ből. **Schubart János** német nyelven jelentette meg *A szelíd állattenyésztés és az istállózás bevezetése* című kötetét, amely címéből ítélve a magyar állattartás előtt álló korszakalkotó lépés megtételére kívánta a figyelmet fölhívni. A sorjázó szakkönyvek sorából tág tér jutott a *juhtartásnak*, mint az akkor elsőbbséget élvező háziállatnak. A *lótenyésztés* köréből 1779-ben Pesten jelent meg **Wopperer János** lovassági kapitány munkája németül: *Alapvető értekezés a lóismeretről* címmel. Említhetnők még **Wolstein János** (bécsi állatorvos), **Scotti Lajos** (mezőhegyesi állatorvos), stb. műveit is, továbbá az 1790-ben kiadott *Practische Beobachtungen zum Behuf der Pferdezzucht in Ungarn* című kötetet. **Fugger Márk** 1578-ban megjelent kötetét – Wolstein János átdolgozta – **Tolnay Sándor** magyarra fordította, és 1786-ban adták ki: *A lónak neveltetése* címen.

A gazdasági szakfolyóiratok – előfizetők hiányában – csak rövid ideig tudták magukat fenntartani. 1796-ban Bécsben indult a *Gazdaságot Tzélzó Újság*, amely még ugyanabban az évben *Vizsgálódó Magyar Gazda* címen folytatódott, de már a következő évben meg is szűnt. Nagyon sikere volt azoknak a sajtótermékeknek, amelyek általános kérdésekkel foglalkoztak, és

az írások között előfordultak mezőgazdasági vagy állattartási kérdéseket taglaló cikkek is. E téren talán a komáromi *Mindenes Gyűjtemény* (1789–1792) futotta be a legsikeresebb pályát.

Az éledező mezőgazdasági szakoktatásban is már kezdettől fogva jelen volt az állattartási ismeretek oktatása. Így *Szempcen, Vácott, Tessedik Sámuel szarvasi iskolájában*, sőt a *nagyszombati* egyetem átköltözésével *Pesten*, a **Mitterpacher Lajos** (1734–1814) vezette mezőgazdaságtani tanszéken. A jezsuita szerzetes tanár: *Elementa rei rusticae* I–III. című munkája hosszú időn keresztül a korabeli gazdálkodás nemzetközileg is számon tartott monográfiája volt. 1787-ben nyitotta meg kapuit a hazai állatorvoslás első tanintézete **Tolnay Sándor** (1747–1818) vezetésével. 1797-ben pedig **Festetich György** átadja a magyar agrárképzésnek Európa első gazdatiszti iskoláját, a Georgikont, amely iskola-együttes volt, nemcsak fokozataival, hanem szakjaival is.

A 19. század elejétől a reformkor szellemében egyre erőteljesebb szándék mutatkozott a hazai mezőgazdaság felzárkóztatására. Könyvek, szakfolyóiratok, tanácskozások teret nyújtottak a korszak gazdálkodási problémáinak bizonyos fokú megoldására. Tették mindezt annak ellenére, hogy az alapvető politikai, gazdasági viszonyokon egyáltalán változtatni kívántak volna. Az állattartást illetően a *lótenyésztés* mindig előtérben volt, hiszen ez támogatóra talált a társadalmi elit részéről, a földművelés és szállítás igaerő igénye és a hadsereg szükséglete miatt. A *szarvasmarha-tartás* egyáltalán nem állt az érdeklődés homlokterében, a *sertéstartás* pedig a periférián mozgott. E két utóbbi szerepére a későbbiekben rácafélt az idő, hiszen a legjelentősebb ágazatokká váltak.

Az állattartás gyakorlata a *tapasztalati kultúrára* épült, bár a meginduló *szakoktatás*, ha lassan is, de érezte hatását. A gazdatisztek nem elégedtek meg a gyakorlatból levonható tanulságokkal, hanem fontosnak tartották az akkori tudomány válaszait is. A korabeli hazai szakíróink többnyire *külföldi könyvek* és *utazások* során szerzett ismereteket igyekeztek átültetni a hazai gyakorlatba, sokszor mindenféle *kritika nélkül*. Ugyanakkor tudományos kutatást nem folytattak. Ez megbosszulta magát, hiszen az akkori vezető ágazatokban – ló és a juh – a legtöbb rossz döntés, megoldás emiatt született meg. A zömmel parasztkézen lévő szarvasmarha- és sertéstartás igaz, hogy fejlődés nélkül, de biztonságban átvészelte ezt az átmeneti időszakot.

Zűrzavar uralkodott a *takarmányozás, öröklődés* fogalmainak tartalmában. A mezőgazdasági szakírók a kérdéseket megpróbálták leegyszerűsíteni, és a gazdákat kész sémákkal ellátni. A *Thaer-féle szénaérték* elmélet is zavarba ejtő gyakorlatot alakított ki. Az egyes szerzőktől származó táblázatok eltérő, sokszor homlokegyenest különböző adatokat tartalmaztak. Nem beszélve arról, hogy ismeretlen volt még a *takarmányok beltartalmi összetétele*. Ennek ellenére a korabeli próbálkozások a fejlődés csíráját hordozzák, hiszen jóval meghaladták a korábbi századok ismereteit.

Hasonló bizonytalanság uralkodott a nemesítés alapját jelentő örökléstani ismeretek terén is. Egyedül **Széchenyi István**, mint gyakorló gazda fogalmazta meg – a mai felfogáshoz közel járva – a *fajtanemesítés* alapelveit, rámutatva arra, hogy mindez elérhető keresztezéssel, rokon- és beltenyésztéssel, szelekcióval, és a környezet hatásával. Már ekkor foglalkoztatta a hazai szakembereket az, hogy a magyar állatállományt csak külföldi fajták behozatalával lehet-e javítani, vagy a magyar fajták célszerű kitenyésztésével. **Magda Pál** (1770–1841) ez utóbbi mellett szállt síkra.

A *reformkorban* lendületesen bővült a szakkönyv- és folyóirat kiadás. S ezen belül mind több könyv jelent meg az állattenyésztés köréből. Nem hiányoztak a kizárólag népszerűsítő kiadványok sem. A *Mezei Naptár* mintegy 15 ezer példányban került az érdeklődők kezébe. Az állattenyésztési ismeretek terjesztéséből kivették részüket az oktatási intézmények. A *Georgikon* és

Szarvas mellett megnyílt a *nagyszentmiklósi* alsófokú mezőgazdasági szakiskola. 1818-ban létrejött az *óvári tanintézet*. *Rohonc, Nagykőrös, Zelemér, Szőkehalom, Istvántelek*, stb. jelezte a különböző szintű oktatás iránti érdeklődést, azt a szellemi föllendülést, amely a 19. század közepéig megérintette a magyar mezőgazdaságot. A megalakuló *Magyar Tudományos Akadémia* is befogadta falai közé a kibontakozó hazai állattenyésztés-tudományt.

A 19. század második fele, a kiegyezést követő évtizedek a tőkés gazdálkodás kiteljesedése jegyében teltek el. A nagybirtok fokozatosan megszabadult feudális kötöttségeitől, egyidejűleg megszülettek a parasztbirtokok is. A politikai, gazdasági háttér átalakulása átformálta a mezőgazdasági termelést. Egy nagyívű fejlődésnek vagyunk tanúi, ami kedvező pályára állította a hazai állattenyésztést. Mindez hozzájárult az önálló *állattenyésztéstan* kibontakozásához, megerősödéséhez.

Bár 1848/49-et követő másfél évtizedben kevés eredeti szakkönyv jelent meg, viszont sok fordítás látott napvilágot. Annyi bizonyos, hogy a 19. század első felének hazai agrárírói nemzedékét a század második felében nem követte hasonló kvalitású szakírói gárda. A kiegyezés előtti évtized legnagyobb terjedelmű, magyar nyelven kiadott munkája: *A mezei gazdaság könyve*, amelyet **Benkő Dániel**, **Korizmic László** és **Móroc Izván** szerkesztett és ültetett át hazai viszonyokra. **Chilhert Róbert** a juhtenyésztés terén alkotott eredetit. *Korizmic László: Gazdasági levelek* című kötete jobbára történeti és gazdaságpolitikai elemzést ad. **Lónyay Gábor** a *Gazdasági Lapokban* egy jelentős tanulmányt közölt a *takarmányozásról*, amelyben a szénáérték hiányosságait taglalta, átfogó képet adott a kibontakozó tudományterület külföldi eredményeiről, a kísérletek számszerű adatairól. Noha az agrároktatás Magyaróvár kivételével 1849–1865 között szünetelt, a *pesti állatgyógyászati tanintézetben* 1851-től tantárgyként szerepelt már az *állattenyésztés*.

A mai érelemben vett állattenyésztés alapjait nádudvari **Tormay Béla** (1839–1906) rakta le az 1871-ben megjelent *Általános állattenyésztéstan* című munkájával. Az *Állatorvosi Tanintézet* állattenyésztéstan tanszékén Tormayt **Monostori Károly** (1852–1917) követte, akinek sokoldalú munkásságában elsőbbséget kapott az *új fajták* kinemesítése. Szakírói munkássága során pedig enciklopédikus művek születtek. Közülük is kiemelkedik Kovácsy Bélával közösen írt: *A ló és annak tenyésztése* (1889) című kézikönyve, amely 1991-ben reprint kiadásban újra napvilágot látott. A tanszék élén **Wellmann Oszkár** (1876–1942) már a következő nemzedéket képviselte, és tevékenysége *új korszakot* nyitott a hazai állattenyésztés történetében, ugyanis biokémiai, örökléstani és kísérleti biológiai alapokra helyezte az általa művelt tudományterületet. A nagyhírű szakemberek sorába tartozik **Kovácsy Béla** (1861–1931), akinek szintén nagy érdemei vannak a korszerű állattenyésztés tudomány háttérének megteremtésében. Noha kiváló tanárok oktattak az egyes gazdasági tanintézetekben is, a 19. század végén és a 20. század elején az állattenyésztéstan oktatói, kutatói elsősorban az 1899-ben főiskolává szervezett állatorvosi tanintézet tanárai közül kerültek ki, ahol magas óraszámokban kaptak korszerű ismereteket a hallgatók. A kutatás színvonala szintén a minőséget jelezte, biokémiai-, analitikai vizsgálatokat végeztek, továbbá anyag-, energia és sóforgalmi vizsgálatokat folytattak.

A *gazdasági tanintézetekben* az 1870-es évek elején a hallgatók csak szerény állattenyésztési ismeretre tehettek szert. Ez a tantárgy csak az 1890-es évek elejétől kapott nagyobb hangsúlyt. 1906-ban a már akadémiai rangú (1874-ben kapta meg) *Magyaróvár* mellett ugyanez illetve meg *Keszthelyt, Debrecent, Kassát* és *Kolozsmonostort* is (1901-től Kolozsvár). Mindez együtt járt a tanrend egységesítésével. Bár Magyaróvár is csak az 1907–1908. tanévtől emelték a képzési időt két évről háromra. Az utóbbi akadémia tanárai közül ki kell emelni **Cselkó Istvánt** (1847–1930), **Ujhelyi Imrét** (1866–1923), és a már említett **Kovácsy Bélát** (1861–1931), akik kimagasló szerepet játszottak a hazai állattenyésztés-tudományban, irányt szabtak fejlődésének.

Darányi Ignác (1849–1927) két ciklusra terjedő minisztersége alatt (1895–1903, 1906–1910) épült ki a *magyar mezőgazdasági kutatás* intézményhálózata. Az elsők között kezdte meg működését az *Allatélettani és Takarmányozási Kísérleti Állomás*, amelynek megszületése végső soron **Liebermann Leó**nak (1852–1926) köszönhető. Az intézet állatkísérletekkel a hazai takarmányok összetételét és tápláléértékét állapította meg. Első vezetője **Tangl Ferenc** (1866–1917) volt, aki az MTA tagjaként a takarmányozás hazai fejlődéséhez nagyban hozzájárult. Az általa kijelölt irányt **Weiser István** (1873–1957) folytatta, Európa-szerte elismert tevékenységről adva számot. Weiser István munkásságának középpontjában az okszerű és gazdaságos takarmányozás módszereinek kidolgozása és gyakorlati alkalmazása állt.

1898-ban kezdte meg működését az *Országos Gyapjuminősítő Intézet*, élén **Rodiczky Jenő**vel, majd **Kovácsy Bélával**, és a századfordulótól **Kovács Imrével**. Az intézet feladata sokrétű volt, felölelte a juhászatok szervezésétől a gyapjúval kapcsolatos teendők kidolgozásáig.

1903-ban lépett színre a Magyaróvárott létesített *Tejgazdasági Kísérleti Állomás*, amelynek feladatai között egyaránt szerepelt tudományos kutatás és gyakorlati kérdések megoldása. Elsődleges szerepet kapott a tej és a tejtermékek tudományos vizsgálata, minősítési kérdések tisztázása és a szaktanácsadás.

A magyar tudomány a 19. század utolsó évtizedében kezdett el behatóbban foglalkozni az állattenyésztéssel, két alapvető területen: *örökléstan* és *takarmányozás*. **Darwin** alapvető munkája (*On the Origin of Species by Means of Natural Selection*) forradalmasította a biológiát, egyúttal a modern állattenyésztést is megalapozta. Darwin munkája először 1871-ben jelent meg **Dapsy László** (1843–1890) fordításában. A szerzett és az öröklött tulajdonságok öröklődése sok évtizedes vitát gerjesztett a hazai tudományos életben is. **Gregor Mendel** (1822–1884) brünni apát növénykísérletek során felfedezte az öröklődés szabályait, de ezek csak évtizedek múltán kerültek be a tudományos köztudatba, ami nyomban meg is osztotta a tudományterület művelőit a két tulajdonság típus örökölhetőségét illetően. Hazánkban 1894-ben jelent meg az első kritika **Monostori Károly** tollából, aki elvetette A. **Weismann** elméletét, ami a szerzett tulajdonságok öröklődését is számításba vette. A vitát végül itthon **Wellmann Oszkár** zárta le az 1921-ben megjelent *állattenyésztéstan*i munkájában, kizárva a szerzett tulajdonságok örökölhetőségét.

Amíg a hazai örökléstan művelése szinte kizárólag a külföldi eredményekről szólt, addig a takarmányozástan terén már önálló vizsgálatoknak, kísérleteknek lehetünk tanúi. Az 1860-as években Nyugaton kialakult – elsősorban német területen – a takarmányok kémiai elemzésének módszere, amit jelez **E. Wolff**: *A mezőgazdasági haszonállatok ésszerű takarmányozása* című munka, aminek jelentőségét hamar felismerték az oktatók, kutatók és igyekeztek minél szélesebb körben ismertté tenni. **Cselkó István** (1847–1930) tollából született meg: *Az okszerű takarmányozás alapvonalai* című kötet, amely már tartalmazta a német tudomány által megállapított nyers és emészthető tápanyagok mennyiségét az egyes takarmányfélékben. 1884-ben **Kosutány Tamás** (1848–1915) fordításában jelent meg E. Wolff említett műve. Eközben megkezdődött a hazai takarmányok *beltartalmi értékeinek* a megállapítása, aminek színtere az Allat-élettani és Takarmányozási Kísérleti Állomás volt. Tovább bővült a takarmányozásról szóló szakkönyvek száma: **Cselkó István–Kosutány Tamás**: *Takarmányozástan* (1894), **Kovácsy Béla**: *Házi állataink takarmányozása* (1893, további öt kiadása volt, 1911-ben az utolsó).

A nemzetközi takarmányozástan fejlődése szempontjából mérföldkőnek számított az 1905-ben megjelenő **Oscar Kellner**: *Die Ernährung der landwirtschaftlichen Nutztiere* című munka, amelynek legfontosabb hozadéka az általa kidolgozott *keményítőérték-elmélet* közzététele. A magyar szakemberek fogékonyságát jelzi, hogy azonnal beépítették szakkönyveikbe, ami nem hiányzott **Cselkó István** újabb kiadású munkájából sem (*Takarmányozástan*, 1906.)

Noha a 20. század elejéig tartó korszakban a hazai állattenyésztés szakemberei nem tettek korszakalkotó felfedezéseket, ennek ellenére nemzetközileg ismeretek és elismertek voltak.

A *két világháború közötti évtizedekben* a kísérleti hálózat lényegében változatlan maradt. Az olyan megoldások, amelyek Nyugat-Európában működtek: gazdák társadalmi egyesületei, érdekképviselői szervezeti által alapított és működtetett tudományos intézetek, Magyarország ismeretlen volt. Az OMGE és a mezőgazdasági kamarák leginkább csak az *üzemtan* hazai fejlődéséhez járultak hozzá. Ezeknek a munkáknak lényegében tudományos vonatkozása nem is volt. Az viszont nem tagadható, hogy az OMGE sokat tett a *törzskönyvezés* terén. A rendszeres kiállítások, előadás-sorozatok, stb. az elmélet és a gyakorlat találkozását szolgálták. A kísérleti intézetek hálózatának működtetése központi költségvetésből történt. Az más kérdés, hogy ennek a munkának a színterét néhány kutató-, kísérleti intézet vagy egyetemi, továbbá gazdasági akadémiai tanszék adta. 1930-ban nem hiába róttá föl **Hutýra Ferenc** (1860–1934), hogy nincs semmiféle hitel a kutatásra. A helyzet később sem változott, amint **Wellmann Oszkár** megjegyezte: „...nálunk még nincs állattenyésztési kutatóintézet, pedig az állattenyésztésnek sok megoldatlan problémája van, melyet még áldozatra kész nagybirtokon sem lehet eredményesen kipróbálni. Továbbra is három állami intézet foglalkozott kísérleti munkával: Állat-életteni és Takarmányozási Állomás, Tejgazdasági Kísérleti Állomás, Gyapjúminősítő Intézet.

Ugyanakkor számításba kell venni a *gazdasági akadémiákat*, ahol az oktató tanárok jelentős kutatásokat is végeztek. 1934-ig a *Pázmány Péter Tudományegyetem* keretében működő Közgazdaságtudományi Karhoz *mezőgazdaságtudományi szakcsoport* is tartozott, ami egyúttal az állattenyésztési tudományoknak is a felsőfokú képzési színhelye volt. Az 1934. évi X. tc. életre hívta a *József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet*, aminek keretében *mezőgazdaságtudományi* és *állatorvostudományi* osztály is működött. Bár kevés szakembert adott pl. az állattenyésztésnek, egyúttal azonban jelentős szakirodalmi munkásságot fejtettek ki a tanszékek vezetői, oktatói.

A gazdasági akadémiákon 3 éves képzés folyt, de az 1942. évi XVI. tc. előírta, hogy az akadémiákat fokozatosan 4 éves képzésű *főiskolákká* kell átszervezni. A háború közeledtével erre csak Kolozsvárott és Magyaróvárott került sor, Debrecenben ezt elsodorták a harci események.

A gazdasági akadémiai keretek között **Ujhelyi Imre** (1866–1923) a hazai szarvasmarha-tenyésztés jövőbeli irányát jelölte meg. Kidolgozta a szarvasmarha-tenyésztés szelekciós módszereit, s már 1896-ban megalapította a *Magyaróvári Szarvasmarha-tenyésztő Egyesületet*. Fontos szerepet töltött be a hazai *tejszövetkezetek* megszervezésében, *tejgazdaságok* létesítésében, és az *Óvári Tejkísérleti Állomás* létrehozásában. Szakmailag segítette a *bonyhádi*, a *vasi* és a *mosoni-soproni szarvasmarha tájfajták* kialakítását. **Schandl József** (1885–1973) az MTA tagjaként és egyetemi tanárként sokat tett a hazai állattenyésztés fejlődése érdekében. Megszervezte a *hazai juhtörzskönyvezést*. A *magyar fésűs-merinó* fajta kialakítása munkásságának remeke. A juhtartás terén *iskola-teremtő* volt. Az *Általános állattenyésztéstan* című munkája (1944) sokoldalúságát bizonyítja. Életpályája átnyúlt az 1945 utáni időszakra, ami nem gátolta meg abban, hogy ne vegye ki részét a nagyüzemi állattenyésztés helyzetének megszilárdításából. **Csukás Zoltán** (1900–1957) szintén két korszak állattenyésztési szakemberei közé tartozott. Munkásságnak középpontjában a *takarmánygazdálkodás* állt. De foglalkozott fajtanemésítéssel is, különösen sokat tett a *magyar tarka marha* tejelő és hústermelő képességének javítása terén. **Konkoly-Thege Sándor** (1888–1969) a két világháború közötti évtizedek állattenyésztés-politikai szakembere volt. Személyéhez fűződik az *állattenyésztés-politika* mint egyetemi tantárgy ismeretanyagának a kidolgozása és oktatásának megindítása, ami akkoriban még külföldön sem szerepelt az oktatott tantárgyak között. Nagyhatású, második kiadást megért

munkája: *Állattenyésztésünk fejlesztésének irányai, eszközei és eredményei* címmel 1948-ban jelent meg.

1945 után alapvetően megváltozott az agrárpolitika, és ennek megfelelően alakult a mezőgazdasági tudományok helyzete, intézmény-rendszere, azok feladatköre. Az állattenyésztéssel kapcsolatos kutatóhálózat a koalíciós évek alatt nem változott: *Országos Állatélettani és Takarmányozási Kísérleti Intézet, Országos Gyapjú és Selyemminősítő Intézet, Országos Halélettani és Szennyvízvizsgáló Intézet, Tejgazdasági Kísérleti Intézet* (Magyaróváron), stb. folytatta tevékenységét. Az 1949. év jelentette a fordulat évét, létrehozták az *Állattenyésztési Kutatóintézetet*, amelynek jogelődje az Országos Állatélettani és Takarmányozási Kísérleti Intézet volt. Ebbe az új szerveződésbe bevonták a fentieken kívül a *Méhészeti és Méhbiológiai Kutatóintézetet*, a *Gödöllői Baromfitenyésztő Kísérleti Gazdaságot* és a *Mosonmagyaróvári Agráregytemi Baromfitelepet*. 1952-ben megalakult a *Kisállattenyésztési Kutató Intézet* Gödöllőn az ÁKI-ból kivált *baromfi, aprójószág-tenyésztési, haltenyésztési és méhtenyésztési osztályból*. 1980-ban újabb átszervezés történt, és Gödöllőn megnyitotta kapuit az *Állattenyésztési és Takarmányozási Kutatóközpont*.

Horn Artúr (1911–2003) iskolateremtő tudós volt, aki világhírnevet szerzett a magyar agrártudománynak. A populációgenetika, a biotechnika és a hibridizáció elismert művelőjeként vult be a hazai agrárium történetébe. Munkássága, szakirodalmi tevékenysége napjainkban is alapvető tudományos forrás.

A *kisállattenyésztési kutatások* gyökerei ugyan visszanyúlnak a 19. század végére, de csak 1949-ben kapott kutatóintézetet. Az intézmény mai értelemben vett szervezője, alapítója, újjászervezője **Báldy Bálint** (1896–1971), aki több mint két évtizeden keresztül állt az intézmény élén. A *Haltenyésztési Kutatóintézet* létrehozása 1906-ban történt meg, amikor életre hívták **Landraf János** (1857–1931) vezetésével a *Magyar Királyi Halélettani és Szennyvíztisztító Kísérleti Állomást*. Az újjáalakított intézet központja végül *Szarvas* lett.

Az *agrár-felsőoktatási intézmények* az oktatáson kívül a *tudományos kutatások* bázisai is, ahol saját profilú kutatások folynak/tak. Ez a munka a rendszerváltást követően sokszor új mederbe terelődött, nem egy esetben módosult, sőt teljesen új irányt vett.

Ami a *külföldet* illeti, az állattenyésztéstan művelői között, elsősorban a 19. század második felétől olyan egyéniségek tűntek fel, mint a svájci **Duerst, U.** (1876–1950), aki az állattenyésztés fejlesztésének lehetőségeit összekapcsolta az ökológiai viszonyokkal. Jelentős munkásságot fejtett ki a háziállatok származása terén. **Kronacher, K.** (1871–1938) az állati örökléstan, az ikerkutatás és a konstitúció-kutatás területén vitte előre az állattenyésztéstan. Az osztrák **Adametz, L.** (1862–1941) általános állattenyésztéstan című munkája az akkori idők egyik legjobb összefoglalójaként vált ismertté. A 19–20. század fordulójától felgyorsult az állattenyésztéstan nemzetközi fejlődése, amiben az *Egyesült Államok* úttörő lépéseket tett, hiszen már 1884-ben állami támogatásokkal újtára indították az állattenyésztés fejlesztését célzó tudományos kutatásokat. 1900-ban Chicagóban rendezték meg az első állattenyésztési világkiállítást. A 20. században az *amerikai állattenyésztés* nagyívű fejlődése hatással volt az európaira, közte a magyarra is. Kiváló felkészültségű amerikai szakemberek dolgoztak a 20. század első felétől, így **Hammond**, aki a gazdasági állatok fejlődése, növekedése terén bővítette ismereteinket. **Lush** lefektetette a populáció-genetika alapjait. A **Watson-Crick** által felfedezett DNS szerkezetének ismerete (1953) új távlatokat nyitott a nemesítésben. 1955-től jelentek meg a *hibrid* változatok a tojás- és broiler-csirke ágazatban. A 20. században *újabb állatfajok* házasítására, illetve *újraházasítására* is sor került. Az 1960-as években kibontakozó *informatikai forradalom*, a rohamléptekkel fejlődő *biotechnika* és *biotechnológia* új távlatokat nyitott az állattenyésztés terén is. A modern kutatások azonban már sokszor *nemzetközi együttműködést* igényelnek, amit elősegít

a *FAO*, az *Állattenyésztők Világszövetsége* (WAAP), a *Baromfitenyésztők Világszövetsége* (WPSA) és az *Európai Állattenyésztők Szövetsége* (EAAP), mint nemzetközi szervezetek, az anyagi és a szellemi erőforrások összpontosításával.

DUPress ejegyzetek

ÖSSZEFOGLALÁS

A neolitikus forradalom kibontakozása a mezőgazdaság megszületését eredményezte, ami a kultúrnövények megjelenéséhez és a háziállatok domesztikációjához vezetett. Ezzel a lépéssel az ember elindult a civilizáció felét vezető úton. Formálódott a társadalom, a gazdasági élet elemei bővültek, megindult a társadalom differenciálódása, ami a munkamegosztással párosult. Megszületett az írás, ezt követően kibontakozott a tudomány. A mezőgazdaság gyakorlata elősegítette a településhálózat kialakulását, ami egyúttal a városiasodás térhódítását is jelentette. Végző soron a mezőgazdasági termelés elősegítette a korai közösségek kulturális életének megszületését, beleértve a szélesebb körű vallási élet kibontakozását.

A mezőgazdasági kultúra két fő ágazatának, a földművelésnek és az állattartásnak a kapcsolata hosszú időn keresztül az igaerőn nyugodott, és csak a 18. századtól – az új mezőgazdaság révén – bővült. Mindez a szántóföldi takarmánytermesztés megjelenésével teljesedett ki, ami a két ágazat egymásra utaltságát teremtette meg. Az állattartó állattenyésztést követő állattenyésztő állattartás is zömmel a 18. századtól vette kezdetét, és vele együtt az új állatfajták kinemesítését. Természetesen mindez térben és időben nagy különbségeket takar a világ mezőgazdasági kultúrájában. A társadalom igényeihez igazodó állattenyésztés ugrásszerűen kibővítette háziállataink fajtakínálatát. Ez együtt járt a nomád állattartás visszaszorulásával. A genetika tudományának eredményei hatalmas lendületet adtak a hibridizációnak és vele együtt a modern állatfajták megszületésének. Összeállításunk igyekszik nyomon követni az állattenyésztés fejlődését, a gazdasági hasznonállat faj és fajták kínálatának alakulását, úgy a világon, mint szűkebb környezetünkben, a Kárpát-medencében a 20. század végéig.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bakoss L. (1925): Gazdasági baromfitenyésztés. Debrecen–Budapest
- Balassa Gy. (1901): Az okszerű galambtenyésztés. Miskolc
- Baltay M. (1983): Magyarországi sertésfajták és -hibridek. Budapest
- Barta J. (1996): Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása (1711–1799). In: Magyarország agrártörténete. Orosz I.–Für L.–Romány P. szerk. Budapest
- Bartosiewicz L. (2006): Régenvolt háziállatok. Budapest
- Berend T. I.–Szuhay M. (1973): A tőkés gazdaság története Magyarországon (1848–1944). Budapest
- Bocsor G. (1960): A magyar tarka marha. Budapest
- Bodó I. (szerk.) (2000): Eleven örökség. Régi magyar háziállatok. Budapest
- Bodó I.–Gera I.–Koppány G. (2002): Magyar szürke szarvasmarha. Budapest
- Bökönyi S. (1969): Közép-, Kelet-Európa házi emlősállatainak fejlődéstörténete. Doktori értekezés tézisei. Budapest
- Bökönyi S. (1974): History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Budapest
- Bökönyi S. (1978): „Vadakat terelő juhász...”. Az állattartás története. Budapest
- Braudel, F. (2004): Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. II. Budapest
- Braudel, F. (2004): Franciaország identitása II. Budapest
- Brentjes, B. (1976): Vadállatból háziállat. Budapest
- Chaline, E. (2014): Ötven állat, amely megváltoztatta a történelmet. Budapest
- Czeglédy S.–Hamar I.–Kállay K. (szerk.) (1931). Bibliai lexikon. II. Budapest
- Csajághy Gy. (2010): A magyar őstörténet káosza. Eleink. IX. évf. 4. sz.
- Csukás Z. (1940): A magyar tarkamarha eredete. Budapest
- Dám L. (1995): Magyar népi állattartás és pásztorkodás. Debrecen
- Darwin, Ch. (1959): Állatok és növények változásai házasításuk során. I. Budapest
- Diamond, J. (2000): Háborúk, járványok, technikák. Budapest
- Diamond, J. (2010): Háborúk, járványok, technikák. Bővített kiadás, Budapest
- Ditz, H. (1869, 1874): A magyar mezőgazdaság. Pest (Budapest)
- (enesei) Dorner B. (1925): A sertés tenyésztése és hizlalása. Budapest
- (enesei) Dorner B. (1928): Rétek és legelők művelése és termésfokozása. Budapest
- Dunka B. (2013): A házi bivaly. 2. kiad. Budapest
- Éber E. (1961): A magyar állattenyésztés fejlődése. Budapest
- Elwyn Hartley, E. (1999): Lovak (Határozói kézikönyvek). Budapest
- Enyedi Gy. (1964): Az állattenyésztés földrajza. Budapest
- Erdélyi I. (2004): Őseink nyomában. Budapest
- Farkas Á. (szerk.) (1944): Erdély mezőgazdasága. Kolozsvár

- Ferencz G. (1976): Őshonos, ősi magyar vagy ősi jellegű állatunk-e a magyar szürke marha? Állattenyésztés. 25. 4. sz.
- Flade, J. E. (2002): A számár. Budapest
- Freedman, P. (szerk.) (2008): Ét-vágy. Az ízlés története. Budapest
- Gaál L. (1966): A magyar állattenyésztés múltja. Budapest
- Gaál L. (1974): Szemléletek az állattenyésztésben. Budapest
- Gaál L.–Gunst P. (1977): Animal husbandry in th 19th–20 th centuries. Budapest
- Grigg, D. B. (1980): A világ mezőgazdasági rendszerei. Budapest
- Gruber F. (1954): Rét és legelő. Budapest
- Gunda B. (1948): A magyar gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodás kutatása. Budapest
- Gunda B. (1966): Ethnographica Carpathica. Budapest
- Gunda B. (szerk.) (1984): The fishing culture of the World. I–II. Budapest
- Gunst P. (1970): A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938). Budapest
- Gyimesi S. (1993): Utunk Európába. Budapest
- Haag, H. (1989): Bibliai lexikon. Budapest
- Hankó B. (1935): A magyar ló eredete. Debrecen
- Hankó B. (1935): A magyar ló eredete. Debreceni Szemle, 2.
- Hankó B. (1937): A magyar juh eredete, múltja és jelene. Debrecen
- Hankó B. (1939): Ősi magyar sertéseink. (Tisia. III.) Debrecen
- Hankó B. (1940): Ősi magyar háziállataink. Debrecen
- Hankó B. (1943): Az ember és az állatvilág kapcsolatai. Budapest
- Hankó B. (1943): Magyar háziállataink. Budapest
- Hankó B. (1954): A magyar háziállatok története ősidőktől máig. Budapest
- Harris, D. R. (ed.) (1996): The origins and spread of agriculture and pastoralism in Eurasia. London
- Hecker W.–Karádi I. (szerk.) (2004): Lovas nemzet. Budapest
- Hemmer, H. (1990): Domestication, the decline of environmental appreciation. Cambridge
- Herman O. (1914): A magyar pásztorok nyelvkinése. Budapest
- Hoffmann T. (1998): Európai parasztok I. Budapest
- Holló L. (szerk.) (2012): Szemléletváltozások az állattenyésztésben. Budapest
- Horn A. (1955): Általános állattenyésztés. Budapest
- Horn A. (szerk.) (1976): Állattenyésztés. III. Budapest
- Horn A.–Dohy J. (1970): A világ szarvasmarha fajtái, értékelésük és nemesítésük. Budapest
- Isaac, E. (1970): Geography of domestication. New-York
- Jacobeit, W. (1961): Zur Frage der Beziehungen zwischen Transhumanz, Nomadismus und Alpwirtschaft. Berlin
- Jankovics M. (1968): Pferde, Reiter, Völkerstürme. München
- Jankovics M. (1970): A magyar ló eredete. Agrártörténeti Szemle, 3–4.sz.

- Kecskés S. (1991): A magyarországi állattenyésztő szervezet története (1828–1948). Herceghalom
- Kiss A. (1958): Állattenyésztésünk belterjességének alakulása az elmúlt száz évben (1857–1957). Statisztikai Szemle. Budapest
- Kiss J.–Béres E. (szerk.) (2008): Gondolatok és vélemények a magyar galambfajták kitenyésztéséről. Szeged
- Konkoly-Thege S. (1920): Állattenyésztésünk fejlődésének fő feltétele. Budapest
- Konkoly-Thege S. (1944): Állattenyésztési politikai jegyzetek. Kieg. Baintner K. (Hn)
- Konkoly-Thege S. (1948): Állattenyésztésünk fejlesztésének irányai, eszközei és eredményei. Budapest
- Koplikné, Kovács É. (1968): Pulykatenyésztés. 2. bőv. kiad. Budapest
- Kovács F. és mtsai (szerk.) 2003): Óshonos állataink és termékeik, a hungarikumok. Budapest
- Kovács L. (szerk.) (1994): Honfoglalás és régészet. Budapest
- Kovácsy B.–Monostori K. (1892): A ló és tenyésztése. Kassa (Reprint: Budapest 1991)
- Kőrösi A.–Szotyori-Nagy Á. (szerk.) (2015): Szürkék, rackák, mangalicák. Budapest
- Köztelek (1941): 51. évf. 47. sz.
- Lőkös L. (1998): Egyetemes agrártörténet. Bp
- Magyar Nagylexikon (2002): 15. köt. Budapest
- Makkai L. (1957): Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a 17. században. Budapest–Gödöllő.
- Mártha Zs. (1962): A magyar tyúk nemesítésének első időszaka. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. Budapest
- Mason, I. L. (ed.) (1984): Evolution of domesticated animals. London–New-York
- Matolcsi J. (1975): A háziállatok eredete. Budapest
- Matolcsi J. (1982): Állattartás őseink korában. Budapest
- Mezőgazdasági lexikon (1982): I–II. 2. átdolg. kiad. Budapest
- Mihók S. (1993): Magyar baromfifajták. Debrecen
- Molnár A.–Molnár J. (2000): Kecsketenyésztés. Átdolg. bőv. kiad. Galgahévíz.
- Molnár N. (összeáll.) (1987): A magyar mezőgazdasági szókincs története. I–II. Gödöllő
- Montanari, M. (1996): Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete. Budapest
- Muraközy T. (szerk.) (1958): Mezőgazdasági lexikon I–II. Budapest
- Nagy képes történelmi világtalasz (2014) Budapest Átdolg. kiad.
- Nagy N. (szerk.) (1996): Az állattenyésztés alapjai. Budapest
- Népszava (2018): 145.évf. 126. sz. (Interjú Erdélyi Istvánnal)
- Newbury, P. A. R. (1980): A geography of agriculture. London
- Orosz I. (1979): Az állattenyésztés fejlődése. In: Magyarország története (1848–1890). VI/2. Szerk. Katus L. Budapest
- Orosz I. (1996): Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán. In: Magyarország agrártörténete. Szerk. Orosz I.–Für L.–Romány P. Budapest
- Ortutay Gy. (főszerk.) (1979): Magyar Néprajzi Lexikon II. Budapest

- Ortutay Gy. (főszerk.) (1981): Magyar Néprajzi Lexikon IV. Budapest
- Ortutay Gy. (főszerk.) (1982): Magyar Néprajzi Lexikon V. Budapest
- Paládi-Kovács A. (1985): A magyar állattartó kultúra korszakai. Dokt. ért. téz. Budapest
- Paládi-Kovács A. (1993): A magyarországi állattartó kultúra korszakai. Budapest
- Pataky E. (szerk.) (1970): A földművelésügyi szakigazgatás története (1867–1948). Budapest
- Pounds, N. J. G. (1997): Európa történeti földrajza. Budapest
- Rácz J. (2012): Állatnevek enciklopédiája. Budapest
- Rácz L. (2008): Magyarország környezettörténete az újkorig. Budapest
- Renfrew, C.–Bahn, P. (1999): Régészet. Budapest
- Romány P. (2002): Kortársunk az agrárpolitika. Budapest
- Romsics I. (2014): A magyarok őstörténetéről. Magyar Tudomány. 175. évf. 5. sz.
- Róna-Tas A. (2006): Kis magyar őstörténet. Budapest
- Sáfár L. (szerk.) (2017): Régenhonos juh- és kecskefajtáink. Budapest
- Sambraus, H.H. (2002): Haszonállatok színes atlasza. Budapest
- Schandl J. (1947): A juh tenyésztése. 3. kiad. Budapest
- Schandl J. (é. n.): A kisgazda állattartása. Budapest
- Scherf, B. D. (ed.) (2000): World watch list for domestic animal diversity. 3rd. Rome
- Sipos G. (1964): Földműveléstan. Budapest
- Slicher van Bath, B. H. (1963): The agrarian history of western Europe (AD 500–1850). London
- Spedding, C.W. (1978): A mezőgazdasági rendszerek biológiai alapjai. Budapest
- Stohl G. (1981): Emlős háziállatok. (Mammalia domestica). Budapest
- Surányi B. (1978): Egy fejezet szarvasmarha-tenyésztésünk és nemesítésünk történetéből. A lapály szarvasmarha tenyésztése Magyarországon. Kézirat. Debrecen.
- Surányi B. (1982): A lapály szarvasmarha tenyésztése Magyarországon az első világháborúig. Agrártörténeti Szemle, 3–4. sz.
- Surányi B. (1985): A lapály szarvasmarha-fajta a két világháború közötti időszak szarvasmarha-tenyésztésében. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984/85. Budapest
- *Surányi B. (2008): A magyar paraszti gazdálkodás biológiai öröksége a Kárpát-medencében (1700–1950). Debrecen
- *Surányi B. (2010): Az állattenyésztés története. Egyetemi jegyzet. Debrecen
- *Surányi B. (2012): A legelő-, rétműveléstől a gyepgazdálkodásig. A gyephasználat története. Egy. jegy. Debrecen
- *Surányi B. (2015): A tej és tejtermékek múltja és jelene. Egyetemi jegyzet. Debrecen.
- *Surányi B. (én.): A takarmányozás és gyakorlata a magyar agrárkultúrában. Kézirat. Debrecen
- Surányi D. (2010): Az őshaza-kérdés történeti-biogeográfiai alapon. Eleink, 2.
- Sütő Z. (1997): A pulyka-tenyésztés, tartás, hizlalás. Budapest
- Szabadfalvi J. (1991): A sertés Magyarországon. Debrecen

A *-gal jelzett kiadványok irodalmi jegyzéke az új feldolgozásban nincs jelezve. Csak az említett jegyzetekben és könyvben található meg.

- Szabó F. (szerk.) (2006): Állattenyésztéstan. Budapest
- Szabó Gy. (1973): Mediterrán mítoszok és mondák. Bukarest.
- Szabó I. (1966): A falurendszer kialakulása Magyarországon (10–15. század). Budapest
- Szabó K. (1942): Kecskemét pásztorélete. Néprajzi Értesítő. XXXIV. Budapest
- Szabó L. (szerk.) (2005): A mezőgazdaság földrajza. Budapest
- Szalay I. (2002): Régi magyar baromfifajták. Budapest
- Szentkirályi Á. (1923): Erdély juhai. Erdély juhtenyésztése. Kolozsvár
- Szilágyi M. (szerk.) (2001): Magyar Néprajz II. Gazdálkodás. Budapest
- Szűcs S. (1992): A régi Sárrét világa. Budapest 2. kiad.
- Tokarev, Sz. A. (főszerk.) (1988): Mitológiai enciklopédia I–II. Budapest
- Tőkei F. (szerk.) (1983): Nomád társadalmak és állami alakulatok. Budapest
- Történelmi világtalasz, Budapest 2001.
- Tózsér J.–Bedő S. (szerk.) (2003): Történelmi állatfajtáink enciklopédiája. Budapest
- Ujváry Z. (1969) : Az agrárkultusz hatása a magyar és az európai folklórban. Debrecen
- Veress L.–Jankowski St.–Schwark, H. J. (szerk.) (1982): Juhtenyésztők kézikönyve. Budapest
- Verhoef, E.–Rijs, A. (2004): Tyúkok enciklopédiája. Budapest
- Viga Gy. (1981): Népi kecsketartás Magyarországon. Miskolc
- Viga Gy. (1983): A Kárpát-medence népeinek kecsketartásához. Agrártörténeti Szemle, 3–4. sz.
- Vinczeffy I. (szerk.) (1993): Legelő- és gyepgazdálkodás. Budapest
- Vofkori L. (1999): Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza. Nyíregyháza
- Vörös A. (1976): A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján (1849–1890). In: A magyar mezőgazdaság a 19–20. században (1849–1949). Szerk. Gunst P.–Hoffmann T. Budapest
- Vörös I. (2004): Az Alföld gazdálkodása. Állattenyésztés. Szerk. Novák L. Nagykőrös
- Wellmann O. (1921): Általános állattenyésztéstan. Budapest
- Winkler J. (1925): Galambtenyésztés. Budapest
- Xenophon (2006): Peri hippikes. Ford.: Nemes Júlia. Budapest
- Zamarovsky, V. (1970): Istenek és hősök a görög-római mondavilágban. Budapest
- Zeuner, Fr. E. (1963): A history of domesticated animals. London